T.C.

ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

KÖLE TİCARETİNİN XIX. YÜZYILDA SUDAN'IN SOSYAL, SİYASAL VE İKTİSADİ YAŞANTISINA ETKİLERİ

Danışman

Prof. Dr. M. Vedat GÜRBÜZ

Hazırlayan

İlhan ZENGİN

MAYIS 2018

KÖLE TİCARETİNİN XIX. YÜZYILDA SUDAN'IN SOSYAL, SİYASAL VE İKTİSADİ YAŞANTISINA ETKİLERİ

İLHAN ZENGİN

TARAFINDAN

ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ'NE SUNULAN TEZ

TARİH ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

MAYIS 2018

Sosyal Bilimler Enstitüsü Onayı

Doç. Dr. Seyfullah YILDIRIM

Enstitü Müdürü

Bu tezin Doktora derecesi için gereken tüm şartları sağladığını tasdik ederim.

Prof. Dr. Hüseyin ÇINAR

Anabilim Dalı Başkanı

Okuduğumuz ve savunmasını dinlediğimiz bu tezin bir Doktora derecesi için gereken tüm kapsam ve kalite şartlarını sağladığını beyan ederiz.

Prof. Dr. M. Vedat GÜRBÜZ

Danışman

Jüri Üyeleri (ilk isim jüri başkanına ve ikinci isim ise danışmana aittir)

Prof. Dr. Ahmet KAVAS (İMÜ) ----------

Prof. Dr. M. Vedat GÜRBÜZ (AYBÜ) ----------

Doç. Dr. Fatih ERKOÇOĞLU (AYBÜ) ----------

Doç. Dr. Ahmet ÖZCAN (ÇAKÜ) ----------

Dr. Öğr. Üyesi Muhammed TANDOĞAN (İMÜ) ----------

İNTİHAL

Bu tez içerisindeki bütün bilgilerin akademik kurallar ve etik davranış çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu beyan ederim. Ayrıca bu kurallar ve davranışların gerektirdiği gibi bu çalışmada orijinal olmayan her tür kaynak ve sonuçlara tam olarak atıf ve referans yaptığımı da beyan ederim; aksi takdirde tüm yasal sorumluluğu kabul ediyorum.

Adı Soyadı : İlhan ZENGİN

İmza:

ÖZET

KÖLE TİCARETİNİN XIX. YÜZYILDA SUDAN'IN SOSYAL, SİYASAL VE İKTİSADİ YAŞANTISINA ETKİLERİ

Zengin, İlhan

Doktora, Tarih Bölümü

Tez Yöneticisi: Prof. Dr. M. Vedat GÜRBÜZ

Mayıs 2018, 361 sayfa

Kölelik genelde Afrika kıtası, özelde ise Sudan'da önemli bir olgu olarak tarihi süreçte büyük bir rol oynamıştır. Zenci köle kaynağı olan kıtadaki köleliğin etkileri ağır olmuş, bu etkiler çeşitli şekillerde Sudan'ı şekillendirmiş, günümüzde de şekillendirmeye devam etmektedir.

Sudan tarihinin en hızlı ve canlı dönemi XIX. yüzyıldır. Bu yüzyıl Sudan'da köle ticaretinin artmasına rağmen aynı zamanda kölelik ve köle ticaretinin yasaklanmaya çalışıldığı bir dönem olması sebebiyle ayrı bir önem kazanmıştır. Kölelik ve köle ticareti özellikle XIX. yüzyılda meydana gelen ve tarihi dönüm noktalarını oluşturan olayların sebebi, tetikleyicisi veya sonucudur. Bu çalışma, köle ticaretinin XIX. yüzyılda Sudan'ı sosyal, siyasal ve iktisadi olarak nasıl etkilediğini ortaya çıkarmayı hedeflemiştir.

Bu amaçla I. Bölümde; öncelikle Sudan'ın yönetim hakkını elinde bulunduran Osmanlı Devleti'ndeki kölelik uygulamaları üzerinde durulmuştur. II. Bölümde; Sudan'daki köleliğin tarihi süreci aktarıldıktan sonra XIX. yüzyılda Sudan ve Darfur'daki kölelik hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca Mehmed Ali Paşa'nın Sudan'a gelişi, köle ticareti üzerinden değerlendirilmiş ve köle ticaretinin Sudan'da sultanlık (derebeyilik) yapılanmasına ne şekilde sebep olduğu açıklanmıştır. III. Bölümde; Köleliğin, Sudan ve bağlantılı bölgelerde köleliğin devamı veya kaldırılması için yapılan faaliyetler açıklanmıştır. Ayrıca XIX. yüzyıl son çeyreğinin önemli bir gelişmesi olan Mehdi isyanı ve kölelik ile ilişkisi üzerinde durulmuştur. IV. Bölümde; kölelik ve köle ticaretinin Sudan'a olan çeşitli alanlardaki etkileri incelenmiştir. Ayrıca kölelik ve köle ticaretinin etkilerinin Sudan'ı günümüzde nasıl etkilemeye devam ettiği üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Sudan, Kölelik, Köle Ticareti, 19. yüzyıl, Mısır.

ABSTRACT

EFFECTS OF SLAVE TRADE ON THE SOCIAL, POLITICAL AND ECONOMICAL LIFE OF THE SUDAN IN NINETEENTH CENTURY

Zengin, İlhan

Ph.D., Department of History Advisor:

Prof. M. Vedat GÜRBÜZ

May 2018, 361 pages

Slavery, in general in Africa, and specifically in Sudan, has played a crucial role as significant phenomenon within the historical process. In the continent, that was a source of black slaves, the effects of slavery have been destructive and these effects has shaped the Sudan in various ways, and it keeps doing so even today.

The most attractive period of the Sudan is the 19th century. This century was considered important as then, despite the increase of the slave trade, there were attempts of prohibition of slavery and slave trade. Slavery and slave trade have been the result, trigger and result of events that took place and marks historical turning points of the 19th century. This study is aimed at finding out how the slave trade affected the Sudan in the 19th century in regards of social, political and economic levels.

To this end, in Part I, firstly the slavery application of the Ottoman Empire, that controls the Sudanese land, is examined. In Part II, following information on the historical process of slavery in the Sudan, the details of slavery in the Sudan and Darfur is given. Moreover, the arrival of Muhammad Ali Pasha to the Sudan is examined through slave trade and the question of how the slave trade let to the rise of sultanate (landlord ship). In Part III, the abandonment or continuation activities of slavery in the Sudan and connected regions are explained. Moreover, as an important development of the last quarter of the 19th century, the Mahdi revolt and its relations with slavery is examined. In Part IV, different impacts of slavery and slave trade on the Sudan are examined in social and military fields. Moreover, the effects of slavery and slave trade on the Sudan in current times, is examined.

Key Words: Sudan, Slavery, Slave Trade, 19th Century, Egypt.

Afrika halklarının hakkını ayakta tutan akademisyenlere…

TEŞEKKÜR

Bu çalışmanın her aşamasında bana her türlü desteğini ve yardımlarını esirgemeyen başta tez danışman hocam Prof. Dr. M. Vedat GÜRBÜZ'e, hocalarım Doç. Dr. Fatih ERKOÇOĞLU, Doç. Dr. Ahmet ÖZCAN, Dr. Öğr. Üyesi Muhammed TANDOĞAN'a teşekkür ederim. Yine değerli zamanlarını ayıran Prof. Dr. Ahmet KAVAS, Prof. Dr. Yusuf Fadl HASAN ve Doç. Dr. Tarık Muhammed NUR'a katkıları, teşvikleri, yardımları ve yol göstermeleri için şükranlarımı sunmayı borç bilirim. Çalışmam sırasında annemin teşviki, oğullarım Buğra ve Berk'in yardımları için de teşekkürlerimi sunarım.

İlhan ZENGİN

Ankara, 2018

İÇİNDEKİLER

KAPAK……..……i

ONAY SAYFASI……...…….ii

İNTİHAL……iii

ÖZET…….....iv

ABSTRACT……..……..v

İTHAF…….vi

TEŞEKKÜR……..vii

İÇİNDEKİLER……viii

KISALTMALAR LİSTESİ……..……xii

METODOLOJİ VE KAYNAKLAR…….……1

METODOLOJİ……..1

KAYNAKLAR…….….3

GİRİŞ …….…….8

I. BÖLÜM……..17

OSMANLI DEVLETİ'NDE KÖLELİK UYGULAMALARI…….17

1. 1- Osmanlı Devleti'nde Kölelik…….……17

1. 2- Osmanlı Hukukunda Kölelik…….……18

1. 3- Osmanlı Devşirme Sistemi……..……..19

1. 4- Osmanlı Devleti'nde Cariyeler ve Harem Ağaları…….....25

1. 5- Osmanlı Toplumunda Kölelerin Azat Edilmesi……...….29

1. 6- İslam ve Batı Toplumlarında Kölelik ve Köleliğe Bakışın Karşılaştırılması.35

1. 7- Osmanlı Devleti'nde Köleliğin İlgâsı……...……..…..40

II. BÖLÜM……55

SUDAN'DA KÖLELİK MÜESSESESİ ……..55

2. 1- Tarihi Süreç……..55

2. 2- Sudan ve Kölelik İlişkisi……..…….58

2. 3- Dârfûr ve Kölelik İlişkisi……..……61

2. 4- Mehmed Ali Paşa'nın Sudan'a Gelişinin Köle Ticaretine Etkisi……..…62

2. 5- Zeriba Sistemi ve Köle Ticareti Üzerinden Devletleşme Süreci……..67

2. 6- Zübeyir Rahmet Mansûr Paşa ve Köle Ticareti……76

2. 7- Râbih Bin Fazlullâh ve Çad Gölü Havzasında Verdiği Mücadele…….115

III. BÖLÜM……..……..132

SUDAN'DA KÖLELİĞİN KALDIRILMASI İÇİN ATILAN ADIMLAR VE KÖLELİĞİN DEVAMI İÇİN SÜRDÜRÜLEN FAALİYETLER ……..……..132

3. 1- Dünyada ve Sudan'da Köleliğin Kaldırılması..……..…..132

3. 1. 1- Hıdiv İsmail Paşa'nın Kölelik Karşıtı Çalışmaları…….137

3. 1. 2- Sudan'da Köleliğin İlgâsında Görev Alan Yabancılar……...…....142

3. 1. 2. 1- Samuel Baker ve Köle Tüccarları ile Olan İlişkisi…….142

3. 1. 2. 2- Charles G. Gordon'un Hattıistivâ Müdürlüğü ve Köle Ticareti.144

3. 1. 2. 3- Emin Paşa'nın Hattıistivâ Müdürlüğü ve Köle Ticareti…….146

3. 1. 2. 4- Gordon'un Genel-valiliği ve Kölelik Karşıtı Faaliyetleri…..…153

3. 2- Dârfûr'da Köle Ticaretinin Engellenmesine Yönelik Çalışmalar……...157

3. 3- Somali Bölgesinde Köle Ticaretinin Engellenmesine Yönelik Çalışmalar.159

3. 4- İngiltere ve Mısır Arasında Köleliğin Kaldırılmasına Dair Anlaşma…..…162

3. 5- Mısır ve Sudan'da Azat Etme ve Azat Etme Bürosu'nun Çalışmaları…...167

3. 6- Muhammed Ahmed Bin Abdullah El-Mehdi ve Mücadelesi…….169

3. 7- Mütemehdi Meselesi ve Sudan Mehdisi'nin Bölgeye Etkisi…….….185

3. 8- Hartum'un Tahliyesi ve Gordon'a Verilen Görev…….……207

3. 9- Gordon'un Hartum'a Gönderilmesi……..……..216

3. 10- Abdullah et-Teâyişî ve Mehdi Dönemi……..……..219

3. 11- Osman Dikne ve Doğu Sudan'daki Faaliyetleri……..…….235

3. 12- Mehdi Döneminde Emirler……..……..271

3. 12. 1- Emir Yakub Muhammed…….….271

3. 12. 2- Emir Hamdân Ebû Ence……..…….272

3. 12. 3- Emir Yunus ed-Dukeym……..…….273

3. 12. 4- Emir Zeki Tumel ..……..…….273

3. 12. 5- Emir Abdurrahman Ved en-Necûmî……..…..…….…..……..274

3. 12. 6- Emir el-hac Muhammed Ebû Circe…….…….275

3. 12. 7- Emir Muhammed Halid Zugul…….……275

3. 12. 8- Emir Muhammed Tayib el-Beşîr…….……276

3. 12. 9- Emir Musa el-Hillû……...……..……..276

3. 12. 10- Osman Âdem……..276

3. 12. 11- en-Nûr Bey Enkare (Anqara)…...……..…….277

3. 12. 12- İlyas Paşa ……..…….279

IV. BÖLÜM…….280

KÖLE TİCARETİNİN SUDAN'DA ASKERİ VE SOSYAL ETKİLERİ…..280

4. 1- Kölelerin Asker Olarak Kullanılması……..……280

4. 1- 1- Köle Askerler…….……280

4. 1. 2- Kölelerden (Zencilerden) Düzenli Birlikler Oluşturulması…..……...283

4. 1. 3- Köle (Zenci) Askerlerin Yurtdışı Görevlere Yollanması……...286

4. 1. 4- Silahlı Köleler…….……291

4. 1. 5- Azatlı Köle Askerler…….……..292

4. 2- Köle Ticaretinin Fildişi Avcılığı Üzerine Etkileri…….……..293

4. 3- Köle Ticaretinin Pamuk Üretimine Etkisi……..…….296

4. 4- Köle Ticaretinin Sakiyeler Üzerine Etkisi……..……302

4. 5- Köle Ticaretinin Misyonerlik Faaliyetleri Üzerine Etkisi……..309

4. 6- Ortak Yönetim Döneminde Kölelik ve Köle Ticareti…….312

4. 7- Modern Sudan'da Köleliğin Etkileri……..……319

SONUÇ……...……..323

KAYNAKÇA……..328

EKLER…….344

ÖZGEÇMİŞ…….346

TEZ TESLİM VE YAYIM İZİN FORMU.....……..348

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
a.g.s.	Adı geçen seminer
a.g.t.	Adı geçen tez
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
Ed.	Editör
M.D.	Mühimme Defteri
M.P.	Mısır Poundu
No.	Numara
P.P.	Parliamentary Papers
s.	Sayfa
S.	Sayı
TDVİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Trans.	Translater
TTK	Türk Tarih Kurumu
Vol.	Volume
Yay. Haz.	Yayına Hazırlayan

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Koleksiyonlara Ait Kısaltmalar

BEO.	Bab-ı Ali Evrak Odası
DH. MKT.	Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi
DH. ŞFR.	Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi
HR. SYS.	Hariciye Nezareti Siyasi Kısım
HR. TO.	Hariciye Nezareti Tercüme Odası
İ. MTZ.	İrade Eyalet-i Mümtaze
İ. HUS.	İrade-i Hususi
MD	Mühimme Defteri
MV.	Meclis-i Vükela Mazbataları
A. MTZ.	Sadaret Eyalat-ı Mümtaze Kalemi
Y. EE.	Yıldız Esas Evrakı
Y. MTV.	Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı
Y. PRK. MYD.	Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Belge-Gazete
Y. PRK. AZN.	Yıldız Perakende Evrakı Sadaret, Nezaret ve Devair Evrakı
Y. PRK. AZJ.	Yıldız Perakende Arzuhal Jurnal
Y. PRK. ASK.	Yıldız Perakende Askeri Maruzat
Y. PRK. DH.	Yıldız Perakende Dâhiliye Nezareti Maruzatı
Y. PRK. EŞA.	Yıldız Perakende Elçilik ve Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik
Y. PRK. BŞK.	Yıldız Perakende Mabeyn Başkitabeti
Y. PRK. MŞ.	Yıldız Perakende Meşihat Dairesi Maruzatı
Y. PRK. MK.	Yıldız Perakende Müfettişlikler ve Komiserlikler Tahriratı
Y. PRK. PT.	Yıldız Perakende Posta Telgraf Nezareti Maruzatı
Y. PRK. TKM.	Yıldız Perakende Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mütercimliği Evrakı
Y. PRK. UM.	Yıldız Perakende Umumi
Y. A. HUS.	Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı
Y. A. RES.	Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı

METODOLOJİ VE KAYNAKLAR

I. METODOLOJİ

Köle, Siyahî, Zencî, Sudanî veya Afrikalı terimleri siyah derili insanları tanımlamak için kullanılmakta, kölelik ve köle ticareti denildiği zaman insanların aklına Afrika ve zenciler gelmektedir. Köleler siyahilerden olduğu gibi beyaz tenli insanlardan olmasına rağmen kölelik ile zenciler arasında insanların bilinçaltında bağ kurulmaktadır. Bunun birincil sebebi, kıtanın kuzeyi ve birkaç bölgesi hariç tamamının ve zencilerin genelinin köle ticaretine kitlesel olarak yüzyıllarca maruz kalmış olmasından kaynaklanmaktadır. Coğrafi keşiflerden sonra Afrika ile Amerika kıtası arasında Atlantik köle ticareti olarak bilinen süreçte, Portekiz ve İspanyolların başını çektiği hızlı bir köle trafiği başlatıldı. Atlantik köle ticaretinin ana kaynağı olan Batı Afrika bölgesinde köle ticareti hızlı ancak üç yüz yıl gibi nispeten kısa bir dönem sonunda bitti. Doğu Afrika bölgesindeki kölelik ise daha eski tarihlere dayanmaktadır.

Eski çağlardan beri Afrika'daki köle (ticaret) merkezlerinden biri Sudan'dı. Sudan'daki köle ticareti 19. yüzyılda hem kemiyet hem de keyfiyet açısından dikkate değer bir hal aldı. Bu yüzyıl aynı zamanda köleliğin yasaklanmaya çalışıldığı bir dönemi ifade ettiğinden, bu ticaretin etkileri daha da çeşitlenmiş, karmaşık bir hal almıştı. Sudan, kölelik ile olan ilişkisinden dolayı başta Mısır olmak üzere hem çevresini etkilemiş, hem de etkilenmişti. Köleliğin göreceli olarak hızlandığı ve bitirildiği asır olan 19. yüzyılda Sudan bölgesi ve halkı, köle ticareti sebebiyle sosyal, siyasal, iktisadi, idari, askeri ve dini olarak pek çok gelişmeyle sahne oldu. Bu bağlamda kölelik ve köle ticareti 19. yüzyıl Sudan tarihini tamamen şekillendirdi. Bu tez, Sudan'daki köleliği ele almakta ve kölelik ile köle ticaretinin yüz yıllık bir süreçte Sudan'da gelişen olayların sebebi, sonucu, baş aktörü veya tetikleyicisi olduğu iddiasını savunmaktadır.

Tez'in temel sorunsalı köleliğin Sudan'a etkisi ve İngiltere'nin köle ticaret yasağındaki gayretleridir. Çalışmada bu etkinin Sudan'ı nasıl şekillendirdiği ve nelere sebebiyet verdiği tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın sonunda İngiltere'nin kendi siyasi, askeri, iktisadi

menfaatleri için köle ticaretini araçsallaştırdığı ve köle ticaretini yasaklama bahanesiyle bu menfaatlerini temin etmeye çalıştığı görülmüştür. Bu samiyetsizliğinin Sudan'ı işgal ettikten sonra daha bir belirgin hal aldığı tespit edilmiştir. Çalışmanın sonunda elde edilen diğer bir sonuç köle ticaretinin Sudan ve Sudan toplumu üzerindeki etkisinin beklenilenden daha fazla olduğudur. Sudan'ın köle ticareti ile olan ilişkisi en fazla İngiltere ile soruna sebebiyet verdiğinden çalışma bu yönde ilerlemiştir. Sudan'ın Mısır ile olan köle ticareti ve bunun Mısır-Sudan ilişkilerine olan etkisinin incelenmesi sınırlı kaldığından bu durum, çalışmanın eksik tarafını oluşturmaktadır.

Türkiye'de Sudan üzerine yapılmış olan tezler genel itibari ile Sudan siyasi tarihi, Sudan'ın İngiltere ile olan ilişkisi ve son dönemlerde Darfur ile Güney Sudan merkezli güvenlik ve uluslararası sorunlar üzerinde yoğunlaşmıştır. Sudan'ın sosyal yapısı veya sosyal tarihi ile ilgili fazla bir çalışma bulunmamaktadır. Sudan'daki kölelik müessesi hakkında ise tez çalışması bulunmamaktadır. Bu çalışma ile köleliğin Sudan için önemi ortaya konularak ileride yapılacak olan akademik çalışmalarda yeni bakış açıları sağlayacağı beklenmektedir.

Karşılaştırmalı tarih araştırma metodu çerçevesinde Osmanlı, İngiliz, Sudan ve Mısır kaynakları kullanılmıştır. İngilizce kaynakların çokluğu ve yaygın kullanımından dolayı bu çalışmada da İngilizce kaynaklar fazlaca yer almıştır. Osmanlıca kaynaklar ve arşiv belgeleri olaylara iki taraftan bakma imkânını vermenin yanı sıra İngilizce kaynaklarda hiçbir zaman göremeyeceğimiz bilgilere ulaşmayı da sağlamıştır. Sudan'daki köleliği daha iyi anlayabilmek ve karşılaştırma yapabilmek için Osmanlı köleliği incelenmiş, Batı köleliği ve özellikle İngilizlerin köleliğin ilgası için yaptığı çalışmalar detaylı olarak ele alınmıştır. Bazı bölümlerde tek kaynaktan bilgiler verilmesinin sebebi; konu ile alakalı başka bir kaynağın bulunamamış olması ve verilen bilginin tezin içeriğine olan katkısının gözardı edilemeyecek olmasından kaynaklanmıştır.

Çalışmaya başlamadan önce Sudan'da yaptığımız araştırmada kölelik ve köle ticaretinin tabu olduğu gerçeği ile karşılaştık. Tanıdığımız Sudan'lılarla yaptığımız konuşmalarda konu hakkında konuşmak istemediklerini, konu hakkında araştırma yapmamızı istemedikleri gerçeği ile karşılaştık. Buna karşın Sudan üniversitelerinde çalışan akademisyenler ile yaptığımız görüşmede bu konunun Sudanlılar arasında çalışılmadığını, batılı akademisyenlerin çalıştığını, artık Sudanlıların da çalışması gerektiğini belirterek beni teşvik ettiler. Konu hakkında yazılmış Arapça birkaç eserden başka kaynak olmaması durumu özetler niteliktedir. Bu sebeple Sudan kaynağı az kullanılmıştır.

İngilizce kaynaklar resmi İngiliz (ve Amerikan) tarih yazıcılığına uygun olarak yazılmış olup kendi resmi ideolojilerinin ve görüşlerinin dışına çıkan belgeleri kullanmaktan çoğunlukla imtina etmektedirler. Bu konuda karşılaştığımız bir olay bu düşüncemizi doğrular niteliktedir. Mehdi dönemi ile ilgili olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden bulunan iki belge İngiliz resmi tarih görüşünden farklı bilgiler içermektedir. Arapça olarak yazılmış ve Osmanlı memurları tarafından tercüme edilmiş belgeleri Sudan ve Sudan'da kölelik üzerine uzun yıllar çalışmış, pekçok makale yazmış olan Amerikalı emekli bir profesör ile paylaştık. Belgeleri kendisi ile paylaştığımız için memnuniyetini dile getirerek iki hafta içinde belgeleri tercüme ettirerek bizimle paylaşabileceğini söylemiş ancak aradan geçen uzun süreye rağmen herhangi bir geri dönüş olmamıştır. Belgeler resmi İngiliz (ve Amerikan) görüşlerine zıt bir içeriğe sahip olduklarından bu şekilde davranıldığı şeklinde düşünülmektedir.

Tez çalışmamızda elden geldiğince çeşitli kaynaklar, farklı bakış açılarına sahip eserler ve kölelikle ilgili veya alakalı konular üzerinde çalışılmıştır. Bu bağlamda öncelikle kölelik tanımlanmaktadır. Sudan'daki kölelik ilişkilerine geçmeden önce buranın hükümranlık hakkını elinde bulunduran Osmanlı Devleti'ndeki kölelik uygulamalarına değinildikten sonra, buradaki köleliğin diğer bölgelere göre farklılıkları, siyasal ve toplumsal hayattaki karşılığı incelenmeye çalışılmıştır. İstanbul merkezli Anadolu coğrafyası ile Mısır ve Sudan'daki kölelik ele alınarak karşılaştırma yapma imkânının sağlanması amaçlanmıştır. Bunun yanında İslam toplumları ile Batı toplumlarının köleliğe bakışı da karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.

Tezin esas kısmında Sudan'ın 19. yüzyıldaki tarihi, bütüncül bir yaklaşımla sebep-sonuç ilişkileri içerisinde kölelik ve köle ticareti üzerinden okunmaya gayret edilmiştir. Yüzyıllık bu süreçte meydana gelen olayların görünen veya görünmeyen yönleriyle kölelik ile ilişkileri tespit edilmeye çalışılmıştır. Son bölümde ise köle ticaretinin yasaklanmasından itibaren geçen yaklaşık yüz elli, iki yüz yıllık süreye rağmen kölelik olgusunun Sudan'ı günümüzde nasıl etkilemeye devam ettiği gösterilmek istenmiştir.

II. KAYNAKLAR

A. Resmi Belge Kolleksiyonu

1- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Kuzeydoğu Afrika'nın özellikle 19. yüzyıla ait dönemi için zengin bir belge birikimine sahiptir. Bu belgelerden Mısır ile alakalı olanlarının az bir kısmı araştırmacılar tarafından kullanılmıştır. Sudan ile ilgili olan belgelerin büyük

kısmı ise halen akademik camianın ilgisini beklemektedir. Sudan, Mısır'ın bir parçası olarak yönetildiğinden dolayı burası ile ilgili belgelerin çoğunluğu Mısır evrakı içinde bulunmaktadır. Sudan ile ilgili malumatlar genel itibari ile Mısır ve Cidde Valisi aracılığı ile İstanbul'a ulaştırılıyordu. Mısır'ın İngiliz işgalinden sonra Kahire'ye gönderilen Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın raporları ve değerlendirme evrakları dönem için önem arz ettiğinden çalışmada fazlaca yer almıştır. Sudan, Sevâkin, Kızıldeniz, Kölelik ile ilgili belgeler yine bu çalışmada kullanılmıştır. Çalışmamızda özellikle Sudan Mehdisi ile alakalı Osmanlı belgeleri önem arz etmektedir. Sudan'daki Mehdi Hareketi'ne bakış Osmanlı ve İngiliz belgelerinde tamamen birbirine zıt durumdadır. İki rakip gücün aynı bölge için verdiği mücadelede benzer görüşlerin olması doğal olarak sınırlıdır. Bölge ile alakalı belgeler yeterince kullanılmadığından meydana gelmiş olan olaylar İngiliz bakış açısına yakın şekilde değerlendirilmektedir.

2- Parliamentary Papers (P.P.) koleksiyonu İngiliz arşivine ait olup İngiltere meclisindeki karar alıcılara ulaşmış belgeleri ihtiva etmektedir. Foreign Office'e ait belgeler araştırmacılar tarafından daha tercih edilen kaynak durumundadır. Bu çalışmada Parliamentary Papers evrakının tercih edilmesindeki temel sebep daha az kullanılmış olmalarıdır. Foreign Office belgeleri ile Parliamentary Papers evrakı, esas itibari ile aynı belgelerden oluşmaktadır. Bu belgelerde farklı bakış açısı veya değerlendirme bulma imkânının olabileceği düşünülerek bu yola başvurulmuştur. Evraklar resmi yazışma ve raporları ihtiva etmekte ve resmi İngiliz tarih yazıcılığı da bu belgelere dayanarak yazıldığından ortaya çıkan eserler İngiliz sömürge anlayışına ve emperyalist kaygılarına uygun düşmektedir. İngiliz tarih kitapları ve arşiv belgeleri tamamen sömürgeci zihniyet ile olayları değerlendirdiği görülmüştür.

3- Sudan'a ait arşiv İngiliz işgal döneminde İngiltere'ye götürülmüş ve günümüzde Durham Üniversitresi'nde muhafaza edilmektedir. Bu sebeple Hartum'daki Sudan Ulusal Arşivi'nde dönem ile alakalı fazla bir belge bulunamamıştır. Yetkililerden edindiğimiz bilgiye göre de arşivde Osmanlıca herhangi bir belge yer almamaktadır. Bu sebepten Sudan arşivlerinden yararlanma imkânımız olmamıştır.

B- Seyahatnameler, Gezi Raporları ve Hatıratlar.

1- *Afrika Delili,* Bandırmalı-zade Mehmed Muhsin'in yazdığı ve 1896 yılında Mısır'da basılan eser özellikle Mısır ile Sudan hakkında tafsilatlı bilgiler ihtiva etmektedir. Kitap; tarih, coğrafya, iklim, toprak yapısı, botanik, hayvanlar yanında beşeri ve iktisadi malumat

içermektedir. Mısır hakkında oldukça fazla bilginin verildiği eserde Sudan daha az (yetmiş sayfa civarında) yer tutmuştur.[1]

2- *Sudan Seyahatnâmesi*, Muhammed Mihrî'nin 1910 yılında yazdığı eser; gezi notu, seyahatnâme tarzındadır. Hıdiv ailesine mensup prens Yusuf Kemal Bey başkanlığında Sudan'a yapılan ve üç ay süren gezide karşılaştığı olayların yanı sıra Afrika tarihi, sömürgecilik ve misyonerlik faaliyetleri ile kıtanın zenginlikleri hakkında malumatlar verilmiştir.[2]

3- *Sudan-ı Mısrî,* Binbaşı Ömer Kamil Bey'in 1888 yılında yazdığı eser Sudan'ın coğrafyası, tarihi ve son dönemde meydana gelen hadiseler hususunda malumat vermektedir. Görevli Osmanlı memuru sıfatıyla bulunduğu Sudan'da gördüklerini tarihi ve coğrafi açıdan değerlendirerek akıcı bir uslupla yazmıştır. Köle ticareti ile ilgili olarak yukarıda adı zikredilen iki kitaptan daha fazla malumat içermektedir.[3]

4- Alman doktor ve seyyah Schweinfurth'un yazdığı *The Heart of Africa 1868-1871* adlı seyahatnamesi Afrika hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Doktor, Almanya'nın sömürge yarışına başlamadan önce Afrika hakkında bilgi toplaması için gönderilmiş ve burada elde ettiği bilgiler ışığında Afrika'ya yönelik Alman siyaseti belirlenmeye çalışılmıştır. Doktor'un yazdığı kitap Alman çıkarlarını tespite yönelik gayretler içermektedir.[4]

5- *Ten Years Captivity in the Mahdi's Camp: 1882-1892 adlı eser* Kordofan bölgesinde bulunan istasyonundaki Avrupalı misyonerler başındaki rahip tarafından yazılmış anı-günlük tarzındaki eser Mehdi dönemindeki Umdurman'da cereyan eden olaylar hakkında içerden ancak Hıristiyan bakış açısı ile yazılmıştır. Bu dönemde Umdurman'da meydana gelen olaylar dışarıdan biri tarafından yazılmış olması bakımından önem arzetmektedir.[5]

6- *In Darkest Africa*, İngiliz kâşif Stanley tarafından İngiltere'nin Afrika'daki emperyalist planlarının gerçekleştirilmesi yönelik çalışmanın sonucunda yazılmıştır. İngiliz emperyalist bakış açısı ve Afrika'ya yönelik politikaların yönlendirdiği olaylar bağlamında yazılmış bir eserdir.[6]

---

[1] Mehmed Muhsin, *Afrika Delili*, el-Fellah Ceridesi Matbaası, Kahire, 1312 (1896).
[2] Muhammed Mihri, *Sudan Seyahatnamesi*, Ed. Ahmet Kavas, Kitabevi, İstanbul, 2016.
[3] Ömer Kamil, *Sudan-ı Mısri*, Matbaa-i Ceride-i Askeriye, İstanbul, 1304 (1888).
[4] G. Schweinfurth, *The Heart of Africa 1868-1871*, Vol. II, London, 1873.
[5] Father Joseph Ohrwalder, *Ten Years Captivity in the Mahdi's Camp: 1882-1892*, Çev. Major F. R. Wingate, Third Edition, Sampson Low and Marston & Company, London, 1892.
[6] Henry M. Stanley, *In Darkest Africa*, Vol. I, Charles Scriber's Sons, New York, 1890.

C- Araştırma Eserleri

1- *Geçmişten Günümüze Afrika*, Ahmet Kavas tarafından yazılan otuz dört yazı ve makalenin toplandığı kitap olarak 2005 yılında basıldı. Afrika kıtasına yönelik çeşitli konulardaki yazıları ihtiva etmekte ve Afrika hakkında genel bir bilgi vermektedir. Çalışmamızın çeşitli bölümlerinde yol göstermesi açısından değerli katkıları olmuştur.[7]

2- *Osmanlı-Afrika İlişkileri*, Ahmet Kavas tarafından tarafından çeşitli dergilerde yazılmış makalelerin toplandığı bir kitap olarak 2006 yılında yayımlandı. Altmış'ın üzerindeki ana başlıklar altında Tolunoğulları döneminden Osmanlı son dönemine kadar geçen sürede Türklerin Afrika'daki varlıklarına yönelik ilmi çalışmalar bulunmaktadır.[8]

3- *Afrika'da Sömürgecilik ve Osmanlı Siyaseti*, Muhammed Tandoğan tarafından yazılmış eser 2013 yılında basılmıştır. Eser, 1800'lü yıllardan başlayarak Osmanlı Devleti'nin yıkıldığı tarihe kadar Osmanlı varlığı, kıtaya yönelik Avrupa devletlerinin sömürgecilik faaliyetleri ve buna karşı Osmanlı Devleti'nin mücadelesi arşiv belgeleri ve birincil kaynakların yoğun şekilde kullanılmasıyla vücuda getirilmiştir. Afrika'daki Osmanlı varlığına yönelik kapsamlı bir çalışma olması sebebiyle önemli bir boşluğu doldurmuştur.[9]

4- *A Modern History of the Sudan From the Funj Sultanate to the Present Day*, adlı eser XX. yüzyılın ortalarında Sudan üzerine en kapsamlı araştırmaları yapmış olan P. M. Holt tarafından yazılmıştır. Eser her ne kadar İngiliz resmi tarih yazım formatına sahip olsa da Sudan hakkında önemli bilgileri kısa ama öz bir şekilde vermiştir. Siyasi tarihe yönelik konuların nakledildiği eser, referans kaynak olarak önemlidir.[10]

5- *Coğrafiyye ve Tarih el-Sudan,* Lübnan asıllı Hıristiyan Naum Şukayr'ın Arapça yazdığı kapsamlı Sudan tarih ve coğrafyasına ilişkin kitap, referans niteliğindedir. Eserin yazarı Sudan'daki İngiliz istihbarat teşkilatında memur olarak çalıştığından çok çeşitli malumatlara ulaşma imkânına sahip olmuş, eline geçen zengin belge birikiminin sayesinde mücmel bilgiler vermiştir. Olayların bakış açısı, İngiliz görüşleri doğrultusunda olsa da birçok eserde temel kaynak olarak kullanılmaktadır.[11]

[7] Ahmet Kavas, *Geçmişten Günümüze Afrika*, Kitabevi, İstanbul, 2005.
[8] Ahmet Kavas, *Osmanlı-Afrika İlişkileri*, Kitabevi, İstanbul, 2013 (ilk baskı 2006).
[9] Muhammed Tandoğan, *Afrika'da Sömürgecilik ve Osmanlı Siyaseti 1800-1922*, TTK, Ankara, 2013.
[10] P. M. Holt, *A Modern History of the Sudan From the Funj Sultanete to the Present Day,* Weidenfeld and Nicolson, London, 1963.
[11] Naum Şukayr, *Coğrafiyye ve Tarih el-Sudan*, Darü'l İzze, Hartum, 2007.

6- *es-Sudân abrü'l-Kurûn*, Mekki Şibeyke tarafından doktora tezi olarak yazılmış ve daha sonra kitap olarak basılmış olup ağırlılı olarak 1800-1950 yılları arasını kapsayan mücmel Sudan tarihidir. Olaylar hakkında kısa ve öz bilgiler vermektedir. Eser kronolojik sırayı takip etmesine rağmen olayların geçtiği tarihleri vermemesi eksiklik olarak göze çarpmaktadır.[12]

7- *Slavery, Slave Trade and Abolition Attemps in Egypt and the Sudan 1820-1882*, tez olarak yazılıp daha sonra (1981) kitap haline getirilen Reda Mowafi'nin eseri çalışmamızda fazlaca kullanılmıştır. Eser kölelik, köle ticareti ve köleliğin yasaklanması çalışmaları hakkında detaylı bilgiler verdiğinden araştırmalarımızın genişletilmesinde yol gösterici olmuştur. Köleliğin Mısır ve Sudan özelindeki etkisi için önemli bir kaynak olmasına rağmen İngiliz kaynaklarına bağımlı kalmış olması karşılaştırma yapma imkânı açısından eksiklik olarak değerlendirilmektedir.[13]

8- *Slavery in the Sudan: History, Documents and Commentary*, adlı eser (*Alâkât er-Rıkk fi'l Müctemaa es-Sudani*) Arapça'dan tercüme edilmiş olup Arapça olarak Sudan'da Sudanlılar tarafından yazılmış kölelik hakkında (en azından bulabildiğimiz) tek eserdir. Kitap Sudan Komünist Partisi başkanı olan Muhammed İbrahim Nugud tarafından Arapça ve İngilizce belgelere dayalı olarak yazılmıştır.[14]

D- Tezler

Çalışmamızda yüksek lisans ve doktora tezlerinin kullanılmasına gayret edilmiştir. Mümkün olduğunca her bölüm için bir tez kullanılmaya çalışılmıştır. Tezlerden yararlanılarak farklı bakış açılarının görülmesi ve başka yerde yayınlanmamış bilgi ve belgelere ulaşmak amaçlanmıştır. Ancak Sudan veya Afrika köleliği ile alakalı Türkçe yazılmış tez sayısı oldukça sınırlıdır. Genel itibari ile Sudan ile alakalı tezler siyasi tarih üzerine yoğunlaştığından kullanılan tezler köle ticaretine yönelik fazla bir katkı sunmamıştır.

E- İnternet

İnternet kaynaklarına mümkün olduğu kadar az müracaat edilmiş ancak çok elzem olduğu ve yazılması ihtiyaç görüldüğü durumlarda internet kaynakları kullanılmıştır.

[12] Mekki Şibeyke, *es-Sudan abrü'l Kurûn*, Darü'l Sakafe, Beyrut, 1965.
[13] Reda Mowafi, *Slavery, Slave Trade and Abolition Attemps in Egypt and the Sudan 1820-1882*, MRL Offset, Malmö, 1981.
[14] Mohamed Ibrahim Nugud, *Slavery in the Sudan: History, Documents and Commentary*, Trans. Asma Mohamed Abdel Halim, Ed. Sharon Barnes, Palgrave Macmillan, New York, 2013.

GİRİŞ

Kölelik en temel manası ile insanın hürriyetinin ve iradesinin sınırlandırılması veya ortadan kaldırılmasıdır. Köle ise iradesi ve özgürlüğü kısmen veya tamamen sınırlandırılmış insana verilen isimdir. Sözlüklerde köle, bütün tarihi devirlerde başka milletlerden, yabancılardan zorla kaçırılıp hürriyetten mahrum hale getirilerek hizmette kullanılan erkek olarak tanımlanırken; esir ise kul, köle ve harpte teslim alınan düşman olarak tanımlanmıştır. *Kâmûs-i Türkî*'de esir kelimesi tutsak, harpte düşman eline düşen; kul, köle, bende olarak tanımlanmış; köle karşılığı olarak kul, çâker, abd, bende, gulâm verilmiştir.[15] Harpte ele geçen düşman askerleri esir, sivil halk ise köle olarak görülmüştür.[16] *Esîr* (çoğulu üserâ) kelimesi Arapça olup harpte düşman tarafından ele geçirilen kimse olarak kullanılmanın yanı sıra köle (kul) manasını da içermektedir. *Köle* ise esir manasını kapsamamaktadır. Bu manada ikisi eş anlamlı değildir. Kişi esir alındıktan sonra (bu kaçırma da olabilir) esirci esnafı, esir alan kişi veya bir yakını tarafından üçüncü bir şahsa satılması veya verilmesi sonucu köle statüsüne gelmektedir. Ancak esir alan veya kaçıran kişi de satmadan kişiyi köle statüsünde istihdam edebilmektedir. Esirlik durumu geçici ve muallak bir süreyi kapsamaktadır. Bu bağlamda hürriyetinden yoksun duruma düşen kişilere esir, bunları satanlara e*sirci (esnafı)* denilmiştir. Kölelik ise kaybedilen hürriyet ve akabinde bir başkasının (konuşan/canlı) malı konumuna gelindikten sonraki durumu ifade etmekte olup, kendi hukuki kuralları olan bir süreçtir. Esirlik ile kölelik arasındaki farkı (eşiği) satış belirlemektedir. Genel tanımlama ile satıştan önce esir, satıştan sonra köle olunmaktadır.

Kölelik, ezen-ezilen, alt-üst, güçlü-zayıf, zengin-yoksul hallerinin sonucunda ortaya çıkarak dünya var olduğundan beri insan ve toplum ilişkilerinde mevcudiyetini sürdürmüş, günümüzde de gizliden veya açıktan görülmekte olan ve gelecekte de görülmesi muhtemel bir kurumdur. Kölelik, çeşitli gerekçelerle güçlü olanın güçsüz olanın iradesini bazen zorla, bazen rıza ile bazen şartlar gereği kendi arzuları doğrultusunda kimi zaman mutlak, kimi zaman da zayıf bağlarla hâkimiyet altına alınmasıdır.

[15] Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türkî*, İkdam Matbaası, Dersaadet, 1317 (1901), s. 115, 1213.
[16] Yılmaz Öztuna, "Osmanlı-Türk Toplumunda Köleler ve Cariyeler", *Hayat Tarih Mecmuası*, Cilt:1, Sayı:3 (1 Mart 1977), s. 8.

İslâmiyet'te köle; hukuki, sosyal ve iktisadi hususlarda hür insandan farklı değerlendirilirken; iman, namaz, oruç gibi mali yanı bulunmayan şahsi sorumluluklarda bir tutulmuştur. Bu sebeple klasik İslam hukukuna göre köle "velâyet, şehâdet ve kazâ'dan hukuken aciz ve mülkiyet hakkından mahrum olan kimse" olarak tanımlanmış, bu bağlamda kölelik de "yeterlilik kusuru" olarak kabul edilmiştir.[17] Modern dönem öncesi İslam toplumlarında ticarete konu olan mallar nâtık (konuşan) ve sâmit (konuşmayan) olarak sınıflandırıldığından köleler nâtık mal konumunda sınıflandırılmıştır.[18] Köleler için Aristo da benzer bir tanımlama kullanarak onları "ruhu olan alet, canlı bir mal" olarak değerlendirmiştir.[19] Hür insandan alt statüde kabul edilen köle hukuki olarak "mal" statüsünde olduğundan alım, satım, rehin ve trampa gibi ticari faaliyetlere konu olmuş, miras bırakılabilmişti.

Dünyanın her yerinde her zaman görülmüş olan kölelik, yerleşik ve merkezi idarenin bulunduğu yönetimlerde daha kurumsal ve sistematik bir işleyişe sahip olmuştur. Roma, Eski Yunan, Mısır, Memluk ve Osmanlı köleliği bu türdendir. Dünya üzerinde köle kaynağı olmakla çok uzun yıllardır özdeşleşen birkaç bölge vardır. Bunlardan en bilineni genel tanımlamada Afrika kıtası, daha dar manada Sudan ve Etiyopya'dır. Etiyopya, köle ihraç bölgesi olarak kalmıştır. Sudan ise köleliğin etken veya edilgen olarak etkilerinin uzun vadede Afrika kıtasında en fazla görüldüğü yer olarak firavunlar zamanından beri kölelik ile anılmaktadır. Günümüz Sudan devletinin kuzey tarafları tarihte Nûbe olarak tanımlanmaktaydı ve *Nûbeli* kelimesi uzunca bir süre Mısırlılar tarafından köle yerine (manasında) kullanıldı.[20]

Etiyopya, bölgede önemli bir köle kaynağıydı ve burada köle ticareti ile uğraşanlar genelde kendi içlerindeki tüccarlardı. Ancak önemli bir köle kaynağı olmasına rağmen kölelik bu coğrafyada Sudan'da olduğu kadar derin izler bırakmadı. Afrika kıtasında Sudan, tarihi süreçte köleliğin etkilerine en fazla maruz kalmış bölge konumundadır. Burası Orta Afrika'dan elde edilen zenci kölelerin önemli ihraç güzergâhıydı. Sudanlı Arap unsurların güney bölgelerinden köle elde etmesi ve bunları hem satması, hem de kullanması sömürü, emperyalist girişim olarak değerlendirilmiş, günümüzde de değerlendirilmektedir. Sudan köleliğinde Arap unsurların yoğun olarak bu ticaretle uğraşmış olması İslâmiyet ile

[17] M. Akif Aydın, Muhammed Hamidullah; "Köle",*TDVİA*, Cilt:26, Ankara, 2002, s. 237.
[18] Zübeyde Güneş Yağcı, "İstanbul Esir Pazarı", *Osmanlı Devletinde Kölelik,* (Ed.) Zübeyde Güneş Yağcı, Fırat Yaşa, Tezkire, İstanbul, 2017, s. 57-58.
[19] Ekrem Şerifoğlu, "Köleleri Evlat Sayan Medeniyet", *Tarih ve Medeniyet*, Sayı:11(Ocak 1995), s. 20.
[20] Yusuf Fadl Hasan, *The Arabs and the Sudan*, Sudatek, Khartoum, 2012, s. 42-43.

ilişkilendirilerek emperyalist güçler tarafından 19. yüzyılda suçlama ve baskı unsuru olarak kullanılmış, günümüzde de özellikle Güney Sudan ile olan ilişkileri çerçevesinde kullanılmaya devam edilmektedir.

Sudan kölelik ve köle ticareti sebebiyle özellikle 19. yüzyılda işgal, isyan, abluka, baskı, askeri ve idari müdahalelere maruz kalmıştır. Köle ticareti ve buna bağlı sebeplerden dolayı Sudan toplumunda sosyal, siyasal, iktisadi, dini, askeri gelişmeler meydana gelmiş, birbirlerini etkileyerek toplumu şekillendirmiştir. Köle ticareti Sudan'ın temel iktisadi faaliyeti olduğundan bu ticaret veya bu ticarete karşı yapılan girişimler bütüncül olarak Sudan'ı etkilemiştir. 19. yüzyılda gelişen olayların içinde köle ticareti görünür veya görünmez bir şekilde rol almıştır.

Kölelik ile ilgili olarak iki soru önem kazanmaktadır. Bunlardan ilki kölelerin nerelerden ve nasıl elde edildiğidir. Kölelelerin ilk ve temel kaynağı savaş esirleridir.[21] Savaşta mağlup olan tarafın insan kaynağı galipler tarafından köleleştirilerek çeşitli şekillerde kullanıldı. Bunun en çok tercih edilen şekli kölelere gündelik ve angarya işlerin yaptırılması ile savaş meydanında diğer rakip ordulara karşı ön safta mücadele ettirilmeleriydi. Kölelerin çocuklarının da köle olmaları (köle olarak doğma) diğer bir köle kaynağıdır. Bunların yanında ağır suç işleyenlerin mağdur tarafın kölesi durumuna gelmesi; korsanların kaçırdığı insanların köle olarak satılması veya gemilerde kürekçi olarak (forsa) çalıştırılması; borcunu ödeyemeyenlerin alacaklısına köle olması, fakirlerin çocuklarını köle olarak satması, rehin olarak verilme, kaçırılma, terk edilen çocukların kendilerini büyütenlerin kölesi durumuna gelmesi köleliği besleyen unsurlardandı.[22] Belkide en ilginç köleleşme (veya köleleştirme) yöntemi Vadây taraflarındaki uygulamaydı. Bölgede yaşayan vahşi kabilelerde kişinin köle olduğu zaman cennete gideceği gibi bir inanış mevcuttu. Bu sebepten dolayı annesi, kızı veya kız kardeşinin köle yapılmak için götürülmesine erkeklerin itiraz etmesi bir yana, sevindikleri bile kayıtlara geçmişti.[23]

Araplar veya Müslüman göçebelerin veya Berberîlerin pagan topluluklara karşı düzenli ve örgütlü köle akınları yapmaları *Cihâd* olarak değerlendirilmişti. Kuzey Nijerya Fûlanîleri'nin

[21] Bülent Tahiroğlu, "Osmanlı İmparatorluğunda Kölelik", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Sayı:45 (2011), s. 650.
[22] Gül Akyılmaz, "Osmanlı Hukukunda Köleliğin Sona Ermesi ile İlgili Düzenlemeler ve Tanzimat Fermanı'nın İlanından Sonra Kölelik Müessesesi", *Gazi Üniversitesi Hukuk fakültesi Dergisi,* Cilt:IX, Sayı:1-2 (Haziran-Aralık 2005), s. 207.
[23] Kavas, *Osmanlı-Afrika İlişkileri*, s. 540.

kurak-mevsimde yaptıkları köle avcılığı bu bahane altında icra edilmekteydi.[24] Zaten meşru ve dinen caiz olan köleliği devam ettirmek, köle akınları yapmak İslâmiyet'in emirlerinden olan Cihâd'ın yerine getirilmesinin bir aracı olarak değerlendirilmiş ve uygulanmıştı.

Kuzeydoğu Afrika ve Arabistan köleliğini besleyen ögelerden biri de Batı ve Orta Afrika taraflarından gelip Mekke'ye giden hacı adaylarının yol, ulaşım, yiyecek gibi harcamalarını karşılamak için yanlarında köle getirmeleri veya kendi çocuk ve yakınlarını satmaları veya yolu üzerinde karşılaştığı genç ve çocukları kaçırmasıdır. Bu kaçırılan veya beraberinde getirilen kişiler Sevâkin, Cidde veya Mekke'de satılıyordu. Bu tuhaf ama sıradan olay köle elde etme yöntemlerinden biriydi.[25]

İkinci soru ise neden köleye sahip olunmak istendiğidir. Köle sahibi olmanın çeşitli sebepleri vardı. Köleler küresel olarak askeri, idari, ticari, üretim, ev işlerinde (cariyelik* dâhil) kullanılmak için alınıp satıldılar veya ele geçirildiler. Ayni vergi olarak köle verilmesi, zayıf bir sultanın daha güçlü bir sultana hediye olarak köle yollaması, mal ve hizmetlere karşılık nakit yerine kölelerle ödeme yapılması diğer sebeplerdi.

Köle sahibi olmanın bir başka sebebi ise kişinin sosyal statüsünü arttırması, gücünü göstermesiydi. Sudan'da Func ve Kayra (Dârfûr) Sultanlıklarında köle sahibi olmak ayrıcalık, imtiyaz manasına gelmekteydi ve güç, zenginlik ve kutsiyet hasletlerini ifade ediyordu.[26] 1860'lı yılların sonunda Mısır'da valiler, tüccarlar, alt düzey memurlar, toprak sahipleri, çiftçiler, kâtipler, hâkimler, bankerler, polis ve askeri görevliler, dükkân sahipleri, kasaplar ve diğer esnafların hepsi köle sahibiydi.[27] Bu durum Anadolu için de geçerliydi ve İstanbul'da bir paşanın ağırlığı ve itibarında sahip olduğu köle ve cariyelerin sayısı önemli bir ölçüydü.[28] Alman seyyah Dr. Georg August Schweinfurth kölelerin Müslüman ve Hıristiyan dünyasındaki durumlarını karşılaştırmış ve "Avrupa'da köleler evcil hayvanlardan biraz daha iyi iken Doğu toplumlarında köle, lüks bir eşya konumundadır" tespitinde bulunmuştu.[29] Bundan dolayı Sudan ve Mısır'da XIX. yüzyıl ve hatta XX. yüzyılın başlarında köleler,

*Cariye: kadın köle, rakika (çoğulu erikka), karavaş (veya karabaş), halayık, müstefrişe, esire, odalık, sürriye (serari). ("Osmanlı Toplum Yaşayışıyla İlgili Belgeler-Bilgiler", *Tarih ve Toplum*, Sayı:1, (Ocak 1984), s. 61.)

[24] Peter F. M. McLoughlin, "Economic Development and the Heritage of Slavery in the Sudan Republic", *Journal of the International African Institute,* Vol:32, Issue:4, (October, 1962), s. 359.

[25] McLoughlin, a.g.m., s. 374.

[26] Heather J. Sharkey, "Luxury, Status, and the Importance of Slavery in the Nineteenth-and Early- Twentieth-Century Northern Sudan", *Northeast African Studies,* New Series, Vol.1, No.2/3, (1994), s. 188, 196.

[27] Mowafi, *a.g.e.*, s. 14.

[28] İsmail Parlatır, "Türk Sosyal Hayatında Kölelik", *Belleten,* Cilt:47, Sayı:187 (Temmuz 1983), TTK, Ankara, s. 821.

[29] Schweinfurth, *a.g.e.*, s. 436; Mowafi, *a.g.e.*, s. 14; Öztuna, "Köleler ve Cariyeler", s. 11.

sahiplerine yemek pişirmek, un öğütmek, tarlalarda çalışmak gibi iktisadi değerin çok ötesinde bir mana ifade ederek, onların itibarlarını ve sosyal mevkilerini yüceltme aracı da oldular. Alman seyyah Gustav Nachtigal, Vadây (günümüz Çad) taraflarına gittiğinde buradaki bir bölgede kadınların gösteriş için giydikleri ve yerlerde sürüklenen uzun eteklerinin tozlanmaması için genç köle kızların eteğin kenarlarından tutarak peşinden gittiklerini gözlemlemişti. 1830'lu yılların başında Berber taraflarına giden G. A. Hoskins adlı İngiliz arkeolog Şendi'nin eski lideri Mek* Nimr'in kızı ve yeni Mek'in eşi olan kadının yirmi kadar cariyesinin olduğu ve bunların çeşitli ot ve bitkilerden dokuz saatte hazırladıkları krem (merhem) ile saçını ve vücudunu ovaladıklarını gördüğünü ifade etmişti.[30]

Mısır, Sudan, Hicaz gibi bölgelerde köleler temel iktisadi faaliyet veya üretim aracı konumundaydı ve el emeği gerektiren işler ile cariye olarak istihdam edildiler. İslam peygamberi (S.A.S.) bir hadisinde "*En temiz ve üstün kazanç, kişinin el emeği ve her türlü dürüst alışverişten kazandığıdır"* sözleri ile el emeği ile yapılan işler övülmüş, helal kazancın yolu olarak gösterilmiştir.[31] Ancak Arap coğrafyasında el emeği ile yapılan işler Cahiliye devri Araplarından beri küçümsenmekte, kölelerin yapacağı işler olarak değerlendirilmektedir. Geleneksel olan bu düşünceyi İslam dini bile kişilerin maddi ve manevi isteklerine muhalif olduğundan yıkamamıştır. El emeğine dayalı işler veya kişinin el emeği ile iaşesini kazanması firavunlar tarafından da küçümsenmiş, kendilerinin bu küçümseyici ve aşağılık işi yapmadıkları, hayatlarını elleri ile çalışmadan kazandıklarını göstermek için tırnaklarını uzatmışlardı. Çünkü el ile yapılan işlerde tırnaklar kolay kırıldığı için tırnak uzatmak mümkün olmamaktadır. *Kökler* adlı Amerikan filminde öğretmeni ilkokula giden zenci çocuğa hangi mesleği seçeceğini sorduğunda, çocuk avukat olmak istediğini söylemiş, öğretmeni itiraz ederek "Hayır, sen ellerinle yapacağın bir işi, mesela marangozluğu seçmelisin" diyerek kölelere toplumsal olarak bakışın izlerini sergilemiştir. Mısır, Sudan, Hicaz ve Arap coğrafyasında İslâmiyet'in bütün engelleme ve yasaklamalarına rağmen cahiliye dönemi alışkanlıkları sürdürülerek köleler iktisadi ve sosyal sebeplerden ikinci sınıf insan olarak değerlendirilmeye devam edildi. Bu nedenle de azat etme uygulaması Osmanlı toplumunun aksine buralarda fazla rağbet gören bir pratik haline gelerek yaygınlaşamadı. Bunun yanında mezkûr bölgelerde köle ticaretine veya emeğine bağımlı olunması bu ticaretin yasaklanmasına karşı köle sahiplerinin ve tüccarlarının tepkisine sebebiyet verdi. Osmanlı toplumunun aksine, bölgede ayaklanma, isyan ve toplumsal

* Yöresel lider, sultan.
[30] Sharkey, a.g.m., s. 189-193.
[31] Ahmed b.Hanbel, *el-Müsned,* Cilt:2, s. 334, 357.

çalkantılar meydana geldi. Türkler, kölelere sahip olurken onları aşağılamak, ikinci sınıf insan vasfında değerlendirmek, değersiz kılmak gibi davranış içine girmemişler, hor görmemişler, aynı zamanda azat etmenin yollarını açık tuttuklarından köle yasağına karşı Osmanlı toplumunda fazla bir direnç olmamıştır.

Kölelik veya köleliğe yakın durumlara sahip olan insanların her ne ad altında olursa olsun yöneticilerine karşı isyan ve toplumsal hareketlilikleri dünyanın çeşitli kesimlerinde büyük değişimlere sebebiyet verdi. Tarihte meşhur olmuş iki toplu köle isyanı vardır. Birisi Roma İmparatorluğu'nda Spartaküs adlı kölenin önderliğindeki isyan ile Emeviler ve Abbâsîler dönemlerinde meydana gelen zencî isyanlardır. Yakın tarihimizde ise kölelikten serfliğe daha sonra da köylü durumuna geçen geniş halk kitlelerinin durumlarında iyileşme sağlanamaması Avrupa'nın hem batısında hem de doğusunda hem de Asya'da isyan ve ihtilale sebebiyet verdi. Avrupa, Rusya ve Çin gibi bölgelerde yöneticiler halklarını köle veya köleliğe yakın bir durum olan serf durumunda uzun yıllar yönetmeye çalıştılar. Fransız İhtilali'ne yakın dönemlerde (1770-1780'ler) Batı ve Orta Avrupa'da beyaz esir ve serf sayısı iyice azalmıştı. Buna karşın köylü sınıfına dönüşen eski serflerin durumu yoksulluk ve sefalet içindeydi ve karınlarını doyurmaya bile imkânları yoktu. Buna karşın baskı ve zulüm görüyor, talepleri yerine getirilmiyordu. İçinde bulundukları acziyet isyanla sonuçlanmış, *Fransız İhtilali* olarak tarihe geçmiştir. İsyanın temelini, kölelikten ve serflikten kurtulmuş ancak sefaletten kurtulamamış köylü ve halkın yöneticilere duyduğu öfkenin patlaması oluşturmuştu. Buna karşın aynı dönemde toprağa bağlı esir ve serfler Doğu Avrupa ve Rusya'da asillerin kölesi ve serfi olarak varlığını sürdürmekteydi. Asil birine ait toprak el değiştirdiği zaman üstündeki ahali de yeni sahibinin malı, kölesi, serfi durumuna geliyordu. Bu insanların azat edilmeleri Batı ve Orta Avrupa'ya göre yüzyıl sonra (XIX. yüzyılın sonları) gerçekleşebildi.[32] Ancak azat edilmiş olmaları Fransa'da olduğu gibi köylülerin durumlarında fazla bir değişikliğe, iyileşmeye sebebiyet vermemişti. Aç ve sefil olarak yaşamlarını sürdürdüklerinden *Kızıl Devrim* (komünist ideoloji) işçi ve köylü egemenliği söylemi üzerinden buralarda iktidara gelebildi. Çin için de durum aynıydı. Zor durumda olan köylüler (serfler) Mao önderliğindeki devrime destek oldular. Daha yalın ifade ile söyleyecek olursak bu geniş coğrafyalardaki ihtilal ve devrimler kölelik veya köleliğin alt kollarının sebep olduğu yoksulluğa karşı isyanın sonucu olarak gelişti.

[32] Yılmaz Öztuna, "Osmanlı-Türk Toplumunda Köleler ve Cariyeler-2", *Hayat Tarih Mecmuası*, Cilt:1, Sayı: 4, (1 Nisan 1977), s. 12.

Bazı doğu toplumlarının yanı sıra Batı Medeniyetinde aristokrasi veya soylu sınıfı toplumsal sınıflandırmanın temelini oluşturmaktaydı. Bu sınıf köylü ve halkı alt seviyede değerlendirmiş, köleleri bu sınıfın da altında görerek değersizleştirmiş, üretim yaptıkları sürece bir anlam ifade ettikleri şeklinde görmüşlerdi. Bu zihin dünyası, Batı Medeniyetinde halen varlığını çeşitli şekillerde devam ettirmekte, kimi zamanlarda dışa vurarak kendini açığa çıkarmaktadır. Avrupa'da yaygın olan ırkçılık da bu düşüncenin farklı bir boyutudur. Amerikan toplumunun büyük bir kesiminde zencilere karşı olan bu tür tutumlar devam ettiğinden günümüzde Amerikan toplumunda zenciler kötü, pis işlerde çalıştırılmakta, hor görülmekte, atalarının köle olmasından dolayı sahip oldukları köle-soylu olma pratiği unutulmamakta, unutturulmamaktadır.

Batı Medeniyeti'nindeki kölelik uygulamasında kölelerin topluma kazandırılmasına çalışılmamış, uygulamanın mevcut haliyle devamına gayret gösterilmiştir. İslam toplumlarında dinin teşviki ile özellikle cariyeler üzerinden köleliğin kaldırılmasına çalışılmıştır. Amerikan köle sisteminde köleden doğan çocuk köleydi. Köle ile evlenme, cariyelik gibi uygulama yoktu. Ancak gayrimeşru bir ilişki olabilirdi ve bu da yasal, ahlaki ve geleneksel olarak tasvip edilmediğinden dillendirilmezdi. Roma hukukuna göre hür olmayan kadının doğurduğu çocuk baba hür olsa bile köle sayılırdı.[33] Aynı zamanda çocuk neseb-i gayrisahih olarak değerlendiriliyordu. Buna karşın Osmanlı-Türk veya Arap (İslam) toplumlarında hür babadan doğan çocuk hür olmaktaydı. Avrupa'da bunun tek istisnasını Venedik'te görmekteyiz. İslam hukukunda olduğu gibi Venedik hukukuna göre Latin bir babadan doğan çocuk annesi hür olmasa bile hür sayılmaktaydı.[34] Bu şekilde çocuk köle olmaktan kurtulabiliyordu.

Bunun yanında cariyelik sistemi yasal, meşru bir uygulama olarak kadın köleleri evlilik yoluyla topluma kazandırmanın bir yolu, yöntemi olarak değerlendiriliyordu. Hür erkekten doğurduğu çocuk aynı zamanda kendisinin de (efendisinin ölümünden sonra) hür olmasını sağlarken, evin hanımı konumuna da getirebiliyordu.[35] Bu da cariyenin topluma ve İslâmiyet'e kazandırılmasının diğer bir yoluydu. Hür olmayan unsurlar topluma kazandırıldıkça yeni köle ihtiyacı her zaman canlı kaldı. Sistem yeni gelenler ile kendini beslemek zorundaydı. Buna karşın Amerikan-Batı köleliğinde cariyelik olmadığından köle kadınlar köle erkekler ile evlenmekte, doğacak çocuk da köle olduğundan sistem kendi

[33] Öztuna, "Köleler ve Cariyeler", s. 9.
[34] Zeynep Güngörmez, "Ortaçağda Akdeniz Köle Ticaretine Dair Bazı Tespitler", *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, Cilt:II, Sayı:4, Yıl:2016, s. 93.
[35] Öztuna, "Köleler ve Cariyeler", s. 11.

kendisini beslemeye uygundu. Belli bir süre sonra artık dışarıdan köle ithaline gerek kalmıyordu. Günümüzde bazı yazılı ve görsel mecralarda bu durum övülmekte, Amerikan köle sisteminin aile kurmaya izin verdiğini, çocukların anne-baba ile birlikte yaşayarak büyüdüğünü öne sürerek daha insani ve kabullenilebilir bir durum olduğu söylemiyle İslam toplumlarındaki köle sistemi kötü gösterilmeye çalışılmaktadır. Ancak Müslüman hür babadan doğan çocuğun hür olması ve doğumdan sonra çocuğun annesinin de artık hürriyetine kavuşmuş olması her ikisinin de topluma kazandırılmalarını, aynı zamanda Müslümanlaştırılmalarını beraberinde getirmiş olmaktaydı. Bu suretle Müslüman sayısı artarken, gayrimüslim veya putperestlerin sayısı azalıyordu. Batı ve Amerikan sisteminde cariyelik olmadığı için köleler birbiri ile evlenmekte ve doğal olarak doğan çocuklar da köle olduğundan köle-efendi ilişkisi devam etmiş, köleler topluma kazandırılamamıştır. İslam hukukunda benzer uygulama erkek köleler için de uygulanmış ve sahibesi ile evlenen erkek köle hür olarak kabul edilmiştir.[36]

Amerika kıtasında sömürge kolonilerinin kurulmaya başlanması ile (XVI.) yüzyıl içinde Batı Afrika'dan yakalanarak Amerika'ya götürülen zenci miktarı 900.000 kişi olarak hesaplanmıştır. Bunun yanında hedefe ulaşan her bir köle için beş köle ya avlanırken ya da nakil olunurken öldüğü değerlendirilmektedir. XVI. ve XIX. yüzyıllar arasındaki üç yüz yıl içinde Afrika'dan çıkarılan nüfus altmış milyon olarak tahmin edilmektedir. Bu haliyle Amerika kıtası Afrikalılar için esir kampı veya çalışma kampı haline getirilmişti.[37]

Amerika Birleşik Devletleri'nde köle-hür miktarı oransal olarak yıllara göre düşüş göstermiştir. 1790 yılında 3.329.000 nüfusun 757.000'i köle olup oran dörtte birdi. 1820'de 9.638.000 nüfus, 1.543.000 köle olup oran beşte bir kadardı. 1850'de 23.192.000 nüfus, 3.204.000 köle ile oran altıda bir olmuştu. 1860 yılında 31.443.000 nüfus, 3.954.000 köle ile oran yedide bire düşmüştü. 1870 yılında artık kölelik kaldırılmış olduğundan köle ve hür olarak toplam nüfus 39.818.000 seviyesindeydi. Hesap edilen yetmiş yıllık süre içerisinde her on yılda oran bir kat azalmıştır. Bu oransal değişimde hür nüfusun sayısının göçlerle artmasına karşın köle ticaret yasağı sebebiyle yeni köle girişinin kısıtlanması rol oynamıştır. Amerika Birleşik Devletleri'nde kölelik 18 Aralık 1865 yılında anayasasının 13. maddesi değiştirilerek kaldırılmış, 18 Haziran 1866 tarihinde 14. maddenin tadil edilmesi ile de kölelere vatandaşlık hakkı verilmiştir.[38] XIX. yüzyılda Güney ve Kuzey Amerika'da kölelik

[36] Şerifoğlu, a.g.m., s. 22.
[37] Öztuna, "Köleler ve Cariyeler- 2", s. 12.
[38] Öztuna, "Köleler ve Cariyeler- 2", s. 14.

kaldırılmış, eşit vatandaşlık hakkı kâğıt üzerinde verilmiş olmasına rağmen zenciler günümüzde bile ayrımcılığa uğramaya devam etmektedirler.

Kölelik, tıpkı emperyalizm gibi bir sömürü aracıydı. Köle ticareti Afrikalı Araplara sermaye birikimi ve gelir sağlarken (yüzyıllarca Avrupalılara sağladığı gibi) artık emperyalizm (sömürgecilik, kolonyalizm) batıya/Avrupa'ya kaynak transferi yapmanın yöntemi oldu.[39] Avrupa devletleri kölelik karşıtlığı ile Müslüman Arap/Afrikalı insanların sermaye birikimlerini engellerken kendilerine karşı gelebilecek iktisadi güç ve idari yeteneğe sahip kesimlerin önünü de kesmiş oldular. Bölgenin sömürge yönetimlerinin eline geçmesi ve kölelik karşıtı mücadeleler sonucu köle ticaretinden elde ettikleri sermaye neticesinde bölgede siyasi, askeri ve iktisadi güç odakları haline gelebilen Zübeyir, Râbih, Osman Dikne, İlyas Paşa, en-Nûr Bey Enkare, Muhammed es-Senûsî, Ali Dinar, Zengibar'da Tippu Tip gibi derebeyilerinin (silahlı bölgesel güç odaklarının) ortaya çıkması ve sömürgecilere karşı mücadele etme imkânı ortadan kalktığından bölgenin emperyalist güçlerin elinde uzun süre kalmasının da önü açılmış oldu. Bunu yaparken de sömürge valisi ile yönetim modelini terk ederek Zübeyir Paşa'nın Bahrü'l-Gazel bölgesinde, Râbih'in Bornu, Bagirmi ve Ubangi-Şari bölgesinde başarı ile uyguladığı yöntem olan idaresi altına aldığı bölgelerdeki yerel liderleri yerlerinde bırakarak onlar vasıtası ile ahalinin yönetildiği sistemi emperyalist güçler İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Afrika genelindeki sömürge bölgelerinde kendilerine bağlı liderler yolu ile başarılı bir şekilde taklit ettiler ve etmektedirler. Eğer kendi emperyalist düzenlerine karşı çıkan liderler olursa askeri darbe veya suikast ile ortadan kaldırdılar.

Kölelik, savaş esirlerinin galip gelenler tarafından kullanılması sonucu ortaya çıkmış, sağladıkları avantajlar sebebiyle de başka köleleştirme ve kölelik türleri zaman içinde çeşitli şekillerde uygulanmıştı. Tarihin her döneminde ve her coğrafyada görülen kölelik, Osmanlı Devleti'nde de mevcuttu. Osmanlı köleliğinin diğer toplumlarla benzerlikleri bulunmasına rağmen kendi ihtiyaç ve şartlarının sonucu farklı uygulamalar da görülmüştür.

[39] Zachary Berman, *Owing and Owning: Zubayr Pasha, Slavery, and Empire in Nineteenth-Century Sudan*, Unpublished Doctorate Theses, City University of New York, 2017, s. 3-4.

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE KÖLELİK UYGULAMALARI

1. 1- Osmanlı Devleti'nde Kölelik

Köle elde etmenin birincil yöntemi savaş esirliği olduğundan ve Osmanlı Devleti'nin de ilk döneminden beri birçok savaşa girmiş olmasından dolayı kölelik Osmanlı toplumunda başlangıçtan beri görülmektedir. Aslında her devlette varlığı bilinen uygulamanın Türklerde Hun devletinden beri var olduğu kaynaklarda görülmektedir.[40] Bununla ilgili olarak eski Türklerde savaş esirlerinin evlerde hizmetçi, cariye, tarlalarda çiftçi, arazide çobanlık yaptırıldığına dair bilgilere Çin ve Uygur kaynaklarında, Orhun yazıtlarında rastlanılmaktadır. Yine bu kaynaklardan anlaşılacağı üzere kölelik Çin'de daha organize ve kurumsal bir yapıda olup Türkler'in, köleliği Çinlilerden öğrendiği görülmektedir. Ancak kölelik, Çinlilerden öğrenilmiş olmasına rağmen Türkler'de hiçbir zaman Çin'de olduğu gibi efendi-köle veya asil (soylu)-halk ayırımı yapılan bir sınıflaşma, sosyal tabakalaşmaya sebep olmamış, savaş esirlerinin istihdamı olarak uygulanmıştı. Uygurlar yerleşik hayata geçtiklerinden yazılı metinlere sahip olmaları ve hukuk kuralları daha kurumsallaşmış bulunduğundan kölelerle ilgili (alın-satım, evlilik, azat, borçtan dolayı köle olma gibi) birtakım yazılı belgeleri günümüze kadar ulaşmıştır. *Divan-ı Lügat-ı Türk*'te X. ve XI. yüzyıldaki sosyal ve iktisadi hayat hakkındaki bilgilerden anlaşıldığı üzere köleliğin devam ettiği ve İslâmiyet'in etkisi ile İslam hukukunun köleler için uyguladığı kuralların geçerlik kazandığı görülmektedir.[41]

Osmanlının ilk dönemlerinde özellikle Balkanlardan savaş sonunda ele geçen bölgelerdeki insanların bir kısmının savaş esiri olarak alınması ve akabinde hizmette kullanılması veya satılması sonucu köleler toplumda daha fazla görülmeye başlamıştı. Bu bağlamda kölelik,

[40] Orhan Doğan, Aysel Erdoğan; "XIX. Yüzyılda Türkistan (Orta Asya) Türk Topluluklarında Kölelik ve Köle Ticareti", *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, Volume:15, Issue:3 (Jan., 2016), s. 972.
[41] Parlatır, "Türk Sosyal Hayatında Kölelik", s. 808-811.

Osmanlı Devlet ve toplumunda ilk dönemlerden itibaren Balkanlardaki fetihlerle birlikte var olmuş ve İslam hukuk kuralları çerçevesinde işlerlik kazanarak şer'i hükümlere göre düzenlemeler ile kurumsallaşmıştır. Osmanlı yönetiminde köleler ile alakalı düzenlemeler ticarete konu olan meta (mal) olmalarına rağmen eşya hukukundan ziyade aile hukuku içerisinde değerlendirilmiştir. Bunun temel sebebi İslam toplumlarında tarım, maden işçiliği veya büyük çaplı istihdam gerektiren üretim alanlarında toplu köle çalıştırmak yaygın olmadığından erkek köleler uşak, kapıcı, bahçıvan gibi işlerde, kadınlar ise cariye, hizmetçi, dadı, bazen de sütanne gibi ev işlerinde kullanılmalarıydı.[42] Osmanlı Devleti'nde en yaygın kölelik türü ev hizmetlerinde hizmetçi olarak kullanılan kölelerdi.[43] Sosyal hayatın içinde ve parçası olarak, bazen aile bireylerinden çok da farklı olmayan statüde bulundukları için de hukuki olarak bu tür bir muameleye tabi oldular. Osmanlı toplumunda inancını yaşama serbestliğine sahip köle ve cariye, giyim-kuşamı ile hür insanlardan ayırt edilemezdi.

1. 2- Osmanlı Hukukunda Kölelik

Osmanlı hukuk sisteminin en önemli temel kaynağı İbrahim b. Muhammed el-Halebi'nin (ö.1549) yazmış olduğu *Mültekâ el-Ebhur* adlı fıkıh eserdir. Eser Kanuni döneminde yazılmış olup o günden itibaren yıkılışına kadar Osmanlı hukuk sisteminin temel kaynağı olmuştur. Tanzimat'tan sonra hazırlanan *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*'nin hazırlanmasında referans kaynağı olarak değerlendirilmiştir. Dört ciltlik bu eserde köle ve kölelik ile alakalı olarak evlenme, boşanma, çocuk sahibi olma, velayet, miras, mal edinme, mükâteblik, azat, cinayet ve benzeri suç işleme konuları değerlendirilmiştir. Bu konularla alakalı olarak Hanefî mezhebinde köle ve cariyelerin muhatap oldukları fıkhi mevzular ve hükümleri yirmi dört başlık altında incelenmiştir. Hukuki olarak bu hükümlere göre kölelere muamelede bulunmaktaydı.

İslam hukukunda ve Osmanlı toplumunda gayrimüslimlerin köle edinmesi yasaktı. Gayrimüslimlerin, Müslüman köle veya cariye sahibi olmaları ise kesinlikle müsaade edilecek bir durum değildi ve cezai yaptırımı vardı. Gayrimüslimlerin köle veya azatlı kullanmaları 1559 yılında kesin bir şekilde yasaklanmıştı. Bunun için önce Kasım 1559 (Safer 967)

[42] Akyılmaz, a.g.m., s. 213; Ehud R. Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti,* Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2001, s. 12; Y. Hakan Erdem, *Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909*, Çev. Bahar Tırnakçı, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2004, s. 85; Mowafi, *a.g.e.*, s. 14; Abdullah Martal, "19. Yüzyılda Kölelik ve Köle Ticareti", *Tarih ve Toplum*, Cilt:XXI, Sayı:121, (Ocak 1994), s. 15.

[43] Ehud R. Toledano, *Suskun ve Yokmuşçasına İslam Ortadoğusu'nda Kölelik Bağları*, Çev.Y. Hakan Erdem, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 13.

tarihinde İstanbul Kadısına gönderilen ferman ile gayrimüslimlerin sahip olduğu köle ve azatlı cariyeler tespit edilmiş, Şubat/Mart 1560 tarihinde çıkarılan ikinci bir fermanla bu cariyeler paraları ödenerek gayrimüslimlerin ellerinden alınarak Müslümanlara satılmıştı.[44] Evinde Müslüman cariyesi olan Eflak voyvodasının İstanbul'daki temsilcisi olan Rum, Osmanlı tebaasından olmasına rağmen bu yasağı çiğnediği için 1759 yılında idam edilmişti.[45]

Osmanlı köleliğinde bütün süreçler İslam hukuku prensipleri içinde (şeklen de olsa) uygulanmaya çalışılmıştı. Osmanlı toplumunda kölelerin de bir hukukunun olması, hukuki sorumluluklarının bulunması, köle statüsü altında kendilerine karşı muamelelerde birtakım hukuki güvencelerinin olması onları ikinci sınıf insan olmaktan kurtarmakta, sadece bazı kısıtlamalara maruz kaldıklarını göstermektedir. Bu kısıtlamalar da yaptığı işlere göre değişiklik ifade etmektedir. İslam hukukunda, özgür doğmuş bir Müslümanın köleleştirilemeyeceği hükmü bulunmaktadır. İslâmiyet'i kabul eden bir kölenin özgürlüğüne kavuşması da kolaylaştırılmıştır. Buradaki temel sebep, gayrimüslimlerin İslâmiyet ile tanıştırılması ve Müslümanlaştırılmalarını sağlamaktı. Bu bağlamda köleleştirme; Müslümanlaştırmanın bir yolu olarak uygulanmış, cihâd olarak görülmüş, değerlendirilmiş, uygulanmıştı. Devşirme sistemi de bu uygulamanın sonucu olarak Osmanlı devlet ve sosyal yaşantısında önemli bir rol oynamıştır.

1. 3- Osmanlı Devşirme Sistemi

Osmanlı köleliğinde önemli uygulamalardan biri devşirme sistemidir. Gayrimüslim savaş esirlerinin beşte birinin (pençik hakkı olarak) sultanın olması (miri mal) geleneği, Abbâsîler, Selçuklular, Anadolu Selçukluları ve Memlukler gibi devletlerin yanı sıra Osmanlı kul/köle sisteminde de geçerliydi.[46] Pençik oğlanları I. Murad döneminden itibaren askeri yapı içerisinde kullanılmaya başlandı.[47] Özellikle Balkanlarda fetihler genişledikçe buralardan hızlı bir esir ve köle akışı olmaktaydı. Bu da hem askeri ve idari yapının güçlenmesini, hem de ihtiyaç fazlasının esir pazarlarında satılarak hazineye (veya sultana) gelir elde edilmesini sağlıyordu. Pençik Kanunnamesi ile toplanan 14-18 yaş aralığındaki gayrimüslim gençler

[44] "Osmanlı Toplum Yaşayışıyla İlgili", s. 63. (Bakınız nakleden *Tarih ve Toplum Dergisi*: Reşad Ekrem Koçu, *Tarihimizde Garip Vakalar,* Varlık Yayınları, İstanbul, 1958, s. 46).
[45] Öztuna, "Köleler ve Cariyeler", s. 11.
[46] Hasan Tahsin Fendoğlu, "Osmanlı'da Devşirme Sistemi", *Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi (7-9 Nisan 1999),* Yay. Haz. Alaaddin Aköz, Bayram Ürekli, Ruhi Özcan, Konya, 2000, s. 477.
[47] Yağcı, "İstanbul Esir Pazarı", s. 61.

Acemi Ocağı'na asker olarak kaydediliyordu. Bunlar daha sonra ihtiyaç ve yeteneklerine göre gruplara ayrılıyordu. Osmanlı sisteminde kullar (köleler) altı sınıfta istihdam ediliyordu. İlki, Vakıfların sahip olduğu arazilerdeki tarımsal işlerde çalışanlardır. İkincisi, bağımsız çiftçi olarak toprağa bağlı kesimci ve ortakçılar. Üçüncüsü, Padişahın sahip olduğu hayvanlara bakan köleler. Dördüncüsü, Acemi ve Yeniçeri Ocağındaki kullar. Beşincisi, Devşirme ve Kul düzenindekiler. Altıncısı, Haremdeki cariyeler.[48] İstanbul ve Anadolu'ya üç ana bölgeden köle gelmekteydi. İlki, Kırım-Tatar Hanlıkları, Kuzey Karadeniz, Kafkasya taraflarından; İkincisi, Garp Ocakları (Trablusgarp, Cezayir, Fas) vasıtasıyla Ege adaları üzerinden; Üçüncüsü de Habeşistan ve Sudan'dan Mısır'daki İskenderiye ve Kızıldeniz'deki Sevâkin, Masavva limanları köle trafiğinde önemli kaynak noktalarıydı.[49] Balkanlardaki ve Avrupa'daki fetihlerin sonlanması ile buralardan gelen esirler kesilince Sudan, Trablus ve Habeşistan yani Sahraaltı Afrika köle kaynağı olarak daha ön plana çıkmaya başladı.[50]

Savaş esirlerinin çeşitli alanlarda kullanılması, önceden beri var olagelen bir uygulamaydı. Devşirme sistemi de kölelerden yararlanmanın bir yöntemiydi ve birçok devlet gibi Anadolu Selçukluları da kullanmıştı. Fakat en sistematik ve kapsamlı olarak Osmanlılar tarafından kullanıldı.[51] Devşirmeler, Osmanlılar için iki sebepten dolayı ayrı bir önem arz etti. İlki, Osmanlı Beyliği, bir uç beyliği idi ve nüfusu azdı. Mücadele ettiği bölge Hıristiyanların ağırlıkta olduğu yerlerdi. Buraların Türkleşmesi ve İslamlaşması için Müslüman insan kaynağına ihtiyaç bulunmaktaydı. Eldeki az bir miktar insanın savaşlarda ve akınlarda kaybedilmesi ve nüfusun azalması bölgenin fethinin tehlikeye girmesi bir yana Türkleşmesini de zora sokabilecek bir durumu ifade ediyordu.[52] İkincisi, Sultan'ın ve hanedanın gücünü arttırmaktı. Türk toplum geleneğinde sınıfsal yapı, aristokrasi, asalet gibi değerler bulunmuyordu. Hindistandakine benzer bir kast sistemi hiçbir zaman olmadığından statü olarak farklılıklar bulunsa da herkes sınıfsal olarak eşitti. Yöneten ve yönetilen vardı. Her an yöneten olunabildiği gibi yönetilen konumuna gerilemekte mümkündü. Güçlüler arasından birinin çıkması iktidar için yeterliydi. Yeteneği olan ve bileğinin hakkını veren herkes, *Bey* olabilirdi. Memluk kölemenleri için de bu durum geçerliydi. Hepsi kölemen statüsündeydiler ve hepsi güçlüydü. Bu sebepten rekabet büyük, rakipler çetindi. Osmanlı sultanları bu tehlikeli durumdan kurtulmak için etraflarındaki beylerin gücünü sınırlandırmak maksadıyla I.

[48] Fendoğlu, a.g.m., s. 478.
[49] "Osmanlı Toplum Yaşayışıyla İlgili", s. 58.
[50] Toledano, *Suskun ve Yokmuşçasına*, s. 195.
[51] Anadolu Selçuklu ve Osmanlı uygulamaları için bakınız: Speros Vryonis, "Selçuklu Gulamları ve Osmanlı Devşirmeleri", *Cotigo*, Sayı:29, Yıl:2001, s. 93-119.
[52] Fendoğlu, a.g.m., s. 478.

Murad'dan itibaren kapıkulları sayı ve işlevsellik açısından geliştirildiler, Sultanın hizmetkârları oldular. Mevcut beylerde her geçen gün güçlenmekte, zenginleşmekte, Sultan için rakip olma tehlikesini barındırmaktaydılar. Ankara Savaşı'ndan sonraki dönemde fetihler azalmış, Acemi Oğlanlar Ocağı boş kalmıştı. İhtiyaç duyulan asker Hıristiyan ailelerden çocuk toplayarak kapatılmaya çalışılmıştı. Bunların bir kısmı İstanbul ve Edirne sarayına yollanarak iyi bir eğitimden geçirilmiş, diğerleri yeniçeri olarak değerlendirilmişti.[53] II. Mehmed'in sadrazamı olan Çandarlı Halil Paşa, köylü bir ailenin çocuğu olmasına rağmen hem etki olarak hem de zenginlik açısından Sultan'ın çok gerisinde değildi. İstanbul'un fethinden sonra Fatih, devletteki beylerin etkisini kırmak için Çandarlı Halil'i idam ettirmiş, devlet kademelerine devşirmeleri getirmiş, ilk devşirme sadrazamı atayarak yeni bir dönemi başlatmıştı.[54] Efendinin var olabilmesi için kölenin mevcudiyeti gerekmekteydi. Dini ve geleneksel açıdan Türkler köleleştirilemeyeceği için devşirmeler bu görevi ifa ettiler. Kapıkullarının önemli mevkilere getirilmesinde, bunlar vasıtasıyla devletin yönetilmesinde efendi-köle ilişkisinin rolü büyüktür.

Yukarıda da belirtildiği üzere devşirme uygulaması diğer İslam toplumlarının yanı sıra Memluklerde de görülmesine rağmen Memluk ile Osmanlı sisteminde temelde farklılıklar mevcuttu. Osmanlı, kendi kullarını tebaası içindeki zımmilerden temin ederken, Memlukler kendi soydaşlarından temin etme yoluna gitmişlerdi. Ancak en önemli fark Osmanlı sisteminde bütün kullar ve kulların sahip olduğu kullar (köleler) kayıtsız şartsız padişaha sadakatle yükümlüydüler. Memluklerde ise sultanın sahip olduğu kullar sultana sadakatle yükümlü iken sultanın emirlerine (komutan-vali) ait kullar ise kendilerini satın alan veya azat eden bu emirlere karşı sadakat duygusuna sahiptiler. Bu suretle emirler sahip oldukları güçle iktidar mücadelesine rahatlıkla girebilmekte, rekabet ortamını kızıştırmaktaydılar. Her bir Memluk beyi güç ve kudret sahibi olarak sultanın birer rakibi konumundaydı ve en küçük bir zafiyette iktidarın el değiştirmesi olağan bir durumdu.[55]

Osmanlı'da köleler kadın, erkek, zenci, beyaz, ev içi ve kul/harem köleleri olarak gruplara ayrılmaktaydı. Batı toplumlarında karşılığı olmayan *kul sistemi* yani askeri-idari kölelik olgusu Osmanlı ve İslam köleliğinin farklı yanını oluşturmuştu.[56] Halil İnalcık'a göre kul sistemindeki köleler ismen köle olarak adlandırılmıştır, yoksa gerçek kölelerle aralarında

[53] Fendoğlu, a.g.m., s. 481.
[54] Fendoğlu, a.g.m., s. 478.
[55] David Ayalon, "Memlük Devletinde Kölelik Sistemi", Çev. Samira Kortantamer, *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı:IV (1989), s. 212-213.
[56] Ehud R. Toledano, "Late Ottoman Concepts of Slavery (1830s-1880s)", *Poetics Today*, Vol:14, No:3, Cultural Processes in Muslim and Arab Societies: Modern Period I (Autumn, 1993), s. 483, 501.

birçok farklar bulunmaktaydı. Daniel Pipes ise kul statüsünde bulunanlara köle denilmesi bunların başlangıçtaki durumlarını ifade etmek için olup sonraki durumları sadece sultana karşı sorumluluklarından ibaret olduğundan dolayı köle olarak adlandırılmalarına sebebiyet verdiğini ifade etmiştir.[57] *Kuloğulları* olarak adlandırılan ve *kul* olarak atanan idarecilerin soyundan gelenlerin meydana getirdiği bir grup ise Trablusgarp, Tunus, Cezayir'de uzun yıllar etkili olmuş, bu bölgeleri yönetmişti.[58]

Zaman içerisinde Osmanlı toplumundaki birçok köle gerçekte üst düzey toplumsal katmanın (elitlerin) üyesi haline geldi. Bunların köle geçmişleri, değerlerini veya itibarlarını azaltmıyordu.[59] Osmanlı sisteminde devşirmeler veya azatlı köleler de köle sahibi olabildiklerinden bazı örneklerde görüldüğü üzere kölelerine eğitim verilmesini sağlayarak devlet hizmetine girmeleri, paşa hatta sadrazam olmalarını sağlamaktaydılar.[60] Bunlardan ikisi bu konuda hayli ileri gitmişti. Kanuni Sultan Süleyman'ın baş defterdarı olan İskender Çelebi öldüğünde terekesinde cariyeleri hariç 6.200 kölesi bulunmaktaydı. 19.yüzyılın meşhur vezirlerinden Hüsrev Mehmed Paşa da bu yolda hayli emek ve para sarfeden biri olarak bilinmektedir.[61] Bunlara Osmanlının her yüzyılında rastlamak mümkündü. Kölelerden paşalığa getirilenlere birkaç örnek verecek olursak: Cezayirli Hasan Paşa, Anadolu Valisi Ömer Paşa'nın kölesiydi; Şahin Ali Paşa, Çelik Mehmed Paşa'nın kölesiydi; Hüsrev Paşa, Çavuşbaşı Said Efendi'nin kölesiydi; Son dönem devlet adamlarından Asaf Damad Mahmud Celaleddin Paşa, Hüsrev Mehmed Paşa'nın kölesi ve II. Mahmud'un kızlarından Saliha Sultan'ın kocasıydı.[62] Osmanlı dışından örneklere de çok fazla rastlanmaktadır. Yedinci Memluk sultanı olan Kıpçak Türkü Sultan Kalavun el-Mansûr el-Salihi, Eyyubi sultanı Salih Eyyub'un kölelerinden olup azat edildikten sonra da eski efendisinin ismi ile (el-Salihi) anılmaya devam etmişti. Benzer bir örnek Selçuklularda görülmüştü. Harzemşahların

[57] Toledano, "Late Ottoman Concepts", s. 480-481; Ehud R. Toledano, *Slavery and Abolition in the Ottoman Middle East*, University of Washington Press, Seattle&London, 1997, s. 21-22.
[58] Toledano, "Late Ottoman Concepts", s. 498. Bu konuda detaylı bilgi için bakınız: Ahmet Kavas, "Kuzey Afrika Ahalisini Meydana Gertiren Yerliler ve Göçlerle Gelen Yeni Unsurlar: Kuloğulları", *Osmanlı-Afrika İlişkileri,* s. 116-117; Metin Kunt, "Kulların Kulları", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi, Humaniter Bilimler,* Sayı:3 (1975), s. 27-42.
[59] Ehud Toledano, "Attitude to Slavery During the Tanzimat", *150. Yılında Tanzimat*, Yay.Haz.Hakkı Dursun Yıldız, TTK, Ankara, 1992, s. 312; Toledano, "Late Ottoman Concepts", s. 492-493.
[60] Öztuna, "Köleler ve Cariyeler", s. 11-12; Ali Mayakon, "Osmanlılarda Esir ve Cariye Ticareti", *Resimli Tarih Mecmuası,* Yeni Seri 10-82 (Ekim 1956), s. 612.
[61] Reşad Ekrem Koçu, "Esirler ve Esirciler", *Hayat Tarih Mecmuası*, Sayı:5 (Haziran 1972), s. 46.
[62] Parlatır, "Türk Sosyal Hayatında Kölelik", s. 820. Hüsrev Paşa hakkında detay için bakınız: Ehud R. Toledano, "Late Ottoman Concepts", s. 496-497.

kurucusu olan Anuş Tigin, Selçuklu emiri Bilgi Tikin tarafından Gürcistan'dan satın alınmış Garca isimli bir Türk köle olup, sarayda eğitildikten sonra Harezm valiliğine gönderilmişti.[63]

İstanbul'da üç yıl yaşayan ve Osmanlı toplumunu gözleyen İngiliz Yüzbaşı Charles White anılarında "Osmanlı toplumunda üst düzey makamlara gelmenin en kolay yolu köleliktir" yazmıştı.[64] Sadrazamlar, üst düzey paşalar, valiler, beylerbeylerinin çoğunluğu devşirme (kul, köle) olarak devlet hizmetine girmekteydi.[65] XVI. yüzyılda İskender Çelebi; XIX. yüzyılda Koca Hüsrev Paşa; devşirme ve Saruhanlı'nın kölesi olup önce vali sonra Anadolu Beylerbeyi olan İshak Paşa; Gedik Ahmed Paşa devşirmedendi. Devşirmeler arasından en fazla tanınan ve bilinen Sokullu Mehmed Paşa olup üç padişaha sadrazamlık yaptı.

Kapıkulları padişahın köleleriydi. Ellerinde hukuki, siyasi ve idari geniş yetkiler bulunmaktaydı. Hukuken köle statüsünde bulunmalarına rağmen farklı bir kölelik uygulamasına tabiydiler. Köleler mal sahibi olamazdı, çünkü kendileri mal statüsündeydi. Kapıkulları ise mal sahibi olmanın yanında köle sahibi de olabilmekteydi ve bunlara kulların kulları denilmekteydi. Kölenin köle sahibi olması hem kapıkullarının hem de Osmanlı (ve Memluk) köle sisteminin farklılığını oluşturmaktadır. Kölenin itibarı efendisinin itibarı oranındaydı. Sultanın kölesi ile köylünün kölesinin aynı değerde olduğu düşünülemezdi. Kapıkullarının itibarı bu sebepten yüksekti. Önemli mevkileri işgal etmekteydiler. Kapıkullarının kölelikleri bazı kısıtlamalara tabi olmalarından başka bir şey değildi. Bu sebepten Metin Kunt bunları "sultanın hizmetkârları", Suraiya Faroqhi ise "uşak" olarak tanımlamaktadır.[66]

Kapıkullarının ellerinde çok büyük iktisadi imkânlar da mevcuttu. Osmanlı sisteminde görevlilere maaş ödenmezdi. Her makamın bir geliri vardı. O makama kim tayin edilirse o gelirin de sahibi olurdu. Yöneticiliklere, komutanlıklara atanan kapıkulları bu gelirlerle zenginleşirlerdi. Ancak köle statüsünde olduklarından dolayı ölünce malları sahiplerine yani sultana geri gitmekteydi. Buradaki temel anlayış malların müsaderesi değil, varis konumundaki efendiye intikalidir.[67] Sadaka-i cariye olarak sevap kazanmanın yanı sıra bu sebebin de etkisi ile Osmanlı vakıf sistemi çok gelişti. Kapıkulları sahip oldukları zenginlikleri vakıflar aracılığı ile hayır işlerine harcadılar. Osmanlı coğrafyasında bu vakıflar

[63] Parlatır, "Türk Sosyal Hayatında Kölelik", s. 810.
[64] Toledano, "Attitude to Slavery", s. 312.
[65] Devşirme sistemi için bakınız: Halil İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Emeği", *Doğu-Batı Makaleler II*, Ankara, 2009, s. 123-153; Fendoğlu, a.g.m., s. 477-484.
[66] Toledano, *Suskun ve Yokmuşçasına,* s. 12-13.
[67] http://www.ekrembugraekinci.com/pdfs/TarihimizdeKolelik.pdf (13.3.2018).

aracılığı ile yapılmış pek çok eser bulunmaktadır. Haremağalarından en uzun süre görevde kalan ve en etkilisi olan Hacı Beşir Ağa'nın vakıfları bugün bile önemli hizmetler görmektedir.[68]

Devşirme sisteminin İslam hukuku ile çeliştiği durumlar da mevcuttu. Bundan dolayı sisteme eleştiriler getirildi. İlki, zimmilerin mal ve can güvenlikleri haraç ödedikleri için güvence altında olmasıydı. Bu sebeple kendi ve çocukları hür olduklarından devlet veya sultan için olsa bile köleleştirilemezdi. İkincisi, Padişahın sahip olduğu kölelerin hür tebaayı yönetme veya cezalandırma yetkisinin İslam hukukuna göre olmamasıydı. Azat edilmiş kölelerde bu mümkün olduğu halde vekâlet veya velayet ruhsatına sahip bir kölenin böyle bir hakkı yoktu.[69] Hukuka aykırı yönleri var gibi görülen devşirme sistemine ne zimmilerden ne de Müslüman tebaadan çok fazla bir itiraz gelmemişti. Kanaatimizce bunun iki sebebi bulunmaktadır. İlki, Padişahın tebaası olan herkes ister Müslim ister gayrimüslim ister genç isterse erişkin olsun koruma altındadır ve köleleştirilemezdi.[70] Devşirme sisteminde ailelerinden alınan çocuklar ve bunlardan oluşturulan Yeniçeriler ve Kapıkulları bu kuralın ihlali olarak görülebilir. Bunu o günün şartlarına göre zorunlu askerlik veya memurluk olarak değerlendirebiliriz. Bu çocuklar alınıp/satılmamışlar, padişahın hizmetkârları, memurları olmuşlar. Osmanlı'da ve Cumhuriyette geçerli olan memurluk kanununda memurlar devletin bir bakıma kulları hükmündedir. Devletin memuru kıymetlidir ve memur önemli bir görev, kamu hizmeti yaptığından hareketleri kısıtlıdır. Amirinden izin almadan şehri terk edemez, ticaretle uğraşamaz, verilen emri yapmakla yükümlüdür, iaşesi ve sağlık güvencesi teminat altındadır. Görev başındaki memura karşı gelmek, hakaret etmek, fiili ve sözlü harekette bulunmak cezai yaptırımları olan durumlardır. Devlet ihtiyaç duyduğunda zorunlu askerlik yaptırmaktadır ve görevin gerektirdiği kısıtlamaları kişi üzerinde uygulamaktadır. Yakın zamana kadar askeri liselere, polis kolejlerine imtihanla alınan genç çocuklar bu uygulamanın güncel şeklini oluşturmaktadır. Eğer bu gençlerden gönüllü talep olmazsa günümüzde devlet erki bunu yaptırım şeklinde gerçekleştirme yoluna giderdi. Günümüzde devlet yaptırımı olarak gördüğümüz bu uygulama o dönemlerde sultan/padişah buyruğu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sebepten kölelik olarak görülmemeli, zorunlu hizmet olarak değerlendirilmelidir. Belki de bu şekilde değerlendirildiğinden hukuki ve sosyal itirazlar çok fazla olmamıştı. İkincisi, zimmiler hayal bile edemeyecekleri makamlara bu sayede gelebilme imkânına sahip oldular. Köylü veya zanaatkâr olarak yaşayacakken makam, mevki ve

[68] Jane Hathaway, *Hacı Beşir Ağa*, Çev. Hazal Yalın, Kitap Yayınevi, 2014, s. 83-98.
[69] Fendoğlu, a.g.m., s. 482.
[70] Öztuna, "Köleler ve Cariyeler", s. 9.

zenginlik sahibi oldular. Bu sebepten bazı zimmiler de çocuklarını devşirmeye özellikle vermek istemişlerdir.[71] Müslüman tebaa devşirme olamadığından askeri bürokraside yer alamamasına rağmen ilmiye sınıfına dâhil olarak yüksek makamlara gelme imkanına sahipti. Bu bağlamda devşirmeler askeri sınıfın (yöneticiliklerin) her kademesine gelirken, Müslümanlar din, adalet ve eğitim alanlarında yani ulema (ilmiye) sınıfının bütün dallarında yükselebilmekteydi.[72]

Devşirme sisteminde önemli bir ayrıntı olarak elde edilen kölelerin devlet mekanizması ve askeri sınıfa dâhil edilerek kullanılması, bunların eski devletlerine, milletlerine veya halklarına iltimas geçeceği, buna karşın hizmetinde bulundukları devlete ihanet edebilecekleri düşüncesi akıllara gelebilir.[73] İbn Haldûn meşhur eseri Mukaddime'de işaret ettiği *"Bir kavmin köle ve azatlısı o kavimdendir"* mealindeki hadise göre kişi köle olarak bir topluluğa, millete veya devlete intisap ettikten sonra artık o kavimden olmaktadır.[74] Başta Osmanlı devşirme sisteminde görüldüğü üzere Mısır'da Memlukler (Kölemenler), Abbâsîlerde Türklerin konumu, bu kabullenişin sonucudur.

Devşirmeler zımmilerden zorunlu olarak elde edilirken cariyeler ve harem ağaları genel itibariyle (hediye olarak gelenler hariç) para ile satın alınmaktaydı. Devşirmelerin Osmanlı siyasal ve iktisadi yaşantısında oynadıkları önemli roller yanında cariyeler ve harem ağaları da en az devşirmeler kadar kölelik müessesesi için önem arzetmekteydiler.

1. 4- Osmanlı Devleti'nde Cariyeler ve Harem Ağaları

Bazı durumlarda insanlar kendileri veya çocuklarını daha iyi imkânlara kavuşmak için satmaktaydı. Bu sebeple fakir Kafkas köylerinde (Çerkez veya Gürcü) aileler çocuklarını köle tüccarlarına satmaları yaygın bir uygulamaydı. Bunun sebebi para kazanmanın yanında kızlarının İstanbul, Kahire gibi şehirlerdeki haremlere satılarak ileride üst düzey yönetici ve komutanlar ile evlenmeleri ve daha iyi bir yaşam sürme imkânına ya da ayrıcalığına kavuşma ihtimaliydi.[75] Bu Kafkaslarda bir gelenek haline geldiğinden Çerkez kızlar arasında "Bir

[71] Fendoğlu, a.g.m., s. 482.
[72] "Osmanlı Toplum Yaşayışıyla İlgili", s. 57; Toledano, "Late Ottoman Concepts", s. 479-480.
[73] Günümüzde bir kısım Avrupa devletlerinin yanı sıra Amerika da bu sistemi farklı şekilde uygulamaktadır. Yetenekli ve eğitimli yabancıları kendi içine alıp "melting pot" siyaseti ile toplumla bütünleştirmeye çalışmakta, yeni gelenler de karşılıklı çıkar ilişkisi içerisinde Amerika'ya hizmet etmektedirler.
[74] Fendoğlu, a.g.m., s. 477.
[75] Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti*, s. 143; Akyılmaz, a.g.m., s. 226.

diyar-ı İslam'da öleyim" arzusu yaygındı.[76] Kanuni Sultan Süleyman'ın nikâhlı eşi ve şehzade Mustafa'nın annesi Mahidevran Sultan ile II. Mahmud'un eşi sultan Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Valide Sultan en fazla bilinen Çerkez kızlardandı.[77] Osmanlı hareminde Kafkas kökenli birçok cariyenin bulunması sebebiyle Kafkasyalılar için "padişah dayıları" tabiri kullanılmıştır.[78] Çerkez kızlar sadece Anadolu ve Mısır'a değil, cariye olarak uzak diyarlardaki saraylara ve haremlere de gitmekteydiler. Bu cariyelerden doğan çocuklarının sultan olması görülmemiş bir şey değildi. Zengibar'ın kurucu sultanı Seyyid Said'in (1832-1856) ölümünden sonra yerine Çerkez cariyesinden olan oğlu Mecid b. Said (1856-1870) tahta geçmişti. Fas sultanlığının sarayında da Çerkez cariyeler bulunmaktaydı.[79] Malezya Sultanlığı'na İstanbul Saray hareminden gönderilen Çerkez cariye Rukiye 1884 (veya 1885) tarihinde sultanın kardeşi ile evlendirilerek hanedan üyesi olmuştu.[80]

Erkek çocuklar yönetici, asker gibi memurluklara veya görevlere gelebilme imkânından dolayıdır. Mehmed Ali Paşa'nın ilk on yılına kadar Mısır'da oldukça fazla Çerkez varlığının bulunması bu niyet ve düşüncenin sonucudur.[81] Ailelerin çocuklarını satmasının bir sebebi de kıtlık ve kuraklıktı. Anne-babanın kendilerini veya çocuklarını köle tüccarlarına satma olayı Trablusgarp'taki kıtlık zamanında (1867) yaygın olarak görülmüştü.[82] Kıtlıklarda kişilerin Müslüman olmalarına rağmen kendilerini veya çocuklarını satması olayı başka dönem ve coğrafyalarda da görülmekteydi. Kırım Tatarları kıtlık zamanı bu yola başvurmuş, ancak Mühimme kayıtlarında görüldüğü üzere 1560'larda Anadolu'da satılmalarını yönetim engellemeye çalışmıştı.[83] Hür ve Müslümanların satışı yukarıda belirtildiği üzere yasaktı. İran elçiliğinin eski çalışanı Hacı Mustafa Ağa hür ve Müslüman olan kendi kızını satması sebebiyle altı ay hapis cezasına çarptırılmıştı (1852).[84]

---

[76] Parlatır, "Türk Sosyal Hayatında Kölelik", s. 818. Bu konudaki geniş bilgi için ayrıca bakınız aktaran: Zübeyde Güneş Yağcı, "Köle Kaynağı Bakımından Kafkasya'nın Önemi", *Yeni Türkiye*, Sayı: 7, Yıl: 2015, s. 442 (Şövalye Taitbout de Mariny, *Şövalye Taitbout de Mariny'nin Çerkezya Seyahatnamesi,* Çev. Aydın Osman Erkan, İstanbul, 1996, s. 40-41).

[77] Yağcı, "Köle Kaynağı", s. 442.

[78] Şerifoğlu, a.g.m., s. 23.

[79] Yağcı, "Köle Kaynağı", s. 441.

[80] Ekrem Saltık, "Çerkez Cariye Rukiye Hanım ve Malezya'yı İdare Eden Osmanlı Nesli", *Yedikıta Dergisi,* Sayı:41 (Ocak 2012).

[81] Mehmed Ali Paşa, Hicaz'daki Vehhâbiler üzerine ordusunu göndereceği gün bütün Memlukleri kaleye davet etmiş ve hepsini öldürerek kendi iktidarına karşı girişilecek bir hareketi ortadan kaldırmak istemişti (1 Mart 1811). Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi 1831-1841*, TTK Basımevi, Ankara, 1988, s. 26.

[82] Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti*, s. 16.

[83] Bakınız aktaran Yağcı, "Köle Kaynağı", s. 431:Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). *MD*, 3 /1478 ve 1577.

[84] "Osmanlı Toplum Yaşayışıyla İlgili", s. 61.

Küçük yaşta dul annesi tarafından iki kız kardeşi ile birlikte satılmış olan ve daha sonra hikâyesini anlatan İstanbul'da üst sınıfa mensup bir kadının beyanları çocukların satılmasının hangi duygularla yapıldığını göz önüne sermektedir:

> *Bir gün annem, yüzünde mutlu bir ifadeyle yanımıza geldi ve bana dedi ki: 'Çocuklarım, babanız Peygamber'in şefaatine nail oldu galiba. Şimdi bize mucizevi bir yardım geliyor. Siz üç küçük kızı satacağım ve kazandığım parayla dağlara geri dönüp erkek kardeşlerinizi şehir fareleri gibi değil, gerçek Rumelililer olarak büyüteceğim'. Hepimiz çok mutlu olduk.*[85]

Burada belirtmemiz gereken önemli bir konu da bütün Çerkezlerin çocuklarını sattığı gibi bir genelleme yapma yanlışlığına düşmememiz gerektiğidir. Çerkezlerin bazı kabileleri içinde bulundukları zor durumdan kurtulma aracı olarak çocuklarını satmayı bir yöntem olarak değerlendirmekte iken bazı kabileler buna hiç yanaşmamaktaydılar. Hatta Anadolu'ya yerleşmiş Çerkezlerden Harem için cariye kızlar alınmak istenince buna tepki gösterilmişti.[86]

Yukarıda örneklerini gördüğümüz üzere İslam hukukuna göre şartları yerine getirilmek suretiyle kölelik yasaklanana kadar meşru ve yasal olarak devam etti. Bunun yanında yasal olmayan köleleştirme yöntemlerine de başvurulduğu görülmüştür. Devlet, aldığı tedbirlerle bu yasal olmayan köleleştirme uygulamalarını engellemeye çalışmıştı.[87] Köle satışını yasal düzenlemelerle kontrol altına almaya çalışarak, bu satışların suiistimal edilmesini en aza indirme gayreti içinde olmuştur. Bunu yaparken de esir tüccarlarını sıkı denetim altına almıştır. İstanbul'da (ve diğer İslam beldelerinde) *Esirci Esnafı* olarak isimlendirilen esir veya köle tüccarlığı itibarlı mesleklerdendi.[88] Aynı zamanda karlı bir iş olduğundan esirci esnafı zengin tüccarlar arasında sayılmaktaydı.[89] Geliri yüksek bir makam olduğundan ünlü bestekâr Itri de şöhretinin zirvesinde iken bir dönem esirciler kethüdalığı yapmıştı.[90] Köleler genelde avrat pazarı da denilen esir pazarında satılmaktaydı.[91] Değerli ve çok para edecek cariyeler

[85] Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti,* s. 15-16.
[86] Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti,* s. 154-159.
[87] Zübeyde Güneş Yağcı, "Osmanlı'da Yasal Olmayan Kölelik ve Köleleştirme Yöntemleri", *XVI. Türk Tarih Kongresi (Ankara: 20-24 Eylül 2010)*, Cilt:IV, Kısım:III, TTK, Ankara, 2015, s. 1623-1640.
[88] Yağcı, "Köle Kaynağı", s. 441.
[89] Öztuna, "Köleler ve Cariyeler", s. 10.
[90] Koçu, a.g.m., s. 47.
[91] Trablus önemli bir köle merkezi ve pazarı olduğundan bir dönem şehir merkezi "pazar-ı beşer" ismi ile anılır olmuştu. Mehmed Nuri, Mahmud Naci; *Trablusgarb*, Yay. Haz. Ahmet Kavas vd, Tarihçi Kitapevi, İstanbul, 2012, s. 71.

hiç pazara çıkarılmadan el altından zengin ve varlıklı kişilere satılıyordu.[92] Köle yasağından önce *Ceride-i Havâdis* gazetesine ilan vererek köle satıldığı da görülmekteydi.[93]

Erkek kölelerin bir kısmı hadım (tavaşi) edilerek kullanılmıştı. Bunlara Hadım ağası, Harem ağası, Ak ağalar, Kara ağalar, Kızlar ağası, Darüssaade ağası gibi isimler verilmekteydi. Hadım etmek İslâmiyet'te yasak olduğundan bu uygulama İslam topraklarına gelmeden yapılmaktaydı.[94] Mısır'a getirilen kölelerin hadım etme ameliyatları Kıptiler tarafından İbrim ve Asvan yakınlarında gerçekleştirilmekteydi. Seyahatname'de açıklandığı üzere çeşitli kavimlerden (Mayburni, Cacuvi, Kırmanki, Begenski Habeşi, Funci ve Afnuvi) toplanan ve küçük yaşlarda kanlı bir cerrahiye uygulaması sonucu hadım edilen çocukların bir kısmı da kanama sonucu ölmekteydi.[95] Ölüm oranının yüksek olması hadım kölelerin fiyatlarının yüksek olmasına sebebiyet veriyordu.

Protokolde yeri olan Harem Ağaları köle olmalarına rağmen uzun süre devlet işlerinde etkili olmuşlardı.[96] Çelebi Mehmed ve II. Murad zamanında Babüssaade Ağaları veya Akağalar denilen hadım Harem Ağaları saraya alınmış, harem ile selamlık arasındaki iletişimi düzenlemek, haremin kontrol ve güvenliğini sağlamakla görevlendirilmişlerdi. Hadım Ağalar'ın görevleri arasında padişah lalalığı, Darüssaade ağalığı, Hazinedar başılığı, Şeyhülharemlik, Musahiblik bulunmaktaydı.[97] Ayrıca Harem Ağaları, Harameyn vakıflarına da nezaret etmişlerdir. Habeşi Mehmed Ağa, kara hadım ağalarından Kızlar (Harem) Ağası olan ilk kişidir. Bu tarihten sonra Harem Ağalığı görevi sürekli olarak kara ağalar tarafından yerine getirilmeye başlandı.[98] Mısır sarayında da Harem Ağaları görev yapmaktaydı. Bu Akağalardan Hadım Ali Paşa (1506), Hadım Sinan Paşa (1514), Hadım Hasan Paşa (1597) sadrazamlığa kadar yükselmişti. Son dönemde İstanbul'da bulunan iki yüze yakın Kızlar Ağası'ndan 114 tanesinin menşeleri tam olarak bilinmemekle birlikte İstanbul'a nerelerden getirildikleri bilinmektedir. Bunlar arasından Hicaz (50), Yemen (27), Mısır (26), Trablus (6), Irak (2), Tunus (1), Sudan (1), Halep (1) bölgelerinden gelenler tespit edilebilmişti.[99]

---

[92] Öztuna, "Köleler ve Cariyeler", s. 10.
[93] "Osmanlı Toplum Yaşayışıyla İlgili", s. 60.
[94] Fadl Hasan, *The Arabs, a.g.e.*, s. 44.
[95] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Cilt:10, Devlet Basımevi, İstanbul, 1938, s. 382-383.
[96] Harem Ağalarının devlet içindeki etkileri için bakınız: Pınar Saka, *Derviş Abdullah Risale-i Teberdariye fi Ahval-i Darüssaade*, İnkılap, İstanbul, 2011; Jane Hathaway, *El-Hajj Beshir Agha Chief Eunuch of the Ottoman Imperial Harem*, Oxford, London, 2005; Jane Hathaway, "The Role of the Kızlar Agasi in 17th-18th Century Ottoman Egypt", *Studia Islamica*, Vol 75 (1992), s. 141-158.
[97] Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 329.
[98] Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, "Osmanlı Saray Hayatında Kadınlar", *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, Yıl:17, Sayı:7 (1 Temmuz 1981), s. 72-73.
[99] Toledano, *Slavery and Abolition*, s. 45, 49.

Harem Ağaları yaşlanınca Mısır veya Hicaz'a ya yönetici olarak veya buralardaki selâtîn vakıflarının idaresinde bulunmak için İstanbul'dan gönderiliyorlardı. Bazen de Mısır onların sürgün yeri olmaktaydı. İstanbul'daki iktidardan uzak ama ihtiyaç olununca çağrılabilecek bir konumda tutulmak için bu yola başvurulmuştu. 1645'te sürgüne yollanan Sümbül Ağa'dan sonraki 150 yıl boyunca görev yapan 38 Harem Ağasından 17 tanesi Mısır'a sürgün edilmişti.[100]

Devşirmelerin ve Harem ağalarının ellerinde büyük siyasi ve iktisadi imkânların büyüklüğü ve toplumdaki sosyal ve siyasal etkileri sebebiyle azat edilme gibi bir durumları söz konusu olmamış, (bilindiği kadarıyla) kimse de bunu talep de etmemişti. Padişahın kulları olmaları sebebiyle azat edilmeleri yine padişahın iradesiyle gerçekleşebilecektir. Bunun yanında Padişahların cariye ve kullarını azat ettiği örneklere de rastlanmıştır. Devşirme, kapıkulu, cariyelik, kölelik, Harem Ağalığı Osmanlı köleliğinin ayrılmaz bir parçası olduğu gibi azat etme geleneği de kölelik ile yan yana varlığını sürdürerek iktisadi, sosyal, siyasal ve dini açılardan önemli fonksiyonlar icra etmiştir.

1. 5- Osmanlı Toplumunda Kölelerin Azat Edilmesi

İslâmiyet'te kölelik ile azat etme birbiri ile eşgüdümlü bir ilişki içerisinde var olagelmiştir. İslâmiyet köleliğe izin vermekle beraber iki temel konuda hassastır. İlki, köleliğin aşamalı olarak bitirilmesini teşvik etmek, ikincisi ise bu zaman zarfında kölelere insani değerler ölçüsünde iyi davranılmasını sağlamak. Köle elde etmenin birinci ve temel kaynağı savaş esirleridir. Bu esirlere karşı yapılması gereken üç ihtimal bulunmaktadır. Birincisi, karşılıksız veya bir bedel (fidye) karşılığında serbest bırakmak; ikincisi, köleleştirmek; üçüncüsü ise öldürmektir.[101] Serbest bırakmanın mahzurlarını ortadan kaldırmak veya temel kural olan insan yaşamının temini için İslâmiyet köleliğe cevaz vermiştir. Bununla birlikte mümkün olan kanallar açılarak kölelerin azat edilmesi sağlanmaya çalışılmıştır. Her toplumda görülmemekle birlikte özellikle İslam toplumlarında azatlık geleneği yaygındır. Kişinin kendisini satın alması, bir kölenin torunu olmak veya köle anne ile özgür babanın çocuğu olmak, köle sahibinin dini sorumlulukları, ağır ve aşağılayıcı işlerde çalıştırılmak da özgürlüğü kazanmanın yolları olarak değerlendirilmiştir.[102]

[100] Hathaway, "The Role of the Kızlar Agasi", s. 142.
[101] Akyılmaz, a.g.m., s. 209-210.
[102] McLoughlin, a.g.m., s. 355.

Osmanlı Devleti'nde köleler bürokrasi ve askeri yoğunlıklu olarak kullanılmış, siyasi olarak büyümenin ve coğrafi olarak genişlemenin beşeri unsuru olarak değerlendirilmiş, üretimde kullanımları sınırlı kalmıştır. Bu bağlamda Osmanlı toplumunda kölelik; saray, üst düzey devlet adamlarının konakları ve askeri sınıf (kul sistemi) dışında siyasal veya iktisadi olarak vazgeçilemez bir kurum haline hiçbir zaman gelmemiştir. XIX. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı toplumundaki köle miktarı nüfusun yüzde 5'i olarak hesaplanmaktadır.[103] Sosyal yaşamda halkın elindeki az miktardaki köleler dışında büyük çiftlik veya plantasyon tarzı tarımsal üretimde ya da büyük inşaat, mühendislik faaliyetleri gibi toplu köle çalıştırmaya uygun sistem ve uygulama fazla yoktur.[104] Mısır'da Hıdiv ailesinin arazilerinde belli miktar köle kullanılmaktaydı. Anadolu'da bunun tek istisnai örneğini Dalaman Çiftliği oluşturmaktadır. Hıdiv Abbas Paşa tarafından Muğlalı Şevki'den alınan çoğunluğu bataklık olan araziyi ıslah ve tarımsal faaliyetler için Sudan'dan köle getirilmişti.[105] Bu dönemde Batı Anadolu'ya tarlalarda çalıştırılmak üzere getirilen kölelerin sayısı 13.500 kadar olduğu hesaplanmıştır.[106] Bunların çoğunluğu da Dalaman Çiftliği'nde istihdam edilmişti. Ancak burada belirtmemiz gereken bir durum bulunmaktadır. Dalaman Çiftliği tek örnek derken buna ihtiyatlı yaklaşmamız da gerekmektedir. Batı Anadolu'da pamuk, üzüm, haşhaş gibi ürünlerin üretilmesi ve ihracının başlaması, demiryollarının kurulması ve bunların yakınlarındaki arazilerin yabancı şahıs ve şirketlerce alınmasından sonra buralarda kölelerin kullanıldığı bilinmektedir. Ancak bu konuda fazla konuşulmadığından fazla bir belge de bulunmamaktadır. Bunun sebebi bu arazileri satın alıp çalıştıranların başta İngilizler olması ve görünüşte İngilizler'in kölelik karşıtı tutumlarıydı. 1870'lerin başında bölgede 13.500 kadar kölenin özellikle pamuk tarlalarında çalıştığı hesaplanmaktadır. İngiliz Konsolosun bazı şikâyetleri sonucu yedi yıllık süre (1869-1876) içerisinde ancak 1320 köle azat edilebilmişti.[107]

Osmanlı toplumunda tarımsal, sanatsal ve el emeğine dayalı üretimde halk kesimleri bizzat çalışmış, köleler bu iş kollarında yardımcı, ortakçı olarak kullanılmış, kadınlar da ev hizmetleri ve cariye olarak değerlendirilmişlerdi. Yukarıda plantasyon tarzı üretim yok denilmişti ancak belirtilmesi gereken bir nokta; padişah haslarında yarıcı-ortakçı kullar

[103] Toledano, *Suskun ve Yokmuşçasına*, s. 13.
[104] Gülnihal Bozkurt, "Osmanlı Devletinde Köle Ticaretinin Önlenmesi İçin Yapılan Çalışmalar", *XI. Türk Tarih Kongresi (Ankara: 5-9 Eylül 1990)*, Cilt IV, TTK, Ankara, 1994, s. 1525-1526; Parlatır, "Türk Sosyal Hayatında Kölelik", s. 806; Martal, "19. Yüzyılda Kölelik", s. 13-14.
[105] Hale Soysü, *Kavimler Kapısı I*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1992, s. 57; İlhan Zengin, *Geçmişten Günümüze Türkiye-Sudan İlişkileri*, Yayımlanmamış Y.Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale, 2013, s. 98.
[106] Erdem, *a.g.e.*, s. 87; Abdullah Martal, "Afrika'dan İzmir'e: İzmir'de Bir Köle Misafirhanesi", *Kebikeç*, Sayı:10, Yıl: 2000, s. 173.
[107] Martal, "19. Yüzyılda Kölelik", s. 16.

çalışmaktaydı. Bunlar kelimenin tam manası ile köle sayılmazlardı ancak serf statüsüne yakındılar ve zamanla bunların çoğunluğu Müslüman reayaya dönüştüler.[108] Bu şekilde bir tür kademeli azat veya Müslümanlaştırma örneğini oluşturdular.

Zengin tüccar veya idarecilerin köleleri üretim veya ticaret ile uğraşabiliyordu. Bazıları bunu köle olarak yaparken bazıları da mükâteb (sözleşmeli köle) olarak gerçekleştirmekteydi. Zengin bir tüccarın kölesi başka beldelere giderek efendisi adına ticaret yapabilmekte, alıp sattığı mallarla geri gelebilmekteydi. Günümüzde bunu şirketlerin idarecileri veya satış temsilcileri, pazarlamacıları yaparken o günün şartlarında köleler icra etmekteydi. Mükâteb ise sözleşmeli olarak yaptığı belirli bir üretim karşılığında özgürlüğünü satın alabiliyordu.

Osmanlı toplumunda sanayi ve imalat alanında çalışan köleler mevcuttu. Bunlar daha çok Edirne, Ankara, Konya, Bursa, Antep gibi sanayi şehirlerinde bulunmaktaydılar ve çoğunlukla *mükâteb* olarak çalıştırılıyorlardı. Mükâtebe (sözleşme), köleye kendini satın alma imkânı verirken bu mükâtibin (sözleşmeli kölenin efendisinin) dindarlığının yanı sıra üretimi garantiye almanın sağlam bir yolu olarak başvurulan bir yöntemdi. Bu yöntemle işletme sahibi belirli bir üretimi garantiye almanın yanı sıra kaliteyi de sağlamış oluyordu. Köle ile üretim yapmak lüks tüketim için yapılan üretim dışında karlı değildi. Üretimin karlı olabilmesinin yolu birim zamanda daha fazla üretim yapılmasını sağlamaktı. Köle de bir an önce özgürlüğüne kavuşabilmek için taahhüdünü yerine getirme gayreti içine girerek daha hızlı çalışmaktaydı.[109] Ancak burada açıkça ifade edilebilir ki kölelerin Amerika veya Roma iktisadi hayatında oynadıkları rollerin benzerine, Osmanlı devletinin tarım ve sanayi üretiminde hiçbir zaman rastlanmamıştır.[110] Yine de Anadolu ve Balkanlar için bu geçerli bir hüküm olsa da bazı bölgelerin bu yargının dışında kaldığı da söylenebilir.

İslam toplumlarında köle, hem iktisadi hem de dini konuların öznesi olmuştur. Arap coğrafyasındaki köleliğe dini ve iktisadi açıdan birlikte bakılacak olursa mezkûr bölgelerdeki hâkim sınıf; kölelerin alım, satım ve kullanımının dinen caiz olduğu üzerinde durmuş, kölelik ile alakalı iktisadi menfaatlerini dini söylem üzerinden korumaya çalışmışlardır. Bu bağlamda köleliğin kaldırılmasına şiddetle karşı çıkmışlar veya kölelerin azat edilmesini gönülsüzce ve nadiren uygulamışlardır. Buna karşın Osmanlı-Türk toplumunda köleliğe dini açıdan ancak tersinden yaklaşılmış, hadislerde ve Kur'an'da övülen ve teşvik edilen şekliyle azat etme ve dolayısıyla sevap kazanma aracı olarak değerlendirilmiş, dini menfaatler iktisadi eylem

[108] Erdem, *a.g.e.,* s. 26-30.
[109] Erdem, *a.g.e.,* s. 30-32.
[110] Tahiroğlu, a.g.m., s. 651.

üzerinden sağlanmaya çalışılmıştır. Bu dini menfaati sağlamanın iki yolu vardı. İlki, kölelere karşı iyi muamelede bulunulması, ikincisi ise onların azat edilmeleridir. Hadislerde ve Kur'an'da bu açık şekilde ifade edilmiştir. "Her kim mümin bir boynu hürriyete kavuşturursa, Allah hürriyete kavuşturulan kişinin her uzvuna karşılık hürriyete kavuşturan o adamın bir uzvunu ateşten azat eder" hadisi azat etmeyi teşvik etmektedir. [111] "Her kim kölesine tokat atar veya onu döverse, artık bunun kefareti o köleyi azat etmesidir" hadisi ise hem iyi muameleyi hem de azat etmeyi teşvik etmektedir.[112] Kur'an-ı Kerim'in on üç ayetinde köleler ile ilgili hükümler bulunmaktadır. Bunlar Bakara- 177 (Köle azat etme), Bakara- 178 (Köle kısası), Bakara-221 (Köle ile evlilik), Nisa- 36 (Köleye bakma-iyi davranma), Nisa- 92 (Köle azat etme), Maide- 89 (Köle azat etme), Tevbe- 60 (Köle azat etme), Nur- 32 (Köle ile evlenme, evlendirme, bakma), Nur- 33 (Köle ile evlenme, evlendirme, azat), Mücadele- 3 (Köle azat etme), Rum- 28 (Köleye bakma), Nahl-71 (Köleyi yedirme, bakma), Beled- 11-13 (Köle azat etme) ayetleridir. Bunlardan üç tanesinde kölelerin evlendirilmesi, dört tanesinde kölelere iyi muamelede bulunulması ve bakılması, bir tanesinde kısas hakkında hükümler vardır. Ancak yedi tane ile en çok üzerinde durulan hüküm, azat etme hakkındadır. Ayetlerden de anlaşılacağı üzere uygulanması en fazla istenilen hüküm olarak azat etme görülmektedir.

İslam dini, köleleştirme yollarını azaltırken, azatlık yöntemlerini çoğaltmaya çalışarak bu kurumu ortadan kaldırmayı hedeflemiştir.[113] Azat etme uygulamasında birkaç yol kullanılmıştır. Bunlardan ilki ve en çok başvurulan yöntem "gönüllü azat" denilen ve Kur'an ile Sünnette teşvik edilen köle sahibinin kölesini (veya cariye) kendi rızası ile azat etmesidir. Köle sahibinin "seni azat ettim" veya "sen hürsün" demesi azatlık için yeterlidir.[114] Ancak ilerde herhangi bir olumsuzlukla karşılaşma ihtimalini ortadan kaldırmak için azat etme; mahkemede kadı huzurunda ve iki şahidin yanında yapılarak deftere kaydediliyor ve azat edilen kişiye ıtıkname veya atikname (azatlık belgesi) tabir edilen özgürlük belgesi veriliyordu.[115] İkincisi, yukarıda açıklanmış olan mükâtebe denilen yöntemdi. Buna göre köle ile sahibi arasında yapılan sözleşmeye göre köle, ya belirli bir süre çalışmayı veya belirli bir miktar para vermeyi ya da belli bir miktar malı üretmeyi taahhüt eder ve taahhüdünü yerine getirdiğinde özgürlüğüne kavuşurdu. Bu sistem birçok İslam toplumunda uygulandığı gibi

[111] Buhari, Keffaret 6; Müslim, Itk, 22.
[112] Müslim, Eyman, 29.
[113] İzzet Sak, *16. ve 17. Yüzyıllarda Konya'da Kölelik Müessesi,* Yayımlanmamış Y. Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya, 1987, s. 24.
[114] Sak, *a.g.t.,* s. 25.
[115] Atik: azatlı, azat edilmiş (köle); çoğulu atika. (Sami, *a.g.e.,* s. 927. Atikname, ıtık-name olarak da kullanılmaktadır.

Nijerya'da *murgu* adı altında uygulanmıştı.[116] Üçüncüsü, tedbir tabir edilen yöntemdir. Burada köle sahibi kendisi öldükten sonra kölesinin özgürlüğüne kavuşmasını vasiyet etmesidir. Dördüncüsü, cariyeler için geçerli olan bir yoldur. Cariye, sahibinden bir çocuk dünyaya getirirse efendisi ölünce özgürlüğüne kavuşurdu. Beşincisi, bazı suç ve hataların kefareti olarak köle azat etmedir.[117]

Osmanlı-Türk toplumu ayet ve hadislerle teşvik edilen hükümlere istinaden köle azat etmeye özel önem vermişti. Bu sebeple Şeriye Sicilleri'nde yüzyıllara yayılmış çok sayıda azat etme örneği görülmektedir. Bunlardan birkaç örneği Konya'dan verebiliriz. Kadı sicilinde yazdığına göre Konya şehri sakinlerinden olup halen Zülkadiriye beylerbeyi olan Mehmed Paşa, Rus asıllı cariyesi Abdullah kızı Lalegül'ü kadı huzurunda karşılıksız olarak azat etmiştir. Aynı Mehmed Paşa ayrıca Abaza asıllı Abdulvahhab kızı Perihan, Abdulvahhab kızı Memek, Abdulvahab kızı Ravati, Abdullah kızı Piyale ve onun küçük oğlu Siyavuş'u da azat etmiştir (Sene 1563). Konya'da Pürçekli mahallesinde oturan el-Hac Halil, Abdullah oğlu Kenan'ı hem azat etmiş hem de evinden bir oda, bir evlik arsa ve bir bağ vermiştir (Sene 1681). Konya'nın Hacı Emir mahallesinde sakin Mehmed Çavuşun kızı Kerime adlı kadın, Rus asıllı Abdullah kızı Mümtaz'ı azat etmiş ve ayrıca iki oda ile ev araç-gereçleri vermiştir (Sene 1661). Konya'nın Pürçekli mahallesinden Tuzcu Kara Ahmed Bey cariyesi Abdullah kızı Şahbaz ile küçük oğlu Mustafa'yı azat etmiş, beş tane de koyun vermiştir (Sene 1699).[118] Bir örnek de Sultan Abdülmecid'in köle yasağına dair fermanından sonra Benefşe adlı cariyenin kadıya müracaat ederek ferman hükmüne göre azat edilmesini talep etmesidir.

Şeriye Sicilleri'nde köle ve cariyelerin durumlarında dikkat çeken bir husus vardır ki buna göre köle ve cariyelerin babalarının ismi kayıtlarda Abdullah olarak görülmektedir. Bu durum genel bir uygulamanın sonucudur. Kölelere Müslüman ismi veriliyordu ve babalarının ismi olarak da Abdullah kabul ediliyordu. Kölelere peygamber ve dört halifenin isimlerinin verilmesi yaygındı. Cariyelere ise hür kadınların sahip olduğundan daha farklı isimler verilmekteydi.[119] Bunun sebebi hür kadın ile cariyelerin ayırt edilmesini sağlamak içindi.

Batılı zihniyetin anladığı şeklin tamamen zıddı bir uygulama olarak Harem'de yaşayan ve belli bir eğitimden geçen cariyeler de üst düzey memurlarla evlendirilerek (bir çeşit azat

[116] Paul E. Lovejoy, "Slavery, the Bilad al-Sudan, and the Frontiers of the African Diaspora", *Slavery on the Frontiers of Islam*, Ed., Paul E. Lovejoy, Markus Wiener, Princeton, 2004, s. 5.
[117] Akyılmaz, a.g.m., s. 219-221.
[118] Sak, *a.g.t.*, s. 26-29.
[119] İbrahim Etem Çakır, "Osmanlı Toplumunda Köle ve Cariyeler, Sofya 1550-1684", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* Sayı:36 (2014), s. 207.

uygulaması olarak) dışarı (çerağ) çıkarılıyordu. Evlenmek için Harem'den çerağ edilmek isteyen cariye önce mektup yazarak bunu bildirir ve akabinde "Çerağ Kâğıdı" adı verilen bir belge doldururdu.[120] Ev işlerinde çalıştırılan kadın kölelerin yaşlanmadan azat edilerek kendilerine denk biriyle evlendirilmeleri de yaygın bir uygulamaydı. Padişahların anneleri hayatlarının bir kısmını köle (cariye) olarak yaşamışlardı. Bunlar arasında Fatih Sultan Mehmed'in eşleri Gülbahar Hatun, Çiçek Hatun ve Helena; Kanuni Sultan Süleyman'ın eşi Hürrem Sultan; I. Ahmed'in eşi Mahpeyker Kösem Sultan bunlardan sadece birkaçıdır.[121] Harem'de padişahların nikâhlı eşlerine kadın efendi, odalıklarına (istifraşlarına) ikbal veya gözde denilmekteydi.[122]

Kölelik uygulamasının ve azatlığın önemli bir noktasını kölelik süresi oluşturmaktadır. Köle ölene kadar efendisinin yanında kalmıyordu. Saray Haremi'nde veya toplumsal yaşamda bu süre beyaz köleler için dokuz, siyah köleler için yedi yıl olarak uygulanmaktaydı. Bu süre bitiminde köleler "azatlık belgesi" alarak ister mal varlıklarını alarak gidebilir, isterlerse efendilerinin yanında kalabilirlerdi.[123] Azatlık uygulama sebebiyle doğum yolu ile köle elde etme imkânı kısıtlı olduğundan köle ihtiyacı sürekli dışarıdan beslenerek karşılanabiliyordu. Beyaz köleler satın alınırken hem pahalı hem de az bulunduğundan ve yaptıkları işler de zencilere göre daha kalifiye olduğundan azat edilmeleri için gerekli olan süre daha fazla olmaktaydı. Yukarıda belirtildiği gibi zenciler için yedi yıllık bir ortalamadan sonra azat edilmeleri genel bir uygulamaya dönüşmüştü.[124]

Zenci köleler daha bol, istihdam edildikleri alan kısıtlı ve satın alınma değerleri beyazlara göre düşüktü. Bu nedenle daha erken azat ediliyorlardı. Cariyeler için ise durum biraz farklıydı. Harem için alınacak cariyeler özenle seçilmekteydi. Bunları ya Haremağaları veya kadın kalfalar titizlikle inceler, beğendiklerini onay için Valide Sultan'a gösterirlerdi.[125] Daha sonra bunlara çeşitli eğitimler verilirdi. Saz çalmak, oyun oynamak, şarkı ve şiir söylemek gibi bir veya birkaç marifet öğretilir, elleri bozulmasın diye kaba işler yaptırılmazdı.[126] Bunun için de zaman ve para harcanmaktaydı. Beklenen hizmetin karşılığı daha geç alındığından zencilere göre daha uzun süre hizmet etmeleri beklenmekte, azatlık süreleri de buna göre biraz daha uzun olmaktaydı.

---

[120] Sema Ok, *Köle Pazarından Saraya Cariyeler,* Kamer Yayınları, İstanbul, 1996, s. 43.
[121] Sak, *a.g.t.*, s. 9. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bakınız: Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları,* TTK, Ankara, 1985.
[122] A. Kemal Baykal, "Odalıklar", *Tarih Dünyası,* Sayı:37 (26 Ocak 1953), s. 1512.
[123] Parlatır, "Türk Sosyal Hayatında Kölelik", s. 822.
[124] Erdem, *a.g.e.*, s. 74-76.
[125] Ok, *a.g.e.*, s. 35.
[126] Mayakon, a.g.m., s. 612.

Kölelik çağdaş toplumlarda ve modern zamanların değerleri içinde var olması düşünülemeyecek bir kurumdur ve günümüzde savunulacak bir tarafı da yoktur. Bununla birlikte Müslüman memleketlerde İslâmiyet'in izin verdiği ölçüler ve sınırlandırmalar çerçevesindeki sürdürülen kölelik ile Batı uygarlığının veya batılı devletlerin uyguladığı kölelik anlayışı çok farklıydı. Amerika'daki kölelerin özgür kalma ihtimalleri çok düşük seviyede kalırken İslam toplumlarında azatlık yolları çok daha fazlaydı.[127] Batılı devletlerin dâhil oldukları kölelik uygulamaları ağır ve insani değerlerden uzak olduğundan İslam kölelik uygulamasını da kendi kölelik pratiği ve değer yargıları içinde değerlendirmişlerdir. Bu bağlamda İslam medeniyetinde kölelerin toplumsal hayatın içine dâhil edilme gayretlerini görmezden gelmişlerdir.

İslam toplumlarında köle, itaati garanti altına alınmış efendisinin yanında bulunan güvenilir bir yardımcı konumundadır. Bu sebeple İslam köleliğinde idarecinin kölesi daha küçük alanlarda azat edilmeden idareci olarak bulunabiliyordu. Azat edildikten sonra zaten bunda bir sıkıntı olamazdı. Azat olmak geçmişi silmekte, yeni bir başlangıcı temsil etmekte, hukuki olarak özgür insanla arasındaki farkı veya ayrıcalığı geçersiz kılmaktadır. Yukarıda birkaç olayla örneğini verdiğimiz bu durum azatlı kölelerin devletin başına bile geçtiğini göstermektedir. Batı toplumlarında böyle bir uygulamaya Roma İmparatorluğu'ndan beri göremiyoruz. Batıda kölelik kelimenin gerçek manasını ifade etmektedir. Mutlak itaat altında koşulsuz üretim aracı olarak görülüp değerlendirilmiştir. Batı toplumsal pratiğinde aristokrasi ve aristokrat sınıfı olduğundan, kölelerin aristokrat seviyesine çıkma ihtimali olamayacağından yönetici konuma gelmesi de mümkün değildi. Ancak zaman içinde sıradan vatandaş seviyesine çıkabilmiş olsalar da köle geçmişleri onların birtakım şeylere sahip olmalarını yine de engellemiştir. Azat edilmiş bile olsalar İslam toplumlarındaki kölelik ile Batı toplumlarındaki kölelik anlayışı azatlık öncesi veya sonrası açılarından bile birbirinden çok farklıdır.

1. 6- İslam ve Batı Toplumlarında Kölelik ve Köleliğe Bakışın Karşılaştırılması

Atlantik köle ticaretine maruz kalan Afrikalıların büyük çoğunluğu yollarda telef olmuştu. Gittikleri yerlerde ağır çalışma şartlarının yanı sıra manevi yıkıma da maruz kaldılar. 1500-1800 yılları arasındaki süreçte Batı'da ve Amerika'da zencilere maddi baskının yanı sıra psikolojik baskı uygulanarak 'öğretilmiş çaresizlik' içine sokuldular. Zencilerin, beyaz

[127] Lovejoy, a.g.m., s. 4.

insanlara hizmet etmek için var oldukları öğretilerek, zorla bunun içselleştirmeleri sağlandı. 'Beyaz Adam' kendisini beyaz, sarı veya kahverengi saçlı, kahverengi veya mavi gözlü olarak tanımlamış ve bunu insan yapısı olarak göstermiş, zencilere de bu yapıda olmadıkları için insan olamadıklarını kabul ettirmiştir. Irk ve ten rengini belirleyici bir özellik olarak sunmuşlardır. Zenciler de bu suretle durumlarını kabullenerek fazla bir itiraz, isyan etmeden verilen işleri yapmışlardı. Açıklamaya çalıştığımız "öğretilmiş çaresizlik" durumu Batı toplumlarının kendilerini tanımlama düşüncesinin ürünüdür. Batı, önce kendisinin ne olduğunu tanımlamış ondan sonra da bu tanıma uymayan herkes ve her şeyi diğer taraf olarak kabul etmiştir. Bu kabulleniş *Ben ve Öteki* düşünce sistematiğini doğurmuştur. Ötekileştirme (Otherization) evrimleşerek günümüzde varlığını ırkçılık olarak devam ettirmekte, nefret söylemleri ile Batı ve Avrupa toplumlarını saldırgan ve tahammülsüz yapmaktadır.

Köle ticareti ile mücadele eden ve karşılaştırma yapma imkânına sahip olan bazı Batılılar Batıdaki anlayış ile İslam köleliğinin farkına varmış, bu konudaki tespitlerini nesnel yaklaşımlar ile beyan edebilmişlerdir. İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Harborne, 28 Mart 1584 tarihinde Başbakan Walsingham Dukası'na yazdığı mektubunda *"Kölelere o kadar iyi bakılmaktadır ki bazı milletler Türk kölesi olmak isterler. Mesela Ruslar, bir Türk konağında iyi bir yaşantıya kavuşacağını bildiğinden Türklere köle olarak satılmayı arzulamaktadırlar"* sözleri ile 16. yüzyıldaki Osmanlı köleliğinin durumunu ifade etmektedir.[128] Kanuni döneminde Türkiye'yi ziyarete gelen seyyah Fransız Belon esirlere karşı yapılan muameleyi şaşkınlık ile anlatmaktadır:

> *Avrupa'daki hizmetkârlar derecesinde olan Türkiye'deki esirlere iyi bakılmakta, efendileri tarafından çok sevilmekte, eşit muamele görmektedir. Her esir, kadıya müracaat edip hak talep edebilmekte veya hürriyetini satın almak karşılığı olarak çalıştırılmasını talep edebilmektedir. Efendisinden memnun olmadığına hükmedilen böyle bir durumda kadı bir yıl çalıştıktan sonra azad edilmesine karar verebilmektedir.*[129]

Kanuni devrinde birkaç yıl İstanbul'da savaş esiri ve kürek mahkûmu olarak çalışmış olan bir İspanyol anılarında İspanya ve Türkiye'deki kürek mahkûmlarını karşılaştırmıştır:

> *Türkler, İspanya'da olduğu gibi savaş esirlerini alınlarını dağlayarak damga vurmuyorlar. Bunu yapmak büyük günah sayılıyor. Türkler'de dört yıl kürek çekmek,*

[128] Öztuna, "Köleler ve Cariyeler", s. 12.
[129] Öztuna, "Köleler ve Cariyeler-2", s. 9-10.

İspanyol kadırgalarında bir yıl forsalık yapmaktan daha iyidir. İspanyol kadırgalarında bir yıl devamlı kürek çekilirken Türk kadırgalarında sadece yazın kürek çekilir. İspanyol gemilerinde peksimet hem az hem de kalitesiz iken Türk gemilerinde bol ve kalitelidir.

Bir başka İspanyol olan İspanya'nın Venezuella Genel-valisi General Miranda, Türkiye'deki ziyareti sırasında zenci kölelere karşı yapılan muameleyi görünce şaşkınlığını gizleyememiş, anılarında yazmıştı: *"Türkler'de zenci ırkına karşı-bizde olduğu gibi- en küçük bir nefret yoktur. Bindiğim geminin kaptanı, zenci kölesi ile beraber yemek yiyordu. Her Türk, beyazlara nasıl davranırsa aynısını zencilere de yapıyordu".* Görüldüğü gibi yabancıların kendi gözlemlerinde bile Türklerin ırkçılık yapmadığı, zencileri aşağılamadığı, Batıda düşünülmesi bile imkânsız olan kölesi ile birlikte aynı yemeği yiyebildiğini o dönemde rakip bir ülkenin komutanı bile itiraf edebilmektedir.[130]

Burada ifade edilen kölelik ve kölelere karşı muamele zaman içinde değişmemiştir. Üç yüz yıl sonra Mareşal von Moltke 9 Şubat 1836 tarihinde günlüğüne yazdığı anılarında Batı köleliği ile Osmanlı toplumundaki köleliği karşılaştırarak değerlendirmede bulunmuştur:

Türkiye'deki bir köle ile Antil Adaları'ndaki bir köle arasındaki fark, dağlar kadar büyüktür… Türkler tarafından satın alınmış bir hizmetkâr, kiralanmış olandan bin defa daha iyi durumdadır. Efendisinin malı, üstelik pahalı bir malı olduğu için, efendi onu korur. Hasta olursa bakar ve hadden aşırı yorarak işe yaramaz hale getirmekten sakınır. Şeker kamışı çiftliklerinde çalışmak gibi ağır işler, hiç bahis mevzuu değildir. Türklerin umumiyetle adamlarına karşı itidalli hareketten, adaletten ve hayırhahlıktan mahrum oldukları da söylenemez… Bir Türk esirin hürriyet hariç geri kalan bütün durumu ise, Avrupa'daki serflerin durumundan çok daha iyidir. Avrupa'daki bir devlet, Türkiye'deki bütün esirlerin azad edilmelerini sağlarsa, buna esirler, pek az müteşekkir kalacaklardır. Daha çocukken efendisinin evine giren esir, ailenin bir üyesi haline gelmiştir. Yemeklerini, evin oğulları ve kızları ile bir arada yemektedir. Kölenin işleri çok hafiftir. Efendisine refakat eder, atlarına bakar, çubuğunu ve eşyasını taşır. İstanbul konaklarında binlerce kölenin, efendisine ve misafirlerine kahve pişirip çubuk vermek ve ateş tutmaktan başka hiçbir işleri yoktur. Esirlik azad edilmekle de bitmemektedir. Esirin ömrü boyunca geçimini temin etmeden onu azad eden Türk yoktur. Efendisine ahlakını beğendiren köle, efendisinin kızıyla evlendirilip evin damadı olur. Varisi olmayan Türkler'in kölelerini varis yaptıkları çok görülmüştür… Esirlerin hepsi

[130] Öztuna, "Köleler ve Cariyeler-2", s. 10.

Hıristiyan asıllıdır. Müslüman olarak esir edilmiş bir kimse, öldürülebilir, fakat esir olarak satılamaz.[131]

Alıntı yaptığımız bu paragraf yukarıdan beri izah etmek istediğimiz Batı ve Osmanlı köleliği arasındaki farkı, bir Batılı gözüyle özetlemiştir.

Cidde Konsolos Vekili A. B. Wylde'nin 17 Şubat 1877 tarihinde Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı raporunda Cidde'deki kölelerin durumlarını değerlendirmektedir:

Konsolosluğa şikâyete gelen pek çok köleyle daha sonra şehirde karşılaştığımda köleler bana mutlu olduklarını söylediler. Cidde'deki köleler genel olarak köleliğe ilişkin sakıncaları taşımıyor, kölelere kural olarak iyi bakılıyor, düzgün yiyecek ve içecek veriliyor. Cidde gibi büyük bir şehirde elbette efendilerin verdiği ağır cezalara da rastlanıyor. Ancak bir zalimlik örneği Konsolosluğumuza hiç yansımadı.[132]

Basra'daki İngiliz Konsolos J. P. Nixon'un Dışişleri Bakanlığı'na yolladığı raporda:

...(Osmanlı toplumunda) kölelerin evin çocukları gibi muamele gördükleri, Osmanlı hukukunun efendisinin kötü davrandığı köleleri onlara geri dönmeye zorlamadığı, Müslümanların köleliği karşılıklı fayda sağlayan bir kurum olarak gördükleri, kölelerin genelde iyi giyinip iyi beslendikleri, geçen yıl bir zenci tarafından yönetilen bir askeri birlik gördüğü, bunun Osmanlı'da kölelerin belli vatandaşlık haklarına sahip olup mal hükmünde görülmediklerini, bir Müslümanı köleliğin suç olduğuna ikna etmenin çok zor olduğu, zencilerin barbarlıktan kaçıp İslamı tanıdıklarını düşündükleri için bu sistemi savundukları, bu anlamda kendilerini bir tür misyoner gibi görüp, inançlarını yaydıklarını düşündükleri, ifade edilmişti.[133]

Bunlardan daha önce yüzyılın başında Mısır'a gelen ve Süveyş'ten bindiği gemi ile Cidde'ye giden Ali Bey el-Abbâsî ismini almış olan Müslüman kılığındaki İspanyol ajanı Domingo Badia Leblich'in Süveyş'te tanık olduğu olaydır.[134] 21 Aralık 1806 tarihinde Süveyş'e geldiğinde burada vali makamında olan kişinin önceden Kahire'deki birinin zenci kölesi olduğunu, şimdi Ağa ünvanıyla şehri yönettiğini öğrenince şaşkınlığını

[131] Öztuna, "Köleler ve Cariyeler", s. 12.
[132] Gülnihat Bozkurt, "Osmanlı Devleti'nde Köle Ticaret Yasağının Uygulanmasında Çıkan Sorunlara İngiliz-Amerikan-Osmanlı Belgelerinden Örnekler", *XV. Türk Tarih Kongresi (Ankara: 11-15 Eylül 2006)*, IV. Cilt- II. Kısım, TTK, Ankara, 2010, s. 1370.
[133] Bozkurt, "Osmanlı Devleti'nde Köle Ticaret Yasağının", s. 1371.
[134] Bu kişi hakkında mücmel bilgi için bakınız: Ahmet Kavas, "Osmanlı Devleti'nin Sahraaltı Afrika'daki Müttefikleri: Biladüssudan Sultanlıkları", *Afrika'da Osmanlı Asırları Siyah İnci Beyaz Lale*, Kenz Yayınları, İstanbul, 2013, s. 13.

gizleyememiştir. Mekke'ye vardığında Şerifin valisinin (?) de eski bir zenci köle olduğunu görünce şaşkınlığı daha da artmıştı.[135]

1840'lı yılların sonunda Türkiye'ye gelmiş olan Fransız tarihçi Abdolonyme Ubicini "Türkiye'den Mektuplar" isimli eserinde Osmanlı toplum ve devlet yapısının 1850'li yıllardaki durumu hakkında bilgiler vermiştir. Yazmış olduğu eserinde:

> *Osmanlılar kölelik konusunda, Roma hukukunun barbar hükümlerine veya bizim kolonilerimizin zencilerle ilgili eski kanunlarına hiçbir şekilde benzemeyen, oldukça kapsamlı bir yasaya sahip bulunmaktadırlar. Bir yığın detayları biraraya toplayan bu kanunlar manzumesinin belli başlı maddeleri köle edinmenin mahiyet ve menşei, satın alınmaları, görecekleri işler, hayat şartları, aynı zamanda da bunların azat ediliş yolları gibi konularla ilgilidir.*

sözleri ile kölelerin toplumdaki durumlarını açıklamıştır. Osmanlı toplumu ve bu toplumdaki kölelerin durumu karşılaştırmalı ve önyargısız bir şekilde ifade edilmiş, toplumda kölelerin haklarının kanunla korunduğunu ifade etmiştir.[136]

Doğu Afrika'daki en önemli köle ticaret merkezi olan Zengibar'da durum farklı değildi. Pemba ve Zengibar adalarındaki kölelerin durumlarını gösteren resmi bir rapora göre kölelik, Avrupalıların söylediği oranda değildi. Belgeden anlaşıldığı üzere köleler özgür olabilmek için yalnızca gerekli makamlara müracaat etmeleri yeterliydi. 1903 yılında özgür olmak ve belgelerini almak için müracaat edenlerin toplam sayısı 448 kişiydi. Bunların 196 tanesi erkek, 231 tanesi kadın ve 21 tanesi de çocuktu. Bunun yanında kölelerin çoğunluğu bir efendinin himayesinde bulunmayı özgürlüğe tercih etmekteydi. Çünkü bu tür bir korunma gündelik ihtiyaçların teminindeki çalışmadan daha az zahmetliydi. Üstelik kulübelerde veya derme çatma yerlerde değil konaklarda yaşıyorlardı. Özgürlük belgesi olan ıtık-namelerini alma kolaylığı her an için imkân dâhilinde olduğundan bu durum köleliği tercih etme veya

[135] Ali Bey, *Travels of Ali Bey in Morocco, Tripoli, Cyprus, Egypt, Arabia, Syria and Turkey, 1803-1807,* Vol. 2, William Fry, Philadelphia, 1816, s. 35, 46, 140.
[136] M. A. Ubicini, *Türkiye 1850,* Cilt:II, Çev. Cemal Karaağaçlı, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, T.Y., s. 458. Kitabın orjinali *Lettres Sur La Turquie* ismiyle 1851 yılında Paris'te basılmıştır. Beş yıl sonra da İngilizceye çevrilmiştir: *Letters on Turkey*, trs. Lady Easthospe, London, 1856. Fransız kolonilerindeki kölelerin durumu için bakınız: Alexis De Tocqueville, "Fransız Kolonilerinde Köleliğin İlgası Üzerine Temsilciler Meclisi'ne Rapor", *Sömürge ve Kölelik*, Yay. Haz. Lütfi Sunar, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2016, s. 293-309.

devam ettirme rahatlığını da beraberinde getiriyordu.[137] Itıknameleri alma kolaylığı kıtanın kuzeyindeki Osmanlı eyaleti Trablusgarp için de geçerliydi.[138]

Kölelerin ilk baştaki elde edilme süreçleri kan, zulüm ve acılarla dolu olsa da İslam toplumlarında köleler daha sonraki hayatlarında nispeten rahat bir hayat sürme imkânına çoğunlukla kavuşabiliyordu. Azat edilmeleri de Batı kölelerliğine göre daha kolay olmaktaydı. Ancak kölelik yasaklanmaya başlayınca en büyük İslam devleti olan Osmanlı Devleti tereddüt etmeden bu kurumu kaldırmak için harekete geçti ve çeşitli tedbirler alarak çalışmalara başladı.

1. 7- Osmanlı Devleti'nde Köleliğin İlgâsı

Osmanlı devlet ve sosyal hayatında kölelik önemli bir kurum olarak varlığını sürdürmüştü. Köleliğin çeşitlerinden olan devşirme sistemi ile cariyelik ve Harem uygulaması Osmanlı devlet geleneği ve yapılanmasının temelini oluşturmuştu. Ancak kölelik ve cariyeliğe ilk tepkiyi II. Osman göstererek Harem'deki cariyeler ile evlenme ve Harem-i Hümayun'u kaldırma teşebbüsüne girişti.[139] Kısa süren iktidarı ve ondan sonra gelenlerin cariye ve harem geleneğini devam ettirmesi, köleliğin bu türünün varlığının sorgulanmadan uzun süre daha devamını sağladı. Devşirme sistemi de özellikle Balkanlar ve Doğu Avrupa'daki fetihlerin bitmesi ile sarsılmaya başladı.

İstanbul ve Anadolu şehirlerine köleler, Trablusgarp ve Bingazi yolu ile Sahra Çölü'nün güneyinden, Etiyopya'dan, Kızıldeniz, Nil Vadisi, Akdeniz, Basra Körfezi, Kara Deniz ve Hac yolu rotası ile Arabistan'dan gelmekteydi.[140] Anadolu'ya olan köle arzı, Anadolu'daki talepten daha fazlaydı. İstanbul, imparatorluk başkenti olarak önemli bir köle ithal merkeziydi. Kanuni döneminde İstanbul'a gelen Manuel Serrana Sanz yazdığı eserinde "Cariye almak isteyenler esir hanına giderler, avlusunda her milletten her gün iki bin cariye satılmak için beklemektedir." notunu düşmüştü.[141] İmparatorluğun her yanından köle ve esir gelmekle beraber Kırım tarafları ve özellikle Kefe, Kafkaslar, Balkanlar, Doğu Avrupa, Trablusgarp, Etiyopya ve Mısır köle kaynağı olarak öne çıkmaktaydı.

---

[137] Hatice Uğur, *Osmanlı Afrikası'nda Bir Sultanlık Zengibar*, Küre Yayınları, İstanbul, 2005, s. 50-51.
[138] Tandoğan, *Afrika'da Sömürgecilik*, s. 203-204.
[139] İsmail Parlatır, "Osmanlı Sosyal Hayatından Köleliğin Kaldırılışı", *Ankara Üniversitesi DTC Fakültesi Dergisi*, Cilt:31, Sayı: 1-2, (1987), s. 418.
[140] Toledano, "Late Ottoman Concepts", s. 483.
[141] Yağcı, "İstanbul Esir Pazarı", s. 68. Bakınız nakleden Yağcı: Manuel Serrano Y. Sanz, *Türkiye'nin Dört Yılı (1552-1556)*, Çev. A. Kurutluoğlu, Tercüman, İstanbul, 1977(?), s. 131-132.

Köleler, köle tüccarları tarafından mezat usulü ile esir pazarlarında satılmaktaydı. İstanbul'daki esir pazarı Eminönü'nde Kapalıçarşı ile Çorlulu Ali Paşa Medresesi arasında bulunan ve Tavuk Pazarı olarak bilinen yerdeydi ve Evliya Çelebi'nin bildirdiğine göre 300 odalı bir handı. Ancak 19 Aralık 1804 tarihli Esir Pazarı nizamnamesinde 54 odalı olarak belirtilmektedir. Bunun sebebi 17. yüzyılda daha fazla esir geldiğinden mi yoksa odalar birleştirilerek büyültüldüklerinden sayılarının azaldığından mı olduğu bilinmemektedir. Esir pazarlarının resmi olarak kapatılması ile evlerde kaçak köleler satılmaya başlandı. Bu dönemde Topkapı'da Beyazid Ağa, Kürkçü ve Fatma Sultan mahalleleri köle satışında öne çıktılar.[142] Ancak genellikle zenci köleler ve cariyeler Fatih semtinde, Çerkez cariyeler ise Tophane'deki Karabaş mahallesinde satılmaya başlandı.[143] Üsküdar'da ayrıca esir pazarı bulunmaktaydı.[144]

Fransız İhtilali ve İngiltere'nin kölelik karşıtı faaliyetleri 19. yüzyılda Osmanlı toplum ve devletini de etkilemeye başladı. Tanzimat'tan önce II. Mahmud'un uygulamaya çalıştığı düzenlemelerden biri de köle ticareti konusuydu. Bu amaçla aleni olan köle pazarlarını kapatmış, satışın ev veya han gibi kapalı mekânlarda şeriata uygun şekilde yapılması için gayret göstermişti. Yeni düzenlemeler içeren ve Sultan Abdülmecid zamanında 3 Kasım 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı ile toplumsal hayat yeni bir şekil alırken bundan kölelik de etkilendi. Ferman'da üzerinde ısrarla durulan eşitlik kavramı tam manası ile olmasa da köleliği de kapsıyordu. Ancak Ferman, bu kurumu iyileştirmediği gibi ortadan kaldırmak için de doğrudan bir düzenleme getirmemişti. Tanzimat Fermanı'na istinaden çıkarılan 1840 tarihli Ceza Kanunu'na göre herkesin kanun önünde eşit olduğu belirtilmesine rağmen köleler hakkında bir açıklama burada da yapılmamıştır.[145] Kölelere ceza verilmesi sahiplerinin uygulamalarına bırakılmıştı. Ferman'ın mimarı Mustafa Reşid Paşa sadrazamlığı döneminde kölelerin durumu ile ilgilenmiş, köle pazarlarının kaldırılması için çalışmalara girişmişti.[146] Şüphesiz ki köle ticaretine karşı çıkarılan yasalar ve yasal tedbirler, bu ticaretin önlenmesinde en etkili araçtı. Yapılan çalışmalar sonucunda 1840'lı yıllardan itibaren çıkarılan fermanlar, Osmanlı topraklarında köle ticaretini hemen bitirmese de azaltmaya başladı. Avrupa devletlerinin İstanbul'daki temsilcileri marifetiyle irad edilen 1841 yılındaki köle yasağına

[142] Esir pazarları için bakınız: Yağcı, "İstanbul Esir Pazarı", s. 57-90.
[143] İsmet Parmaksızoğlu, "Esir Pazarı", *Türk Ansiklopedisi*, Cilt:XV, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1968, s. 403.
[144] Üsküdar esir pazarı için bakınız: Muvaffak Duranlı, "Yabancı Seyyahların Gözüyle Üsküdar", *Üsküdar Sempozyumu II* (12-13 Mart 2004), Cilt:1, (Mart 2005, İstanbul), s. 38; Mustafa Akkaya, "XVII. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Üsküdar'da Köle Ticareti, Kölelerin Ticaretle Uğraşması", *Balıkesir Üniversitesi S.B.E. Dergisi*, Cilt:14, Sayı:25, (Haziran 2011), s. 204-217.
[145] Bozkurt, "Osmanlı Devletinde Köle Ticaretinin Önlenmesi", s. 1500-1501.
[146] Parlatır, "Osmanlı Sosyal Hayatından", s. 418.

dair ferman, Mısır ve Bâbıâli arasında köle ticaretine yasak getirmiş, bundan Sudan da etkilenmişti.[147] Sultan Abdülmecid tarafından 1847 yılında Meclis-i Vükela'da alınan bir kararla İstanbul'daki köle pazarları kapatıldı. İstanbul'daki köle pazarının kapatılması Tanzimat uygulamalarının sonucunda insan hak ve hürriyetlerine verilen değer çerçevesinde devletin aldığı karar sonucudur.[148]

Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı ve Meşrutiyet gibi köklü değişim ve gelişmelere paralel olarak İslam hukukuna uygun dönemin getirdiği medeni ve cezâî kanunlarda az da olsa köleler hakkında düzenlemeler görülmeye başlandı. 1851 tarihli Ceza Kanunu'nun 19. maddesi köle ve cariyelerin işledikleri suçlara karşı verilecek cezaları düzenlerken 1858 yılında uygulanmaya başlanan Arazi Kanunnamesinin 88. ve 112. maddeleri kölelerin miras ve mal edinmeleri hakkındaki düzenlemeleri içeriyordu.[149] Bu düzenlemeler ile yavaş da olsa hür vatandaşlar gibi kanuni yaptırımlara muhatap ve mülkiyet haklarına sahip olmaya başladılar. Yarı resmi ceza kanunu hükmünde olan ve hukuk fakültesinde ders kitabı olarak okutulan Ömer Hilmi Efendi'nin *Miyâr-ı Adâlet* adlı eserinde kölelikle ilgili maddeler bulunmaktadır. Kitaptaki 69, 75, 180, 192, 228'inci maddeler kölelerin işlediği veya kölelere karşı işlenen suçlara verilecek cezalar hakkındadır. Bu bağlamda Adliye Nezareti'nin 1888 (17 Mart 1304) tarihli yazısında Şer'i ve Nizamiye mahkemelerinin görevleri sıralanırken talak, nikâh, nafaka, hürriyet yanında rıkkıyet (kölelik) kelimesi de kullanılmıştır.[150]

1847 yılındaki iradeler ile Karadeniz'den yapılan beyaz (Çerkez) köle ticaretinin yanı sıra Kuzey Afrika'dan yapılan zenci kölelere de kısıtlama getirildi.[151] Aynı yıl Osmanlı Devleti tarafından Basra Körfezi'ndeki gemilerinin köle ticaretinde rol almayacağı, bu kıyılarda köle ticaretinin tamamen yasaklandığı, yasağa uymayan gemilerin Osmanlı veya İngiliz harp gemileri tarafından yakalanıp en yakın limandaki Osmanlı subaylarına teslim edileceği ve kaptanlarının cezalandırılacağı, Bağdat Valisi Vezir Mehmed Necib Paşa'ya yazılan irade ile ilan edildi.[152] Bu emir 14 Şubat 1853 tarihinde tekrarlanarak Sadrazam Mustafa Naili Paşa tarafından Irak ve Hicaz ordu kumandanları ile Bağdat Valisi'ne gönderildi.[153] Ekim 1854

[147] Mowafi, *a.g.e.*, s. 54.
[148] Akyılmaz, a.g.m., s. 223. (İrade-i Seniyye'nin tam metni için bakınız nakleden Akyılmaz: BOA. CTM. No: 3177).
[149] Bozkurt, "Osmanlı Devletinde Köle Ticaretinin Önlenmesi", s. 1502-1503, 1507-1508; Gökçen Alpkaya, "Tanzimat'ın Daha Az Eşit Unsurları: Kadınlar ve Köleler", *OTAM*, Sayı:1 (Haziran 1990), s. 9-10.
[150] Bozkurt, "Osmanlı Devletinde Köle Ticaretinin Önlenmesi", s. 1502-1517.
[151] Mowafi, *a.g.e.*, s. 54; Parlatır, "Osmanlı Sosyal Hayatından", s. 419.
[152] Hamdi Atamer, "Zenci Ticaretinin Yasaklanması", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, Sayı:3 (Aralık 1967), s. 24.
[153] Atamer, a.g.m., s. 25.

tarihinde beyaz (Çerkez/Kafkas) köle ticaretini tamamen yasakladı ve Ocak 1857'de bütün Osmanlı topraklarındaki siyah köle ticaretini tekrar kanun dışı ilan etti.[154]

İçindeki 60-70 kadar köle ile Trablusgarp'tan hareket eden bir Osmanlı gemisi, Şubat 1857'de Çeşme limanına gelince polis tarafından içindeki esirlere el konarak sahipleri tutuklandı. Mahkeme sonucu köleler azat edildi, sahiplerine de bedelleri ödendi.[155] Aynı yıl Trablusgarp'tan İstanbul'a 60 köle ile yola çıkan bir gemi, Girit'te durdurularak kölelerin nakli engellenmek istendi. Ancak sahipleri köle yasağından önce yola çıktıkları gerekçesi ile duruma itiraz etmişti. Gemideki cariyelerin on üç tanesi hastalıktan ölmüş, bir kısmı da hala hasta durumundaydı. Hükümet olaya el koymuş, hastalar ve diğerleri için 24.000 kuruş harcama yapmıştı. Sahiplerine geri verilmeyen köleler azat edilmişti.[156] İzmir'de daha önce azat edilen köle kadınların her biri için İzmir mal sandığından sahiplerine 1500'er kuruş para verildiği ve buna nispet olarak köle yasağından önce Trablusgarp'tan getirilip Girit'te yakalanan bu 47 cariyenin azat edilmesi için Hazine'den her biri için 1000 kuruş olmak üzere 47.000 kuruş ödeme yapılmıştı (1857). Bundan beş yıl sonra 1862 sonlarında esirci tarafından dövülen ve bir gözü sakatlanan cariyenin azat edilmesi için girişimde bulunulmuş, esircinin 3.500 kuruşluk talebi pazarlık sonucu 3.000 kuruşa ikna edilmiş ve Hazine tarafından ödenen bedelden sonra cariye azat edilmişti.[157]

Osmanlı Devleti 1856 Paris Antlaşması ile Avrupa Milletler Cemiyeti'ne katılmış ve bu anlaşma hükümlerine göre de zenci köle ticaretinin yasaklandığını ve köle tüccarlarını sıkı şekilde takip edeceğini, kölelerin azat edilmelerini sağlayacağı hususlarında taahhütte bulunmuştu.[158] Zenci köle ticaretine yönelik kısıtlamalar daha fazla olmasına rağmen Kafkas (beyaz) köle ticareti Rus işgalinden dolayı meydana gelen göçler, beyaz köleye olan talebin fazlalığı ve bu ticaretin Osmanlı kara ve deniz sınırında gerçekleştiği için beyaz köle ticaretine yönelik mücadele, Osmanlı idaresinin kendi çabaları ile aldığı tedbirlere rağmen gecikmiştir. İngilizler, çıkarlarına uygun düştüğü için Hint sömürgeleri yolu üzerindeki bölgelerde yapılan zenci ticareti ile daha fazla meşgul olmuş, beyaz köle ticaretine yönelik anlaşmalar yapma girişimini uzun yıllar savsaklanmıştı.[159]

[154] Mowafi, *a.g.e.*, s. 54, dipnot 41.
[155] Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti*, s. 161-163; Martal, "Afrika'dan İzmir'e", s. 172.
[156] Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti*, s. 163.
[157] Bozkurt, "Osmanlı Devleti'nde Köle Ticaret Yasağının", s. 1368-1369.
[158] Parlatır, "Osmanlı Sosyal Hayatından", s. 419.
[159] Toledano, "Late Ottoman Concepts", s. 484-485.

Islahat Fermanı (18 Şubat 1856) tüm Osmanlı vatandaşlarına hürriyet ve eşitlik getirerek mezhep, din, ırk ve lisan gibi farklılıkların üstünlük aracı olarak kullanılamayacağını belirtmiş fakat kölelere dair özel bir açıklama getirmemiştir. Islahat Fermanı'ndan bir yıl sonra (Şubat 1857) zenci köle ticareti ile alakalı olarak *"Esâret-i Zenciyenin Men'iyle Tüccâr ve Mütecâsirlerinin Mücâzâtı Hakkında Evâsıt-ı Cemaziyülâhir Sene 1273 Tarihli Şerefsâdır Emr-i Âli"* ismiyle bir ferman yayımlandı.[160] Buna göre Trablusgarp, Bağdat, Basra ve Mısır valilikleri ile Akdeniz ve Basra'daki Osmanlı donanma komutanlarına emir verilerek zenci köle ticaretinin bitirilmesi, tüccarlarının cezalandırılması istenmişti. Tüccarlara ilk sefer yakalandıklarında bir yıl hapis daha sonraki seferlerde artan oranda ceza verilmesi, gemilere el konup kaptanlarının cezalandırılması emredildi.[161] Görüldüğü dibi köleliğin kaldırılması öncelikle bu ticaretin bitirilmesi yani kaynağı olan Afrika'dan köle getirilmesinin engellenmesi ve satışlarının yasaklanması şeklinde başladı. Sosyal bir gerçeklik olan kölelikte önce arz ve satışın durdurulması bilahare mevcutların tasfiyesi düşünülmüştü.

Alınan tedbirler, kanuni yasaklamalar, Tanzimat'ın getirdiği yeni hayat tarzı ve toplumdaki değişim sonucu köle satışı ve sahipliğinde azalma başladı. Hukuki olarak kölelik serbest olmasına rağmen tedbirlerdeki ısrar sonucu her sene sayılarda tedrici bir azalma meydana gelmeye başladı.[162] 1850'lerde Türkiye'de bulunan M. A. Ubicini, bunu tedbirlerin sıkı uygulanmasına ve değişen adetlere bağlamıştı.[163] Bu da bize yasağın işe yaradığı, Tanzimat uygulamalarının toplumda karşılık bulduğu, halkın köleliğe vazgeçilmez bir kurum olarak bakmadığı, aşırı bir tepki göstermediği, köleliği olmazsa olmaz bir uygulama olarak görmediğini göstermektedir. Fakat az ya da çok toplumsal tabanının olması, bu ticareti meslek haline getirmiş olanların kâr hırsı yasağın delinmesine de imkân veriyordu. Köle ticaretinin kanunen yasak olması ve cezai yaptırımının bulunması köle ve cariye fiyatlarını yükseltmiş, bu da kâr paylarını arttırdığı için tüccarları farklı yollar deneyerek ticaretlerini devam ettirmeye yöneltmiştir.

Köle yasağına fazla riayet edilmediği veya yetersiz kaldığı görülünce 1870'lerden itibaren çeşitli düzenlemeler (nizamnameler) yapılarak mücadeleye devam edilmişti.[164] Valilere 20 Temmuz 1871 tarihinde gönderilen talimatta köle tüccarlarına yönelik yaptırımların

[160] Fermanın tam metni için: Gülnihal Bozkurt, "Köle Ticaretinin Sona Erdirilmesi Konusunda Osmanlı Devleti'nin Taraf Olduğu İki Devletlerarası Anlaşma", *OTAM*, S:1, Yıl:1(Haziran 1990), s. 73-75. (Bakınız nakleden Bozkurt: *Düstur*, I. Tertip, Cilt:4, s. 368-370); "Osmanlı Toplum Yaşayışıyla İlgili", s. 62.
[161] Bozkurt, "Osmanlı Devletinde Köle Ticaretinin Önlenmesi", s. 1504-1506; Alpkaya, a.g.m., s. 7.
[162] Toledano, *Suskun ve Yokmuşçasına*, s. 10.
[163] Parlatır, "Osmanlı Sosyal Hayatından", s. 423; Ubicini, *a.g.e.*, s. 460.
[164] Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti*, s. 192.

gevşetilmesinden dolayı kapatılan bazı esir pazarlarının yavaş yavaş tekrar kurulmaya başlandığı görüldüğü için bu yasağın uygulanmasına dikkat edilmesi istenmişti.[165] Bu konudaki diğer bir tezkerenin tarihi 1879 yılına aittir.[166] Alınan bu tedbirlerden dolayı 1870'li yıllarda köle fiyatlarında artışlar görülmeye başlandı.[167]

Kölelik ve köle ticaretinin Osmanlı toplumunda sonlandırılmasına yönelik girişimle 1876 Kanun-u Esasi'si hazırlıkları sırasında bahse konu olmuş ancak sultanın tahta çıkışındaki konuşmasında bu konudan söz edilmemişti. Sultan bu konudaki düşüncesinin göstergesi olarak yürürlükte olan ancak ihlal edilen 1857 fermanına işlevsellik kazandırmak için girişimlere başladı. Ocak 1877'de Şuray-ı Devlet, İmparatorlukta yapılan Afrika köle ticareti hakkında rapor hazırladı. Buna göre Mısır, Trablus ve Bağdat'ın yanı sıra daha önce adı fazla geçmeyen Hicaz ve Yemen'deki köle ticaretinden söz edilerek, mevcut yasağın işlerlik kazandırılmasının gerektiği, daha önce kapatılan esir pazarlarının denetim eksikliğinden dolayı yeniden kurulduğu, Haremağaları içinde düzenleme yapılması gerekliliği üzerinde durulmuştu. Beyan edilen bu öneriler doğrultusunda 25 Şubat 1877 fermanı irad edildi.[168]

Bu dönemde köle sahibi olmak yasaklanmamış, kölelerin alım ve satımına yasal engeller getirilmişti. Ancak köle yasağı Arabistan yarımadasında fazla etkili olmuyor, yasak başka konuların bahanesi yapılıyordu. Hem geleneksel olarak popüler olması hem de dini olarak yasak olmaması aynı zamanda Osmanlı idaresinin burada sembolik oluşu sebebiyle kölelik yaygındı. Mekke Emiri Abdülmuttalib Efendi ile Cidde Valisi Kemal Paşa arasında idari konularda çekişme bulunmaktaydı. Köle ticaretinin yasaklandığına dair yollanan talimattan sonra Emir bunun dine aykırı olduğunu ifade ederek Ciddeli ileri gelen tüccarları öne sürerek Mekke ulemasına mektup yazdırarak fetva almaya çalıştı. Ulema bunun dine aykırı olduğunu, yasağın kaldırılması gerektiğini ifade etmiş ve bölgede isyan çıkarılmıştı (1855). Bu arada olayların çıkmasına sebep olan Mekke Emiri Abdülmuttalib Efendi *"Türklerin mürted olduğu, bunu ilan etmemiş olsalar da yakında açıklayacaklarını, Hilafet'in kendi hakları olduğunu ve kölelik bahanesiyle isyan çıkararak bunu elde edebileceklerini"* Mekke ulemasının başı Şeyh Cemal Efendi'ye ifade etmişti.[169] Ayrıca ulemayı tahrik için biraz eklemeler ve abartmalar yaparak: *"Müslüman bir kadının gayrimüslim erkekle evlenmesine*

[165] Bozkurt, "Osmanlı Devletinde Köle Ticaretinin Önlenmesi", s. 1509.
[166] Alpkaya, *a.g.m.*, s. 8; "Osmanlı Toplum Yaşayışıyla İlgili", s. 62; Bakınız nakleden a.g.m.: (*Muahedat Mecmuası*, Cilt:V, s. 167-172).
[167] Martal, "19. Yüzyılda Kölelik", s. 15.
[168] Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti*, s. 193.
[169] Bozkurt, "Osmanlı Devletinde Köle Ticaretinin Önlenmesi", s. 1503-1504; Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti*, s. 110-111.

izin verileceği, kadınlara daha fazla hak ve hürriyet tanınacağı, gayrimüslimlere Mekke ve Medine'de ikamet etme izni verileceği" gibi söylentilerden söz etmişti.[170] Bunun üzerine Şeyh Cemal Efendi verdiği fetvada:

> *Kölelerle ilgili yasaklar şeriata aykırıdır. Hem bu sebepten hem de kadınların peçesiz gezmelerine izin verme, boşanmayı kadınların eline bırakma gibi yapılması düşünülen yenilikler şeriata uygun değildir. Bu niyetleri ile Türkler kâfir olmuştur. Kanları helal, çocuklarının köleleştirilmesi caizdir.*

ifadelerini kullanmıştı.[171] Hicaz'da köle ticareti tıpkı yirmi beş sene sonra Sudan'da (Mehdi Olayında) görüleceği gibi din kılıfı altında politik amaçların gerçekleştirilmesi için kullanılan bir araca dönüştürülmüş oldu. Köleliği ve köle ticaretini kaldırmaya yönelik herhangi bir girişim Osmanlı idaresini dinsizlikle suçlama geleneksel bir hal alarak bölgenin Osmanlıdan ayrıldığı tarihe kadar devam etti.

Hicaz Valisi'ne 1857, 1859, 1862 ve 1865 yıllarında fermanlar gönderilerek Cidde'de köle ticaretinin yasaklanmasına çalışılmıştı.[172] Ancak Haziran 1856'da bastırılan olaylar nedeniyle Hicaz bölgesindeki zenci köle yasağı uygulamaları gevşek tutuldu. İngiltere'nin Cidde Konsolosu Stanley, Cidde Valisi Ali Paşa'nın *'köleliği yasaklamaya dönük yeni emirlerin isyana sebebiyet vereceğine'* dönük görüşlerine katıldığını ifade etmiş ve *"Arapları tanıdığım kadarıyla vali haklıdır, ...Halk maddi servetinin büyük bir bölümünün elinden alınmasına izin veremez. Ayrıca ne onlar kendi dinlerinin izin verdiği bu kurumda bir terslik olduğunu düşünüyor, ne de köleler bunu bir yüz karası olarak değerlendiriyor."* sözleri ile Hicaz'daki durumun hassasiyetini dile getirmişti.[173]

İngilizlerin, Osmanlı Devleti ile köle ticaret yasağına dair ikili anlaşma yapma isteği Islahat Fermanı'ndan kısa süre sonra Şubat 1857 tarihinde çıkarılan zenci köle yasağından sonra başladı. Bu tarihte bir taslak hazırlanmış ancak işlevsellik kazanmamıştı. 1869 yılındaki girişim de uygun zaman ve zemin olmadığı düşüncesi ile askıya alınmıştı. 1876 yılında tekrar girişimde bulunan İngiltere, Mısır'la yaptığı 1877 anlaşmasının benzerini Osmanlı Devleti ile de yapmanın peşindeydi. Üzerinde durduğu konu özellikle Kızıldeniz'de seyrüseferde bulunan ve köle ticareti yaptığından şüphe duyulan Osmanlı gemilerinin aranması ve el

[170] Akyılmaz, a.g.m., s. 224, dipnot 338.
[171] Bozkurt, "Osmanlı Devletinde Köle Ticaretinin Önlenmesi", s. 1504; Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti*, s. 111; Akyılmaz, a.g.m., s. 224.
[172] Bozkurt, "Osmanlı Devletinde Köle Ticaretinin Önlenmesi", s. 1506.
[173] Erdem, *a.g.e.*, s. 113-114.

konulması hakkını elde etmekti. Bu mutlaka aranılan şart (olmazsa olmaz = *sine qua non*) olarak İngilizlerin Osmanlıya karşı kurdukları baskının temelini oluşturuyordu.[174] Bu girişimin 1869'da açılan Süveyş Kanalı ile önemi daha da artan Kızıldeniz'de İngiliz hâkimiyeti kurma teşebbüsünden bağımsız olduğu düşünülemezdi.

1870'lerin sonunda başlayan Kızıldeniz'deki İngiliz devriye gemilerinin faaliyetleri bile Hicaz'a yönelik köle ticaretinin engellenmesinde fayda vermedi. 1877-1880 yıllarında bölgeden İngiliz dışişlerine gönderilen raporlarda köle ticaretinde belirgin bir artışın görüldüğü yazılmaktaydı.[175] Cidde'deki İngiliz Konsolos Yardımcısının Konsolosa yazdığı 1 Mayıs 1877 tarihli raporunda *"Padişahın köle ticaretini tebaasına yasakladığını fakat kölesi olanların onları ellerinde tutabileceğine dair fermanı Mekke'de okunduğu ancak Cidde'de ise hiç okunmadığını sadece köle tüccar ve tellallarına şahsi olarak bildirildiğini, fermanın Hicaz ahalisinin hiç hoşuna gitmediğini"* ifade etmişti. Kızıldeniz'de görev yapan İngiliz komutan Boys'un 3 Temmuz 1877 tarihinde İngiliz Bahriye Nezareti'ne yolladığı raporda "*...son birkaç yıl içinde buraya (Süveyş) genellikle Habeşistan'dan binlerce köle getirildiği, Cidde'ye yıllık 10-15.000 civarında köle getirilmekte olduğu, açık köle pazarlarının (kapatıldığı için) bulunmadığı bu sebeple tellallar (aracılar) tarafından satıldığı"* bildirilirken diğer bir raporda *"miktarın 20.000'den az olduğu, kölelerin çoğunlukla Hac zamanı getirildiği"* yazılmıştı.[176]

II. Abdülhamid köle ticareti yasağını benimsemesine rağmen bunu Osmanlı Devleti'nin iç işi olarak gördüğünden yabancı temsilcilerle müzakere etme veya İngiltere ile herhangi bir anlaşma yapma taraftarı değildi. Hatta İngilizler, 25 Şubat 1877'de çıkarılan fermandan ancak on ay sonra Sir Henry Layard'ın isteği ile Trablus Valisi'ne gönderilen köle ticaret yasağını uygulamasına yönelik sert ifadeler içeren talimattan sonra haberdar olmuştu. Köle ticaretini bastırmakta yetersiz kalan Trablus Valisi Mart 1878'de görevinden alındı.[177] Toplumsal ve dini tabanı olan bir kurumun kaldırılmasından bahsediyoruz. Valinin görevden alınmasında verilen emri yerine getirmemesinin veya getirememesinin ne kadar etkili olduğu veya İngilizlerin tepkisini azaltma isteğinin ne kadar rol oynadığı bilinmemektedir. Bu olaydan on dört yıl sonra Ocak 1892 tarihinde Bingazi'deki İngiliz Konsolos Alvarez köle tüccarlarına verilen cezaları yorumlarken: *"Müslüman halkın köle alışverişini son derece meşru bir ticaret olarak değerlendirdiği bir gerçektir ve bir kişi bu ticarete karıştığı suçlamasıyla mahkûm*

[174] Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti*, s. 194-195.
[175] Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti*, s. 189-190.
[176] Bozkurt, "Osmanlı Devleti'nde Köle Ticaret Yasağının", s. 1372-1373.
[177] Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti*, s. 192-193.

edilecek olursa şehit gibi görülecektir." sözleri ile toplumdaki köleliğe bakış açısını değerlendirmişti.[178]

Köle yasağı hakkındaki fermanlar görevli vali ve komutanlara yollanmış ancak gizli tutulması istenerek sadece ilgili ve görevli memurlara tebliğ edilmesi emredilmişti. Yukarda örneğini gördüğümüz olayda ilgisiz kişiler ancak on ay sonra haberdar olmuştu. Buna benzer gizlilik Abdülmecid zamanındaki köle yasağına dair fermanlarda da görülmüştü.[179] Bu fermanlar "*Mühimme-i Mektûme*" tabir edilen önemli ve gizli kararların yazıldığı Mühimme defterlerine yazılıyordu. Bundaki amaç köle ticareti gibi dinen caiz olan bir alışverişin Halife unvanına sahip bir sultan tarafından yasaklanıyor görüntüsünün ümmet üzerinde sarsıcı ve tehlikeli sonuçlar doğurabileceği gibi siyasi olarak da kullanılabilme ihtimalini önlemekti. Hicaz'da Mekke Emiri Abdülmuttalib (1855) ile Sudan'da Muhammed Ahmed (1881) bunu siyasi amaçları için kullanmıştı.

İngiltere ikili anlaşma isteğinde ısrarcıydı. Bu sebeple 1879 ve 1880 yılının başlarında görüşmeler yapıldı. İngiltere'nin isteği ve elde etmeye çalıştığı şey köle ticaretine karşı mücadele görüntüsü altında Kızıldeniz hâkimiyetini elde etmekti. Osmanlı tarafı ise bu görüşmelere üç sebepten dolayı katıldı. İlki; İngiltere ilgili ülkelerin birçoğu ile ikili anlaşmalar imzalamıştı. Bâbıâli'nin bu şekilde bir anlaşma imzalamaması topraklarında önemli köle ticareti yapılan bir devlet olarak kendisini bu ticaretin devamını istiyor durumuna düşürebilirdi. İkincisi; Sultanın desteklediğini beyan ettiği mücadelede işbirliği kaçınılmazdı. Üçüncüsü; Devlet, içinde bulunduğu sıkışık durumdan dolayı Avrupa devletleri ile yakınlaşmak suretiyle böyle bir anlaşmayı çıkarı için kullanabilirdi.[180] Bu anlaşma yapılırken birkaç konuya dikkat edilmişti. Öncelikle ima edilerek bile olsa geçmişteki köle ticaretinin engellenmesine dönük çabaların eleştirilmemesiydi. Bunu önlemek için yeni yapılanlar yürürlükte olan bir yasağın güncellenmesi olarak değerlendirildi. Diğer bir hassasiyet Halife olarak bütün Müslümanların koruyucusu ve başı olan Sultan'ın tebaasına sahip çıktığı görüntünün zarar görmemesiydi. İngilizler yakaladıkları köleleri en yakındaki Osmanlı yetkilisine teslim etmekle yükümlüydü, ancak yetkili bulmak mümkün olmadığı durumlarda yakalananlar İngilizlere teslim edilebilecekti. Buradaki amaç esir olarak alındıktan sonra bir

[178] Erdem, *a.g.e.*, s. 114.
[179] Atamer, a.g.m., s. 23-29.
[180] Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti*, s. 195-196.

kısım kölelerin Müslüman yapılabilme imkânının olmasıydı. Bu kölelerin Hristiyan İngilizlere verilmek suretiyle fırsatın kaçırılması istenmiyordu.[181]

İngiltere ile 25 Ocak 1880 (12 Safer 1297) tarihinde İstanbul'da imzalanan "Zenci Esirler Ticaretinin İlgası ve Men'i Hakkında Sözleşme" sekiz maddeden müteşekkil olup (görünüşte) deniz yolu ile zenci köle ticaretinin engellenmesini sağlamak için hazırlanmıştı.[182] Osmanlı tarafından Sava Paşa, İngiliz tarafından Sir Okasis Henry Lyard'ın imzaladığı belge yeni köle ihraç ve ithalini kısıtlamakta, Osmanlı topraklarındaki mevcut köleleri meşru saymakta, hukuki olarak köleliği güvence altına almaktaydı.[183] Bu hükümlerin yetersizliğinden dolayı arzulanan sonucu (köle ticaretini engellemek) vermeyeceği gerekçesiyle İngiliz kamuoyu ve Köleliği Önleme Derneği, anlaşmayı kıyasıya eleştirdi. Bu konuda gerçeklik payı bulunmaktaydı. Anlaşmanın özellikle üç maddesi bu eleştirilerin doğrudan sebebini teşkil etmekteydi. Antlaşmanın birinci maddesine göre, efendisinin yanındaki belgesi olan köleye el konulmayacaktı. Anlaşmanın üçüncü maddesine göre yakalanan tüm köleler azat edilmiş sayılacak ve geri gitme imkânı ve isteği olanlar gerekli belgeler verilerek yollanabilecekti. Anlaşmanın altıncı maddesine göre tüccar gemilerinde çalışan eski kölelere özel belgeler verilerek yakalanan diğer kölelerin tayfa olduğu iddiası engellenecek ve bu gemilere yanlışlıkla el konulmasının önüne geçilmeye çalışılacaktı.[184]

Anlaşmaya İngilizler tarafından ağır eleştiriler getirilse de İngiltere, devlet olarak anlaşmadan memnundu. İngiltere anlaşmanın beşinci maddesinde:

> *...Evvelce zenci köle taşınmasına karışmış veya rastlanıldığı sırada köle taşımakta olan bir Osmanlı gemisini arama ve tevkif hakkı Kızıldeniz'de, Aden Körfezinde, Arabistan kıyılarında, İran körfezinde, Doğu Afrika kıyılarında ve bütün Osmanlı Denizlerinde, o bölgede yetkili merci bulunmasa dahi icra edilecektir.*

hükmü ile Osmanlı karasularında hakimiyet kurmuş oluyordu.[185] Üzerinde ısrarla durduğu Kızıldeniz'de Osmanlı (ve diğer ülke) gemilerini (savaş gemileri hariç) arama ve el koyma yetkisini elde ederek bu sulardaki kendi gemilerinin güvenliği ile Süveyş ve Aden Körfezinin kontrolünü ele geçirmiş oldu.

[181] Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti*, s. 196.
[182] Anlaşmanın tam metni için bakınız: Bozkurt, "Köle Ticaretinin Sona Erdirilmesi", s. 46-49.
[183] Martal, "19. Yüzyılda Kölelik", s. 17.
[184] Alpkaya, a.g.m., s. 8; Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti*, s. 197.
[185] Bozkurt, "Köle Ticaretinin Sona Erdirilmesi", s. 48.

Bölgedeki Osmanlı donanması yetersizdi. Pratikte fazla bir anlamı olmadığı bilinmesine rağmen karşılıklı olarak aynı haklar Osmanlı donanmasına da verildi. Bölgedeki artan İngiliz hâkimiyetinin dengelenmesi için şartlar imkân verdiği ölçüde gemi takviyesi için çaba sarf edildi. Anlaşma metni üzerinde 1882 ve 1883 yıllarında küçük değişiklikler yapıldıktan sonra 1883 yılı sonu itibariyle anlaşma Şûrâ-yı Devlet tarafından yürürlüğe kondu. Cidde ve Hudeyde mahkemelerinde, yakalanan köle tüccarlarının yargılanabilmesi için düzenlemeler yapıldı.[186] İngiliz savaş gemilerinin daha sonra ortaya çıkan aksaklık, ihmal ve suiistimalleri engellemek için Bahriye Nezareti tarafından 6 Kasım 1888 tarihinde Şirket-i Hayriye idaresine yollanan talimatla limanın bulunduğu bölgedeki en yüksek rütbeli idareci (vali veya temsilcisi) tarafından onaylanmış resmi belge sahibi olan zencilerin gemilere alınması diğerlerinin taşınmaması istendi.[187] Bu Osmanlı Devleti'nin istemeyerek de olsa imzalamak zorunda kaldığı bir anlaşma hükmündedir. Bu anlaşma ile Osmanlı Devleti egemenlik haklarını her ne kadar korumaya çalışsa da donanmasının zayıflığından dolayı hükümranlık hakkına sahip olduğu denizlerde İngiltere'ye üstünlük kazandırmış oldu.

Uygulamadaki aksaklık, eksikliklerden dolayı 16 Aralık 1889 (4 Kânunuevvel 1305) tarihinde *Üserâ-yı Zenciye Ticaretinin Men'ine Dair Kanun* yayınlandı.[188] On maddelik kanun1880 Osmanlı-İngiliz Antlaşması'nın tekrarı şeklinde olup yeni olan kısmı köle taşıyan gemileri yakalayan donanma subaylarına ödül (teşvik) parası getirilmiş olmasıdır. Bu kanunla köle ticareti ile mücadeleye devam edildiği, bu yönde bir iradenin olduğu ancak bazı sebeplerden dolayı meydana gelen aksaklık ve ihmallerin yeni kanunlarla önlenmesi veya tekrar hatırlatılması amaçlanmıştı. Kanunun esas amacı mevcut olanlarla mücadelen daha çok zenci kölelerin ülkeye sokulması ve taşınmasının önüne geçerek varlıklarının azaltılması hedeflenmişti. 2 Kasım 1887 tarihinde Dahiliye Nezareti'nden Girit valiliğine ve 27 Eylül 1890'da bakanlıktan valiliklere gönderilen yazılarda gemilerde bulunan veya inen zencilerin evraklarının dikkatli bir şekilde incelenmesi istenmişti.[189]

Osmanlı Devleti köle ticaretine karşı sürdürdüğü uzun süreli mücadelesinin sonucunda kölelik karşıtı toplantı olan Brüksel Konferansı'na (Ağustos 1890) katılmış ve burada alınan kararları kabul etmişti.[190] Bu kararların kabulü Osmanlı Devleti'nin İngiltere ile imzaladığı

[186] Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti*, s. 196-197.
[187] Bozkurt, "Osmanlı Devletinde Köle Ticaretinin Önlenmesi", s. 1515.
[188] Bozkurt, "Osmanlı Devletinde Köle Ticaretinin Önlenmesi", s. 1517. Bu kanun *Düstur*, I. Tertip, Cilt:6, s. 486-488 ile *Sicil-i Kavanin*, Cilt:XI, s. 351'de yayınlanmış olup bakınız nakleden "Osmanlı Toplum Yaşayışıyla İlgili", s. 62; Bozkurt, "Osmanlı Devletinde Köle Ticaretinin Önlenmesi", s. 1517.
[189] Bozkurt, "Osmanlı Devletinde Köle Ticaretinin Önlenmesi", s. 1517-1519.
[190] Parlatır, "Osmanlı Sosyal Hayatından", s. 420.

ikili anlaşmadan sonraki ikinci resmi anlaşma olması bakımından önemliydi. Bu konferansa Almanya, Avusturya-Macaristan, Kongo (Free State), Belçika, Danimarka, İspanya, Amerika Birleşik Devletleri, Fransa, İngiltere, İtalya, İran, Hollanda, Rusya, Portekiz, İsveç-Norveç, Zengibar ve Osmanlı Devleti katılmıştı. 2 Temmuz 1890 tarihinde senedin birinci bölümü imzalanmış ve kölelerin hedef ülkelere getirilmesinin önüne geçilmesi için alınması gereken tedbirler sıralanmıştır. İkinci bölüm karayolu ve kervanlarla köle nakledenlere karşı yapılacak denetleme yöntemleri hakkındadır. Üçüncü bölümde ise deniz yoluyla yapılan sevkiyata karşı alınacak tedbirler belirtilmiştir. Dördüncü bölüm, hala köle ve köleliği topraklarında barındıran devletler üzerindeki denetlemeler; beşinci bölüm alınacak tedbirleri uygulamak için kurulması gerekli olan yapılardan ve azat edilen kölelerin muhafaza ve istihdamına yönelik tedbirler hakkındadır.[191]

1890 yılında Brüksel Konferansı kararlarına istinaden yayınlanan kararname ile yakalanan, evrakları eksik olan veya azat edilmiş zenciler için İstanbul Polis Nezareti'nin yetki ve sorumluluğunda Trablus, Bingazi, Hicaz (Cidde), Yemen (Hüdeyde), İstanbul, İzmir gibi şehirlerde misafirhaneler açılarak buralarda tutulmaları istendi. Aydın, azatlı kölelerin uzun süreli iskânları için uygun bir bölge olarak belirlendi.[192] Aydın Valisi Halil Rıfat Paşa gelen azatlı kölelerin iskânı ve topluma kazandırılması için azami gayret gösterdi.[193] Aydın ilinin yanı sıra azatlı zenci köleler İstanbul'da Hasköy, Yeniköy ve Yeniçiftlik gibi semtlere yerleştirilmişti.[194] İklim koşulları sebebiyle hastalanıp ölenlerin çokluğundan dolayı iklimi daha ılıman olan İzmir'de merkez açılacağına dair yazı, valiliklere 1891 yılında yollandı. Aynı belgede evli köleler için de ayrı barakaların yapılması planlandı.[195] Ayrıca bunların iaşesinin karşılanması, kadınların uygun maaşla hizmetçi olarak Müslüman ailelerin yanında çalıştırılması, genç ve çocuk olanların ibtida mektebi, sanayi mektepleri ile askeri mızıkalara alınması istendi.[196] Bu şekilde geri gönderilemeyecek olanların topluma kazandırılmasına çalışıldı. Bunlar arasında polisliğe başlayanlar da olmuştu ve sayıları da az değildi.[197]

---

[191] Bozkurt, "Köle Ticaretinin Sona Erdirilmesi", s. 51-52. (Belgenin tam metni için bakınız aynı makale s. 52-71; ve nakleden Bozkurt: *Düstur*, I. Tertip, C.6, s. 676-701.)
[192] Erdem, *a.g.e.*, s. 224; Martal, "Afrika'dan İzmir'e", s. 176; Toledano, *Suskun ve Yokmuşçasına*, s. 131.
[193] Nilgün Kiper, *Resettlement of Immigrantys and Planning in Izmir During the Hamidian Period*, Unpublished Dissertation of Doctorate, Izmir Institute of Technology, Izmir, 2006, s. 156-159.
[194] Erdem, *a.g.e.*, s. 226.
[195] Alpkaya, a.g.m., s. 9.
[196] Bozkurt, "Osmanlı Devletinde Köle Ticaretinin Önlenmesi", s. 1519, 1521. İzmir'de açılacak misafirhane iradesi için bakınız nakleden Bozkurt: BOA. Y. EE. Sadrazam M. Kamil Paşa Evrakına Ek. Nr. 86/9. 818 (14.10.1316).; Martal, "19. Yüzyılda Kölelik", s. 18.
[197] Cemal Tepe, "Osmanlı'da Köle Ticaretinin Yasaklanması ve Osmanlı Polisinin Sorumluluğu", *Çağın Polisi Dergisi*, Sayı:154, Yıl:13 (Ekim 2014), s. 40-44.

Yürürlükteki ferman, kanun, anlaşma ve talimatlara rağmen gözden kaçan veya köle tüccarları tarafından yeni ortaya çıkarılan gelişmelere yönelik 30 Aralık 1893 (1887 tarihli Girit Valisi'ne yollanan emir) ve 13 Ocak 1894 tarihlerinde verilen talimatlarda limandaki gemilerin mal boşaltırken yanında bulunmanın yanı sıra içlerinin de aranması istenmişti. 1895 tarihli Dâhiliye Nezareti'nin gönderdiği yazıda Şirket-i Mahsusa vapurlarında seyahat eden ve azat belgesi bulunan zencilerin sonradan satılmasının önüne geçilmesi istenmişti. Bu talimatlardan anlaşılacağı üzere azat belgelerinin de suiistimal edildiği görülmektedir. 15-27 Ekim 1897 tarihinde Dâhiliye Nezareti'nden Basra Valisi'ne gönderilen emirde azat edilmiş kölelerin çocukları eğer ailelerinden ayrılırsa köleleştirilme durumuna maruz kalabileceklerinden dolayı bu çocuklar için de ayrıca şahsi birer azat belgesi düzenlenmesi gerektiği söylenmişti.[198] Her düzenleme; uygulamada eksikliklere yol açmakta bu da diğer talimatlarla giderilmeye çalışılmaktaydı. Bu düzenlemelerden anlaşıldığı üzere devlet köle ticaretini bitirmek için samimi gayret göstermekte, eksiklikleri telafi etmek yoluna gitmektedir.

Bâbıâli, Hicaz Valisi Fuad Paşa'ya 1909 yılında köle ticaretini engellemeye dönük yeni talimatlar yollamıştı. Fakat Hicaz'daki kabileler ayaklanmış, Fuad Paşa'yı dinsizlikle suçlamış, Mekke-Cidde yolunu keserek gösteriler yapmışlardı. Durumun hassasiyetinden dolayı Paşa geri adım atmak zorunda kaldı.[199] Hicaz bölgesinin elden çıkmasından sonra Cidde Konsolos Yardımcısı Grafftey-Smith'in 10 Ocak 1922 tarihli raporunda bölgede hala köle ticaretinin devam ettiği belirtildikten sonra:

> *Kral Hüseyin'e Kızıldeniz'deki köle trafiğinin ve kölelerin Hicaz'a sokulmasının engellenmesi için rica edildiğinin yazılı olduğu mektup yolladığını, Kral'ın cevabında soruna dini noktadan yanaştığını, bu nedenle karşı çıkamayacağını, ama aynı zamanda İngiltere'nin bunu durdurmak için sarf edeceği gayretlere karşı çıkmayacağını…*

ifade ederek kenara çekilmiş, ne İngiltere ile ne de Hicaz ahalisi ile karşı karşıya gelmek istememişti.[200] Bu kararı ile yapılacak herhangi bir girişimin sorumluluğunu İngiltere'ye bırakmış oldu.

[198] Bozkurt, "Osmanlı Devletinde Köle Ticaretinin Önlenmesi", s. 1521-1523.
[199] Bozkurt, "Osmanlı Devletinde Köle Ticaretinin Önlenmesi", s. 1525. (Bakınız nakleden Bozkurt: Dawn C. Ernest, *From Ottomanism to Arabism-Essay on the Origins of Arab Nationalim*, University of Illinois Press, 1973, s. 9.)
[200] Bozkurt, "Osmanlı Devleti'nde Köle Ticaret Yasağının", s. 1374.

II. Meşrutiyet, kişi hak ve hürriyetlerine önem vermiş, Osmanlı vatandaşlığı kavramını genişletmiş olduğundan kölelere yönelik doğrudan bir düzenleme getirmemekle birlikte genel çerçeve içinde onlarında haklarını genişletmiştir. Bu dönemde zenci köleler iyice azalmış ancak (çoğunluğu Kafkas göçleri ile gelen) Çerkez köle ve cariye alım satımının az da olsa devam ettiğinin anlaşılması üzerine Sultan Reşad tarafından yeni bir ferman çıkarılarak bunların satışına (tekrar) yasak getirilmişti (1909).[201] Birinci Dünya Savaşı sırasında (1915-1916) Şeyhülislamlık tarafından yazılan "Kitâbü'n-Nafakât" isimli yasa tasarısında köle ve cariyeler hakkında hükümler bulunmaktaydı.[202] Aile Hukuku Kararnamesi (Hukuk-u Aile Kararnamesi) için 1917 yılında toplanan komisyon Osmanlı toplumunda köleliğin "Osmanlı Devleti'nin Paris Barış Antlaşması ile birlikte Avrupa Cemiyet-i Düveliyesine katılmış olduğundan kölelikten söz edilemeyeceğini" ifade ederek köleliği yok hükmünde saymıştır. Osmanlı topraklarındaki mevcut kölelerin özgür insanlar durumuna getirilmesi için gerekli hukuki düzenlemeler hiçbir zaman yapıl(a)mamıştır.[203] Kölelik, sıklıkla çıkarılan ferman, takrir veya emirnamelerle yasaklanmaya çalışılmasına karşın sosyal hayattaki meşruiyeti, hukuki olarak da onaylandığından kurumsal varlığını XX. yüzyılın başına kadar devam ettirmiştir.[204]

Osmanlı köleliği ve köle ticaretini değerlendirirken dikkat edilmesi gereken husus, köleliğe karşı başlatılan girişimlerle Tanzimat Dönemi'nin çakışıyor olmasıdır. Osmanlı Devleti, İngiltere'den hemen sonra kölelik ve köle ticareti ile ilgili yasaklamalara başlayan ikinci devlettir. Her ne kadar Tanzimat Fermanı metninde açıkça yazmıyor olsa da getirmiş olduğu özgürlük ve hürriyet serbestisi iklimi, kölelere de olumlu yansımaları olmuştur. Mustafa Reşid Paşa gibi bazı ileri gelen devlet adamlarının gayreti sonucu kölelik ve köle ticaretine yönelik kısıtlamalar başlatılmıştı. Oluşan bu yumuşama sayesinde İngiltere, Osmanlı Devleti ile yasak hususunda anlaşma yapma ortamını bulmuştu. Tanzimat Dönemi'nde oluşan özgürlükçü ortam edebiyata yansımış, bu dönem edebiyatçıları köleliğe karşı tavır almıştı.[205] Ancak Şinasi, Ali Süavi, Ziya Gökalp ve Namık Kemal gibi bazı *Jön Türkler* köleliğe karşı daha coşkusuz yaklaşmış, gerçekleştirmeye çalıştıkları özgürlüklerin küçük bir parçası olarak değerlendirmişlerdi.[206] Bunun sebebi köleliğin toplumda çok yaygın

[201] Bozkurt, "Osmanlı Devletinde Köle Ticaretinin Önlenmesi", s. 1525; "Osmanlı Toplum Yaşayışıyla İlgili", s. 62-63. Bakınız aktaran a.g.m. (*Sicil-i Kavanin*, Cilt:XVI, s. 71).
[202] "Osmanlı Toplum Yaşayışıyla İlgili", s. 63.
[203] Akyılmaz, a.g.m., s. 230.
[204] Alpkaya, a.g.m., s. 1, 6.
[205] İsmail Parlatır, *Tanzimat Edebiyatında Kölelik,* Atatürk Kültür Dil ve Tarih Y. Kurulu, Ankara, 1987.
[206] Toledano, "Late Ottoman Concepts", s. 490.

olmamaması ve kölelerin dikkate değer bir şekilde kitlesel sorunlar yaşamamalarından kaynaklanmış olması muhtemel gözükmektedir.

Azat edilmiş köleler 19. yüzyılın son dönemlerinde çoğunlukla İzmir'in Sabırtaşı, Dolaplıkuyu, Tamaşalık, İkiçeşmelik ve Ballıkuyu mahalleleri ile Kadifekale çevresinde ikamet etmekteydiler.[207] Aydın'n Söke, Manisa'nın Akhisar, İzmir'in ilçelerinden Tire, Ödemiş, Torbalı'nın Subaşı, Naime, Kırba, Hasköy, Tulum, Yeniçiftlik gibi köylerine tarlalarda çalıştırılmak üzere köle olarak getirilenler ve onların torunları da aynı yerlerde yaşamaya devam ettiler ve günümüzde de devam etmektedirler.[208] Eski köleler ve onların soyundan gelenler Cumhuriyet döneminde vatandaş olarak kabul edilerek Türk-İslam toplumu içinde yaşamlarını sürdürmektedirler.[209]

Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra kölelik; kurumsal, sosyal, iktisadi veya hukuki olarak hiçbir şekilde var olmamıştır. Eski köleler Medeni Kanun hükümlerine göre hanelerde ücretli hizmetçi veya evin bir bireyi olarak yaşamlarını sürdürdüler. Türkiye, devlet olarak kölelik ve ticaretinin ilgası veya yasaklanmasına yönelik (1926 Milletler Cemiyeti kararı ve 1948 İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi gibi) tüm uluslararası anlaşmaları kabul edip hukuken bu kurumu yasaklamak suretiyle fiilen bitirmiştir.

[207] Günver Güneş, "İzmir'de Zenciler ve Zenci Folkloru", *Toplumsal Tarih*, Sayı:62 (Şubat 1999), s. 5.
[208] Martal, "19. Yüzyılda Kölelik", s. 16; Toledano, *Suskun ve Yokmuşçasına*, s. 11.
[209] Toledano, *Suskun ve Yokmuşçasına*, s. 11; Daha geniş bilgi için bakınız: Michael Ferguson, *The African Presence in Late Ottoman Izmir and Beyond*, Unpublished Dissertation of Doctorate, McGill University, Montreal, 2014; Mustafa Olpak, *Kenya-Girit-İstanbul: Köle Kıyısından İnsan Biyografileri*, Ozan Yayıncılık, İstanbul, 2005; Esma Durugönül, "Antalya'da Afrika Kökenli Türkler Üzerine Çalışmanın Sorunları", *International Journal of Human Sciences*, Vol.10, Issue 1, Year:2003, s. 1401-1411.

İKİNCİ BÖLÜM

SUDAN'DA KÖLELİK MÜESSESESİ

2. 1- Tarihi Süreç

Firavun Seneferu* zamanından beri siyahlar diyarı (Bilâdu's-Sudân) daima köle avcıları/ tüccarları tarafından meşru köle elde etme sahası olarak değerlendirilmişti.[210] O tarihten itibaren kölelik kurumsallaşarak Afrika'da sosyal yaşamın her katmanına kopmaz bir şekilde bağlandı.[211] Batlamyus'un bildirdiğine göre Sudan, İskenderiye'ye (Roma İmparatorluğu) karşı fildişi ve hadım köle vergisi ile sorumluydu. Sudan, sırasıyla Firavunlar, Yunan, Roma, Bizans, Erken İslam Dönemi, Memluk, Osmanlı ve Türk-Mısır dönemlerinde köle ve bölgeye has alışılmadık ürünleri vermekle yükümlüydü.[212] Afrika köleliği veya Afrika'daki köle ticaretinin ikinci önemli aşaması olarak Mısır'ın İslam orduları tarafından fethedilmesi ve Mısır'a bağlı Nûbe topraklarından vergi/haraç olarak köle alınmaya başlanması olarak kabul edilmektedir. Mısır'ın güney bölgelerine İslam ordularının inmemesi için Nûbe topraklarındaki Hıristiyanlar haraç (vergi) vermeyi kabul ederek Bekt Anlaşması'nı (Baqt Treaty) imzalamıştı (640).[213] Bu anlaşmaya göre diğer hediyelerin yanında Asvan Valisi'ne yıllık 360 köle vermeyi taahhüt ettiler.[214]

Mısır merkezli köle istihdamında sadece zenciler söz konusu olmadı. Mısır'daki İslam devletlerinde paralı asker veya köle olarak Çerkezler ile bazı Türk boylarına mensup olanlar

* M.Ö.2600 civarlarında yaşamış, 4.Hanedan'ın kurucusu antik Mısır firavunu. Günümüze ulaşan üç büyük piramit inşa ettirdiği bilinmektedir. Bu piramitlerin inşasında çalıştırılacak köleleri elde etmek için Libya ve Nûbe bölgelerine akınlar düzenledi. Hardwicke Rawnsley, *Notes for the Nile*, Routledge, 2013, London, s. 130.

[210] Henry Cecil Jackson, *Black Ivory and White or The Story of El Zubeir Pasha Slaver and Sultan as Told by Himself*, Balckwell, Oxford, 1913, s. 90; Sharkey, a.g.m., s. 187.

[211] J. H. Balfour Browne, "The African Slave Trade", *Essays Critical and Political*, Vol. II, Longmans and Green, London, 1907, s. 74.

[212] Sharkey, a.g.m., s. 187-188.

[213] Bu anlaşmanın detayları için bakınız: Fadl Hasan, *The Arab*, s. 20-28.

[214] Abdel Ghaffar M. Ahmed, "Sudanese Trade in Black Ivory: Opening Old Wounds." Occasional Paper No. 31, Cape Town, South Africa: Centre for Advanced Studies of African Society, 2007, s. 2; Yusuf Fadl Hasan, "Some Aspects of the Arab Slave Trade from the Sudan (700-1900)", *Studies in Sudanese History*, Sudatek Khartum, 2003, s. 61; Mowafi, *a.g.e.*, s. 9.

da kullanılmıştı. Mezkûr köle veya paralı askerler zaman içinde gücü tamamen ele geçirdikleri zaman da olmuştu. Memluk Devleti'ni kuranlar esas itibariyle Kıpçak Türkleri idi. Çerkezler, Mısır'a Kafkaslardan daha fazla kölenin getirilmesi sonucu yönetimi Kıpçakların elinden aldılar. Mısır ve Kuzey Afrika'da Kıpçak, Türkmen ve Çerkez kölelerin varlığı arzulanan bir uygulamaydı. İbn Haldûn meşhur eseri *Kitâbu'l-İber*'de köle olarak gelen ve askeri, idari hizmetlerde bulunan Türklerin *'Allahın bir lütfu olarak bölgeye Müslüman halkların ve devletlerin kurtarıcılığı ve koruyuculuğu için gönderildiklerini'* ifade etmişti.[215]

Bu dönemde köleliğe maruz kalan bölgeler yani Sudan'ın güneyindeki bölgelerin köle sahası olarak kullanılmaya başlanılmasından önce kuzeydeki Müslüman olmayan etnik gruplar, Sudan'ın güney sınırları, Nûbe Dağları, Mavi Nil'in güneyi, doğuda Becalar ve batıda Dârfûr'un batı tarafları köle elde etme alanlarıydı.[216] Func ve Fur Sultanlıklarının iktisadi faaliyetlerinin merkezinde köle ticareti bulunmaktaydı. Fildişi, altın, Arap zamkı ve diğer ticari mallar yanında Mısır ve Arap yarımadasına ihraç edilen köle en değerli ve aranan ihraç ürünüydü.[217] Köleleştirilebilen gruplar, siyah (zenci) Afrikalılardı ve bunlar özellikle Arap ve Müslüman olmayan, putperest ve dinsiz olarak görülen yerel dinlere mensup Güneylilerdi.[218]

Func Sultanlığı kurulduğundan beri askeri ve siyasi olarak fazla güçlü olamamıştı. Varlığını üç yüz yıl sürdürmesinin sebebi İbn Haldûn'un devletlerin kurulması ve yıkılmasının sebeplerinin açıklandığı meşhur *Asabiye* teorisinde ifade ettiği üzere çevresinde kendisinden daha güçlü siyasi yapıların olmaması ve Osmanlı Devleti'nin ilgi alanından XVI. yüzyılın son dönemlerinde Habeş beylerbeyi olan Süleyman Paşa'nın gayretlerinden sonra tamamen çıkmış olmasıydı. Geçen zaman içerisinde yönetim yozlaşmış, askeri ve siyasi olarak zayıflamıştı. XIX. yüzyılın başlarında kuzeyden, Nil boylarından gelen Arap köle tüccarları Func topraklarından köle toplamaya başlamış, ancak fazla bir müdahale ile karşılaşmadan akınlarını ve ticaretlerini sürdürmüşlerdi.[219]

Coğrafi olarak Sâhil (Sahel) bölgesinin güney kesimleri en aktif köle elde etme bölgesiydi. Kuzey ile Güney bölgelerinin ayrımı dini ve ırki olarak da farklıydı. Kuzeydeki

[215] Yağcı, "Köle Kaynağı", s. 435.
[216] Francis Deng, "Green is the Color of the Masters, The Legacy of Slavery and the Crisis of National Identity in Modern Sudan", Conference at Gilder Lehrman Center fort the Study of Slavery, Resistance and Abolition, Yale University, New Haven, Connecticut, (October 23, 2004), s. 2.
[217] Ahmed, a.g.s., s. 1.
[218] Deng, "Green is the Color", s. 2.
[219] Sharkey, a.g.m., s. 188.

bölgelerde halklar baskın olarak Arap veya Araplaşmış Müslümanlardan oluşmaktadır. Bunlar arasında çöl sırının kenarındaki yarı-çöllük bölgelerde yaşayan deve yetiştiricisi göçebeler; yağmura dayalı tarım ve sığır yetiştiricisi olup yarı-çöl bölgelerin güneyi ile yoğun yağmur alan bölgeler arasındaki yarı göçebe, yarı yerleşik halklar; Arap olmayan göçebe Hedenduve halkları gibi kesimler ile Nûbeliler zencî, siyahî ya da sudanî olarak vasıflandırılmamıştır. Bu sayılan halkların, kabilelerin daha alt (Güney) kesimlerinde yaşayan Araplaşmamış, İslamlaşmamış halklar, köle havzası konumundaydı. Kabaca orta derece yağmur alan bölgelerin, sığır yetiştirici göçebelerin, yağmura dayalı tarım yapılan bölgelerin güney sınırı Müslüman ile Müslüman olmayanların ayrıştığı çizgiyi belirliyordu.[220]

Yukarıdaki ifadelere göre Kuzey'in temel özelliğini Arap ırkı, dili ve İslâmiyet belirlemektedir. Bu özelliklere sahip olmayan veya bu özelliklerin giremediği yerler Güney olarak vasıflandırılmış, köle kaynağı olarak değerlendirilmişti. Bu bağlamda Sudan'da köle ticaretinin en büyük kaynağı Etiyopya, Etiyopya sınırına yakın Dinder ve Rahed nehirleri ve kolları, Uganda sınırına kadar Sinnar'ın güneyi ile Dar Fertit (Kordofan'daki Nûbe Dağları, Dârfûr'un güneyi ile Bahrü'l-Gazel) olarak adlandırılan zenci bölgeleriydi.[221] Diğer büyük köle kaynağı bu bölgelerin daha güneyindeki Batı Azande bölgeleriydi. Az olmakla birlikte Dârfûr'un batısından Hicaz'a giden hacı adaylarının getirdiği kölelerdi.[222]

Azande bölgesinin güçlü kralı Mufyo (Mofio), çevresinde bulunan Azande sınırlarının dışındaki topraklardan köle toplayıp cellablara* satıyordu. Bu köleler kervanlarla Kordofan'dan Dârfûr ve Mısır'a veya diğer önemli köle pazarları olan Sinnar, Hartum ve Berber rotasıyla Kızıldeniz'e veya Nûbe Çölü'nü aşarak Mısır'a ulaşıyordu. 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra Dar Fertit bölgesinden yıllık 12.000 ile 15.000 arası yerli (özellikle Kriş kabilelerinden) köle olarak ihraç ediliyordu.[223] Bu ticaretin Kahire'nin himaye ve cesaretlendirmesi olmadan veya Sudan'daki vali ve yöneticilerin doğrudan veya dolaylı katılım veya desteği sağlanmadan Gondokoro'dan (İsmailiye) Kahire'ye kadar devam

[220] McLoughlin, a.g.m., s. 357-358.

* Cellab (çoğulu Cellâbe): Arap asıllı gezginci Sudanlı tüccarlara verilen isim. Bunların giydiği ve günümüzde Sudan'ın milli giysisi olan beyaz, uzun ve geniş kollu giysiye de (Cellabların giydiği giysi manasına) Cellabiye denilmiştir.

[221] Yusuf Fadl Hasan and Paul Doornbos, "The Fur Sultanete and the Caravan Trade Route", *Studies in Sudanese History,* Sudatek, Khartoum, 2003, s. 91; Dr. Schweinfurth, Dârfûr'un altındaki bölgelerde yaşayan bütün pagan toplulukları *Fertit* olarak tanımlamıştı (Robert Brown, *The Story of Africa and Its Explorers,* Vol.II, Cassell and Co, London, T.Y., s. 145). (Nil ile Ubangi nehirleri arasında kalan bölgeler).

[222] McLoughlin, a.g.m., s. 360.

[223] Mowafi, *a.g.e.*, s. 53-54.

ettirilmesine imkân yoktu.[224] Zaten Dârfûr'dan gelen kervanları (Kâfile es-Sudan) Mısır'a gelince hükümet görevlisi karşılıyordu.[225] Köleler ve diğer Sudan malları Kahire'de *Vekâletü'l-Cellâbe* ve *Han Mesrûr* adlı iki handa satılmaktaydı. Vekâletü'l-Cellâbe 18. yüzyılın büyük kısmında ve 19. yüzyılın yarısına kadar kölelerin alınıp satıldığı merkez konumundaydı. 1842 yılında köle satışının yasaklanmasından sonra burada Sudan'dan gelen diğer mallar satılmaya devam edildi. Burada pek çok memur hem vergi toplamak hem de satıştaki meşruiyeti sağlamak için görev yapmaktaydı.[226]

2. 2- Sudan ve Kölelik İlişkisi

Sudan'da kullanılan veya ihraç edilen köleler savaş veya akınlarda yakalanma, kaçırılma, vergi veya haraç olarak ödeme yapılması, hediye olarak verme veya satın alma şeklinde elde edilmekteydi.[227] Çerkezlerde olduğu gibi Mısır'a getirilen Habeş kölelerin bazıları aileleri tarafından satılırken bir kısmı da akrabaları veya kabilesindekiler tarafından kaçırılarak cellabların eline geçiyordu.[228] Dar Fertit bölgesindeki yerliler, tarımı bilmediklerinden kıtlık ve sıkıntılı zamanlarda çocuklarını tüccarlara, Zürre (akdarı) karşılığında satabiliyordu.[229] 1853 yılında Mısır'da yedi çocuğun kıtlık dolayısıyla aileleri tarafından satıldığı öğrenilmişti.

"Sudan'da köleleri kim, neden alıyordu?" sorusu, Sudan köleliğini anlamak için bize fikir vermektedir. Bunlardan ilki Doğu Sudan'daki deve sahibi Hedenduve ile merkezi ve Batı Sudandaki sığır ve deve sahibi göçebelerin hayvanlarının otlatılması ve bakımı için köleye olan talebidir. İkincisi, Hartum'un kuzeyinden Mısır sınırına kadar Nil boyunca tarımsal faaliyetlerde bulunan Müslüman ahali. Üçüncüsü, Hartum'un güneyinde hem Mavi Nil hem de Beyaz Nil boyunca tarımla uğraşan Müslüman halk. Dördüncüsü, Hartum ve Umdurman sakinlerinin ev işlerinde köle çalıştırmaları. Beşincisi, Arabistan'a, Doğu Akdeniz'e, Kuzey Afrika (Trablusgarp), Mısır ve bazı zamanlarda Kuzey Nijerya, Nijer, Mali ve Moritanya'ya gönderilmek için kölelere sahip olunmaya çalışılmaktaydı.[230]

---

[224] J. H. Balfour Browne, "Gordon's Journals", *Essays Critical and Political,* Vol. II, Longmans and Green, London, 1907, s. 229; Brown, *a.g.e.,* s. 144-145.
[225] Fadl Hasan and Doornbos, "The Fur Sultanete", s. 93.
[226] Terence Walz, "Wakalat al-Gallaba: The Market for Sudan Goods in Cairo", *Annales Islamologıques,* Vol.13 (1977), s. 233; Terence Walz, "Notes on the Organization of the African Trade in Cairo, 1800-1850", *Annales Islamologiques,* Vol.11 (1972), s. 269-274.
[227] Ahmed, a.g.s., s. 2; Mowafi, *a.g.e.,* s. 11.
[228] Mowafi, *a.g.e.,* s. 31.
[229] Burckhardt, *a.g.e.,* s. 324.
[230] McLoughlin, a.g.m., s. 360-361.

Batı dünyasında Kuzey-Doğu (Mısır, Sudan) ve Doğu Afrika (Somali, Zengibar) köle ticareti, İslâmiyet ile ilişkilendirilerek anlatılmakta ve değerlendirilmeye çalışılmaktadır. Mısır, Sudan ve Etiyopya'da Kıptilerin de köle avcılığı ve ticareti yaptığı bilinmesine rağmen batılı kaynaklarda bu konuya fazla bir değer verilmemektedir.[231] 1869 yılında, bir Kıpti Hıristiyan, Güney Sudan'daki Ibba bölgesinde kontrol ettiği 13.000 nüfusu olan 5.000 km^2 (3.000 mil^2) genişliğindeki bir bölgede bir sezonda kölelerin yanı sıra yüklü miktar fildişi, darı (mısır) ve 8.000 baş sığırın yanında buna benzer birçok malı yağmalamıştı. Bahrü'l-Gazel bölgesinde; Suriyeli, Kıpti Hıristiyan, Türk, Kafkasyalı ve Avrupalı tüccarlar bulunmaktaydı. Bunlar 100 ila 300 arasında değişen miktarlarda çoğunluğu Sudanlı Arap olan adamlar ile tekne kiralayarak bölgeye geliyorlardı. 1867 yılında, Sir Samuel Baker'a göre her birinin kendisine ait bölgesi olan bu tüccardan sadece birinin 2.500 adamı bulunmaktaydı ve bölgede Mısırlı ve Sudanlı toplam kiralanan adam sayısı da 15.000 kadardı.[232] Bu tüccarların ilk zamanlar çeşitli milletlerden meydana gelmesine ve çoğunluğu Mısır ve Avrupalı olmasına rağmen köle ticaretine sonradan dâhil olan Sudanlıların adlarının çıkmış olması Sudanlıların günah keçisi olarak seçilmeleri ve bu suretle Sudan'a (dolayısıyla Mısır'a) müdahale edilmesinin önünün açılması içindi.

Brun Rollet, Güney Sudan'da köle ticareti yapan ilk Avrupalı olarak bilinmektedir. Sudan'a 1831 yılında köle ticareti yapan bir Fransız'ın hizmetinde geldiği rapor edilmişti. 1839 yılında İskenderiye merkezli İngiliz şirketinin sahibi Joyce Thurnburn tarafından sağlanan sermaye ve ticaret malı desteği ile Beyaz Nil'de ticari faaliyetlere başladı.[233] Daha sonra Sardunya Konsolos Yardımcısı olan Brun Rollet, John Petherick ve Poncet kardeşler Beyaz Nil'in bilinmeyen bölgelerini ticarete açtılar ve 1858 başlarında Dinka topraklarında fildişi avcılığına başladılar. Mısır Hükümeti'nin düzenlediği resmi köle avcılığının 1850'li yıllarda terk edilmesi ile bölgeden köle elde etme girişimleri özel sektörün kontrolüne geçti.[234] Artık bu tüccarlar Avrupa mallarını buralarda satıp fildişi elde etmenin yanında köle ticaretine de başladılar. Rohl ve Gattas nehirleri arasında yaşayan Agarların topraklarında 1863'de yerleşmeye başlayarak fildişinin yanında köle ticaretini de daha geniş bölgelere taşıdılar.[235]

[231] Jackson, *Black Ivory*, s. 98.
[232] Brown, *a.g.e.*, s. 140.
[233] Mowafi, *a.g.e.*, s. 47.
[234] Mohamed Saleh, "The Cotton Boom and Slavery in the Nineteenth Century Rural Egypt", Presentation at Caltech Conference, (August 26, 2015) and Presentation at Center for Middle Eastern Studies & Center for European Studies & Harvard University, (December 5, 2017), s. 28.
[235] Brown, *a.g.e.*, s. 146.

Sudan'ın Mısır idaresine dâhil edilmesinden sonra Güney Sudan taraflarına düzenli köle akınları yapılarak (1821-1845) özellikle Mehmed Ali Paşa'nın ordusuna asker temin edilmeye çalışıldı.[236] Hem bu akınlara katılanların hem de Sudan'daki askerlerin ücretleri nakit para değeri olan köle ile ödeniyordu. Bu askerler de ellerindeki köleleri satarak kazanç elde ediyordu. Bu olay Sudan'daki kölelerin sayısında düzenli bir artışa sebebiyet verdi. [237] Bunun yanında kölelerin Sudan'da daha fazla istihdamına ve köle kullanımının yaygınlaşmasını beraberinde getirdi. 1870'li yılların sonlarına doğru kabaca bir hesapla Sudan toplumunun yüzde yirmi ile otuzu kölelerden oluşuyordu. Yüzyılın sonuna doğru ise Vadi-i Halfa ile dördüncü şelale arasında nüfusun üçte biri kölelerden oluştuğu hesaplanmıştır.[238] Sığır besleyen göçebeler (Bekkâreler)* arasında bu oran yüzde kırklara kadar çıkmaktaydı. Deve besleyen göçebeler arasında yüzde sekiz ile yüzde on iki civarındaydı. Nehir kenarında tarım ile uğraşan yerleşim birimlerindeki topluluklarda oran yüzde on beş ile yüzde otuz arasındaydı.[239]

XIX. yüzyıl Sudan köleliği; toprak kullanımı, vergi, ticaret, asker toplama, adliye ve zaptiye faaliyetlerinin birbirinin içine geçmiş bir doku olarak toplumu idari, siyasi, sosyal ve iktisadi olarak etkilemişti.[240] Sudan'daki köle miktarı için nüfusun sekizde yedisinin köle olduğu ifade edilmektedir.[241] Verilen bu rakam çok abartılı görülmesine ve ihtiyatla yaklaşılması gereken bir veri olarak kabul edilmesi gerekliliğine rağmen Sudan'daki köle miktarının (abartılı da olsa) yüksekliğini ifade etmektedir. Rakamın bu kadar abartılı olarak yüksek gösterilmesinin sebebi Sudan'a dikkatleri çekmek, bu suretle müdahale zemini oluşturmak gayreti olarak anlaşılmalıdır.

Sudan'da köleliğin aksayan yanları olsa da, köle elde etmek için yapılan girişimler bazı istenmeyen sonuçlara sebebiyet verse de kölelerin aile içine katılmaları ve azat edilme süreçleri ile toplumsal yaşama dâhil edilmeleri, Mısır ve Sudan'daki (genel manada İslam

* Bekkâreler, Kordofan ile Dârfûr'un güneyinde yaşayan ve sığır yetiştiriciliği ile meşgul olan Arap veya Araplaşmış Berberilerin soyundan gelen nesildir. Araplar Nil boyunca bölgeye gelirken Araplaşmış Berberiler Sahra'yı geçerek Kuzey Afrika'dan gelerek bölgedeki ahali ile kaynaşmışlardı. Fadl Hasan, *The Arabs*, s. 167-171. Yarbay Huge Stewart Sudan Raporu'nda genelde Sudan Araplarını özelde Bekkâreleri " Arap, el emeği ile yapılan herhangi bir işi rezillik olarak görür. O, ihtiyacı için bir avcı, bir soyguncu, bir savaşçı ve sığırlarına baktıktan sonra bütün gayretini köle avlamaya ve savaşmaya harcayan biridir" sözleri ile tanımlamaktadır (Lieutenant-Colonel Hugh Stewart, *Report on the Soudan*, Harrison and Sons, London, 1883, s. 8; Keane, *a.g.e.*, s. 7).

[236] Saleh, a.g.s., s. 28.

[237] Jay Spaulding, "Slavery, Land Tenure and Social Class in the Northern Turkish Sudan", *International Journal of African Historical Studies*, Vol. 15, No. 1 (1982), s. 10.

[238] Spaulding, "Slavery, Land Tenure", s. 9-11; Sharkey, a.g.m., s. 189.

[239] McLoughlin, a.g.m., s. 361.

[240] Spaulding, "Slavery, Land Tenure", s. 20; Mowafi, *a.g.e.*, s. 46.

[241] Browne, "Gordon's Journals", s. 229.

ülkelerindeki) köleliğin daha ılımlı olarak değerlendirilmesine sebep olmuştur.[242] Aksini savunanlar olmakla birlikte bu görüşün gerçekliği, tarafsız bir şekilde değerlendirildiğinde görülmektedir. Ancak köle ticareti ve akınları özellikle 18. ve 19. yüzyıllarda bu saldırılara maruz kalan bölgeler ve topluluklar üzerinde çok fazla olumsuz izler de bırakmıştır. Hartumurların* köle ve fildişi elde etmek için bölgeyi sömürmeleri sonucu Dar Fertit "bitik bir ülke" görünümünü aldı.[243] Geniş araziler boşaltıldı, yerliler tarafından yapılan tarım ve hayvancılık bitti, fakr-u-zarûret içine düşen topluluklar ve kabileler köle akıncılarından kaçmak için daha güney bölgelere yerleştiler.[244] Kabile ve grup dayanışması bozuldu, aileler parçalandı. Hayatta kalmak için gittikleri bölgelerdeki kimliklere uymak zorunda kaldılar, bazıları da asimile oldular.[245]

2. 3- Dârfûr ve Kölelik İlişkisi

Dârfûr Sultanlığı kurulduğu günden itibaren kölelik ve köle ticareti ile içli dışlı olmuştu. Zaman içerisinde köle ticareti Dârfûr iktisadi hayatının ana unsuru haline geldi.[246] Güneyindeki bölgelere yıllar boyunca sultanların himaye, destek ve teşviki ile köle akınları düzenlendi. Bu ticarete sultanlar, hanedan üyeleri, ahali, tüccarlar, üst düzey görevliler bir şekilde dâhil olmaktaydılar. Sultanlar bu köle akınlarının yapılmasındaki siyasi ve iktisadi desteklerinin sonucu olarak elde edilen ganimet ve kölelerden pay almaktaydı. 19. yüzyılın ortalarından son çeyreğine doğru Zübeyir Rahmet'in Bahrü'l-Gazel bölgesinde yeni bir siyasi, iktisadi ve askeri güç olarak ortaya çıkması Dârfûr sultanlığını derinden etkilemiş, mevcut düzenin yıkılmasına yol açmıştı.[247]

Dârfûr'dan köle akınları güney ve güneybatıya doğru Binde (Benda), Bace (Baadja), Fitiku (Fetigo) ve Fertit bölgelerine yapılmaktaydı. Kubbi'den yirmi ila kırk günlük mesafede

* 1840'lı yılların başlarında çoğunluğu Avrupalı, Mısırlı veya Sudanlı çeşitli milletlerden büyük sermayedar tüccarlar Hartum'da temsilcilik/merkez açmıştı. Bunların temsilcileri ile yerel tüccarlar birleşerek güney bölgelerinde ticaret yapmaya başladılar. Büyük sermayeli bu tüccarlar Hartumur olarak adlandırılmıştı.

[242] Bu görüşü savunanlar için bakınız nakleden Spaulding, "Slavery, Land Tenure", s. 11-12: Muhammed Abdurrahim, *Muhadra an el-Avruba fi'l Sudan*, Kahire, 1935, s. 81-94; Abbas Ibrahim Muhammad Ali, *The British, the Slave Trade and Slavery in the Sudan, 1820-1881*, Khartoum, 1972, s. 75; Cadalvene and Breuvery, *L'Egypte,* Vol. II, s. 193; Schweinfurth, *a.g.e.*, s. 422. Ayrıca bu konuda önemli bir eser olmaya devam eden ve aslı Fransızca olarak yazılan (Ahmed Chefik, *L'Esclavage au point de vue Musulman*, Cairo, 1891) kitap bir yıl sonra Arapçaya çevrildi. Ahmed Şefik, el-*Rıkk fi'l İslam*, Çev. Ahmed Zeki, Kahire, 1892.

[243] Brown, *a.g.e.*, s. 146.

[244] Kamil, *a.g.e.*, s. 34.

[245] Ahmed, a.g.s., s. 9.

[246] Bu konuda detaylı bilgi için bakınız: R. S. O'Fahey, "Religion and Trade in the Kayra Sultanate of Dar Fur", *Sudan in Africa*, Ed., Yusuf Fadl Hasan, Sudatek, Khartoum, 2004, s. 87-97.

[247] Mowafi, *a.g.e.*, s. 29-30.

olan bu bölgelerden nispeten diğerlerine göre daha yakın olanı Fertit, yirmi günlük uzaklıktaydı.[248] Kuzeyli Müslüman Araplar tarafından Bahrü'l-Gazel ve özellikle de buranın batısındaki yerli halklar tarihsel olarak *"Fertit"* olarak tanımlanmış, yaşadıkları bölgeye de Dar Fertit ismi verilerek bölgeye meşru köle kaynağı gözü ile bakılmıştı. Fertit esas itibari ile bir bölgenin ismi olmasına rağmen kelimeye genel mana yüklenerek Dârfûrlular tarafından Müslüman olmayan bütün (putperest-animist) kabile toplumlarını tanımlamak için kullanıldı.[249]

Dârfûrlular uzun yıllar boyunca köleleri mezkûr bölgelerden elde etmişlerdi. 1850'li yıllarda Kuzey Sudan'dan gelen Avrupalı ve Müslüman-Arap tüccarların bölgede köle ticaretine başlaması ile İngiltere tarafından köle ticaret yasağının Sudan'da (ve Mısır'da) uygulanma girişimlerinin başlangıcı aynı yıllara denk gelmişti. 1850'li yıllarda başlayan mücadele 1870'li yılların sonuna doğru şiddetlendi. Sudan'ın en büyük gelir kaynağı ve sosyal hayatının ayrılmaz parçası olan köleliğin yasaklanma girişimleri Mehdi isyanı ile yeni bir aşamaya girdi. Bu dönemde belirgin bir köle ihracı meydana gelmemişti.

Dârfûr'a köleler, Dar Fertit'in yanı sıra Vadây (Çad) taraflarından da gelmekteydi. el-Fâşir yakınlarındaki Kubbi'de (Kobbei) toplanan köleler buradan Darbü'l-Erbaîn (kırk gün yolu) rotası olarak bilinen yoldan Libya çölünü geçerek Asyût'a ulaşmakta ve burada Sinnar-Şendi-Berber-Asyut güzergâhını takip eden diğer kervanlarla birleşerek veya aynı yolu kullanarak Nil boyunca kuzeye doğru giderek Mısır'a ulaşmaktaydı.[250] Dârfûr'dan yapılan köle ihracının en büyük pazarı Kahire'ydi. Mehmed Ali Paşa'nın kölelere olan aşırı talebi ve bunları Sudan'da hem ucuz hem de bol miktarda elde edebilme imkânı ve niyeti, Sudan'ın kaderinde önemli bir dönemin başlangıcını oluşturdu.

2. 4- Mehmed Ali Paşa'nın Sudan'a Gelişinin Köle Ticaretine Etkisi

Sudan, eski tarihlerden beri Nil üzerinde bulunan ikinci şelanin (Vadi-i Halfa) güneyindeki bölgeleri kapsamaktadır. Firavunlar zamanında da Mısır ikinci şelaleye kadar olan bölgede etkin bir idare kurmuştu. Buranın güneyi Nûbe Çölü olup bölgede yaşayanlar Nûbeliler olarak isimlendirilmişti. İslam orduları Mısır'ı aldığı zaman Nûbe bölgesi

[248] Burckhardt, *a.g.e.*, s. 324.
[249] Ahmad Alawad Sikainga, "The Legacy of Slavery and Slave Trade in the Western Bahr al-Ghazal 1850-1939", *Northern African Studies*, Vol. 11, No.2, 1989, s. 78; Mowafi, *a.g.e.* s. 29.
[250] Walz, "Notes on the Organization", s. 263-264; Mowafi, *a.g.e.*, s. 29.

haraçgüzar bölge konumuna geldi. Zaman içerisinde Arap tüccar ve bedevilerinin bölgeye girmesi ile Hıristiyan kimlik Müslümanlaştı. Mısır'ın fethinden sonra 1500'lü yılların başında kurulan Func Sultanlığı'nın başında bulunan Amara Dunkas, Yavuz Sultan Selim'e yazdığı mektup ile Osmanlı hâkimiyetini tanıdığını, kendilerinin de Müslüman olduğunu, vergi vereceklerini beyan ederek bölgenin alınmasına gerek olmadığını ifade etti.[251] Bu isteği kabul edildiğinden Osmanlı Mısır'ına vergi veren konumda kalmıştı. Ancak Func Sultanlığı'nın kuzey, Mısır Eyaleti'nin güney taraflarında bulunan Ömeroğulları kabilesine karşı Habeş Beylerbeyi Süleyman Paşa'nın 1570'li yılların sonunda birtakım girişimleri olmuşsa da Paşa'nın görevden alınması ile yaptığı çalışmalar akamete uğradı.[252] Bu tarihten sonra Mehmed Ali Paşa'nın 1820-1821 yıllarında giriştiği Sudan seferine kadar bölgeyle ilgili kayda değer fazla bir siyasi ilişki meydana gelmedi.

Napolyon'un 1798'de Mısır'ı işgal ettiğinde iktidarda iki başlılık vardı: Etkisiz bir Osmanlı Valisi ve güçlü iradesiyle Memluk Murat Bey. Memlukler uzun süredir Mısır'da fiili iktidarı ellerinde bulunduruyor ve Osmanlı idaresine karşı direnç gösteriyorlardı. Bu sebeple Bâbıâli, Mısır'a köle ihraç yasağı getirerek Memluklerin savaşmak için köle temin etmelerinin önüne geçerek zayıflatmaya çalışıyordu. Murat Bey ve Memlukler, Fransa'nın işgal girişimine karşı çetin mücadeleler verdiler ve bu süreçte yıprandılar. Fransızlar, Mısır'dan atıldıktan sonra (1801) Memluklerin gücünü kırmak için uzun süredir uygulanmakta olan Mısır'a köle ihraç yasağı yenilenerek sıkı tedbirler alınmaya devam edildi. 1802 İlkbaharında İzmir, Aydın, Akçaşehir, Kuşadası, Saruhan ve Bursa kadıları aldıkları emir doğrultusunda Mısır'a köle ihracını yasaklayan düzenlemeleri uygulamaya koydular. Bunun yanında Mısır Valisi Hurşid Ahmed Paşa da aldığı emir doğrultusunda gerekli tedbirleri alarak başta İskenderiye olmak üzere Dimyat ve diğer limanlardaki memurları yasak konusunda uyardı.[253]

Memluk idareci ve askerleri; köle ithal yasağı sebebiyle emirleri altında çalıştıracak adam bulmakta zorlanırken sayıları Fransız işgaline karşı verilen mücadelelerde azalmıştı. Hicaz Seferi'ne çıkacak ordunun gideceği gün Mehmed Ali Paşa'nın Memluk ileri gelenlerini kaleye çağırıp katliam yapması (1811) ve geri kalanların da canlarını kurtarmak için Mısır'ın güneyi ile Sudan'da Dongola taraflarına kaçmaları sonucu Mısır'da Memluklerin gücü ve etkisi kırıldı. Ancak ordu ve idari görevler için ihtiyaç olan insan kaynağı sıkıntısı her geçen

[251] P. M. Holt, "Sultan Selim I and the Sudan", *The Journal of African History*, Vol.8, No.1 (1967), s. 21.
[252] BOA. *MD*. 30 / 34.
[253] Erdem, *a.g.e.*, s. 59-60.

gün artmaya başladı. Mısır'a beyaz köle ihracı yaygın bir uygulama olduğundan Bâbıâli bu ihracı engelleyerek Mısır'ı kontrol altında tutmak istemişti. Paşa, idaresi altına aldıktan sonra Girit ve civar bölgelerden Mısır'a asker ve yönetici getirmeye başladı. Ancak bu tedbirler de ihtiyacı karşılamaktan uzaktı. Osmanlı Devleti'nin Mısır'a uyguladığı köle ihraç yasağına karşı çare arayan Mehmed Ali Paşa bunu Sudan'dan elde edeceği köleler ile çözmeye çalışarak 1820 yılında Sudan'ı işgale girişti.[254] Mehmed Ali Paşa'nın Sudan köleleri ile ordu kurmaya çalışacağı, Osmanlı yönetimi tarafından hesap edilememişti. Paşa, Sudan seferi için 3.400 piyade, 1.500 süvari ile 500 kadar Başıbozuk'tan oluşan bir kuvveti görevlendirdi.[255]

Mehmed Ali Paşa'nın köle bulmak için Sudan'a yönelmesinin diğer bir sebebi de 1801-1828 yılları arasında Rusların Kafkas bölgesini işgalidir. Ruslar bu toprakları işgal ettikten sonra buralardan yapılan köle ihracını da engellemişti.[256] Bu da İslam toplumlarının elindeki en büyük beyaz köle kaynağının küçülmesine sebep olmuş, Sudan'ın güney tarafları ile Dar Fertit bölgesinden zenci köle elde edilmesi sürecini hızlandırmıştı. Buradaki potansiyeli gören Mehmed Ali Paşa hem köle ticareti hem de askeri/idari işleri için Sudan'dan köle ihracını hızlandırdı.

Sudan'dan köle elde etme girişiminin başka bir sebebi de buradan elde edeceği kölelerin hem bol hem de ucuz maliyetli olmalarıydı. Köleler önceden beri nakit değeri olan meta hükmünde olduğundan Sudan halkından vergi ödemeleri köle olarak tahsil edilmiş, askerlerin ücretleri köle olarak ödenmişti. Beyaz kölelerden kuracağı ordunun önceki memlûkler gibi kendisine tekrar rakip olma ihtimali vardı. Üstelik zenci köleler kadar da fazla değillerdi. Bunlara ulaşım imkânı kısıtlıydı ve başta Bâbıâli olmak üzere birtakım engellemeler ile karşılaşabiliyordu. Ayrıca fiyatları zaten yüksek olan beyaz kölelerin arz-talep dengesi sebebiyle fiyatlarının daha da artması kaçınılmazdı.[257] Sudan seferinden önce köleler ile ilgili düzenlemelere girişti. Kahire'deki *Vekâletü'l-Cellâbe* denilen ve kölelerin satıldığı büyük merkezi pazar ve hanları devletleştirerek köle ticaretini tekeline almaya çalıştı. Mahkeme kayıtlarında Vekâletü'l-Cellâbe, Vekâletü'l-Abîd, Vekâletü'r-Rakîk, Vekaletü'n-Nûbi olarak geçen bu hanlarda kölenin yanı sıra Sudan'dan getirilen fildişi, Arap zamkı, devekuşu tüyü, altın tozu, tamerin, abanoz gibi egzotik ürünler de satılmaktaydı.[258] Buralarda dönen ticaretin

[254] Erdem, *a.g.e.*, s. 61.
[255] Muhsin, *a.g.e.*, s. 305. (Başıbozuk: milis kuvvetleri)
[256] Erdem, *a.g.e.*, s. 78; Mowafi, *a.g.e.*, s. 19.
[257] Erdem, *a.g.e.*, s. 58-61.
[258] Walz, "Wakalat al-Gallaba", s. 217-218, 229.

tamamının Mısır'ın tekeline alınması esas itibariyle bütün Sudan ticaretinin kontrol altına alınması manasına gelmekteydi.

Sudan fethinin birçok sebebi bulunmaktaydı.[259] Bu dönemde Mısır hükümeti nakit sıkıntısı içerisindeydi ve buradaki zenginlikler arasında özellikle altın madenlerini ele geçirmek ve köle elde etmek ilk sırada sayılabilir.[260] Fetih sonrasında altın madenlerinden; beklenilen miktarda fayda sağlanamamış, Sudan'daki askeri ve idari harcamalar nakit para piyasası olmadığından buradaki geleneklere uygun olarak yani kanûn-ı kadîm üzere köle ile karşılanmaya devam edilmişti.[261] Bu da iktisadi, idari, hem de askeri açıdan sürekli bir köle akışının varlığını gerekli kılıyordu.

Mehmed Ali Paşa'nın Sudan'ı almasından sonra Kordofan'dan (Bekkâre, Rizeygat gibi) göçebelerin kabile girişimi ve yerel olarak yaptıkları köle akınları organize bir hal aldı ve yılda bir ya da iki kez Nûbe Dağları'na köle avı akınları düzenlenmeye başlandı. Bu seferlere (akınlara) katılanların ücretleri yakaladıkları kölelerden ödeniyordu. Ayrıca tarım (öşür) ve hayvan (zekât) ile mali vergilerin ödemesi köle ile yapılmakta, hükümet yetkilileri ödemeleri köle olarak tahsil etmekteydiler.[262] Hayvan sahiplerinden ellerindeki her bir köle için on beş dolar, her sığır için on dolar ve her bir koyun ile eşek için beş dolar vergi istenmişti.[263] Vergilerin (toplam kısmının) köle olarak ödenmesi Nil kenarındaki topluluklarda ilk başta isyana sebebiyet vermişti.[264] Şendi'deki ayaklanmayı bastırmak için bölgeye giden Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İsmail Bey, buranın Şeyhi Mek Nimr'in (Emir Sa'dab) düzenlediği barış yemeği görünümündeki suikast sonucu yanındakilerle birlikte yakılarak öldürüldü (1822).[265] Bunun üzerine Defterdar Hüsrev Bey, isyanı kanlı bir şekilde bastırmış ancak Şeyh Mek Nimr Etiyopya taraflarına kaçmayı başarmıştı.[266]

Şendi, Berber ile Hartum'un arasında, Nil nehri kenarında olup Sevâkin ile Nil arasındaki rotada önemli bir köle ticaret merkeziydi. Sinnar'dan gelen kervanların geçiş güzergâhı

[259] Diğer sebepler arasında Nil Vadisi ile Nil'in kaynaklarını güvence altına almak; Dongola taraflarına kaçan Memluk beylerinin her geçen gün güçlenmesi ve tehlikeli bir yapılanmaya gitmeleri ve bunlara karşı tedbir alınması gereği, Mısır'daki büyük zirai alanlarda ve yeni kurulan fabrikalarda ihtiyaç duyulan insan emeği kıtlığı bu sebepler arasında sayılabilir.
[260] Ahmed, a.g.s., s. 3-4.
[261] Hassan Abdel Aziz Ahmed, "The Turkish Taxation System and Its Impact on Agriculture in the Sudan", *Middle Eastern Studies*, Vol.16, No. 1 (Jan., 1980), s. 105.
[262] M. McLoughlin, a.g.m., s. 364.
[263] Holt, "Sudan from the Funj", s. 43.
[264] Şibeyke, *a.g.e.*, s. 96-97.
[265] Mihri, *a.g.e.*, s. XXIV, 225; Gilbert Sinoue, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa: Son Firavun*, Çev. Ali Cevat Akkoyunlu, Doğan Kitapçılık, İstanbul, 1999, s. 152-153.
[266] Holt, "Sudan from the Funj", s. 40-46; Zengin, *a.g.t.*, s. 27.

olması yanında Hartum veya Kordofan taraflarından gelen köle kervanlarının Sevâkin ve Masavva gibi Kızıldeniz limanlarına giden yolları üzerinde bulunmaktaydı. Şendi'den hareket eden kervanlar kırk, elli günde Mısır'a varmaktaydı.[267] Sinnar'ı 1814'de ziyaret eden seyyah Burckhardt'a göre Şendi köle pazarında yıllık 5.000 köle satılmaktaydı ve bunlardan 2.500 kadarı Sevâkinli tüccarlar, 1.500 kadarı Mısırlı tüccarlar, kalanı ise Dongolalılar (Denâkil) ile Şendi'nin doğusundaki çölde yaşayan bedeviler tarafından alınmaktaydı.[268]

Sudan'ın ele geçirilmesinden sonra (1820-1822) Mısır'a her yıl çok daha fazla miktarda köle gelmeye başladı. Fetihten dört yıl sonra (1825) yakalanan köle sayısı kırk bin olarak hesaplanmıştı. Bekkârelerin yağma ile gaspedip Ceyli ve Dongolalı cellablara sattıkları hariç 1839 yılına kadar toplam rakam iki yüz bine ulaştı.[269] Kordofan'ın en önemli üretimi Arap zamkı, diğeri ise köle ticareti olup Bekkâreler yakaladıkları köleleri bölgedeki en büyük köle pazarı olan el-Ubeyd'de satmaktaydı. el-Ubeyd köle pazarı olmanın yanında güneyden ve batıdan gelen kervan yolu üzerinde önemli bir kavşak noktası konumundaydı. Kordofan'ın güneyindeki Nûbe Dağları'nda (İslâmiyet'e girmemiş) otuzdan fazla kabile putperest inançlarına devam ettiklerinden uzun süre köle kaynağı olmaya devam ettiler.[270]

Beyaz Nil'in ticarete açılması ve Selim Kaptan'ın (1839-1842) Filler Bölgesi'ni keşfetmesi ile Avrupalı tüccarlar, bölgeye girmek için yarıştılar. Sudan'ın güney ve güneybatısı ile olan ticarette büyük bir artış oldu. 1840'ların başında çeşitli milletlerden tüccarlar Hartum'da merkezlerini kurdular ve temsilcileri aracılığı ile sınırların uzağındaki bölgelerde ticaretle uğraşan cellablar ile ortak iş yapmaya başladılar. Hartumurlar ilk önceleri fildişi topladılar ve Avrupadan getirdikleri malları sattılar, akabinde ise benzeri görülmemiş bir şekilde bölgede köle akınları ve ticareti yapmaya başladılar.[271] Aralarındaki anlaşma uyarınca birbirlerinin bölgesinden fildişi veya köle almaya çalışmıyorlardı. Bu ticari şirketler (gruplar) bölgeye geldiklerinde oradaki yerel kabile reisleri ile anlaşarak zeribalarını* kuruyor ve yerel ahaliden yöresel ürünleri toplayıp karşılığında getirdikleri ticari malları veriyorlardı. Bunun yanında ateşli silahlara ve silahlı birliklere sahip bu tüccarların ittifakı ile yerel kabile liderleri, etki sahalarının yanı sıra topraklarını da genişletmeye başladılar. Birçok yerel lider

[267] Mowafi, *a.g.e.*, s. 31.
[268] Mowafi, *a.g.e.*, s. 33; Burckhardt, *a.g.e.*, s. 324.
[269] Ignatius Pallme, *Travels in Kordofan*, J.Madden and Co, London, 1844, s. 307.
[270] Peter Clark, *Three Sudanese Battles*, University of Khartoum Press, Khartoum, 1977, s. 5. (1870'lerde hala devam ediyordu).
[271] Dennis D. Cordell, "Warlords and Enslavement: A Sample of Slave Raiders from Eastern Ubangi-Shari, 1878-1920," Ed. Paul E. Lovejoy, *Africans in Bondage: Studies in Slavery and the Slave Trade,* African Studies Program, Madison,1986, s. 340.
* Zeriba: Etrafı dikenli çalılarla çevrilmiş vahşi hayvan ve insanların girişine karşı korunaklı yerleşim birimi.

ve Arap tüccar (cellab) Hartumurlar ile ittifak içine girdiler. Bunun iki sebebi vardı. Hartumurların sermaye ve ticaret kapasiteleri oldukça fazlaydı ve getirdikleri mallar yüklü miktarlardaydı. İkincisi ellerindeki silahlı birlikler sayesinde elde ettikleri kölelerden ucuz ve etkili Bezincir* birlikleri oluşturarak güçlerini ve etkilerini arttırabiliyorlardı.[272]

1850'li yıllardan sonra Trablusgarp, Mısır ve Sudan'dan köle ihracında artış olmasının yanı sıra Mısır'ın iç tüketiminde de artış oldu. Amerikan iç savaşı sebebiyle Mısır pamuğuna olan talep patlaması geniş arazilerin tarıma açılması yanında buralarda çalışacak kölelerin de daha fazla Mısır'a gönderilmesini beraberinde getirdi. Süveyş Kanalı'nın açılması ve tarifeli seferlere başlayan buharlı gemilerin Hudeyde, Cidde, Yenbu, İskenderiye, Trablusgarp ve Bingazi'den kölelerin pazarlara ve Anadolu'ya taşınmasını da kolaylaştırdı.[273] Bu olaylar sonucu Sudan'dan daha fazla köle ihraç talebi; bölgede şiddeti ve sömürüyü görülmemiş boyutlara çıkardı.

2. 5- Zeriba Sistemi ve Köle Ticareti Üzerinden Devletleşme Süreci

Bahrü'l-Gazel nehir güzergâhı bulunmadan önce sadece Bahrü'l-Cebel ile güney Dârfûr arasındaki dar bir bölgenin dış dünya ile bağlantısı mevcuttu. Uzun sürelerden beri bölge Dârfûr merkezli köle avcılığı ve yağmacılık için düzenlenen resmi saldırı teşebbüslerine maruz kalmaktaydı. Sudan'ın Mısır tarafından alınmasından sonraki dönemde kuzeyden (Dârfûr, Kordofan) gelen cellablar Kriş ve kuzey Azande kabilelerinden boncuk, bakır ve Mısır pamuğundan dokunmuş kumaşlar karşılığında fildişi ve köle satın alarak küçük çaplı ticaretle uğraşmaya başladılar.[274] Bu ticaret, küçük çaplıydı ve bölgeye girişler silahlı birliklerin gölgesinde veya bölge halkına baskın olma gayretleri ile yapılmamıştı. Hatta bu Arap tüccarlar bölgedeki şeflere rahat ve emniyet içinde ticaret yapabilmek için ayakbastı parası ödüyorlardı. Ancak bu durum 1850'li yılların ortalarından sonra büyük sermayelere sahip Hartumlu tüccarların Bahrü'l-Gazel bölgesine girmeye başlaması ile değişim sürecine girdi.[275] Mesela önceden tüccarlardan vergi alan Kriş kabilesi, silahlı birliklere sahip bu tüccarlara artık boyun eğer hale geldi.[276] Küçük sermayeli cellablar ise büyük sermayeli

* Bezincir: silahlı köle birlikleri veya silahlandırılmış köleler.
[272] Cordell, a.g.m., s. 340.
[273] Erdem, *a.g.e.*, s. 79.
[274] Özellikle mavi boncuk çok aranılan bir üründü. Tüccarların bölgeye ilk gitmeye başladıkları dönemlerde iki boncuğa bir köle alınabiliyordu.
[275] Brown, *a.g.e.*, s. 145-146.
[276] Mowafi, *a.g.e.*, s. 52.

Hartumurların zeribalarında kalmaya başlayarak 19. yüzyılın ortalarındaki değişim sonucu Hartumurlar ile kabile şefleri ve köle kaynağı olan bölgeler arasındaki aracılar haline dönüştüler.[277]

Dinka ve Azande kabilelerinin yaşadığı bölgeler arasındaki topraklarda (1860'lı yıllarda) beş veya altı Hartumur faaliyet göstermekteydi ve birçok zeribaya sahiptiler. Köle avcı ve tüccarları ile Hartumurların kurmuş oldukları zeriba gibi kalıcı yerleşim birimleri bölgesel topluluğun sosyo-politik yaşamında derin izler bırakmaktaydı.[278] Zeriba Arapça bir kelime olup (çoğulu zerâib) etrafı (çoğunlukla) dikenli dal ve çalılarla çevreli vahşi hayvan veya insanların girmesi veya içerdeki hayvan veya insanların kaçmasının veya ticari malların çalınmasının engellendiği korunaklı mekânlara verilen addı.[279] Bunlar çoğunlukla bölgede faaliyet gösteren tüccarların kendileri için inşa ettikleri yerler veya daha sonraki dönemlerde hükümet görevlilerinin idare merkezleri konumundaydı. Zeribaların etrafına yeni kulübeler ve diğer zeribaların yapılması ile köy benzeri yerleşimler oluşmaya başladı ve bunlar "Dim" (Dem) olarak isimlendirildiler, Dim-Süleyman, Dim-Zübeyir gibi.[280] Zeribalar olmadan tüccarlar güvenlikleri için yerel Afrikalı idarecilere bağımlıydılar.[281] Zeribalar genellikle işbirliği içinde bulunulan yerli kabile reisinin topraklarında, ticaretin yoğun olduğu yerlerde, nehir kenarlarında veya ticaret yollarının yakınlarında kuruluyordu.[282] Zeribaların en yoğun inşa edildiği yer Bahrü'l-Gazel bölgesiydi. Gerçek manada ilk zeriba 1850'li yılların ortasında Agar Dinkalarının bulunduğu Rumbek'de kuruldu.[283] Bunların sayıları tüccarların sayılarına paralel olarak hızla artmış, zaman içinde her otuz kilometrede bir zeriba görülmeye başlandı.[284] Mısırlı Kıpti Abdulmesih Gattas, Nûbelı Muhammed Abdussamed ve Zübeyir Rahmet Mansûr gibi zengin tüccarların birçok zeribaları vardı.[285] Sadece Zübeyir'in sahip

[277] Fadl Hasan, "Some Aspects of the Arab Slave", s. 72.
[278] Sikainga, "The Legacy of Slavery and Slave Trade", s. 80.
[279] Cordell, a.g.m., s. 340.
[280] Brown, *a.g.e.*, s. 146.
[281] R. O. Collins, "Sudanese Factors in the History of the Congo and Central West Africa in the Nineteenth Century", *Sudan in Africa*, Ed. Yusuf Fadl Hasan, Sudatek, Khartoum, 2004, s. 156-157.
[282] Cordell, a.g.m., s. 340.
[283] Douglas H. Johnson, "The Nuer Civil Wars", *Changing Identifications and Alliances in North-East Africa*, Ed., Günther Schlee and Elizabeth E. Watson, Vol.2, Berghahn Books, New York, 2009, s. 32-33.
[284] Cordell, a.g.m., s. 340.
[285] Collins, a.g.m., s. 156.

olduğu zeribaların sayısı 1871 yılında otuza ulaşmıştı.[286] Bu dönemde Rohl Nehri'nden kuzeye doğru Lol Nehri arasındaki bölgede seksenden fazla zeriba bulunmaktaydı.[287]

Tüccarların veya köle avcılarının faaliyetleri sadece mal alıp satmak veya köle yakalayıp bunları pazarlara sevk etmekten ibaret değildi. Faaliyette bulundukları bölgede çeşitli şekillerde etkileşime geçerek bölgenin sosyal, siyasal ve iktisadi değişimine de öncülük ediyorlardı. Dr. Schweinfurth'un tespitine göre 1870 yılında Bahrü'l-Gazel bölgesindeki zeribalarda 2.000-2.700 arasında sürekli ikamet eden yerleşimciler bulunmaktaydı.[288] Tüccarlar, hükümet görevlileri, askerler, gezginci din adamları (Fakiler/Fakihler) güneydeki kabile bölgelerine geldiklerinde beraberlerinde dinlerini, dillerini ve geleneklerini de getirdiler. Bunların etkisi ile öncelikle Zeribalardaki yerli halk olmak üzere bir kısım kabile ve şefleri İslâmiyet'e geçerek Arap (Müslüman) adetlerini taklide başlayıp dini ibadetlerini yerine getirmeye başlarken Rafey, Zimyo, Mopoy, İngvitre ve Cabir gibi bazıları da Araplar gibi giyinmeye başladı. Bir kısmı da Müslüman isimleri kullanmaya başladı. Bunlar arasında İslâmiyet'i basit şekilde yaşayanların yanında Zimyo, Cabir ve Rafey gibi Ramazan orucunu tutan samimi Müslümanlar 1890'lı yıllarda artık bölgede bulunuyordu. Arapça birçok kelime yerli dillere geçerek günlük kullanımda yaygın olarak görülmeye başlandı. Avrupalı seyyah veya askerler geldiğinde konuşmalar Zande dilinden Arapça'ya çevrilerek tercüme ediliyordu.[289] Bölgede yöneticisinin ismi ile anılan şehirlerden Rafey'de sultan, kabile şefleri, askerler ve yaklaşık bütün halkın Arapça konuştuğu şehirde iki yıl kalan Belçikalı subay tarafından rapor edilmişti.[290] Bölgeyi ziyaret eden Avrupalılara yerli sultanlardan gönderilen mesajlar Arapça yazılırken, cevaplar da tercümanlar veya rehberler vasıtası ile aynı şekilde cevaplanıyordu. Zeribalar ve zeriba sakinleri sayesinde Arapça, bölgede ortak konuşulan dil (lingua franca) halini aldı.

Zeribalar kendi içinde sosyo-ekonomik sınıflara sahipti. Bu sınıfsal yapının başında doğal olarak zeriba sahibi bulunmaktaydı. Bunlar çoğunlukla Avrupalı, Levanten veya kuzey Sudanlılardan oluşmakta ve *Hartumur* olarak isimlendirilmekteydi. Bunların altında vekâle (vekil, temsilci) denilen ticari veya askeri faaliyetleri düzenleyen Hartumurların yardımcıları vardı. Cellablar ise (köle ticareti ile uğraşsın veya uğraşmasın) gezginci tüccar olarak diğer bir

[286] Lawrence Mire, "Al-Zubayr Pasha and the Zariba Based Slave Trade in the Bahr al-Ghazal 1855-1879", *Slaves and Slavery in Muslim Africa: The Servile Estate*, Ed., John Ralph Willis, Vol.2, Frank Class, London, 1985, s. 119.
[287] Mowafi, *a.g.e.*, s. 51.
[288] Mowafi, *a.g.e.*, s. 52.
[289] Xavier Luffin, "The Use of Arabic as a Written Language in Central Africa the Case of the Uele Basin (Northern Congo) in the Late Nineteenth Century", *Sudanic Africa*, Vol. 15, Year. 2004, s. 150-151.
[290] Luffin, a.g.m., s. 151.

sınıfı ifade etmekteydi. Fakih denilen dervişler de dini hassasiyetlerle buralara gelerek dini konularda danışmanlık, hakemlik ve irşat faaliyetlerinde bulunmak için zeribalara yerleşmişlerdi. Misyonerlerin bölgeyi Hristiyanlaştırmak için yaptıkları faaliyetlerden çok daha fazlasını yaparak Güney Sudan'ın Araplaşması ve İslamlaşmasını sağladılar.[291] Köle-efendi ilişkisi sonucu birçok köle, efendisinin kabile veya klan isimlerini aldı ve onlarla aidiyet kurdu.[292] Bir kısmına da yeni durumlarına ve kişiliklerine uygun isimler verildi: Said, Sabir, Emin, Allahverdi.[293] Diğer önemli sınıfsal grup ise kölelerdi. Tüccarların sahip olduğu kölelerden Kuzey Sudan, Mısır veya başka coğrafyalara ihraç edilmeyip zeribada kalanlar ise çoğunlukla tüccarların silahlı birliklerine dâhil ediliyordu.[294] Zeribalardaki en kalabalık ve meskûn grubu oluşturanlar ise tüccar ve askerlerin kadınları, cariyeleri ile çocuklarıydı ve bunlar ev içi köleler olarak istihdam ediliyordu.[295]

Zeriba sistemi, bölgede ticaret yapmaya istekli tüccarların askeri güç, siyasi ittifaklar, köleleri sisteme dâhil etme ve adli organizasyonlar kurarak oluşturdukları yapıydı.[296] Bu tüccarlar bazen evlilik yolu ile kan bağı da kuruyorlardı. Yerli liderler bu ittifak sayesinde kendileri için lüks sayılacak ihtiyaçlarını karşılamakta, kabile içi güç mücadelesinde destek almakta, dış tehditlere karşı askeri yardım sağlamaktaydılar. İlk başlarda göreceli bir denge varsa da zaman içinde tüccarların maddi imkânlarının artması ve ateşli silahlar ile bot, buharlı tekne gibi teknik imkânlara sahip olmaları sebebiyle üstünlüğü ele geçirmişler, daha sonra da kabile liderlerini devirerek veya öldürerek onların yerine kendileri ya da adamlarını geçirmeye başladılar.[297]

Zübeyir'in Kahire'de zorunlu ikamete tabi tutulması, Mısır Hıdivi'nin köle ticaretine karşı mücadeleye girişmesi, Gordon ve Gessi gibi Hıdiv'in görevlendirdiği yabancıların köle tüccarlarına karşı amansız gayretleri, Zübeyir'in oğlu Süleyman ve adamlarının öldürülmesi, Râbih'in bölgeyi terk ederek Vadây/ Bornu taraflarına gitmesi, köle tüccarlarının aralarındaki rekabet, güneydeki yerlilerin silahlanmaları veya silahlandırılmaları, Rizeygatların köle tüccarlarına karşı yağmalamalarının teşvik edilmesi sonucu bölgedeki yapı tamamen

[291] Sikainga, "The Legacy of Slavery and Slave Trade", s. 81-82; Deng D. Akol Ruay, *The Politics of Two Sudans*, Motala Grafiska AB, Motala, 1994, s. 15.
[292] R. S. O'Fahey, "Slavery and Society in Darfur", *Slaves, Slavery in Africa The Servile Estate*, Ed., John Ralp Willis, Vol.II, Frank Class, London, 1985, s. 99 (dipnot 55).
[293] Jay Spaulding, "The Business of Slavery in the Central Anglo-Egyptian Sudan, 1910-1930", *African Economic History*, No.17 (1988), s. 28.
[294] Douglas H. Johnson, "The Structure of a Legacy: Military Slavery in Northeast Africa", *Etnohistory*, Vol.36, No.1, Etnohistory and Africa (Winter, 1989), s. 77.
[295] Sikainga, "The Legacy of Slavery and Slave Trade", s. 81-82.
[296] Johnson, "The Structure of a Legacy", s. 78.
[297] Sikainga, "The Legacy of Slavery and Slave Trade", s. 80.

değişti.[298] Hükümet birlikleri ile Cellablar arasındaki mücadelenin başlarında tarafsız kalan yerli liderler zeriba sahiplerinin ve tüccarların yenilmeye başlaması ile hükümet birliklerinin tarafına geçerek tüccarlara saldırmış, yerleşimlerini yakmışlardı. Tüccarların bölge ile kuzey Sudan arasındaki zayıflamış olan ticari bağları Mehdi isyanından sonra tamamen koptu.[299]

Bölge için beklenmedik bir olay olan ve 1881 yılında patlak veren Mehdi isyanı bu karmaşa içinde bulunan bölgeyi ve dinamiklerini yeni bir çalkantıya soktu. Özellikle 1885 yılından sonra Mehdi İdaresi'ne karşı alınan tedbirler bağlamında Sudan'a ticaret yasağı getirildi ve mal giriş-çıkışı Mısır'daki İngiliz İşgal Yönetimi tarafından yasaklandı. Bölgeden Nil Nehri boyunca veya Dârfûr-Asyut kervan yoluyla yapılan köle ticareti son buldu.[300] Mehdinin emirlerinden Kerimullah tarafından yapılan birkaç askeri seferden sonra Ensar birlikleri tarafından ele geçirilen bölgeden köle ihracı bu süre için yapılmamış ancak esir sıfatıyla birçok kişi kuzeye götürülmüştü.[301] Kerimullah'ın geri çağrılması ile tüccarlar da hem diğer büyük ve güçlü tüccarların korumasının kalmadığından, hem Mısır garnizonunun bulunmadığından hem de Mehdi idaresinin yerleşmemiş olmasından dolayı sığınacakları bir güç kalmadığından Kerimullah ile birlikte bölgeyi terk ettiler.[302]

Bu gelişmelerin ardından zeriba sistemi klasik manasıyla çöktü ancak etkileri on yıllar boyunca devam etti. Bu etkilerden biri zeribalar etrafında toplanan ve çeşitli kabilelerden oluşmuş köle veya yerli sığınmacılardı. Sistemin çökmesi ile bunların da düzenleri bozuldu. Bahrü'l-Arab Nehri'nin sağı ve solu boyunca yerleşmiş olan bu topluluklar Bendele veya Mendele olarak tanımlanıyordu. Rizeygat ve Habbaniye kabilelerine sığınan ve Vadây'ın (günümüz Çad) güneyinde yaşayanlara Bendele, Dârfûr'da bulunanlara da Mendele denilmekteydi. Bendelelerden bir kısmı Rizeygatların bölgesini terk edip Bahrü'l-Gazel'in batı taraflarına gelerek Firuc (Feroge) ve Niyegulgul (Nyagulegule) şeyh ve sultanlarına sığındılar. Burada köle gibi herhangi bir zorunlu çalışma yapmaya zorlanmadılar. Balıkçılık ve avcılık yaparak ve iyi birer fil avcısı olduklarından elde ettikleri fildişinin yarısını koruma ve himaye için sığındıkları idareciye vererek ve bunların kontrolü altında bulunan kendi alt idarecileri yönetiminde yarı bağımsız olarak yaşadılar. Bu sığınmacılar Firuc kabile şeflerini eğer kendilerinden fazla haraç veya angarya talep edilirse nehrin karşı tarafına Dârfûr'a gitmekle tehdit ettiler. Aynı taktiği Rizeygatlara da uygulayarak yarı-bağımsız durumlarını

[298] Mire, a.g.m., s. 120.
[299] Sikainga, "The Legacy of Slavery and Slave Trade", s. 82; Cordell, a.g.m., s. 341.
[300] George Michael La Rue, "The Frontiers of Enslavement: Bagirmi and the Trans-Saharan Slave Routes", *Slavery On The Frontiers of Islam*, Markus Wiener, Princeton N.J., 2004, s. 46.
[301] Sikainga, "The Legacy of Slavery and Slave Trade", s. 83.
[302] Collins, a.g.m., s. 165.

devam ettirmeye çalıştılar. Fakat Firuclar, Bekkâreler ile anlaşarak kaçan Bendele mensuplarını yakalayıp kendilerine vermelerini, karşılığında kendi taraflarına kaçanları da (Mendele) geri göndermeyi taahhüt ederek anlaşma yaptılar.[303] Bu durum sığınmacılar için sıkıntılı sürecin başlangıcını oluşturdu.

Diğer önemli etki ise bölgenin güneyinde ve batısında derebeyilik düzeninin başlamasıydı. Mehdi isyanıyla birlikte Sudan, Mehdi yanlıları ve Hükümet taraftarları olarak ikiye bölündü. Bahrü'l-Gazel, Uele Bölgesi (günümüz Orta Afrika Cumhuriyeti'nin kuzey bölgesi) gibi uç kısımlarda oluşan otorite boşluğundan dolayı Arap varlığı bitmese de zayıfladı. Bölgedeki birçok kabile şefi hem Mehdi idaresinden hem de Mısır hükümetinden bağımsız hareket etmeye başladı.[304] Bunun yanı sıra özellikle 1860'lardan sonra bölgeye gelen Zübeyir Paşa ve diğer Hartumurların (Frank Lupton gibi) yanında bulunan birçok komutan ile üst seviyedeki lider bölgede oluşan siyasi ve askeri boşluğu doldurmak için harekete geçti.[305] Köle avcılarından gördükleri, sonra da kullanmasını öğrenip elde ettikleri ateşli silahlarla birbirlerine karşı üstünlük mücadelesine giriştiler. Ateşli silahlara sahip olmaları başarılarındaki temel etkendi ve bu yöntemi özellikle Zübeyir Paşa'nın uygulamalarından öğrenmişlerdi. Resmi olarak köleliğin kaldırılmış olması bölgedeki çatışma ve silahlı mücadele ortamını azaltmamıştı. Bunların siyasi, askeri ve (köle ticaretine dönük) iktisadi faaliyetleri bölgedeki güç mücadelesi ve hareketliliği farklı bir boyutta bir süre daha devam ettirmelerini sağladı.[306] Bu derebeyilerinin (veya savaş ağalarının) hepsi Müslüman ve kuzeyli değildi. Bunlardan ilk grubu oluşturan ve Müslüman olanlar arasında Râbih, en-Nûr Enkare (Angara) gibi Zübeyir Paşa'nın ordusunda uzun yıllar komutanlık yapanlar bulunmaktaydı.

İkinci gruptan ilk akla gelenler Azande bölgesinden gelmiş olan Cabir, Surur ve Refey (Rafai) gibi yerel liderlerin çocukları ile Kureyçlerin hâkimi Bendes (Bandas) gibi kabile şefleridir. Refey (1850-1910), Kasanga şefi olan babası Bayangi tarafından Zübeyir Paşa'nın yanına verilmiş, burada Müslüman gibi yetiştirilerek onun ordusuna dâhil edilmişti.[307] Zübeyir Paşa'nın Kahire'ye gitmesi ile oğlu Süleyman'ın emrine girdi. Süleyman'ın ölümünden sonra Gessi Paşa onu 1880'lerin başında Zande bölgesinin yöneticisi olarak görevlendirdi. Mehdi isyanı ile Mısır idaresi bölgeden çekilmek zorunda kalınca Refey Nil bölgesini terk ederek 1886 yılından itibaren Nil-Ubangi arasına geçerek bağımsız hareket

[303] Sikainga, "The Legacy of Slavery and Slave Trade", s. 87.
[304] Luffin, a.g.m., s. 148.
[305] Cordell, a.g.m., s. 342
[306] Sikainga, "The Legacy of Slavery and Slave Trade", s. 83.
[307] Richard Hill, *A Biographical Dictionary of the Sudan*, Frank Class &Co, London, 1967, s. 313.

etmeye başlayıp kendi zeribasını ve derebeyiliğini oluşturdu. Elindeki silahlarla akınlar yapmış, elde ettiği köle ve diğer malları satmaya başlamıştı. Belçikalıların (Congo Free State) 1890'larda gelmesi ve daha sonra Fransızların bölgedeki işgal girişimleri sonucu bunlarla ticarete başladı ve zenginliği ile beraber gücü ve etkisi de arttı. Elde ettiği 400 veya 500 civarındaki tüfek onun gücünü ve otoritesini bir komutan (derebeyi) olarak kendisi ile Vadây ve Dârfûr arasındaki bütün küçük sultanlıkların üstüne çıkardı.[308] Refey 1910 civarında ölmüş olduğundan, Mecklenburg Dükü'nün 1912 yılında bölgeye yaptığı askeri sefer sırasında oğlu Osman'ı bölgeyi yönetirken bulmuştu.[309]

Diğer bir yerel lider Cabir'di. Zande bölgesindeki bir kabile şefinin oğluydu ancak babasının otoritesini Refey gibi devralmamıştı. 1870'lerin ortalarında Ali Kubbu isimli bir Hartumurun yerel temsilcisi oldu. Patronu, Frank Lupton tarafından çağrılınca bağımsız hareket etmeye başladı ve Arap tüccarlar ile ticari ilişkiler kurdu.[310] Bu sırada kendi zeribasını kurdu. 1890'lı yıllarda Bağımsız Kongo Devleti (Congo Free State) ve Fransızlar ile işbirliğine gitti. Bölgede kendilerine yer bulmaya çalışan sömürgeci güçler ile kurduğu ilişkiler sonucu etki ve gücü arttı.[311]

Üçüncü grup ise bunların en ilginç olanıdır. Zübeyir'in köle-askerlerinden bazıları daha sonraki yıllarda burada öğrendikleri sayesinde (Zübeyir'in uygulamalarını taklit ederek) kabilesinin başına geçti. Günümüzde Bahrü'l-Gazel ile Orta Afrika Cumhuriyeti'nin sınırına yakın bölgelerdeki köylerde yaşayan ve Hartumurların ilk hedefindeki Kriş kabilesi mensupları (tutsak veya yerel işbirlikçi olarak Hartumurların hizmetine girerek) sonradan bağımsız köle avcısına ve derebeyine dönüştüler. Normal kabile işleyişinde bunu elde etmeleri mümkün değilken Zübeyir'in eski köle-askerlerinden olan Şeyh Miriki (Maraka) kendi kabilesi Kriş-Ece'ye sultan olmuştu.[312]

Hartumurların bölgeden çekilmesinden sonra Gessi Paşa bu köle askerlerin silahları ile birlikte eski köylerine gitmelerine izin vermesi bunların derebeyi (savaş ağası) olmalarının önünü açtı. Bunlardan bir kısmı çeteleşerek ya önde gelen şeflerin hizmetine girdiler veya yağmacılığa başladılar. Kriş şefleri arasından bazıları da 1890'lı yıllarda Ubangi-Şari bölgesinde kendi zeribalarını kurmaya başlayarak av iken avcı konumuna geldiler. Bunlar

[308] Cordell, a.g.m., s. 349-350.
[309] Hill, *A Biographical*, s. 313.
[310] Hartumur ve Mehdi isyanına az bir zaman kalana kadar Güney-Batı Sudan (Bahrü'l-Gazel) valisiydi.
[311] Cordell, a.g.m., s. 350.
[312] C. Percival, "Tropical Africa, On The Border Line of Mohamedan Civilization", *The Geographical Journal*, Vol.42, No.3 (September 1913), s. 251-254.

arasından Elliveli (Allawali), Erinegu (Arenago), Embili (Mbele) gibi bazıları 1880'lerin sonu 1890'ların başında önceleri Refey ile işbirliğine gitmişler daha sonra kendi başlarına Belçikalılar ve Vadây tarafları ile ticaret yapmışlardı. Ubangi Nehri kenarındaki zeribalarını daha sonraları kuzeydeki Vadây taraflarına taşıdılar. Zeribalarını Hartumurlarda olduğu gibi bezincirler korumaktaydı. [313]

Adı geçen Kriş kabilesine mensup üç derebeyinden en ünlüsü ve öne çıkanı Embili (Mbele) idi. Çad bölgesine giderek Vadây (Sultan Yusuf) ile yakın ilişkiler kurdu. İnşa ettiği zeriba daha sonra etrafında yüzlerce kerpiç ev ve kamış barakalar ile çevrelenmişti. Seyyahların ifadelerine göre 1890'ların sonunda burada 10.000 kadar kişi yaşamaktaydı. Embele'nin silahlı bezincirleri köle akınlarına giderek yakaladıklarını zeribaya getiriyordu. Bazıları zeribada kalırken bir kısmı da satılıyordu. Ayrıca sığır ticareti de yapılmaktaydı. Buradaki pazar yeri Ubangi-Şari ve Bahrü'l-Gazel Nehirlerinin doğusundaki üç büyük pazar yerinden biriydi. Diğer ikisi Dârfûr'daki Şikka (Chekka) ile Dim-Zübeyir idi. Embili'nin zeribası Muhammed es-Senûsî'nin saldırısına uğradı ve zaman içinde eski önemini kaybetti.[314]

Kriş kabilesine mensup diğer bir derebeyi ise Bandas Hakim (Sanjak Bandas veya Bandas Mjaou) idi. Bezincir olarak hem Zübeyir Paşa'ya hem de Frank Lupton'a hizmet etmişti. Karmaşa döneminde Kriş, Bende ve Araplardan kurduğu birliği ile Ubangi-Şari'nin batısına geçerek kendi zeribasını kurdu. Kısa zaman içinde Zande ve Vadây taraflarındaki Kriş ve Bende gruplarının lideri oldu. Zande bölgesinin kuzeyinde kurduğu zeribası Refey tarafından sürekli taciz edilince daha kuzeye çekilerek kuzey-güney ticaret yolunun yakınlarında yeni zeribasını oluşturdu. Ticaret yoluna yakınlığından dolayı zeribası kısa sürede her millet ve kabileden insan tarafından yerleşilen birkaç bin nüfuslu bir merkez haline geldi. Bunda Senûsîlerin çölde emniyeti sağlamaları ve yeni bir ticaret (kervan) yolu oluşturmalarının yanı sıra diğer yolların kapalı olmasının da etkisi vardı. Vadây ile kurduğu iyi ilişkiler sonucu Vadâylı tüccarların uğrak yeri olması yanında silah ve mühimmatı Vadây'dan elde etmesini de kolaylaştırdı.[315]

Bende (Banda) derebeyileri, Müslüman olmayan derebeyileri arasındaydı. Daha batı bölgelerde olduklarından zeriba sistemi ile daha sonraki dönemlerde tanıştılar. Diğer derebeyileri tarafından çocuk veya gençken köle veya bezincir olarak alınmışlardı. Buralarda

[313] Cordell, a.g.m., s. 350-351.
[314] Cordell, a.g.m., s. 351.
[315] Cordell, a.g.m., s. 352-353.

öğrendikleri tecrübeler ile daha sonra kendi kaderlerini çizdiler. İlk Bende derebeyi Râbih ile aynı döneme rastlamaktadır. Ubangi-Şari bölgesinde diğer güçlü derebeyilerinin arasında faaliyet gösterdiler. Engunu (Ngono) ve Ere (Ara) Bende derebeyilerinin ilklerindendi. Kuzeyden gelen tüccarlar köle ve fildişi satışından elde ettikleri ile Belçikalılardan silah temin ederek diğer Bende gruplarına saldırdılar. Başka bir Bende grubu ise es-Senûsî gibi sultan veya derebeyilerinin yanında bezincir olarak çalıştıktan sonra kendilerine yeni zeribalar kurarak derebeyi olanlardır. Bunlar arasında Cebu (Jabu) ve Zengu (Zango) en parlak olanıydı. es-Senûsî zaman içinde bunları etkisiz hale getirerek daha güneye çekilmeye zorladı.[316]

Üçüncü Bende gubu ise Dar Kûtî'nin güneyindeki diğer Bende gruplarına saldırarak faaliyet gösterenlerdi. Baram-Bakie ve Yango Mbili kendi zeribalarını kurarak yaptıkları seferlerde komşu Bende topluluklarından elde ettikleri köleleri Dar Kûtî ve güney batı Sudan'daki tüccarlara sattılar. Bunlar 1900'lü yıllarda faaliyete başladılar ve kısa süre sonra sömürgeci güçlerle karşı karşıya kalmalarından dolayı onlara direnç gösteren ilk Bende gruplarını oluşturdular.[317] Bunun yanında Bahrü'l-Gazel bölgesi Belçika, Fransa ve İngiltere sömürge bölgelerinin kesişme noktası konumunda olduğundan bu kabileler sömürgeci güçlere karşı da mücadeleye girdilerse de başarılı olamadılar.[318] İtaat edenler ise sömürgeci güçlerin yerel idarecileri konumuna geldiler.

Bölgeye güneyden Belçika ve güney-batıdan Fransız işgal birliklerinin girmeye çalışmaları, Mehdi birliklerinin saldırıları, karmaşadan yararlanıp durumu kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaya çalışan yerli liderler ve eski Hartumurların köle-askerlerinin faaliyetleri sonucu Güney Sudan ve Bahrü'l-Gazel bölgesindeki karmaşa hızlandı. Toplu göçler, dağılan kabileler, yakılıp yıkılan ve terk edilen köy ve kasabalar bölgenin sosyal, iktisadi, siyasi ve demografik yapısında günümüze kadar devam eden köklü değişikliklere sebep oldu.[319]

Köle akınları ve ticareti Condominium döneminde de hız kesmedi. Özellikle eski köle av bölgesi olan Dar Fertit, ve daha sonra köle av sahası olan Ubangi-Şari bölgesinde devam etti. Bölgenin daha batı kesimlerinde ise Muhammed es-Senûsî'nin köle avcılığı ile Kefye (Kafia),

[316] Cordell, a.g.m., s. 355-356.
[317] Cordell, a.g.m., s. 356.
[318] Luffin, a.g.m., s. 149.
[319] Sikainga, "The Legacy of Slavery and Slave Trade", s. 83-85.

Kabaluzu ve Rece (Raga) yolu ile Dârfûr'a olan köle ticareti Râbih Sultanlığı'nın 1911 yılında Fransızlar tarafından yıkılmasına kadar devam etti.[320]

2. 6- Zübeyir Rahmet Mansûr Paşa ve Köle Ticareti

Sudan'da kölelik ve köle ticareti denildiği zaman ilk akla gelen kişi Zübeyir Paşa'dır.[321] XIX. yüzyıl Sudan tarihinin en önemli figürlerinden biri olarak Mısır Ordusu'nda ferik rütbesine sahip tüccar, komutan, devlet kurucusu, köle taciri ve yöneticidir. Güney Sudan'da tüccar olarak başladığı ticari hayatını kısa sürede devlet idarecisi konumuna getirecek yeteneğe sahip bir idarecidir. İlkel topluluklar içinde, medeniyetten uzak bir bölgede örgütlü ve işlevsel bir siyasi yapı kurma becerisini gösteren devlet kurucusudur. Ticarette hem cesur, hem girişken hem de boşlukları sezinleyebilme yeteneğinin yanında bunları değerlendirebilme kabiliyetinin sahibidir. Girdiği yüzün üzerindeki savaşta galip gelebilen askeri dehadır. Kısa sürede yirmi bin kişilik silahlı güce kavuşabilecek örgütlenme ustasıdır. Bölgedeki bütün tüccarların idarecisi konumunda olan tüccar başıdır.

Kendi ifadesine göre 3 Temmuz 1830 (12 Muharrem 1246) tarihinde Hartum'un kuzeyinde Ceyli yakınlarındaki Vavessi adasında doğdu.[322] Beyan ettiği şecere kayıtlarına göre "Ben Zübeyir'im, Rahmet'in oğlu, Mansûr'un oğlu, Ali'nin oğlu, Muhammed'in oğlu, Süleyman'ın oğlu, Naum'un oğlu, Süleyman'ın oğlu, Bekr'in oğlu, Şahin'in oğlu, Camya'nın oğlu, Cemue'nin oğlu, Ganam el-Abbas'ın oğlu".[323] Araplar arasındaki bir görüşe göre kişi on göbek atasının ismini sayamazsa soylu bir kuşaktan geldiği kabul edilmezdi.[324] Ca'liyyin Araplarının Cemayab kolunun Naamab boyuna mensub olarak Hz. Abbâs'ın soyundan geldiğine dair şecere kayıtları bulunmaktadır.[325] *Ca'li* kelimesi *Abbâsî* (Abbas'ın soyundan gelen) kelimesinin eşanlamlısıdır.[326] Bazı araştırmalara göre Ca'liyyin kabilesinin Araplaştırılmış Nûbyeliler veya Nûbyeliler ile karışmış Araplar olduğuna dair iddialar da

[320] Sikainga, "The Legacy of Slavery and Slave Trade", s. 84.
[321] Yabancı kaynaklarda Zübeyir Paşa'nın ismi farklı şekillerde telaffuz edilmektedir. Zubeyr, Zubeir, Zebehr, Sebehr, Subeir, Zebair, Ziber, Zobeir şelinde yazıldığı görülmektedir.
[322] R. S. O'Fahey, "Al-Zubayr's Early Career", *Sudanic Africa*, Vol. 16, (2005), s. 53.
[323] Jackson, *Black Ivory*, s. 3.
[324] Flora L. Shaw, *The Story of Zebehr Pasha as Told by Himself*, Yay. Haz. Yahia El Zubair, Şerike Tabaa el-Sudan, Khartoum, 2014, s. 9.
[325] Hill, *A Biographical*, s. 390.
[326] Holt, *Sudan from the Funj*, s. 8.

bulunmaktadır.[327] İsmail Paşa tarafından Func Sultanlığı yıkılmadan önce babası, kabilesinin yöneticisi (Mek) olarak görev yapmaktaydı. Sultanlık yıkılınca amcası ve babası kabilenin ileri gelenleri ile birlikte İsmail Paşa'ya bağlılıklarını bildirerek yemin etmişler, bu suretle Türk döneminde yerlerini ve konumlarını korumuşlardı.[328]

Zübeyir, küçük yaşta babası tarafından eğitim amacı ile Hartum'a hükümet okuluna gönderilmiş, burada okuma-yazmanın yanında Kur'an ve Mâlikî mezhebi fıkhını tahsil etmişti.[329] Babası idareci olmasına ve çocuklarına iyi bir eğitim vermesine rağmen zengin biri değildi.[330] Çocukluk ve gençlik yıllarına dair elimizde fazla bir bilgi olmayıp kendisi de bu konuda detay vermemiştir. Yirmi beş yaşına geldiğinde Ca'li toplumundan amcasının kızı ile evlendi.[331] Bu konuda da fazla bir bilgi bulunmamaktadır.

Kuzey Sudanlı bir Arap olarak Güney Sudan'da ticarete başlaması hakkında iki değişik anlatım mevcuttur. İlkine göre, Zübeyir ve Râbih b. Fazlullah kadın seyyah olan Flemenk asıllı Alexandrine Tinne'nin Sudan'daki keşif gezisinde korumalığını yapmışlardı. Görevleri Kahire'ye dönünce bitmiş ancak seyyah, sahip olduğu silahları Zübeyir'e vermişti. O, bu silahlar ile 1856 yılında Mısır idaresinin sınırlarının dışındaki Bahrü'l-Gazel bölgesine giderek ticarete başladı.[332]

Cebel-i Tarık'ta sürgünde iken verdiği röportajdaki ifadesine göre tamamen isteği dışında gelişen olaylar sonucu Afrika'nın içlerinde ticarete başlamıştı. Mısırlı bir *bahhari* (nehir tüccarı) olan Ali Ebû Amuri, Beyaz Nil'in yukarı kısımlarındaki yerli kabileler ile ticaret yapmakta iken Zübeyir'in amcasının oğlu Muhammed Abdulkadir'i çalıştırmak için yanına almış ve tekne ile yola çıkmıştı. Ancak ailesi Güney Sudan bölgelerine gitmesini istemediğinden Zübeyir'i peşinden yollayarak geri getirmesini istemişlerdi. Zübeyir, teknenin Hartum'dan ayrıldığını duyunca peşlerinden gitmiş ve Ved Şel'ay isimli iskelede tekneyi yakalamıştı. Burası Hartum'dan bir günlük mesafede olup Afrika içlerine doğru yapılan tekne yolculuklarından önce tüccarlar tarafından adak olarak kurban kesilen bir merkezdi.[333] Burada

[327] Fadl Hasan, *The Arabs*, s. 145-167; Ayrıca bakınız aktaran O'Fahey, "Al-Zubayr's", dipnot 2; P. M. Holt, *The Encyclopedia of Islam*, Vol. II, Fourth Impression, Brill, Leiden, 1991, s. 351-352; Abdullah Muhammed el-Hayr, Cami' Neseb el-Ceyliyin, Ed. Abdullah Ali İbrahim, Hartum, T.Y., s. 65-69.
[328] O'Fahey, "Al-Zubayr's", s. 54.
[329] Jackson, *Black Ivory*, s. 4.
[330] Shaw, *a.g.e.*, s. 10.
[331] O'Fahey, "Al-Zubayr's", s. 54.
[332] Ahmet Kavas, "Kara Fatih: Râbih bin Fazlullâh", *Geçmişten Günümüze Afrika,* Kitabevi, İstanbul, 2017, s. 94.
[333] Jackson, *Black Ivory*, s. 5.

amcasının oğlunu geri dönmesi için iknaya çalışırken Amuri'nin de onlara izin vermesi için uğraşmıştı.

Girişimleri sonucu amcasının oğlu Muhammed'i geri götüremediği gibi kendisi de yolculuğa katılmak zorunda kaldı. Bunun sebebi olarak iki farklı anlatım mevcuttur. İlkine göre uzun tartışmalardan sonra Amuri, Muhammed ile Zübeyir'in geri gitmelerine razı olmuş ve geceyi teknede geçirebileceklerini söyleyince uyumuşlardı. Uyandıklarında iskeleden ayrıldıkları ve Beyaz Nil üzerinde güneye doğru gittiklerini görmüşlerdi.[334] Diğer anlatımda ise Zübeyir, Muhammed'e eğer kendisi ile birlikte geri dönmezse eşinden boşanacağına dair yemin etmiş ancak Muhammed yine de geri dönmediği için yemininden dolayı boşanmamak için kendisi de yolculuğa devam etmek zorunda kalmış ve tekneyle 14 Eylül 1856 tarihinde Ved Şel'ay'dan güneye doğru hareket etmişlerdi.[335] Kuzeni Amuri'nin yanında çalışmakta iken kendisi herhangi bir iş yapmamakta, yanında bulunan Kur'an'ı okuyup yolculuk boyunca nehir kenarlarında gördüğü yerler hakkında notlar almaktaydı.[336]

Rastlantı sonucu ve mecburiyetten katılmak zorunda kaldığı seyahatte ve gemide istenmeyen adam olmasına rağmen Zübeyir deha ve yeteneğiyle kendisini ispat etmiş ve yol arkadaşlarına kıymeti harbiyesini kabul ettirmişti. Ancak Amuri, baştan beri Zübeyir'den hoşlanmamış, gemideyken onunla ilgilenmemiş, yiyecek ve diğer malzemeleri vermemiş veya kısıtlı verdirmişti. Tekne ve yolcuları yirmi üç günlük yolculuktan sonra 7 Ekim 1856 (7 safer 1273) tarihinde Meşre el-Rek mevkiine ulaştı. Nehirden ulaşım burada kesildiğinden on günlük mesafede olan Amuri'nin Dembo/Jur mevkiindeki Kpango Nehri üzerinde bulunan zeribasına kadar yürümeleri gerekmekteydi. Amuri ve adamları gemiden ayrılıp hareket edecekleri zaman Zübeyir de gruba katılmak istemiş, fakat kendileri ile birlikte gelmesine ekipte çalışan biri olmadığından ve Amuri'nin de kendisine güvenmediğinden izin verilmemişti. Zübeyir gemide kalmak istememiş, ısrar edince gelmesine gönülsüzce rıza gösterilmiş ve paslı bir tüfek ile iki mermi verilmişti. Tüfeği temizlemiş ve tamir ederek kullanılabilir hale getirerek gruba katılmıştı.[337]

Gemiden ayrıldıklarının sekizinci günü Bahrü'z-Zûr mevkiine gelerek buradaki zeribada konakladılar. Çevredeki yerliler etrafta gezinen Amuri'nin adamlarına saldırdılar ve yerliler üstün gelince Amuri'nin adamları kampa geri çekilmek zorunda kaldılar. Bunun üzerine

[334] O'Fahey, "Al-Zubayr's", s. 54; Shaw, *a.g.e.*, s. 11.
[335] Jackson, *Black Ivory*, s. 5.
[336] Shaw, *a.g.e.*, s. 12.
[337] Jackson, *Black Ivory*, s. 6.

yerliler kampa saldırmış, çıkan çatışmada Amuri'nin adamları iyi ve üstün silahlarına rağmen hezimete uğrayarak teker teker öldürülmeye başlanmıştı. Yenilginin kaçınılmaz bir hal aldığı sırada yerlilerin şefi Amuri'yi öldüreceği sırada Zübeyir kendisinde bulunan merminin birisi ile şefi öldürünce yerliler kaçışarak mağlubiyet galibiyete dönmüştü. Bu zamana kadar Zübeyir'i hor gören Amuri kendi ve adamlarının hayatını kurtardığı için Zübeyir'e saygı ve güven duymaya başlayarak çadır, kahve, hurma, ekmek, silah, elbise gibi ihtiyaçlarını karşılamıştı.[338] Her şeyden önemlisi Amuri'nin güvenini kazandığı için işler daha kolay ilerlemeye başladı.

Amuri ve adamları her ne kadar çatışmadan üstün çıkmış olsalar da çevrelerinde mağlup ama düşman bir topluluk vardı. Zübeyir, Amuri'ye öldürülen her bir yerlinin kan parası olarak yirmi beş boncuk, sağ kalanlara da bakırdan yüzük vererek iyi niyet gösterisinde bulunulmasını ve bu suretle barış içinde ticaret yapılmasını önerdi. Gereksiz yere yerlileri öldürerek düşmanlıklarını kazanmanın bir yararının olmadığını savunarak dört beş kişilik gruplarla değil yirmi kişilik gruplarla ve ciddi askeri disiplin içinde hareket edilmesini sağladı. Yerlilerin ellerindeki malları zor kullanarak alma yöntemini terk ettirmiş, dürüst ticaret ve ikna yöntemini uygulatmış ve bu suretle oluşan güven ortamında yerli kabileler direnç göstermediğinden daha geniş bölgelerle ticaret yapma imkânı meydana geldiğinden yerliler ellerindeki malları Zeribaya getirerek satmaya başlamıştı.[339] Bu gelişme Zübeyir'in ticari zekâya ve sosyal liderlik vasıflarına sahip biri olduğunu ispat etmişti.

Zübeyir'in hayata geçirdiği uygulamalar neticesinde işlerin yoluna girmesi ve ticari olarak daha fazla para kazanmaya başlaması sonucu Amuri, beş ay sonra Zübeyir'e ortaklık teklif etti. Ancak Zübeyir bölgede yaşamak istemediğini beyan ederek bu teklifi geri çevirdi. Bunun üzerine Amuri elindeki malları Hartum'da satıp gelene kadar bölgede kalmasını, dönünce kendisine 1.200 pound para vereceğini ve istediği yere gidebileceğini söyleyerek Zübeyir'in yanına otuz altı adamını bırakıp Hartum'a döndü.[340]

Zübeyir, Amuri'nin yokluğunda kolayca uygulamaya koyduğu uygulamalar sayesinde daha uzak bölgelerle ticari faaliyetlere girişti. Dürüst ticaret yapıp yerlilerin güvenlerini daha da kazanınca hem ticaretleri artmış, hem de öldürülme riski azalmıştı.[341] Yerliler tarafından aranan ve rağbet gören boncuk karşılığında daha fazla fildişinin yanı sıra devekuşu tüyü,

[338] Shaw, *a.g.e.*, s. 12.
[339] Shaw, *a.g.e.*, s. 13-14.
[340] Shaw, *a.g.e.*, s. 15.
[341] Shaw, *a.g.e.*, s. 15.

gergedan boynuzu, kauçuk, zamk, deri, demir, bakır ve ticarete uygun yerlilerin ellerinde bulunan ne varsa almaya başladı.[342] Yerliler arasında altın ve gümüşün yanında küçük veya büyük her renk ve kalitede boncuğa büyük bir talep vardı.[343] Ancak mavi boncuğa karşı olan talep çok daha fazlaydı. Bunlar erkek ve kadınlar tarafından süs eşyası, bilezik ve kolye yapımında kullanılmaktaydı.[344] Para yerine bu boncuklar kullanılıyor veya alınan mallar karşılığında takas için veriliyordu. Bu sebeple bölgede ticari faaliyetlerde bulunan bütün tüccarlar yanlarında mutlaka boncuk getiriyordu.

Amuri'nin yokluğu altı ay sürmüş ve bu zaman zarfında Zübeyir bölgeyi daha iyi tanımış, bölgede bulunan yerlilerin ihtiyaçlarını tespit etmiş, kendi başına ticaret yapmaya karar vermişti. Amuri, Zübeyir'in çalışmaları sonucu yaklaşık 500 kantar (28 ton) fildişi toplandığını duyunca nasıl bir ticari zekâ ile karşı karşıya geldiğini daha iyi anlayarak tekrar Zübeyir'e ortaklık teklif etmiş ancak Zübeyir'den yine olumsuz cevap almıştı.[345] Bunun üzerine Amuri, Hartum'a gidip gelinceye kadar bölgede kalıp işleri yönetmesi karşılığında önceki miktarın yaklaşık iki katı olan 2.800 pound para teklif etmiş ancak bu teklifi de reddetmişti.[346]

Zübeyir, 15 Ekim 1858 tarihinde Hartum'a geri döndü.[347] Burada birkaç ay kadar kalarak Amuri'den aldığı paralar ile bir bot ile bölgeye uygun ticari mallar satın alarak kiraladığı yirmi beş kadar adamıyla bölgeye tekrar gidip kendi ticaretine başlamak için 1858 yılı sonlarına doğru Hartum'dan ayrıldı.[348] Gitmek için seçtiği bölge daha batıda olup önceden başka tüccarların gitmediği yerlerdi. Kuvaki isminde bir şef tarafından yönetilen Golo adlı bölgenin şefi ile kurulan dostluk sayesinde her iki tarafı memnun eden ilişkiler içinde ticarete başlandı. Topladığı malları kuzeni Muhammed Abdurrahman ile Hartum'a göndermiş ve Muhammed buradan aldığı mallarla 14 Eylül 1859'da bölgeye tekrar dönmüştü.[349]

Fildişi, kölelerden sonra Orta Afrika'nın en temel ihraç ürünüydü ve Avrupa'dan büyük bir talep vardı. Fildişleri, köleler ile birlikte üç ana güzergâhtan kervanlarla ihraç edilmekteydi. İlki Sahra Çölü rotasıyla Trablusgarp, Dârfûr üzerinden Mısır ve Sudan

[342] Jackson, *Black Ivory*, s. 8.
[343] Harry Pidgon, *Sudan VahşileriArasında*, Çev. İskender Fahreddin, Tefeyyüz Kitaphanesi, İstanbul, 1932, s. 31. Boncuk makbul bir hediye olarak seyyahların yanlarında taşıdıkları bir eşyaydı (Ahmet Kavas, *Osmanlı-Afrikaİlişkileri*, s. 540).
[344] Jackson, *Black Ivory*, s. 8.
[345] Jackson, *Black Ivory*, s. 9.
[346] O'Fahey, "Al-Zubayr's", s. 56-57.
[347] Jackson, *Black Ivory*, s. 12.
[348] Shaw, *a.g.e.*, s. 16.
[349] Jackson, *Black Ivory*, s. 13-14.

rotasıyla yine Mısır yoluyla başta Avrupa olmak üzere diğer ülkelere yollanıyordu. Yapılan hesaplamalara göre sadece İngiltere'ye yıllık ihraç edilen fildişi için her yıl 44.000 filin öldürülmesi gerekiyordu.[350] Selim Kaptan'ın Filler Bölgesi'ni keşfinden sonra başta Avrupalı tüccarlar olmak üzere Mısırlı, Sudanlı ve diğer milletlerden çok sayıda tüccar, bölgeye geldiler. Bunlardan biri de Zübeyir idi. Golo'da bulunduğu sırada buranın güney-batısında fillerin bol, fildişinin ise ucuz olduğunu öğrenmişti. Kuzeni Muhammed'in getirdiği yeni mallar ile birlikte yirmi beş günlük yolculuktan sonra Yamyam kabilelerin bulunduğu Dar Tikma bölgesine ulaştı. Şefleri Tikma (Tikima) ile anlaşarak yüklü miktarda fildişi ve diğer malzemeleri satın alarak oradan ayrıldılar. Bir yıl sonra geri döndüklerinde Tikma ve ahalisi, tüccarların kendilerini aldatacağını düşündüklerinden bütün fildişini yaktıklarını öğrendiler. Bu can sıkıcı bir durum olmasına rağmen Dar Tikma'da kalarak ticaretlerini sürdürdüler.[351]

Makisa (Marisa) isimli komşu kabilenin şefi Tikma'nın kabilesine saldırmış, Tikma yenilmiş, öldürülecekken Zübeyir'in gösterdiği gayret ve fedakârlık sebebiyle savaşın seyri değişmiş, Tikma kurtulmuştu. Zübeyir, Tikma'yı kurtarmaya çalışırken ağır bir mızrak yarası almış ve yarasının iyileşmesi için uzun bir süre geçmişti. Bunun üzerine Tikma, Ranbu adlı kızını kabile şeflerinin itirazına rağmen Zübeyir ile evlendirmişti.[352] Şefin kızı ile evlenmiş olması ahalinin gözünde değerini arttırmış, bu da ticaretine olumlu olarak yansımıştı. Tikma'nın yanında on sekiz ay kalmış ve oradan iki gemi dolusu fildişi, tamerin, zamk, yüz elli köle ve altmış dört Arap ile birlikte Hartum'a gitmek üzere ayrılmıştı.[353] Ne zaman ayrıldıkları tam olarak bilinmemekte, kaynaklarda farklı tarihler zikredilmektedir. Grup 11 Eylül 1863 tarihinde Hartum'a ulaştı.[354] Zübeyir, yolculuğu anlatırken yaşadığı maceraların en zor on bir ayı olarak ifade ettiğine göre yolculuk Ekim 1862 tarihinde başlamış olmalıdır.[355] Yolculuk sırasında yollarını kaybeden grubun yanlarında bulunan iki aylık yiyecekleri tükenmiş, adamlarının çoğu açlıktan ya ölmüş ya da aklını yitirmişti. Daha sonra büyük bir gölün ortasında yaşayan Nuer kabilesinden bir gruba rastlayarak ihtiyaçları olan yiyecekleri alarak yollarına devam etme imkanına kavuştuktan sonra az bir adamıyla ancak Hartum'a dönebilmişti.[356]

[350] Browne, "The African Slave Trade", s. 83. (Bakınız aktaran Browne: Livingstone, *Last Journals*, Vol.II, s. 90.)
[351] Jackson, *Black Ivory*, s. 14-16.
[352] O'Fahey, "Al-Zubayr's", s. 58.
[353] Shaw, *a.g.e.*, s. 20.
[354] O'Fahey, "Al-Zubayr's", s. 59.
[355] Shaw, *a.g.e.*, s. 20.
[356] Jackson, *Black Ivory*, s. 18-22.

Zübeyir getirmiş olduğu malları Hartum'da sattıktan sonra Bahrü'l-Gazel bölgesinde satacağı eşyaları almış, 200 kadar adam toplamış, silah ve mühimmat almıştı.[357] Bu topladığı adamlar arasında ileriki tarihlerde önemli işler yapacak olan Râbih bin Fazlullah ve en-Nûr Muhammed Enkare gibi isimler de vardı.[358] Zübeyir ve adamları 30 Nisan 1864 tarihinde Hartum'dan yola çıktılar ve 25 Temmuz'da Tikma'nın yanına ulaştılar.[359] Kendisine hediyeler verdiler. Tikma onlara iyi davranıp, ticaretlerine devam ettirdi.

Bölgede yamyamlık yaygındı. Savaş esirlerini veya hapis cezası gerektiren suç işleyenleri; ahali kesip yiyordu. Düzenli ordunun faydalarını bilen Zübeyir bunu Tikma'ya anlatmış ve asker yapmaya uygun olan genç ve kuvvetli esir ve suçluları bez ya da boncuk karşılığında satın alarak asker yapmaya başlamıştı. Zande kabileleri arasındaki hanedan mücadeleleri sırasında esir alınanlar da Zübeyir'in ordusunun büyümesinde önemli bir etken oldu.[360] Haber bölgedeki diğer kabileler arasında yayılınca yerliler, esir ve suçluları yemeyi bırakarak Zübeyir'e satmaya başladılar.[361] Bu sayede Zübeyir'in kölelerden oluşan ordusu her geçen gün kalabalıklaşmaya başladı. Sayıları beş yüzü bulunca bunları daha iyi eğitip silahlandırdı. Bu olay Tikma'yı tedirgin etmiş, kendisinden topraklarını terk etmesini istemişti. Muhtemelen kabilenin ileri gelenleri Zübeyir hakkında olumsuz düşünceler söyleyerek tehlikeli olacağı konusunda ikna ettiler. Tikma, Kral Duviyu'nun (Duweiyu) topraklarında çok miktarda fildişi olduğunu söyleyerek oraya yönlendirmeye çalıştı. Bu şekilde topraklarından uzaklaştırmak ve akabinde yolda pusu kurarak öldürmek istedi.[362] Zübeyir'in eşi olan Tikma'nın kızı Ranbu, Zübeyir'i bu plana karşı uyararak tedbir almasını sağladı.[363]

Zübeyir, kuzeye doğru Golo ülkesine gitmek istedi. Golo'ya gidebilmesi için Kral Duviyu'nun (Duweiyu) topraklarından geçmesi gerekiyordu. Kral Duviyu, Tikma'nın düşmanıydı. Tikma'nın topraklarında başına gelenleri öğrenince kendisine uzak bir bölgede zeriba kurarak yerleşmesini sağladı, yiyecek ve diğer ihtiyaç maddeleri verdi. Bu sırada Tikma, Zübeyir'in düşmanı Kral Duviyu ile kendisine karşı ittifak yapacağını düşünerek girişimde bulundu. Tikma, amcası Mukpoi (Marbu) idaresinde büyük bir kuvveti Kral

[357] Jackson, *Black Ivory*, s. 22.
[358] O'Fahey, "Al-Zubayr's", s. 59-60.
[359] Jackson, *Black Ivory*, s. 24; O'Fahey, "Al-Zubayr's", s. 61.
[360] O'Fahey, "Al-Zubayr's", s. 58.
[361] Shaw, *a.g.e.*, s. 17-18.
[362] Jackson, *Black Ivory*, s. 24-25.
[363] O'Fahey, "Al-Zubayr's", s. 61.

Duviyu'nun topraklarına gönderince Kral korkuya kapılarak bölgeden kaçtı ve ülke, Tikma'nın eline geçmiş oldu. Zübeyir'e de istediği yere gidebileceği söylendi.[364]

Zübeyir ve adamları Golo'ya 27 Mayıs 1865 tarihinde geldiler. Beş yıl önce (1859) Golo'ya gelmiş ve burada Şef Kuvaki ile ticaret yapmıştı. Daha sonra kardeşi Mansûr'u ticaret için yollamış ancak Mandugba kralı Edu Şekku (Addu Shakko veya Adoo Shukkoo) Mansûr ve yanındakileri öldürüp mallarını yağmalamıştı. Zübeyir, Golo'ya gelince Edu Şekku, Zübeyir'in intikam için geldiğini düşünerek topraklarında bulunmasını istememiş, savaşmakla tehdit etmişti. Zübeyir çeşitli hediyeler ile Kral'ın gönlünü almak istemiş, ticaretten başka düşüncesinin olmadığı konusunda ikna etmişti.[365]

Golo'daki olaylar hayatının dönüm noktasını oluşturacak, tüccarlıktan sultanlığa geçişi burada gerçekleşecekti. Zübeyir, Kralı ikna ederek dokuz ay için burada kalıp ticaret yapmak için izin almış, Mandugba'ya dört saat mesafedeki bir bölgede (Dim-Zübeyir) kendi Zeribasını kurmuş ve ticarete başlamıştı. Zeribasını sağlam ve geniş bir şekilde inşa etmişti. Kral bundan şüphelenmiş, kendisine saldıracağı korkusuna kapılarak yedi ay sonra Zübeyir'den topraklarını terk etmesini istemişti.[366] Depoları topladığı mallar ile dolu olduğunu, yağmur mevsiminden dolayı yolların kapalı bulunduğunu belirterek biraz zaman vermesini istemiş ancak kral kabul etmemişti. Zübeyir de bölgeyi terk etmeyince savaş çıkmıştı. Kral idaresi altındaki adamları ile saldırmış, savaşın üçüncü günü Kral Edu Şekku öldürülmüş, dördüncü gün Mandukba alınmış, kralın oğlu binlerce adamı ile birlikte Cebel Serregu dağına kaçmıştı.[367]

Çatışmadan önce tüccar olan Zübeyir savaş sonucu birdenbire sultan konumuna gelmişti. Mandugba'yı ele geçirmesi ile artık geniş bir ülke eline geçmiş oldu. Çevredeki kabileler Zübeyir'e itaat ve saygılarını sunmaya başladılar. Bunlar arasında Angato, Banda, Kavaka (Kutvaka, Koti-Vaka), Abdulbari, Dehut, Naka ve Oro (Voro), Golo, Manga (Mangaya), İngazu, Şeyu (Şeyru), Vagi gibi kabileler vardı.[368] Yirmi gün sonra idaresi altındaki ahaliye evlerine dönüp ürünlerini hasat etmelerini söyleyerek memnuniyetlerini kazandı. Ahali günlük işlerine döndü. Bir süre sonra da eski kralın oğlu gelerek itaatini bildirdi ve Zübeyir onu babasının yerine daha az yetkilerle kral yaptı. Çevredeki kralları ve şefleri idaresi altına alarak Mandugba yakınlarında Bayyu'da (daha sonra Dim-Zübeyir) Bahrü'l-Gazel

[364] O'Fahey, "Al-Zubayr's", s. 61-62.
[365] Jackson, *Black Ivory*, s. 27.
[366] O'Fahey, "Al-Zubayr's", s. 62.
[367] Shaw, *a.g.e.*, s. 30-31; Jackson, *Black Ivory*, s. 29.
[368] O'Fahey, "Al-Zubayr's", s. 65.

Sultanlığı'nı 1865 yılında kurmuş oldu.[369] Kaynaklarda ismi fazla geçmemekle birlikte kurulan sultanlık "İslami Raca Sultanlığı" (The Islamic Kingdom of Raja) olarak isimlendirilmişti.[370]

Önceden kayınpederi Tikma'nın idaresi altında gerçekleştirmeye çalıştığı uygulamalar ve kurmaya çalıştığı düzeni artık kendisi dolaysız olarak oluşturmaya başladı. Azande bölgesinin kuzeyi ile Dârfûr'un güneyi (Bahrü'l-Gazel) savaşçı ve yağmacı toplumlardan oluşmakta ve tüccarlar için sıkıntılı bir yer durumundaydı.[371] Kanuni veya dini kuralların olmadığı, sürekli savaş ve mücadele ile hayatlarını geçiren ilkel kabilelerin içinde kendine farklı bir düzen kurmaya başlayarak tarım ve ticareti doğru düzgün bilmeyen, dış dünya ile iletişimleri sınırlı bu insanlara ihtiyaçları olan tarımı öğretmeye başlamış, ticareti günlük yaşamın içine sokmaya çalışmıştı.[372] Mehmed Ali Paşa'nın Sudan'a yaptığı katkının benzerini Zübeyir, Bahrü'l-Gazel bölgesi için yapmaya başlayarak bölgenin Mehmed Ali Paşa'sı oldu. Her ikisi için de kölelik amaç-araç ilişkisi açısından belirleyici oldu.

Burada birçok çeşit ağacın yanında tropikal ağaçlar, muz, hurma, şeker kamışı, kauçuk, (bir çeşit meyve olan) tamerin, üzüm, her çeşit mısır gibi bitkiler, bol miktarda bal ve yağın yanı sıra maden olarak bakır ve demir bulunmaktaydı. Hammadde bakımından zengin olan bölgedeki yerliler bunları kullanmayı ve işlemeyi bilmiyor, ticari olarak değerlendiremiyorlardı. Geleneklerine göre avcılık ve toplayıcılık yapıp günlerini birbirleri ile savaşarak geçiriyorlardı. Yerlilerin sahip oldukları bu zenginliklerin farkına varan Zübeyir, bunları ticari olarak değerlendirmenin yoluna gitmiş ve bunun ancak barış ve güvenlik ortamında sağlanacağından insanların güvenini kazanmaya çalışmıştı. Kanunlar çerçevesinde oluşturulan devlet nizamında güven ortamının sağlanacağını bildiği için idaresi altına aldığı topraklarda basit askeri ve idari yapı oluşturmaya başladı. Bunun için ilk adımı ticari faaliyetlerini yürüttüğü şirketi ve adamlarını; kuracağı devletin çekirdeğine yerleştirmek oldu. Bunlar nispeten hem medeniyet ve devlet işleyişini bilen insanlar olmanın yanında güvenebileceği ve iş yaptırabileceği kişilerdi. İkinci adım olarak da bu çekirdeğin etrafında yani tüccar ahali ilişkisinden yöneten-yönetilen şeklinde yeni bir ilişki tesis edilmeye başlandı. Üçüncü ve en önemli adım olarak, kuruluş aşamasındaki bu devlete (sultanlığa, derebeyiliğe) giriş ve çıkışları güvenli hale getirmekti.[373] Bunları sağlayabilmek veya sistemin (devletin, sultanlığın) büyüyebilmesi için 'yiyecek, iş gücü ve vergi' sorununun çözülmesi

[369] Hill, *A Biographical*, s. 390; Shaw, *a.g.e.,* s. 32.
[370] Hasan Makki Mohammed Ahmed, *Sudan: The Christian Design*, Islamic Foundation, Leicester, 1989, s. 20.
[371] O'Fahey, "Al-Zubayr's", s. 64.
[372] Shaw, *a.g.e.*, s. 17.
[373] O'Fahey, "Al-Zubayr's", s. 64.

gerekliydi. Yiyecek, askerlerin ve Zeribalardaki insanların beslenmesi için temel gereklilikti. İkincisi, ticari malların taşınması için elzemdi. Üçüncüsü, askeri ve idari yapılanmasını büyütmek için lazımdı.[374]

İdaresi altındaki ülkede öncelikli olarak kabile şefleri ile dostane ilişkiler kurdu.[375] Kısa süre sonra bağlılığını bildirmiş olan şefleri toplayarak talep ve sıkıntılarını dinlemiş, onlara barış ortamını devam ettireceğini, devlet düzeni kuracağını, ticareti canlandıracağını ifade etmişti.[376] Güçlü olabilmek ve memleketlerini koruyabilmek için birlikte hareket etmelerini ve modern silah ile askeri yapılanmanın kurulmasının gerekliliğine onları ikna etti. Vakti zamanında Sudan halkının Mısır hükümetine karşı koyamamasının sebebi olarak insanların birlikte hareket etmemeleri ve yeterli, düzenli askeri güçlerinin olmamasından kaynaklandığını, eğer bunları gerçekleştirirlerse dağınık ve yetersiz askeri güce sahip bölgeleri ele geçirebileceklerini onlara gösterdi.[377] Bölgede bulunan kabileler ve kabile yönetimleri Zübeyir'in kurduğu sistemin (devletin) alt derebeyilikleri haline geldiler.[378] Başka bir tanımlamaya göre ise bu düzen (emperyalist açıdan) mikro-imparatorluktu.[379] Esas itibariyle başında bulunduğu ve idare ettiği yapı kabile idarelerinin birlikteliğinden oluşan ilkel bir federasyondu. Her ne şekilde tanımlanırsa tanımlansın bu yapı o güne kadar bölgede gerçekleştirilmemiş bir uygulamayı temsil etmekteydi.

Zübeyir'in devlet düzeni kurmaya çalıştığı bölge en geniş manasıyla Dar Fertit olarak adlandırılan Dârfûr'un güneyindeki pagan zencilerin yaşadığı bölgelerdi. Bölge; siyasi, dini, etnik ve ticari olarak Dârfûr veya Sudan'dan kesin sınırlarla ayrılmıştı.[380] Uzun zamandan beri bölge Dârfûr sultanları tarafından köle elde etme alanı konumundaydı. Buralara yapılan akınlar sonucu bölge yağmalanırken ahalisi de köle olarak kullanılmakta veya Kordofan ile Dârfûr'da satılmakta, Mısır'a ihraç edilmekteydiler. Dârfûr veya Funç sultanları bölgeyi ele geçirerek topraklarına katmayı, oraları yönetmeyi düşünmemişlerdi. Bölgenin dışından bunu gerçekleştirmeye çalışan ilk kişi olan Zübeyir Paşa, Avrupalıların kendi işgallerini meşru göstermeye çalıştıkları tabir ile bölgeye medeniyet götürmüş, uygarlığa açmıştı.

Ellerinde bulunan fildişi, devekuşu tüyü ve derileri, ihtiyaç duydukları elbise, boncuk, bıçak ve buna benzer malzemeler ile değiştirebilme imkânlarının olacağını ancak bunun için

[374] O'Fahey, "Al-Zubayr's", s. 66.
[375] Shaw, *a.g.e.*, s. 46.
[376] Shaw, *a.g.e.*, s. 37.
[377] Henry Cecil Jackson, *Osman Digna,* Methuen Co, London, 1926, s. 13.
[378] Luffin, a.g.m., s. 148.
[379] Berman, *a.g.t.*, s. 43-44.
[380] Lovejoy, *a.g.m.*, s. 1-2.

güvenliğin olması, yolların açık bulunmasının gerekli olduğuna şefleri ikna etti. Her şef, kendi bölgesindeki yolların güvenliğinden sorumlu olacak, köle elde etmek için savaşılmayacak, komşu kabile ve tüccarlara saldırı olmayacak, şeklindeki talimatlarını bildirdi. Bu uygulamaların hayata geçirilmesi ve şeflerin otoritesinin devlet düzeni içinde sağlanması için her kabile şefine, yetiştirdiği askerlerden ihtiyaçları kadarını yolladı.

Zübeyir kurmuş olduğu düzen sayesinde Bahrü'l-Gazel'de büyük bir başarı elde etmişti. Yerliler ile birlikte onların bölgesinde yaşıyordu. Toplayıcılık yapan ve tarımı bilmeyen bu yerli insanlara yağmurlardan önce askerlerini göndererek açık arazilere tohumlarını ekmelerini, çalıları ve otları temizlemelerini öğretmiş, hasat zamanı bol ürün alınınca insanlar hem mutlu olmuş, hem de refah artmaya başlamıştı. Bölgede düzenli gıda üretim ve tüketimi oluşturulmaya çalışıldı. Vergiler, mısır üzerinden alınmaya başlandı. Güneydeki toplulukların büyük kısmını oluşturan Şilluk ve Zande krallıkları dışında geçerli bir pazar ekonomisi bulunmamaktaydı. Ahali kendi tüketimlerine yönelik aile içi üretim yapmaktaydı.[381] Yerliler ürettikleri veya sahip oldukları bal, devekuşu tüyü, zamk, tamerin, balmumu ve ülkede bulunan diğer ürünleri haftalık düzenli olarak kurulan pazar yerlerine getirip satmaya ve ihtiyaçları olan malları da buralardan temin etmeye başladılar.[382]

Kuralların uygulamaya konması ile idaresi altındaki bölgelerde köle avcılığı bitmeye başladı.[383] Zübeyir'den önce veya sonra yapılan köle avcılığı sebebiyle bölgede bulunan yerlilerin bir kısmı daha güney ve güney-batı bölgelerine veya dağlık, ormanlık araziye kaçarak köle avcılarının elinden kurtulmaya çalışmışlardı.[384] Bu göçler bölgenin nüfus yapısını köklü olarak değiştirmişti. Çeşitli kabilelere mensup bir kısım yerli ahalide zeribalar etrafında toplanarak hem güvenliklerini sağlamakta hem de temel ihtiyaçlarını (zorunlu çalışma yöntemiyle de olsa) karşılamaya başlamışlardı. Zeribaların etrafında toplanan yerliler karışık etnik ve sosyal birliktelikler halinde yeni şehir ve kasabaların oluşmasını sağladılar. Bunlar arasında günümüz Dim-Zübeyir, Dim-İdris ve Vav gibi şehirler (diğer birçoğunun yanında) ilk akla gelenlerdi. Zeriba sahipleri en güçlü ve en zengin tüccar/idareci olarak kendisine sığınan ahalinin de yöneticisi durumuna geldi ve böylece yerliler ile tüccarlar arasındaki ticaret boyutundaki ilişki, yöneten-yönetilen haline evrimleşti. Zeriba sahipleri şartların zorlaması ile derebeyi durumuna gelirken, yerliler karın tokluğu ve can emniyeti karşılığında zeriba sahibinin talep ettiği gıda üretimini sağlamaya veya silahlı birliklerde

[381] Ruay, a.g.e., s. 20.
[382] Shaw, *a.g.e.*, s. 37-39, 51-52.
[383] Shaw, *a.g.e.*, s. 47-48.
[384] Sikainga, "The Legacy of Slavery and Slave Trade", s. 77.

görev almaya başladılar.[385] Bütün bu sistemin çalışması ile idari ve ticari işleyiş bölgeden yapılan köle ihracı ile destekleniyordu.[386]

Büyük köle pazarları Zübeyir'in idaresi altındaki bölgelerin güneyinde bulunan Urihamo, Gabo, Kara, Kutuma-Banga, Bengiye, Sakara, Abudinga gibi merkezlerde bulunuyordu ve erkek veya kadın her iki cinsten genç ve sağlıklı köleler alınıp satılıyordu. Bazı yamyam kabileler de yaşlı ve özellikle şişman olanların etlerini (kesip yiyerek) tüketmek için satın alıyordu. Kuzeyden gelen ve boncuk ile Avrupa mallarını taşıyan kervanlar geriye köle alarak dönüyorlardı. Güneye Urihamo taraflarına giden kervanlar Mandugba'dan geçiyor, dönüşte de aynı rotayı takip ediyorlar, kuzeydeki sıkıntılı bölgelerden geçerken de güvenlikleri ile kendilerine karşı herhangi bir saldırı olmaması için Zübeyir'in kervanı veya malları diyerek onun adını kullanıyorlardı. Zübeyir, diğer kervanlara sağladığı korumayı, köle kervanları ile tüccarlarına da sağlıyordu. 1870 yılında Zübeyir'in idare merkezi olan Dim-Zübeyir'e uğrayan cellabların (tüccar) sayısı üç binin üzerindeydi.[387] Köle kervanlarına koruma sağlamamış olsaydı bunlar zor kullanmak zorunda kalacaklardı. Eğer isminin kullanılmasını engellemiş olsaydı yerli kabilelere bu kervanlara saldırmaları için izin vermiş olacağından bölge ve yollar kan gölüne dönüşecek ve kurulan ticari ve idari düzen yıkılacaktı.[388]

Köle tüccarı olarak tanınmasına rağmen kendisinin köle tüccarı olmadığı konusunda ısrar etmişti. Köle satın almaya gelince; kurmuş olduğu ordu, düzene girince askerlik için Mandugba'dan geçen kervanlardan genç ve sağlıklı olanları satın alıp, onları yediriyor, giydiriyor ve onlara iyi bir eğitim verdirerek barış zamanında yamyamlık yapmalarının önüne geçiyordu. *"Bölgedeki insanlar birbirlerini köle yapmanın yanında yemek için avlıyorlardı. Uzun süredir devam eden bu geleneğin yanlış olduğunu, onlara birilerinin öğretmesi lazımdı. Bunun da en uygun yolu oraların ele geçirilerek medenileştirilmeleri gerekiyordu ki ben de onu yapmaya çalıştım"* sözleri ile köle ticareti ile ilgilenmediği açıklamasını başka bir şekliyle ifade etmişti.[389] Ancak savaşta öldürdükleri insanları yemelerine tedrici bir düzelme sağlamak adına ses çıkarmıyordu.

İşleyen bir düzeni kurmak için asayişin şart olduğunu, bunun için de askerinin olması gerektiğini söyleyerek şeflerden, çocuklarını askeri ve idari eğitim için göndermelerini istemişti. Kabile şeflerinin çocuklarından oluşturduğu, kısa sürede sayıları 1200'e ulaşmış

[385] Sikainga, "The Legacy of Slavery and Slave Trade", s. 80-81.
[386] Mowafi, *a.g.e.*, s. 52.
[387] Mire, a.g.m., s. 118.
[388] Shaw, *a.g.e.*, s. 57-58.
[389] Shaw, *a.g.e.*, s. 56-57.

olan askeri birliği eğitmiş, modern silahlarla donatmış, elbiseler vererek düzene sokmuştu.[390] Daha önce silahlı tüccar yardımcılarından (bahhare) oluşan 3-4000 kadar adamı vardı. Bunlar yeni ordunun çekirdeğini oluşturmakla birlikte kabilelerden topladığı adamlar veya satın aldıkları ile silahlı birliklerinin (bezincir daha sonra cihâdiye) sayısı 12.000'i geçerek Sudan tarihinde önemli rol oynayacak hale gelmişlerdi. Bunlara temel ancak yeterli eğitim en-Nûr Bey Enkare tarafından veriliyordu.[391] Askerlere iyi baktığı çevrede duyuldukça yerliler kendi istekleri ile gelip Zübeyir'in ordusuna katılmaya başladılar.[392] Kölelerden meydana getirdiği silahlı birliklerin sayısı 1870'lerin başında 20.000'den fazla bir seviyeye ulaştı.[393]

Ticaretin devam etmesi için yolların açık olması, medeniyete ulaşması gerekiyordu. Bunu tek başına sağlayamayacağından geniş çaplı bir organizasyon oluşturarak herkesin kazançlı çıkacağı bir düzen kurmaya çalıştı. Mal ve hizmetlerin serbestçe dolaşması; barış, düzen, bilgi ve kurumsallaşmış bir toplumu beraberinde getirecektir.[394] Ticareti arttırmak ve canlandırmak için yeni yollar aramaya başladı. Bahrü'l-Gazel'deki Mandugba ile Kuzey Sudan'daki Kordofan'da bulunan el-Ubeyd arası yirmi günlük mesafeydi ve kervanlar güneyden kuzeye doğru yolculuklarında buradan geçiyorlardı. el-Ubeyd kervan ve ulaşım için hem kuzey-güney hem de doğu-batı rotasında önemli bir kavşak noktasıydı. Bu güzergâh üzerinde birçok kabile bulunmaktaydı. Bunların en önemli ve güçlülerinden Bekkâre Araplarının bir kolu olan ve uzun süredir Kordofan bölgesinde bulunan Müslüman Rizeygat kabilesiydi. Rizeygatlar bölgeden geçen kervanlara saldırıp yağma yapmaktaydılar. Zübeyir elçiler göndererek kısa ve diğer güzergâhlara göre tehlikesi daha az olan bu yolun kullanıma açılması için seksen tane Rizeygat şeyhini davet ederek onlarla anlaşmış ve her biri elli kez Kur'an üzerine yemin ederek anlaşmayı onaylamıştı.[395] Rizeygat kabilesi ile 1866'da yaptığı anlaşma sonucu kervanlara koruma hizmetinin yanı sıra kervanlar ile her din ve milletten yolculara saldırmayacaklarına dair uzlaşarak düzenli bir geçiş ücreti ödemeye başladı.[396] Kısa olan bu yolun kullanımı ve güvenliği sayesinde ticaret canlandı ve Suriye, Mısır, Trablus, Tunus ve Fas'tan Mandukba'ya haftada üç dört kervan gelmeye başladı. Bunlar arasında Hüdeyde, Cidde, Masavvalı tüccarların yanı sıra Prusyalı, Fransız ve İtalyan tacirler de vardı.[397] Akın

[390] Shaw, *a.g.e.*, s. 37.
[391] O'Fahey, "Al-Zubayr's", s. 66.
[392] Shaw, *a.g.e.*, s. 58.
[393] Nugud, *a.g.e.*, s. xxii.
[394] Shaw, *a.g.e.*, s. 45-46.
[395] Jackson, *Black Ivory*, s. 32.
[396] Hill, *A Biographical*, s. 390.
[397] Jackson, *Black Ivory*, s. 32.

eden bu tüccarlar sayesinde artan ticaret ile hem giderler artmış hem de Zübeyir'in geliri dört yılın sonlarına doğru aylık 12.000 pounda yükselmişti.[398]

Düzenin kurulması, yolların açılması ile başka reformların da yapılması gereği hasıl oldu.[399] Zübeyir, tüccar olarak başladığı girişimlerini geliştirerek ticari ortamı düzeltmiş, asayişi sağlamaya başlamıştı. Bunlar hukuki ve idari yaptırım gücü olan örgütsel bir siyasi teşekkül ile mümkün olabilirdi. Organize bir adalet ve asayiş sistemine duyulan ihtiyaç sonucu askerlerin bir kısmı polis olarak yapılandırıldı ve büyük pazarların toplandığı kasabalarda mahkemeler kuruldu. Kabileler arasında, tüccarların kendi aralarında veya tüccarlar ile kabileler arasındaki anlaşmazlıklar çözülmeye çalışılarak idaresi altındaki bölgede meydana gelen sıkıntıları azaltmaya çalıştı. Mandugba'da kurulan üst mahkemede on kişilik bir kurul olup bunlar Şer'i hükümlere göre kanunlar çıkarmaya başladılar. Küçük mahkemeler Mısır'dan getirilen dört üyeden oluşmakta ve üst mahkemenin çıkardığı yasalara göre hüküm veriyorlardı. Batı standartlarına göre ilkel olan bu yasalar genellikle kısas anlayışına göreydi. Bu yasalar içinde köle avcılığı, hapis ve kamçı cezasını gerektiriyordu ve bu ceza yerliler yanında yabancılara da uygulanıyordu.[400] Hırsızlık, idamla cezalandırılıyordu. Eğer bir şey çalınırsa o köye gidiliyor ve hırsızın teslim edilmesi isteniyordu, teslim etmezlerse erkekler kılıçtan geçirilip kadınlar esir olarak alınıyordu.[401]

Yasaların çıkması ve yürürlüğe girmesi ile diğer uygulamalar da hayata geçmeye başladı. Bunların başında yamyamlığın önlenmesi geliyordu. Diğer kabilelerle ticaret ve kabile dışı evlilikler kabileler arası çatışmaları azaltmak için teşvik edilmeye çalışıldı.[402] Kasabalarda Arapça okullar kurularak İslam dini öğretilmeye çalışıldı. İleride tek devlet, tek millet olmak, tek dil kullanabilmek ve medeniyet uygulamalarının bölgeye ulaşmasını sağlamak, daha iyi iletişim kurabilmek için Arapça *lingua franca* olarak yaygınlaştırılmaya çalışıldı.

Yetmiş beş tane kabile reisinin oğlunu yanına alarak onların eğitimi ile ilgilenmiş, zihin dünyalarını değiştirerek akıl ve din bağlamında düşüncelerini olgunlaştırmaya çalışmıştı. Çünkü zihin dünyaları ilkel bir vahşilik üzerine bina edilmiş olan Afrika'nın bu ilkel topluluklarını medenileştirmeye çalışmaktaydı.[403] Bölgedeki insanları birbirleri ile savaşmayı bırakarak barış ve huzur ortamında tarım ve ticaret yapmaları için ikna etmeye gayret

[398] Shaw, *a.g.e.*, s. 60-62.
[399] Jackson, *Black Ivory*, s. 31.
[400] Shaw, *a.g.e.*, s. 48-50.
[401] Jackson, *Black Ivory*, s. 49-50.
[402] Jackson, *Black Ivory*, s. 54.
[403] Shaw, *a.g.e.*, s. 50-51.

gösterdi. Çok yönlü kişiliğe sahip olan Zübeyir bunları yaparken tüccar, devlet adamı, diplomat, müzakereci rollerini maharetle oynuyordu.

Ticaretin canlanması, idari ve özellikle askeri teşkilatlanmanın düzene girmeye başlaması ile güney ve batı bölgelerine yeni seferler yaptıran Zübeyir Paşa, politik hedeflerini genişletmeye başladı.[404] Bunların en zorlusu Bahrü'l-Gazel bölgesindeki İndigo kabilesinin kralı Motto idi. Yapılan savaşta Motto yenilmiş ve dağlara kaçmıştı. Adamları onu terk etmiş, etraftaki kabileler sahip çıkmamış, aç ve perişan halde Zübeyir'in yanına çocukları ile birlikte gelerek teslim olmuştu. Zübeyir onu affetmiş, kendisine bağlı bir emir olarak tekrar eski makamına yollamıştı. Bunun üzerine adamları geri dönerek Zübeyir'in öğrettiği şekliyle tarım yapmaya ve daha sonra vergi vermeye başladılar. Motto'nun üzerine yapılan seferden sonra yamyamların yaşadığı bölgelere doğru yeni seferler düzenlendi. Urihaimo, Sabanga, Abdinga gibi kabilelerin şefleri ve diğer bölgelerde barış içinde anlaşmalar yapmaya gayret ederek hem düzeni oturtmaya hem de ticaretini arttırmaya çalıştı.[405]

Zübeyir'in uygulama koyduğu düzene göre yeni ele geçen yerlerde ahali üç yıl sonra vergi vermeye başlıyordu. İlk yıl savaş sebebiyle bütün ürün genellikle zarar görüyordu; ikinci yıl kendi ihtiyaçları için ekip biçiyor; üçüncü yıl artık vergi verecek hale gelebiliyorlardı.[406] Askerlerin, kölelerin ve yerlilerin yiyecek ihtiyaçları için sürekli tarımsal üretim ve iş gücü gerekliydi.[407] İç bölgelerle olan ticarette mallar köleler vasıtasıyla taşınıyordu. Her şey insan gücü ile yapıldığından köleye ihtiyaç duyulmaktaydı. Ancak kendi idari sınırlarının güneyi ve daha aşağı kısımları köle elde etme bölgeleriydi. [408] Önceleri fildişi ve diğer ticari malların alım-satımı ile uğraşan tüccarlar zaman içinde fildişinin azalması sonucu çalıştırdıkları adamlar ile silahlı birliklerinin giderleri ve cari harcamalarının yanı sıra hükümete verdikleri ağır vergiden dolayı para kazanamaz olmaya başlayınca köle ticaretine yöneldiler ve hükümetin kontrolünün dışında kalan güney bölgelere doğru ilerlediler.[409]

Tikma daha önce Zübeyir'in gücünden çekindiği için bölgesinden onu çıkartmış bu sebeple de araları bozulmuştu. Ancak Zübeyir'in bölgede sulh ve huzur ortamı oluşturmaya çalıştığını görünce Tikma da ilişkilerini düzeltmek için girişimlerde bulundu. Motto seferinden yaklaşık iki yıl sonra Tikma bir mesaj göndererek yerin altından bazı insanların

[404] Nugud, *a.g.e.*, s. xxii.
[405] Shaw, *a.g.e.*, s. 42-43.
[406] Shaw, *a.g.e.*, s. 40-42.
[407] O'Fahey, "Al-Zubayr's", s. 66.
[408] Shaw, *a.g.e.*, s. 43.
[409] Sikainga, "The Legacy of Slavery and Slave Trade", s. 79.

çıkarak kendilerine saldırdığını ve daha sonra tekrar yerin altına girdiklerini söyleyerek yardım etmesini istedi. 2.000 kadar adamıyla giden Zübeyir, Tikma'ya saldıranların bir mağarada yaşayan ve kendilerini Gurundi olarak tanımlayan yerliler olduğunu anlayarak onlarla anlaşmış ve zarar vermelerini engellemişti.[410] Eşi Ranbu ile hala evliydi ve kayınpederi Tikma her yıl kızının ihtiyaçları için hediye olarak elli kantar (2.800 kg) fildişi, iki yüz tulum bal, yüz erdeb (12.000 kg) susam ile yüz tane köle gönderiyordu.[411] Ancak Zübeyir'in sultanlığının sınırları genişleyip Tikma'nın topraklarına yaklaşınca hediye yollamayı durdurmuş ve düşman olarak bakmaya başlamıştı. 1872 yılı başında amcası Marbu'yu tekrar Zübeyir'in üzerine büyük bir ordu ile göndermiş, sınır kasabalarına saldırmışlardı. Zübeyir barış yapmak için elçiler yollamış, elçilere verilen cevapta topraklarını genişletmeyi bırakıp, eskisi gibi ticaretle uğraşmasını yoksa kendisi ile savaşarak sultanlığını güç kullanarak dağıtacağını ifade etmişti. Bunun üzerine Zübeyir "Git kralına söyle ki ben asla topraklarımı terk etmeyeceğim, ben kılıçla sahip oldum ve onun yaptığı sadece bir tehdit, eğer beni çok zayıf ve kendi gücünü çok fazla görüyorsa yollasın. O, ancak putperest vahşileri yener" sözleri ile karşılık verdi. Yapılan savaş on üç ay sürdü ve nihayetinde Tikma ve amcası Marbu öldürüldüler. Tikma'nın kabilesinden seksen şef gelerek Zübeyir'e itaatlerini bildirdi.[412]

Hufrat bakır madenleri (Hufrat en-Nuhas) Dârfûr'un güneyindeki bir bölgedeydi ve burayı ele geçirmek Zübeyir için bir tutku haline gelmişti. Yapılan sefer sonucu buranın ele geçirilmesi ile hem gelirleri çoğaldı, hem de itibarı arttı. Hufrat en-Nuhas bölgesinin ele geçirilmesi ile başarı ile uyguladığı düzeni burada da kurmaya çalışmış fakat köle tüccarlarının buraya doluşması sonucu şartlar buna imkân vermemişti. Köle akınları artık idare ettiği bölgenin son sınırı olan Uribhamo bölgesinin ötelerinde yapılmaya başlandı. Zübeyir'in gücü ve şöhreti Hattıistivâ Müdüriyeti'ne kadar yayılmış, adını kullanan tüccarlar rahatlıkla yolları kullanarak ticaretlerini devam ettirmişler, kendilerine karşı saldırılar kesilmişti. Bu sebepten dolayı tüccarlar onun korumasını ve liderliğini kabul etmekte sıkıntı çekmiyordu.[413] (Kendi iddiasına göre) köle tüccarları da dâhil olmak üzere her türlü ticaret kervanı kendi ismini kullanarak geçtiği için kendisi de köle tüccarı olarak anılmaktaydı.[414]

[410] Shaw, *a.g.e.*, s. 43-45; O'Fahey, "Al-Zubayr's", s. 65.
[411] Bir Kantar 56 kg gelmektedir; bir erdeb susam, 120 kg gelmektedir. *DİA*, C.22, s. 442.
[412] Jackson, *Black Ivory*, s. 52-54.
[413] Nugud, *a.g.e.*, s. xxii.
[414] Shaw, *a.g.e.*, s. 48.

Zübeyir'in idare ettiği bölgelerde köle avcılığı yapılmıyordu. Kendi ifadesine göre köle avcılığına izin verilen bir yerde düzen sağlamanın imkânı yoktu. Ancak kendisi sahip olduğu 20.000 kadar köleyi satın almıştı. Köle o günün şartlarında tıpkı makineler gibi temel üretim aracıydı ve çoğu yerde olduğu gibi bölgede üretim, köle emeği üzerinden sağlanıyordu. Bu sebeple bir taraftan köle avcılığına karşı olduğunu söylerken diğer taraftan Mısır'daki köleliğin devamını (üretimin devamı açısından) savunmaktaydı. Aynı şekilde Mısırlı idareciler, batılı politikacılar ile konuşurken köle ticaretinin yasaklanmasını savunurken kalplerinde bunun imkânsızlığını hissediyorlardı.[415] Arz talep dengesi ve dinen caiz olması uzun sürelerden beri yapılan bu ticaretin yasal olmasını sağlamıştı. Ayrıca köle sahibi olmaya izin verilirken köle ticaretinin yasaklanması bu ticaretin kaldırılmasını imkânsızlaştırıyordu. Köle pazarlarında talep varsa kaynağında yani Beyaz Nil (Bahrü'l-Gazel) ile Ekvator arasındaki bölgede köle avcılığı ve ticareti nasıl yasaklanacaktı?

Köle ticareti yasaklanmasına rağmen Zübeyir ve diğer tüccarlar, silah ve baruta ulaşmakta sıkıntı çekmiyorlardı. Çok uzun mesafelerden, bu silahlar Bahrü'l-Gazel'e engelleme ve sıkıntı çekilmeden getirilebiliyordu. Memurların bunlara karşı bir engellemesi olsaydı bölgeye silahın ulaşması çok zor olurdu. Mısır'dan Sudan'a gitmek isteyen biri Asvan'a bir tüfek ile birkaç fişek ile geldiğinde olmadık zorluklar çıkarılırken bu denli ağır cephane nasıl oluyor da Afrika'nın ortalarına kadar sevk edilebiliyordu? Eğer böylesine bir sessiz göz yumma, görmezden gelme veya açık bir yardım olmasaydı Zübeyir (ve diğer Hartumurlar) asla Bahrü'l-Gazel'deki askeri seferleri icra edemez, bu denli büyük bir devlet organizasyonunu devam ettiremez veyahut Dârfûr gibi köklü sultanlıkları yıkamazdı. Sudan Valisi tarafından gönderilen Dârfûr kökenli Muhammed el-Hilâli birlikleri ile mücadele edemez, giriştiği yaklaşık yüz yirmi muharebeden zaferle çıkamazdı.[416]

Hıdiv İsmail Paşa'nın gözde bürokratlarından biri olan Cafer Mazhar Paşa, köle askerlerin çıkardığı bir isyanın bastırılmasındaki başarısından dolayı önce Ferik rütbesine yükseltilmiş daha sonra da Sudan Genel-valisi olarak tayin edilmişti.[417] Hidiv İsmail'in onayıyla Cafer Mazhar Paşa (Hartum hükümeti) tarafından emrine verilen bir ordu ile Hilâli, Kordofan

[415] Shaw, *a.g.e.*, s. 54-55.
[416] Jackson, *Black Ivory*, s. 100-101.
[417] Ali Bilgenoğlu, *İngiliz Sömürgeciliğinin Mısır ve Sudan Örneğinde Karşılaştırmalı Bir Çözümlemesi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, 2013, s. 262. Bakınız nakleden Bilgenoğlu: Arthur E. Robinson, "The Rulers of the Sudan Since the Turkish Occupation until the Evacuation by Order of the Khedive", *Journal of the Royal African Society*, Vol. 24, No.93 (October, 1924), s. 46.

taraflarına gönderildi.[418] Bunun birkaç sebebi vardı. İlki, Dârfûr Sultanı'na karşı mücadele etmesi ve Hıdivliğin etki sahasını güneydoğu tarafındaki Bahrü'l-Gazel bölgesine doğru genişletmesiydi.[419] İkincisi, Zübeyir'in (ve diğer Hartumurların) artan güç ve nüfuzunun sınırlandırılmasıdır.[420] Üçüncü olarak, kölelik ve köle tüccarları ile mücadele edip Hıdiv'in İngilizlere karşı verdiği sözleri kısmen de olsa hayata geçirerek iflasın eşiğindeki Mısır'ın dış borçlanması için ortam oluşturulmasını sağlamaktı.[421] Cafer Paşa'nın, Zübeyir'e verdiği talimat ile Hilâli'ye her türlü yardımın yapılması istendi. Hilâli, Dârfûr'a sefer için yola çıkmış ancak bu dönemde Dârfûr'a ait bir bölge olarak anılan Hufrat el-Nuhas'a da yakın olan Meşre el-Rek'e gelmişti. Yanında Muhammed Münib Efendi idaresinde iki yüz düzenli Sudan askeri, Küçük Ali idaresinde dört yüz başıbozuk ve Hattıistivâ vilayetine ait altı yüz asker bulunmaktaydı.[422]

Dârfûr'dan uzak bir yer olan Meşre el-Rek'e gelerek yerleşmişti. Burada bir yıl kalmış ancak Dârfûr'a hareket etmemişti. Daha sonra Zübeyir'in zeribasından beş günlük mesafedeki Ali Amuri'nin zeribasını ele geçirerek oraya yerleşti. Durumdan şüphelenen Zübeyir, neden Dârfûr'a gitmediği konusunda soru sorunca: Özel görevle geldiğini, Beyaz Nil bölgesini (Bahrü'l-Gazel) ele geçirmesinin istendiğini ancak buraları Zübeyir'in yönettiği ve kendisi ve askerlerine bir yıldır baktığını, onun için birlikte bölgeyi yönetebilecekleri cevabını vermişti. Zübeyir elinde resmi bir yazı olup olmadığını sorunca ters cevap almıştı. Zübeyir, Hilâli'nin Bahrü'l-Gazel bölgesi için değil Hufrat el-Nuhas bölgesini işgal etmek için gönderildiğini anlamış ve bölgedeki diğer Zeribalardaki tüccarları uyarmıştı.[423]

Zübeyir, Hilâli'nin Meşre el-Rek'den bölgeye gelirken yolda kendisine itiraz eden komutanlardan Küçük Ali'yi zehirleterek öldürdüğü haberini almıştı. Kendisi için de aynı durum meydana gelebileceğinden şüphelenerek Hilâli'ye karşı tedbirli davranmaya başladı. Bu sırada Hilâli, bölgede kendini Mehdi ilan ettikten sonra Küçük Ali'nin mallarını yağmalayarak bir kısmını adamlarına dağıttı, geri kalanını da kendi aldı ve çevredeki zeribalar ile yerleşim yerlerine saldırarak birçok karışıklık çıkarttı. Bunlar arasında ilk saldırdığı Ağad'ın (Ebû Mangura) zeribasıydı. Burayı yağmaladıktan sonra Ağad'ın diğer zeribasını

[418] Junker'den alıntı olarak Muhammed el-Bulalavi (el-Hilâli) Tibuların Fitri Gölü'nün güney-doğusunda yaşayan bir kabileye mensuptu. Bölge Dârfûr'un güney-batı taraflarındadır. (Jackson, *Black Ivory*, s. 33 dipnot 1.) Holt ise el-Hilâli'nin Fas'dan geldiğini belirtmiştir. (Holt, *Sudan from the Funj*, s. 68). Muhtemelen Yusuf Fadl Hasan da Holt'tan alıntı olarak Faslı olduğunu beyan etmiştir (Fadl Hasan, "Some Aspects of the Arab Slave", s. 75).
[419] Holt, *Sudan from the Funj*, s. 68.
[420] "The Story of an Extraordinary Career", *Star Gazette* (*Pall Mall Gazette*), Issue 6829, 23 Haziran 1900, s. 1.
[421] Mowafi, *a.g.e.*, s. 65.
[422] Jackson, *Black Ivory*, s. 33.
[423] Jackson, *Black Ivory*, s. 34, 35.

yağmalamış, daha sonra Bekir Ağa'nın zeribası, Ca'lili Zübeyir Ved el-Fadl ile Dongolalı Ved Ebter'in zeribaları aynı akibete uğramıştı. Bölgedeki diğer zeribalara saldıracakken adamları Hilâli'yi uyarmış ve eğer Zübeyir yakalanırsa diğer tüccarlar kolaylıkla boyun eğeceğinden tek tek uğraşmayı bırakmıştı. Bunun üzerine yeterince güçlendiğini hissedince Zübeyir'in bulunduğu Dim- Zübeyir'e saldırmış, çıkan çatışmada Hilâli bozguna uğrayarak Dar Mufio'ya kaçmıştı. Hilâli, Râbih tarafından Dar Mufio yakınlarındaki Dim-Gugu'da öldürüldü.[424] 1871'de çıkan olaylar ve vukua gelen muharebe sonucu Hartum hükümetinin yolladığı komisyon, Zübeyir'i haklı bulmuş, Hilâli'yi ihanet ile suçlamış, adamları Zübeyir'in emrine verilmiş ve Zübeyir; Bahrü'l-Gazel Eyaleti'nin valisi olarak atanmıştı.[425] Hilâli galibiyetinden sonra Zübeyir, itibarını arttırmış ve Bahrü'l-Gazel'in tartışmasız hâkimi olmuştu.[426] Bu dönemde idaresi altındaki birliklerin sayısı 12.000 kadar olup bunların 8.000 kadarı Sabunga'da olup diğerleri elli, yüz ve yüz elli kişilik gruplar halinde Baye, Bunut, Ebû Dinga gibi bölgelere dağıtılmışlardı.[427]

Hilâli olayı ve akabinde öldürülmesinden kısa bir süre sonra Zübeyir tekrar işlerini yoluna koyma gayreti içindeyken diğer siyasi gelişmelere paralel olarak Tikma sorunu meydana geldi. Kayınpederi Tikma'nın neden Zübeyir'e karşı harekete geçtiği tam anlaşılamasa da on üç aylık mücadelenin sonunda Tikma ve Anunga müttefikleri yenilgiye uğratılarak tüccarların Vele Nehri'ne kadar güneye inmelerinin yolu açılmış oldu. Bu galibiyet, Hartumur olarak adlandırılan Hartum merkezli tüccarların (Müslim veya gayrimüslim) Azande bölgesindeki üstünlüklerini pekiştirirken, Zübeyir'in de Hartumurlar üzerindeki otoritesini tartışmasız bir şekilde yükseltti.[428] Zübeyir Paşa gibi büyük ve güçlü tüccarların Kongo ve Azande bölgelerinde yeni zeribalar inşa edene kadar ve buralara ulaşan yolların güvenliğini sağlayıncaya kadar tüccarlar Bahrü'l-Gazel'deki zeribaların etrafında toplanıp kalmıştı.[429]

Bu sırada (1872) Rizeygatlar Zübeyir ile yaptıkları anlaşmaya rağmen gelenekleri olarak var olagelen yağmalama arzuları ile büyük bir kervana saldırmış, kervanda bulunanların çoğunu öldürmüş, mallarını yağmalamışlardı. Hayatta kalanların bir kısmı, olayı Zübeyir'e haber verdi. Bunun üzerine Zübeyir gönderdiği elçiyle anlaşmalarını hatırlatarak tekrar yeni bir anlaşma yapmak için görüşmelerde bulunduysa da Rizeygatlar uzlaşmaya razı gelmeyerek

[424] Jackson, *Black Ivory*, s. 43-47.
[425] Shaw, *a.g.e.*, s. 63-70; Hill, *A Biographical*, s. 391; Şibeyke, *a.g.e.*, s. 171.
[426] Mowafi, *a.g.e.*, s. 65.
[427] Jackson, *Black Ivory*, s. 51.
[428] Mire, a.g.m., s. 119.
[429] Collins, a.g.m., s. 157.

savaş yolunu tercih ettiler.[430] Fakat Zübeyir devlet adamlığı vasfı ve diplomasiye verdiği önemden dolayı barış içerisinde ticaretin devamı için girişimlerini devam ettirmiş, yolların açılması ve güvenliğinin sağlanması için çareler aramaya çalışarak kendisine yardımcı olacağı, Rizeygatlar ile arasını düzelteceği umuduyla Dârfûr Sultanı İbrahim'e 27 Haziran 1873 tarihinde mektup yazıp elçi göndermişti. Sultan bu çağrıyı önemsememiş, bu çağrıyla ilgilenmemişti. Zübeyir'in faaliyetlerini sürdürdüğü ve idari yapı oluşturmaya çalıştığı bölgeler, Dârfûr Sultanlığının çok uzun zamandır etki alanı içinde kalan bölgelerdi.[431] Şimdi buraları Zübeyir, idaresi altına almaya çalışarak Dârfûr Sultanlığının iktisadi ve siyasi olarak altını oymaya başlamıştı. Bu sebepten dolayı Dârfûr Sultanı, arabuluculuk yapmak bir yana esasında Rizeygat Araplarını kışkırtıp kervana saldırmaları için teşvik etmişti.

Rizeygatlar, Dârfûr Sultanının desteğine güvenerek Zübeyir ile olan anlaşmalarını yenilemediklerinden, savaş kaçınılmaz hale geldi. 10 Temmuz'dan 28 Ağustosa kadar süren savaşta 15.000 kadar Rizeygat bedevisi 4500 kadar iyi donanımlı Zübeyir kuvveti ile çarpışmıştı. Rizeygatların bölgesinde su az bulunmaktaydı. Bu kadar kalabalık ordunun su ihtiyacını karşılamak için Bahrü'l-Gazel bölgesindeki nehirlere geldiklerinde Rizeygatlar bozguna uğradı ve Zübeyir, Şekke'yi alarak bölgeyi ele geçirdi.[432] Hartum'a yazdığı mektupla durumu haber veren Zübeyir, bölgeye vali atanmasını isteyerek idareyi devretmeyi teklif etti. 22 Kasım 1873 tarihinde kendisine gelen cevapta yıllık 15.000 pound vergi karşılığında *Bey* unvanı verilerek Bahrü'l-Gazel ve Şekke Valisi olarak atandığı bildirildi.[433]

Bu sırada Rizeygatlardan kurtulanlar Dârfûr Sultanı İbrahim Muhammed el-Hüseyin'e sığınmıştı. Bunlar arasında Munzal ve Ulayyan isimli iki tane Rizeygat şeyhi de vardı. Ulayyan, önceden Zübeyir'in kölesi olup daha sonra Zübeyir ile ticaret yaparak zenginleşmişti.[434] Zübeyir, 8 Eylül 1873 tarihinde Sultan'a yazdığı mektup ile kendisine sığınan isyancıları teslim etmesini istedi. Sultan İbrahim, kaçakları vermediği gibi Zübeyir'i tehdit ederek ele geçirdiği bölgelerin kendisinin olduğunu beyan etmiş, buraları terk etmesini istemişti. Bu dönemde Dârfûr Sultanlığı el-Fâşir, Dara, Kebkebiye ve Şekke isimli dört bölgeden oluşmaktaydı ve Şekke, Zübeyir'in işgali altındaydı.[435] Zübeyir ile Sultan arasında bu konuda mektuplaşmalar olmasına rağmen bir sonuç çıkmadı.[436] Bu sırada (1874) Sudan

[430] Jackson, *Black Ivory*, s. 55; Mowafi, *a.g.e.*, s. 76.
[431] Sikainga, "The Legacy of Slavery and Slave Trade", s. 80.
[432] Jackson, *Black Ivory*, s. 56-57.
[433] Hill, *A Biographical*, s. 391; Shaw, *a.g.e.*, s. 70-73; Holt, *Sudan from the Funj*, s. 76.
[434] Jackson, *Black Ivory*, s. 58.
[435] Count Gleichen, *The Anglo-Egyptian Sudan*, Vol.1, Harrison and Sons, London, 1905, s. 256.
[436] Jackson, *Black Ivory*, s. 58-59.

Valisi, Dârfûr'dan gönderilen köle kervanını Mısır topraklarına girdiğinde ele geçirerek bütün kölelere el koydu. Sultan İbrahim bu olay üzerine tartışmalı olan Zübeyir'in bölgesi Şekke'ye (Güney Dârfûr) saldırmış ve köle kervanları için lazım olan *Zürre* tedarikine ambargo koyarak diğer köle tüccarlarının hareketlerini kısıtlamaya çalıştı.[437] Olayların akış silsilesine baktığımızda Rizeygatlar bölgelerinden geçen köle kervanına saldırmış, Sudan Valisi, Dârfûr Sultanı'na ait köle kervanına köle ticaret yasağı sebebiyle el koymuş, bunun üzerine Dârfûr Sultanı da *Zürre* satışını engelleyerek Bahrü'l-Gazelden gelen köle kervanındakilerin açlıktan ölmesine sebep olmuştu. Bu bağlamda Zübeyir açısından kervan yolunun açık olabilmesi için Dârfûr'un ele geçirilmesi gerekli hale geldi.

Sultan İbrahim, Zübeyir'i Şekke'dan atabilmek için Dârfûr'un güneyindeki Dara'da yaşayan kabile şefi Ahmed Şette ile Dârfûr'un doğusundaki komutan Said en-Nûr'a talimat yollayarak hazırlık yapmalarını istedi. Zübeyir, Hıdiv İsmail Paşa'yı gelişmelerden haberdar etti. Dârfûr'a sefer yapacağını söyleyince, Hıdiv de Zübeyir'in Dârfûr'u alarak saygınlığının ve gücünün daha fazla artmasını ve kendisine rakip olmasını istemediğinden harekete geçti.[438] Hıdiv, Zübeyir'e yardım için 380 eğitimli asker ile üç top göndermenin yanı sıra Sudan Valisi İsmail Yakub Paşa'ya verdiği talimat ile Zübeyir'e destek vermesini istedi. İsmail Eyyûb Paşa maiyetindeki Türk, Sudanlı ve Mısırlı askerler ile Şaykiye, Başıbozuk ve gönüllülerden oluşan 3.600 kişilik birlik yanlarındaki dağ topları ile doğudan Dârfûr'a doğru ilerlerken Zübeyir de güneyden harekete geçti.[439]

Dârfûr Sultanı 9.000 tanesi sipahi olmak üzere 40.000 kişilik bir ordu ile 23 top göndermişti.[440] Zübeyir'in kuvvetleri ise bazıları sipahi olmak üzere 9.000 kişiydi ve topları bulunmuyordu. Temmuz 1874 tarihinde iki ordu Şekke'nin kuzey-batısında yürüme mesafesi ile yirmi dört saatlik uzaklıktaki bölgede karşılaştılar. Yapılan çarpışmada Zübeyir yaralandı ve 400 kadar adamı öldü veya yaralandı. Zübeyir Şekke'ye geri çekilerek toparlanma imkânı buldu. Daha sonra yapılan savaşı Zübeyir kazandı ve düşman bozguna uğrayarak kaçmak zorunda kaldı. Ahmed Şette ile Said en-Nûr da ölenler arasındaydı. Dârfûr kuvvetlerinin kaçarken bıraktığı malzemeler arasında 23 topun yanı sıra 27 deve yükü cephane, 2000 zırh, 300 çelik kalkan, büyük miktar at, küçük silahlar ile büyük miktar kamp malzemesi

[437] Gleichen, *a.g.e.*, s. 235-6.
[438] "The Story of an Extraordinary Career", *Star Gazette*, s. 1.
[439] Jackson, *Black Ivory*, s. 60-61.
[440] Başka kaynakta sayı 30.000 olarak verilmiştir (Jackson, *Black Ivory*, s. 61).

bulunmaktaydı. Bu galibiyet ile hem saygınlığı arttı hem de yüklü miktar ganimet ele geçirmiş oldu.[441]

Aynı günlerde Bargud şefi Şattay Ahmed Nimr, (Vezir) Ahmed Şette'nin hayatta kalan adamlarını toplamış, Zübeyir'in karargahını kuşatarak Dârfûr Sultanı İbrahim gelinceye kadar oyalamaya çalışmıştı. Zübeyir herhangi bir girişimde bulunmayarak beklemiş, Sultan İbrahim'in birliklerinin yola çıktığı haberini alınca komutanlarından Râbih'i Şattay Ahmed'in üzerine yollamış, adamlarıyla birlikte hepsi öldürülmüş, atları, silahları, zırhları ve sığırları ganimet olarak ele geçirilmişti.[442] Zübeyir, 16 Ağustos 1874 tarihinde Sultan İbrahim'e bir mektup yollayarak teslim olmasını söyledi. Bu teklife kızan Sultan, çoğunluğu sipahi ve zırh giymiş tüfekli piyadelerden oluşan 100.000 kişi toplayarak aralarında Ali et-Tamavi, Vezir Ahmed Şette'den sonra güney Dârfûr (Dara) bölgesinin şefi olan Ahmed Kume, Hasan Ved İbli (Abli), İbrahim Ved Dur gibi şeflerin bulunduğu ordu, amcası Emir Hisabullah komutasında yola çıkarak 25 Ağustos 1874'te Dara'ya ulaşarak her taraftan Zübeyir'i kuşatmışlardı. Zübeyir'e mektup yollayarak "Bizim topraklarımızı işgal ettin, vezirimiz Ahmed Şette ile Şattay Ahmed Nimr'i öldürdün, şimdi topraklarımızı barış ve iyi niyet örneği olarak terk et!" diyerek uyarmışlardı. Zübeyir verdiği cevapta topraklarını güç kullanarak aldığını, Allah istemediği sürece terk etmeyeceğini, eğer savaşmak istiyorlarsa devam etmelerini, yoksa geldikleri yere geri dönmelerini söyledi. Artık savaş kaçınılmaz bir hal almıştı. Sekiz gün çarpışmalar devam etmiş, kuşatma kaldırılmamış, Zübeyir'in askerlerinin erzakları tükenmişti. Dârfûr birlikleri, çadırlarını söküp malzemelerini alarak tüfek mermilerinin menzilinin dışına kadar geri çekilmiş ancak kuşatmayı kaldırmamışlardı. Ahmed Kume, Zübeyir'in elinde esir olan kızını fidye vererek kurtarmak için Zübeyir'in yanına gelmiş ancak Zübeyir fidye istemediğini, Dârfûrluların neden geri çekildiklerini ve ne yapmaya çalıştıklarını öğrenerek kendisine söylerse kızını bırakacağını ifade etmişti. Ahmed Kume geri giderek Dârfûrluların içki içip sarhoş olduklarını, ertesi gün ise hücuma geçeceklerini söyleyince 31 Ağustos gecesi Zübeyir 8.000 adamı ile gece baskını düzenleyerek Dârfûr birliklerini dağıtmış, birçok askerin yanı sıra Sultan'ın kırk kadar çocuğu da öldürülmüştü. Ele geçen ganimetler arasında iki bin zırh, 2.700 çadır, sekiz top, yüklü miktar da silah ve mühimmat ve orduya dört ay yetecek kadar yiyecek vardı.[443] Emir Hisabullah dağılan askerleri toplayarak 8 Eylül 1874 tarihinde tekrar saldırdıysa da hezimete uğrayarak dağılmışlardı.

[441] Shaw, *a.g.e.*, s. 73-76.
[442] Jackson, *Black Ivory*, s. 62.
[443] Jackson, *Black Ivory*, s. 62-65.

Bu yenilgi üzerine Sultan İbrahim üçüncü bir ordu toplamaya başlayarak herkesi silahaltına çağırdı. 30.000 kadarı süvari olmak üzere çoğu tüfeklerle teçhiz edilmiş 150.000 kadar adam toplandı. Dârfûr birliği 16 Ekim 1874 tarihinde Dara'ya vardı ve burada yapılan iki günlük savaştan bir sonuç elde edilemedi. Sultan İbrahim, Zübeyir'e aşağılayıcı mektup yazarak ertesi gün büyük bir savaş olacağını bildirmesine rağmen gece bölgeyi terk ederek geri çekildi. Zübeyir, Dârfûr güçlerinin peşinden giderek 23 Ekim'de el-Fâşir'e iki günlük mesafedeki Menevâşî bölgesinde onlara yetişti.[444]

Artık Zübeyir'in ordusu yeni katılanlarla birlikte 12.000 tanesi piyade ve 10.000 tanesi sipahi olmak üzere el-Fâşir üzerine yürüyecek kadar güçlenmişti. Zübeyir, Dârfûr ile savaşmak istememiş sadece ticaret yollarının açık kalmasını sağlamak için çabalamış, uzlaşmak için Sultan ile arasında sekiz tane mektup gidip gelmiş fakat Dârfûr Sultanı savaşta ısrar etmişti.[445] 25 Ekim 1874'te yapılan Menevâşî savaşı kesin bir zaferle sonuçlanmış, Sultan, çocukları ve önde gelen şeyhler öldürülmüş ve 3 Kasım 1874'te el-Fâşir'e girilmişti.[446] Bu galibiyette İsmail Eyyûb Paşa'nın herhangi bir katkısı olmamış, uzak bir bölge olan Foja'da durarak savaşın akıbetini beklemişti. Zübeyir Paşa yazdığı mektupla neden yardıma gelmediğini sormuş, aldığı cevapta: "Kendisinin veya Hıdiv'in Dârfûr'a saldırması için herhangi bir emir vermediğini, kendi başına böyle bir işe giriştiğini, ya saldırıp kazanmasını veya kaçmasını tavsiye edip kendisi için en hayırlı ne ise onu yapmasını söylemişti".[447]

Zübeyir artık Dârfûr ve Şekke fatihi, Mandugba yöneticisi, 20.000 kişilik ordunun komutanı ve çok geniş şahsi gelirin sahibi haline gelmişti. Bahrü'l-Gazel'de iken siyasi, askeri ve iktisadi gücünden dolayı Hıdiv tarafından şüphe ile bakılan Zübeyir'in Dârfûr'u alarak Mısır'a rakip olacak duruma gelmesi, kendisine karşı tedbir alınması için vaktin geldiğini göstermişti.[448] Bahrü'l-Gazel valiliğinin kendisine verildiği gibi Dârfûr Valiliği'nin de verilmesini beklerken bu gerçekleşmedi. Mehmed Ali Paşa, Sudan'ı ele geçirdiği zaman yönetimi kendisine dolaylı olarak bağladı. Sudan'a genel-vali atanmış, bu genel-valiye bağlı eyalet valileri vasıtasıyla Sudan yönetilmekteydi. Zübeyir, Hıdiv'e bağlılığını bildirerek idari yapı kurduğu Bahrü'l-Gazel bölgesini Mısır Hükümeti'ne bağlayınca kendisi de Sudan Genel-valisine bağlı bir yönetici durumuna geldi. Bu kadar gücü ele geçirmişken Zübeyir, Dârfûr

[444] Jackson, *Black Ivory*, s. 65-67.
[445] Shaw, *a.g.e.*, s. 75, 84.
[446] Mowafi, *a.g.e.*, s. 76; Şukayr, *a.g.e*., s. 584-593.
[447] Jackson, *Black Ivory*, s. 69.
[448] Nugud, *a.g.e.*, s. xxii.

valiliğini Hıdiv tarafından görevlendirilen Kordofan Valisi İsmail Eyyûb'a 1875 yılının başlarında teslim ederek Hıdiv'e bağlılığını bir kez daha göstermiş oldu.[449]

Sultan İbrahim savaşta öldürülünce geride kalan askerler ve Dârfûr halkı, sultanın amcası Emir Hisabullah'ın idaresi altında birleştiler ve direniş için Cebel Merre'ye (Merre Dağı) çekildiler. Zübeyir, Dârfûr idaresini İsmail Paşa'ya devrettikten sonra hükümet birliklerinden aldığı 200 savaş atı, eğitimli 400 asker ve idaresi altındaki 12.000 kişilik kuvvetle birlikte Cebel Merre'ye doğru harekete geçti. Emir Hisabullah, Zübeyir'in birliklerini görünce mücadelenin imkânsızlığını anlayarak teslim oldu. Teslim olanlar arasında sabık Sultan İbrahim'in bazı çocukları, sultanın kız kardeşi Meyrem Arefe, diğer hanedan mensupları, sultanın 500 tane eş ve cariyesi, 80 tavaşi harem ağası, 1200 kadar idareci ve şef bulunmaktaydı. Bu askeri sefer, doksan altı günde tamamlandı. Emir Hisabullah yıllık 100.000 pound haraç (vergi) ödeyerek Hıdiviyet'e bağlı sultan (vasal) olarak atanmasını Zübeyir aracılığı ile Hıdiv İsmail Paşa'ya teklif etmiş ancak teklifi kabul edilmedi. Emir Hisabullah ve Sultan İbrahim'in yerine (gizli) sultan seçilen Emir Muhammed el-Fadl ile sultanın çocukları ile diğer hanedan mensuplarının çoğu Kahire'ye gönderildiler. Bir ay sonra bir mektup alarak Emir Hisabullahın kardeşi Buş'un, Sultanın hayatta kalan bir kısım çocuklarını yanına alarak isyana kalkıştığı, Cebel Merre'de toplandıkları ve bölgeyi istikrarsızlaştırdıklarını öğrenmiş, bu isyanı bastırmak için görevlendirildi. 3 Ağustos 1875 tarihinde Cebel Merre'ye varmış, isyancılarla çarpışmaya başlamış, on beş gün süren çarpışmalar sonunda isyancılar mevzilerini terk ederek kaçtı. Zübeyir, oğlu Süleyman'ın yanına 1.200 kadar adamını Cebel Merre'de bırakmış, isyancıları takibe başladı. Kebkebiye yakınlarında Seref el-Cedid mevkiinde isyancılara karşı ani bir saldırı düzenleyerek Buş, kardeşi Seyfeddin ve otuz yedi komutanı öldürerek isyanı bastırdı.[450]

Bunun yanında Dar Masalit, Dar Tama, Dar Kımr, Dar Sıla alınmış, Vadây'ın (günümüz Çad) bir kısmı da ele geçmişti.[451] Vadây'ın tamamını alarak Hıdivlik idaresi altına almaya niyetlenmişti. Vadây kıtasının başkentine iki günlük mesafe kaldığında Vadây Sultanından bir mektup almıştı. Mektupta haraç vererek Hıdivlik idaresi altında sultanlığına devam etmek istediğini beyan ederek 50 savaş atı ve 8.000 riyal para yollamıştı. Yazılı bir anlaşma yapılacakken İsmail Paşa'dan aldığı mektupla acilen Vadây kıtasını terk ederek geri dönmesi istenmişti. Vadây Sultanı, veziri Ahmed Tunka'yı kuzeydeki Siva Vadisi yoluyla Hıdiv'in

[449] Shaw, *a.g.e.*, s. 78-79.
[450] Jackson, *Black Ivory*, s. 70-72.
[451] Hill, *A Biographical*, s. 391.

yanına göndererek Zübeyir'i şikayet etmişti. Hıdiv'in, İsmail Paşa'ya verdiği talimatla Zübeyir geri çağrılmış ve Vadây kıtasının Zübeyir tarafından alınması bu suretle engellenmişti. Bu askeri sefer Zübeyir'in yaptığı toplam yüz yirmi seferin sonuncusu olup bu seferlerin üçünde yaralanmış (kendi ifadesine göre) "Allahın lütf-u keremiyle" hayatta kalmıştı.[452]

Zübeyir, İsmail Eyyûb Paşa'yı; cahil, düşüncesiz ve idareden anlamayan, para hırsı olan biri olarak tanımlamaktadır. Kısa sürede zengin olmak arzusu ile halkın üzerine aşırı vergi koyan Paşa, hem halkı yormuş hem de bölgedeki ticareti geriletmişti. Bölge, kervan yollarının kesiştiği bir güzergâhtaydı ve yüzyıllardır Keyra Hanedanlığı tarafından yönetilmişti. Zübeyir Paşa tarafından sultanlığın yıkılması, hanedanlığın bitirilmesi ve Mısır'dan vali atanmasına rağmen Darfur ileri gelenleri, resmi olmayan ancak sözünü dinleyecekleri hanedanlık mensupları arasından gizli sultanlar seçmeye başladılar. Sultan Muhammed Fadl'ın torunlarından Emir Harun'u gizli sultan seçen Dârfûr halkı, vergilerin yüksekliğini bahane ederek isyan etti. Zübeyir, halktan aşırı ve gereksiz vergi almasının yanlış olduğunu söyleyince vali, işine karıştığı iddiasıyla Zübeyir'i Hıdiv'e şikâyette bulundu. Bunun üzerine Hıdiv, Zübeyir'in etkisini azaltmak gayesiyle valinin tarafını tutmuş, çektiği telgraf ile valinin işine karışmamasını söylemişti. Valisi olduğu Bahrü'l-Gazel'e gitmesine izin verilene kadar Dara'da beklemesi söylenerek el-Fâşir'den uzaklaştırıldı.[453]

Bunun üzerine Zübeyir, Hıdiv ile yüz yüze görüşerek mevcut durum hakkında bilgi vermek istemiş, Hıdiv de onu Kahire'ye çağırmıştı.[454] Dârfûr'dan Kahire'ye hareket ettiğinde yanında 1000 tane silahlı adamı, Bahrü'l-Gazel bölgesindeki kabile şeflerinin yetmiş beş tane oğlu, en iyisinden yüz Arap atı, dört aslan, dört leopar ve on altı papağan, 165 kantar (9250 kg) fildişi hediye olarak götürmüştü.[455] Ayrıca Mısır'da rüşvet olarak dağıtmak üzere o günün parası ile 100.000 poundu da yanına almıştı.[456] Kahire'ye el-Ubeyd, Hartum, Berber, Ebû Hamid ve Korosko güzergâhını takip ederek 10 Haziran 1875 tarihinde vardı.[457] Hıdiv, Zübeyir'i Abbasiye'deki sarayında misafir etmiş, burada yanındakiler ile beraber 3 Ağustos 1875'e kadar misafir olarak kalmıştı. Bu tarihte Hıdiv, kendisini Giza'daki sarayına çağırmış ve Sudan'a dönmesi talimatını vermişti. Zübeyir dönüş için hazırlıklara başlamış, iki tane tekne satın almış, bunları ticari mallar ile doldurmuş ve Sudan'a dönmek için Hıdiv'den

[452] Jackson, *Black Ivory*, s. 73-74.
[453] Jackson, *Black Ivory*, s. 71-72, 77.
[454] Shaw, *a.g.e.*, s. 90-91.
[455] Shaw, *a.g.e.*, s. 101; Jackson, *Black Ivory*, s. 79.
[456] "The Story of an Extraordinary Career", *Star Gazette*, s. 1.
[457] Jackson, *Black Ivory*, s. 79.

talimat beklemeye başlamıştı. Hıdiv, 19 Ekim 1876 tarihinde yanına çağırarak: "Zübeyir Paşa, senin hakkındaki kesin kararımı verinceye kadar benim yanımda Kahire'de kalmanı istiyorum!" sözleri ile Kahire'den ayrılmasına izin vermemiş, kendisine Paşalık rütbesi verilerek zorunlu ikamete tabi tutulmuştu.[458] Kahire'ye gelmesi için davet edildiğinde bir daha Sudan'a geri dönemeyeceği korkusunu içinde hissetmesine rağmen isyan etmeyerek, emre riayet etmişti.[459]

Kahire'de zorunlu ikamete tabi tutulduğu sırada yeni bir gelişme meydana geldi. 1877 yılında Osmanlı-Rus Savaşı patlak verince Osmanlı Devleti, Hıdiv'den destek birliği göndermesini talep etti. Bunun üzerine gönderilen Mısır birliği ile beraber Zübeyir Paşa da Balkanlara gitti.[460] Bu birliklerin komutanı Osman Paşa iken, Hıdiv hanedanlığına mensup Prens Hasan da savaşa katılmıştı.[461] Burada altı ay kalarak Karadağ bölgesindeki çarpışmalara katıldılar. Mısır askerlerinin Balkanlardaki kış soğuklarına dayanamadığından Tuna birlikleri umum kumandanı Süleyman Paşa ile yapılan görüşmelerden sonra Varna'da bulunan Osmanlı askeri ile değiştirilmeleri kararlaştırılmış ve akabinde Mısır'a gönderilmişlerdi.[462] Zübeyir Paşa, dönüşte Dersaadet'e gitmek, burada Padişah ile görüşerek Sudan hakkında ilk elden bilgi vermek, Bâbıâli'nin desteğini alarak Sudan'da girişimlerde bulunmayı arzuladıysa da buna muvaffak olamadı.

Zübeyir, Dârfûr'dan ayrılırken sahip olduğu askerleri, oğlu Süleyman'ın idaresine bıraktı. 1856 doğumlu olan Süleyman bu sırada henüz on dokuz yaşında, tecrübesiz ve heyecanlı biriydi.[463] Dongolalılar ile Ca'liyyinler arasında önceden beri var olagelen bir rekabet bulunmaktaydı. Dongolalılar *Dangal* adlı bir kölenin soyundan geldikleri, Dangal'ın bir köle olmasına rağmen Nübye bölgesinin idarecisi olduğunu, daha sonra Arap kabileleri ile karışarak bugünkü hale geldiklerini geleneksel olarak anlatmaktadırlar. Ca'liyyin Arapları ise Hz. Abbâs'ın soyundan geldiklerini ve temiz bir nesle sahip olduklarını iddia ederek Dongolalıları küçümseyip alay etmektedirler. Aynı zamanda her iki kabile de köle ticareti ile uğraşmakta, Nil boyunca güneye inerek köle avcılığı yapmakta, aralarında uzun yıllara dayanan rekabet bulunmaktadır. Zübeyir'in bölgede vali olması ve silahlı güçlere sahip

[458] Hill, *A Biographical,* s. 391.
[459] Jackson, *Black Ivory*, s. 80.
[460] Hill, *A Biographical,* s. 391.
[461] Kezban Acar Kaplan, "Bazı Rus Subay ve Komutanların Günlüklerinde ve Hatıratında 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na Dair İzlenimleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı: XXXI/1, Yıl:2016, s. 228.
[462] BOA. Y. A. RES. 1. 15- 1 / 2 / 3. (15 Ekim 1877).
[463] Jackson, *Black Ivory*, s. 83.

bulunması; Dongolalıların eziklik, kıskançlık duygularını kabartmış, aralarındaki rekabeti kızıştırmıştı.[464]

Zübeyir'in kurmuş olduğu ticari ve idari düzenin devamı ve başarısı bölgede asayişin sağlanması, tüccarlar ile yerlilerin menfaat birlikteliği ile sağlanıyordu. Yerliler köle olarak avlanma veya satılma korkusu ile yaşarlarsa onlarla ticaret yapmak imkânsızlaşacak ve kervanların bölgeye gelerek ticaret yapmaları ihtimali kalmayacaktı. Nitekim Zübeyir, Dârfûr'a gittiğinde bölgede etkin olmaya başlayan bölgenin yerel reisi İdris Ebter, onun mirasına konmak, bütün kazanımları ele geçirmek için fırsat geldiğini düşünerek harekete geçti. Bu bağlamda köle avcılığını serbestleştirmiş, Süleyman Zübeyir'in otoritesine muhalefet etmeye veya meydan okumaya başlamış, Bahrü'l-Gazel bölgesini karıştırmış, düzeni bozmuş, yerel halka saldırarak onları köleleştirmeye, mallarını yağmalamaya başlamış, bunun sonucunda bütün ticari faaliyetler durmuş ve bölgede ticaret adına bir şey kalmamış, anarşi hâkim olmuştu.[465]

Yaptığı girişimler sonucu cezalandırılma endişesi ile Hartum'a kaçan İdris Ebter bu sırada Sudan Genel-valisi olan ve köle tüccarlarına karşı sert mücadele yürüten General Gordon'u yanlış yönlendirerek kendi suçlarını örtbas etmeye çalıştı. Vermiş olduğu şikayet raporunda:

> *Süleyman'ın vali gibi değil de babasının makamını gasp eden bir kral gibi hareket ettiğini, en iyi makamları kendi kabilesinden olan Ceyli mensuplarına verdiğini, bütün kabilelerin dışlanmakta olduğu, özellikle de Denâkil kabilesi (Dongolalılar) mensuplarına zulüm ve baskı uyguladığını*

beyan ederek Süleyman Zübeyir'e karşı harekete geçilmesi için girişimde bulundu. Bunun üzerine Gordon, Zübeyir Paşa'nın Sudan'daki mallarına el koymuş, Süleyman Zübeyir'i de görevden almıştı. Gordon, Gessi Paşa'yı da Bahrü'l-Gazel bölgesindeki Süleyman Zübeyir'in üzerine yolladı.[466] Süleyman Zübeyir, kendisine karşı girişimde bulunulmaya başlandığını düşünerek on dört komutanı ile birlikte İngiliz Gordon idaresindeki Sudan hükümetine karşı harekete geçti. Gessi Paşa, Bahrü'l-Gazel eyaletinin idari merkezi olan Dim-Zübeyir'e girince Süleyman Zübeyir ve adamları fazla bir direnme göstermeden bölgeden çekildiler.[467]

---

[464] Rudolf Slatin Pasha, *Fire and Sword in the Sudan*, Edward Arnold, London, 1897, s. 8
[465] Shaw, *a.g.e.*, s. 59, 98; Holt, *Sudan from the Funj*, s. 71.
[466] Jackson, *Black Ivory*, s. 84.
[467] Ahmet Kavas, "Afrika'nın Sömürgeleştirilmesi Öncesinde Râbih b.Fazlullah'ın Kurduğu Son Biladü's-Sudan Devleti ve Fransa'yla Mücadelesi", *Osmanlı-Afrika İlişkileri*, Kitabevi, İstanbul, 2013, s. 157.

Gessi Paşa'nın 8 Kasım 1879 tarihinde Dim-Zübeyr'den yazdığı raporda "Zübeyir Paşa ve oğlu Süleyman idaresinde geçen yirmi beş yıllık süre zarfında zavallı yerlilere işkence edilmiş, en zor işlerde zorla çalıştırılmış, çocukları çalınmış ve bütün kabileler köle pazarlarına yollanmıştı." tespiti ile mevcut durumu abartılı bir şekilde ifade etti.[468] Ayrıca burada ele geçirdiği bir mektupta "Zübeyir Paşa'nın, oğlu Süleyman'a isyan etmesini ve Hükümet'e karşı harekete geçmesinin gerektiği" yazılı olduğu ifade edildi. Ancak Zübeyir Paşa böyle bir mektubu hiçbir zaman yazmadığını, hasımları tarafından kendisine karşı harekete geçilmesi için komplo kurularak sahte mektup yazdırıldığını iddia etti.[469]

1877 yılında Mısır ile İngiltere arasında imzalanan Köle Ticaretinin Yasaklanması anlaşmasına istinaden Gordon ve Avrupalılardan oluşan ekibi köle tüccarlarına karşı sert ve kanlı müdahaleye başladılar. İdris Ebter, Hartum'dan aradığı desteği bulmuş, Gordon da aradığı bahaneye kavuşmuştu. Artık uygulamaya çalıştıkları sert tedbirler için ellerine fırsat geçmişti. Gessi Paşa idaresinde yapılan birkaç seferin sonunda, Süleyman Zübeyir'in gücü zayıflamıştı. Gessi Paşa, yaşamı için güvence vermesi sonucu Süleyman Zübeyir ve beş adamı teslim oldu. Ancak Temmuz 1879'da R.Gessi Paşa, Dongolalıların entrikaları sonucunda yanındakiler ile birlikte Süleyman Zübeyir'i isyan ettiği gerekçesi ile kurşuna dizerek infaz etti.[470] Süleyman'ın adamlarından yalnızca Râbih, Gessi Paşa'nın verdiği söze ve güvenceye inanmayarak teslim olmadı ve yanına aldığı birkaç yüz adamıyla Çad Gölü taraflarına doğru giderek kendisine yeni bir yol çizdi.[471]

İngiliz Gordon ve Avrupalılardan oluşan ekibi köle ticaretini bastırmak gerekçesi ile Sudan'daki iktisadi ve sosyal düzeni alt üst ederek Sudan'ı kargaşaya soktular. Köle ticareti üzerinden dönen Sudan ekonomisi krize girmesine rağmen bu yöneticiler marifetiyle halka ağır vergiler getirildi. Bunalan ve çıkış yolu arayan kitleler Muhammed Ahmed'in etrafında toplanmaya başladılar. Muhammed Ahmed kendisini Mehdi ilan etmiş, köle ticaretinin caiz olduğunu, Sudan'da Hıristiyan kanunlarının kabul edilemeyeceğini ilan ederek isyan etmişti. Alınan tedbirler yetersiz gelmiş, halkın desteği de her geçen gün arttı. İsyan genişlemiş Sudan'ın büyük bir kısmı isyancıların eline geçmişti. Bu sırada Mısır'daki İngiliz işgal yönetimi, Zübeyir Paşa'dan yararlanmanın yollarını aramaya başladılar. Sir Evelyn Baring (Lord Cromer) 9 Aralık 1883 tarihinde, Gordon'un Sudan'dan ayrıldığı sırada, Foreign Office'e yazdığı raporla *"Birçok hataları olsa da, Zübeyir'in büyük bir enerji ve dirayete*

[468] Romolo Gessi Pasha, *Seven Years in the Soudan*, Sampson- Marston & Company, London, 1892, s. 332.
[469] Jackson, *Black Ivory*, s. 84.
[470] Hill, *A Biographical*, s. 391.
[471] Slatin Pasha, *a.g.e.*, s. 8-9.

sahip olduğu söylenmektedir. Onun hizmetlerinden yararlanmanın çok faydalı olacağını Mısır Hükümeti hesap etmelidir" sözleri ile Zübeyir Paşa'nın Sudan'da etkili olduğunu, kendisinden yararlanılmasının faydalı olacağını beyan etmişti.[472] Bunun üzerine Zübeyir Paşa, Sudan'daki isyan ile alakalı olarak görevlendirildi.

Zübeyir, göreve başlayınca öncelikle Mehdi Hareketi'nin Doğu Sudan emiri olan Osman Dikne'ye bir mektup yazdı. 6 Aralık tarihli mektup "*Allah'ın lütfu seninle olsun, Kahire'deki Zübeyir Paşa el-Abbasi'den asil kardeşim Sevâkin Araplarının lideri olan Şeyh Osman Ali Dikne'ye selam olsun!*" hitabıyla başlamaktaydı. Mektupta 29 Kasım 1883 (6 Safer 1301) tarihinde Hıdiv tarafından Mısır Ordusu'nun başkomutanlığı ile onurlandırıldığını, isyanı bastırmak ve düzeni yeniden sağlamak maksadıyla Sudan'a gitmesi için görevlendirildiğini, Peygamberin dinini ve Kutsal Kitab'ın öğretilerini bilecek kadar eğitimli biri olduğundan isyanın sonucunda nelerin olacağını görebileceğini söyledi. Ayrıca:

> "Peygamberin soyuna mensup asil bir nesepten geldiğini söyleyip neden Kutsal Kitab'a ve dinine karşı savaş açtığını sordu. Hıdiv, doğru yoldan ayrıldığını öğrenince senin tekrar doğru yolu bulman, barışın tekrar tesis edilmesi, ticaretleri ve düzenleri bozulan Müslümanların huzura kavuşmaları için beni görevlendirdi. Bu nedenle bizim yardımımızın gelmesi ve Hükümetin talepleri için seni ve barış isteyen çoğunluğu uyarıyorum. Eğer bizim sözlerimizi dinlemezsen, bizimle savaşmak zorunda kalacak, bu savaşın sonuçları sıkıntılara sebep olacak, Allah sizi terk edecek ve onun merhametine kalacaksınız, akan bütün Müslüman kanının sorumluluğu üzerinizde olacak. Ben Hıdiv'in sadık hizmetkârı Zübeyir Paşa'yım; sizin aranıza geliyorum ancak gelmeden önce sizi uyarmak, Allah'ın yolunda ve Peygamberin dini üzerinde yürümenizi tavsiye için bu mektubu yolluyorum. İnanıyorum ki bu mektup durumu anlamanız için yeterli olacak ve iyi ile kötüyü birbirinden ayırmanızı sağlayacaktır".[473]

Bu mektubu götüren elçi hapsedilmiş ve zincire vuruldu. Yaklaşık bir buçuk aylık esaretten sonra (Ocak ayının on beşi gibi) kurtulan elçi getirdiği mesaj ile Mehdi taraftarlarının asla boyun eğmeyeceklerini bildirdi.[474]

Yukarıda da belirtildiği üzere Mısır Hükümeti, Zübeyir'i Kahire'deki azat edilmiş köleleri toplayarak askeri bir birlik oluşturması için görevlendirmişti. Bu birliğin görevi Sevâkin'e

[472] "The Story of an Extraordinary Career", *Star Gazette,* s. 1.
[473] Jackson, *Osman Digna,* s. 58.
[474] Jackson, *Osman Digna,* s. 63.

giderek Osman Dikne'yi saf dışı etmekti. Bu görev için Zübeyir çalışmalara başladıktan kısa süre sonra azatlı kölelerden oluşturduğu birliğin sayısı 678 kişiye ulaştı. Bu sırada Gordon'un Brüksel'den gönderdiği mesajda: "Zübeyir, isyanın başını hapsetmeyi başaracaktır!" sözleri ile Paşa'ya olan güvenini zikretti.[475] Mısır'daki İngiliz görevliler tarafından Zübeyir Paşa'dan yanındaki birliklerle beraber Süveyş'e vardığında Baker Paşa idaresinde ve onun talimatlarına göre hareket etmesi istendi. Zübeyir: "Ya kendi başıma giderim ya da gitmem!" şeklinde cevap verince teklifi kabul edilmedi ve bunun üzerine Kahire'de kaldı.[476] Bu suretle Sudan görevi henüz başlangıç aşamasında iken son bulmuş oldu.

1884 yılına gelindiğinde Gordon Paşa, Hartum'un tahliyesi için görevlendirilerek Sudan'a gönderildi. İngiliz Hükümeti Sudan'ın tahliyesinde ısrarcıydı. Gordon uzun yıllar Sudan'da kölelik ve köle tüccarları ile mücadele etmiş biri olarak Sudan'ın Hartum'un tahliyesinden sonra Mehdi'nin eline geçmesini istemediğinden kendi başına yeni bir siyaset belirlemeye çalışmıştı. Kendi hükümetinin yanlış yaptığını söyleyerek, "Mehdi idaresinin kölelik bağlamında Zübeyir'den en az on kat daha kötü olduğunu, Zübeyir'in Ensar güçlerine göre daha kolay yönlendirilebileceğini, Sudan'ın isyancılara bırakılması durumunda köle ticaretinin Sudan'da patlama yapacağını" savunmuştu.[477] Önceleri Sudan'daki itibarından dolayı Zübeyir Paşa'dan korkan ve çekinen Gordon, onun Kıbrıs adasına yollanmasını istiyordu.[478] Ancak Kahire'ye geldiğinde Zübeyir Paşa'nın kendisine yardımcı olmasını istemişti. Bu konunun görüşülmesi için Sir Evelyn Baring'in evinde yapılan toplantıya Başbakan Nubar Paşa, İngiliz temsilci ve Mısır Ordusu'nun Serdarı Sir Evelyn Wood ve Zübeyir Paşa katılmıştı.[479] Gordon'un amacı Hartum'un tahliyesinden sonra Mısır'a bağlı olarak yıllık maaş (salyane) verilerek Sudan'ın Zübeyir tarafından idare ettirilmesiydi.[480] Bu durumda Zübeyir Paşa'ya yapılan teklif Sudan Genel Valiliği idi.[481]

Zübeyir'in Kahire'de gözetim altında görüştüğü kişi sayısı birkaç iken Sudan'da onu seven ve onunla birlikte yüzün üzerinde savaşa katılan ve halen onunla birlikte ölüme gidecek binlerce insanın bulunması bir görüşe göre İngiliz Hükümeti'ni tedirgin etmiş, öneriye soğuk bakmasına sebep olmuştu. Sudan'ın diğer bölgelerindeki sevenleri ve taraftarları bir yana Hartum'un yarıdan fazlası Zübeyir Paşa'yı sevmekte ve peşinden gitmeye tereddüt

[475] Jackson, *Black Ivory*, s. 63, 85.
[476] Hill, *A Biographical*, s. 391.
[477] Jackson, *Black Ivory*, s. 94.
[478] "The Story of an Extraordinary Career", *Star Gazette*, s. 1; Şibeyke, *a.g.e.*, s. 298.
[479] Jackson, *Black Ivory*, s. 85.
[480] BOA. Y. A. HUS. 177. 33- 1 ve 2 ve 3; BOA. HR. SYS. 995. 73; BOA. HR. SYS. 992. 31- 1; BOA. HR. SYS. 985.53.
[481] BOA. Y. PRK. PT. 2. 59- 2.

etmemektedir.[482] Bir tarafta gücü ve başarıları kanıtlanmış Zübeyir, diğer tarafta fakir, gücü sınırlı bir fakih olan Mehdi bulunmakta olduğundan İngilizler, Zübeyir riskini alamadılar. Londra'daki "Kölelik Karşıtı Dernek" (Anti-Slavery Society) de adı kölelikle anılan Zübeyir Paşa'nın Sudan Valisi olarak görevlendirilmesine karşı çıktı.[483] Muhafazakâr Parti üyeleri ve Sudan'daki mevcut durumdan az haberi olan "Kölelik Karşıtı Dernek" İngiliz kamuoyunu Zübeyir Paşa'ya karşı hareketlendirdi.[484] Bu suretle İngiliz kamuoyu ve parlamentosunun çoğunluğu bu atamaya karşı çıktı.[485]

Gordon'un önerisi hem İngiliz Hükümeti hem de Zübeyir tarafından kabul edilmedi.[486] Bu şartlar altında Gordon, Hartum'a yalnız gitmek mecburiyetinde kaldı. Gordon, Mart 1884'de Hartum'a vardığında durum değerlendirmesi yapmış ve Kahire'ye çektiği telgraf ile: *"Eğer benim dediğim şekilde hükümet yardım etmezse, Kahire'nin istediği tarzda Hartum'un tahliyesi imkânsızdır. Onlar Zübeyir teklifini reddettiler, ancak tek şans budur"*[487] sözleri ile mevcut durumu özetlemişti. Sir Evelyn Baring'in Earl Granville'ye 10 Mart 1884 tarihinde çektiği telgraf ile Gordon'a destek çıkmış ve: *"İnanıyorum ki General Gordon; Zübeyir'in tek şans olduğu fikrinde kesinlikle haklıdır, Nubar (Paşa) onu desteklemektedir, Afrika gezgini olan Dr. Bohndorf, Gordon'un Zübeyir'in Sudan'daki itibarı hakkında ne söylediyse hepsini doğrulamaktadır"* sözleri ile yapılan yanlışlığı ifade etmiştir.[488] Gordon günlüğüne bu durumu:

> *Biz Zübeyir önerisini köle tüccarı geçmişinden dolayı reddettik. Diyelim ki haklı sebeplerimiz var ancak bu topraklardaki köle ticaretine karşı herhangi bir önlemimiz olmadığına göre Zübeyir'e olan muhalefet anlamsızdır. Köle ticareti yapacağı için A kişisini göndermiyorsun, aynı şeyi yapacak olan B kişisine ülkeyi terk ediyorsun*

serzenişiyle not etmişti.[489]

Gordon, Hartum'daki durumun Kahire veya Londra'dan göründüğü gibi olmadığını anlayınca ara formül bulmaya çalışmış ve Zübeyir Paşa'nın Sudan Genel-vali yardımcısı olarak görevlendirilmesi fikrinde ısrar etmişti. Gordon, 16 Nisan 1884 tarihli Kahire'ye çektiği telgrafla Zübeyir Paşa'ya "Sudan Genel-vali yardımcısı olarak atandığını,

[482] Gessi Pasha, *a.g.e.*, s. 334.
[483] Parliamentary Papers (P.P.). Egypt. No.11 (1884), (Belge 224), s. 147.
[484] Jackson, *Black Ivory*, s. 94.
[485] BOA. Y. A. HUS. 177. 37- 2; BOA. HR. SYS. 995. 75.
[486] BOA. Y. PRK. PT. 2. 59- 3; Jackson, *Black Ivory*, s. 85-86.
[487] "The Story of an Extraordinary Career", *Star Gazette*, s. 1.
[488] P.P. Egypt. No.11 (1884), (Belge 225), s. 147; "The Story of an Extraordinary Career", *Star Gazette*, s. 1.
[489] "The Story of an Extraordinary Career", *Star Gazette*, s. 1.

hazırlıklarını yaparak yola çıkmasını, Berber şehrine geldiğinde kendisine haber yollamasını, orada düzeni sağlamasını, Hartum'dan iki vapur göndereceğini, Berber'de bulunan iki vapuru da alarak Hartum'a kendi yanına gelmesini" haber vermişti. Zübeyir Paşa'nın karizmasından ve Sudanlılar üzerindeki etkisinden çekinen İngilizler bu teklifi yaparken onu sıkı gözetim altında tutarak hareketlerini kısıtlamış, kaçmasını engellemek için önlem almayı ihmal etmemişlerdi.[490] Bu dönemde Beşşarîn ve diğer birçok kabilenin yanı sıra Zübeyir Paşa'nın kabilesi de Muhammed Ahmed'in başlattığı isyana katılmış bulunmaktaydı.[491]

Zübeyir oğlu Süleyman'ın öldürülmesinde Gordon'un dolaylı da olsa rolü bulunmaktaydı.[492] Ayrıca Sudan'daki mallarına ve servetine haksız yere (Gordon idaresindeki) hükümet tarafından el konulması, Gordon ile aynı zamanda Sudan'da bulunacak olması onun emrine girmiş olması manasına geleceğinden dolayı teklifi kabul etmedi.[493] Ancak mevcut durumu yine de kendi lehine çevirmek, rahat hareket edebilmek, ilerideki gelişmelerde yer alabilmek maksadıyla Gordon'un Sudan'da bulunduğu sürece Sudan Genel-valiliği görevini kabul etmesinin mümkün olmadığını söyleyerek açık kapı bıraktı.[494] Bu maksatla Hartum'un tahliyesinden sonra Sudan'a dönebileceğini 17 Nisan tarihli telgrafla Gordon'a bildirdi.[495]

Zübeyir Paşa'nın İngilizlerin emrine girerek Sudan'da İngiliz sömürge yönetimi kurulmasına yardım etmediği ve işbirliği yapmadığı için Urabi destekçiliği ile suçlanmıştı.[496] Ayrıca Mehdi ile gizli haberleşmesi olduğuna dair hakkında çıkan dedikodular bahane edilerek evi aranmış, ihbar edilen hiçbir şey bulunamamasına rağmen tutuklanarak Mart 1885 tarihinde Cebel-i Tarık'a zorunlu sürgüne yollanmıştı.[497] Bu sürgün kararı idari bir emir olarak verilmiş, mahkeme hükmü olarak yani yargılama sonucu alınmamıştı.[498] Zübeyir Paşa, Hartum'un Mehdi kuvvetlerinin eline düşmesinden dolayı ihanetle suçlanmaktaydı.[499] İngilizler Sudan'da mevki ve nüfuz sahibi olan Zübeyir Paşa'nın bölge ile muharebe ve irtibatı devam ettiği zannıyla Mısır vasıtasıyla Sudan üzerindeki nüfuzlarını arttırmak

[490] P.P. Egypt No.17 (1884), s. 33, Belge:44 ve Belge Ek 44.
[491] P.P. Egypt No.34 (1884), s. 31-32.
[492] Zübeyir oğlunun ölümünden Gessi'nin hainliğini ve Dongolalıların entrikalarını birinci dereceden sorumlu olarak görmekteydi. Jackson, *Black Ivory*, s. 91, Dipnot.
[493] Jackson, *Black Ivory*, s. 90-91.
[494] BOA. HR. SYS. 985. 56- 1; BOA. HR. SYS. 992. 32; BOA. Y. A. HUS. 177. 37- 1 ve 3.
[495] P.P., Egypt No.17 (1884), s. 35, Ek.47.
[496] BOA. Y. A. HUS. 193. 82- 1.
[497] Jackson, *Black Ivory*, s. 86-87; Hill, *A Biographical*, s. 391.
[498] BOA. HR. TO. 62. 81- 2.
[499] BOA. HR. TO. 336. 24. (24 Mart 1885); BOA. HR. SYS. 986. 20. 5. (26 Mart 1885).

gayretlerine engel olacağını düşündüklerinden ve ilerde kendilerine muhalif olacak kimselere gözdağı vermek maksadı ile böyle bir karar aldılar.[500]

Yanındaki beş Mısırlı ile birlikte İskenderiye'den İngiliz Donanma Kraliyet gemisi İris'e savaş suçlusu olarak bindirildikten sonra 22 Mart'ta Malta'ya vardılar.[501] Malta Başşehbenderinin bildirdiğine göre kimseyle görüşmesine izin verilmeden sıkı bir gözetim altında tutulmaktaydı.[502] Zübeyir Paşa ve yanındakileri taşıyan İris vapuru 25 Mart akşamı Cebel-i Tarık'a hareket etmek için Malta'dan ayrıldı.[503] İngilizler tarafından Cebel-i Tarık'da zorunlu ikamete tabi tutulan Zübeyir Paşa, şehrin dışındaki bir mahalde ailesi ile birlikte gözlerden uzak bir şekilde yaşamakta iken Haziran 1886 tarihinde orada bulunan İngiliz askerlerinin tamamının katıldığı bir resmigeçit töreni yaptırılmış ve bu törene bütün konsoloslarla birlikte Zübeyir Paşa da çağrılmıştı.[504] Törenin hiçbir ehemmiyeti olmamasına rağmen İngilizler, Zübeyir Paşa'ya iltifat ettiklerini konsoloslara göstermek için tören düzenlemişlerdi.[505]

Cebel-i Tarık'ta bulunduğu süre zarfında tutukluluğuna dair İngiliz Parlamentosu'nda birkaç defa tartışmalara sebebiyet vermiş, hükümet sıkıntı yaşamıştı. Bu tartışmalardan bazıları da Zübeyir Paşa için yapılan harcamalar üzerineydi.[506] Zübeyir Paşa'nın Cebel-i Tarık'taki alıkonmasının 1885-1886 yılları için İngiliz hazinesine maliyeti 1.950 pound olarak hesaplanmıştı.[507] Bir sonraki mali yıl (1886-1887) için ise buna yakın bir meblağ olan 1966 pound harcama yapılmıştı.[508]

İngiliz Hükümeti, idari bir kararla Zübeyir Paşa'yı alıkoyduğu için Parlamentoda başka sıkıntılar yaşamamak ve Sudan'daki yeni gelişmelerden dolayı yaklaşık otuz aylık sürgünden sonra 1887 yılında Kahire'ye geri dönmesi için karar aldı.[509] Sürgünden geri dönmesinin esas sebebi ise Albay (Colonel) Wingate'in Mehdi hareketini bitirmek için çalışmalara başlamış olması ve bu çalışmalarında Zübeyir'in bilgi ve itibarını kullanmak istemesiydi.[510] Londra'dan gönderilen ve Kahire'de bulunacağı süredeki hareket tarzına dair imzaladığı

[500] BOA. Y. EE. 129. 61. (27 Eylül 187).
[501] BOA. HR. SYS. 986. 20. 4- 1; BOA. HR. SYS. 986. 20. 3. (23 Mart 1885).
[502] BOA. HR. TO. 336. 23. (22 Mart 1885); BOA. HR. SYS. 986. 20. 1 ve 2; BOA. HR. SYS. 986. 20. 4- 2.
[503] BOA. HR. SYS. 986. 20. 6 ve 7. (26 / 27 Mart 1885).
[504] BOA. Y. A. HUS. 193. 82- 2.
[505] BOA. Y. A. HUS. 193. 82- 3. (25 Temmuz 1886).
[506] P.P., Second Report From the Committee of Public Accounts (30 April 1890), s. 37; P.P., Fifth Report From the Committee of Public Accounts, (23 July 1890), s. 84-85.
[507] P.P., Army Appropriation Account (1885-1886), s. 60, 80, 94.
[508] P.P., Army Appropriation Account (1886-1887), s. 58.
[509] BOA. HR. SYS. 986. 33- 2. (10 Ağustos 1887).
[510] "The Story of an Extraordinary Career", *Star Gazette,* s. 1.

taahhütnameye istinaden 3 Ağustos 1877 itibariyle tahliyesine izin verildi.[511] Eylül Ayı başlarında Kahire'ye döndü.[512]

Kahire'ye dönen ve ev hapsinde bulunan Zübeyir Paşa Zilkade ayının başlarında (Temmuz 1888 başları) hacca gitmeye niyetlenmişti. Mısır Fevkelade Komiseri Gazi Muhtar Ahmed Paşa, Dersaadet'e yazdığı raporda: *"Sudani Zübeyir Paşa kulları hakikaten ashâb-ı zühd u salâh'dan olduğu vecihle mücerred (halis) diyanetindeki kuvvetin sevkiyle ifâ-yı farîzâ-i Hacc için"* Hıdiv Paşa'dan izin istediğini bildirmişti.[513] Gazi Muhtar Ahmed Paşa'nın sözlerine benzer değerlendirmeyi 1900 yılında Zübeyir Paşa ile röportaj yapan Naum Şukayr da yapmıştı:

> *Yapı olarak kötülükten ziyade iyiliğe meyilli, İslâmî konularda ve Resulullah'ın davasında coşkulu, konuşmalarında sahabelerin hayatları ile peygamberlerin ayetlerde geçen sözlerini örnek olarak vermekte bunu yaparken de diğer dinlere karşı dar görüşlü veya önyargılı davranmamaktadır*.[514]

Hıdiv Paşa'ya yapmış olduğu müracaatta Paşa, bu konuda yalnız başına bir karar veremeyeceğini, durumunun Meclis-i Nuzzâr'da (Bakanlar Kurulu) görüşüleceğini bildirmişti. Yapılan müzakerede: *"Zübeyir Paşa'nın "Cebel-i Tarık'tan Mısır'da ikamet etmek şartıyla salıverildiği, Hacca gitmesine izin verilirse İngilizlerin dedikodulara başlamasına sebebiyet vereceği"* gerekçesiyle kendisine şifahen olumsuz cevap verilmişti. Gazi Muhtar Ahmed Paşa yaptığı değerlendirmede izin verilmemesinin gerçek sebebinin Müslümanların Hac farizası için toplandığı Mukaddes Beldeler'de Sudanlıların da bulundukları, orada Sudanlılarla görüşüp haberleşeceği, bunun da İngilizler tarafından olmasını arzulamadıkları hadiselere sebebiyet vereceği, dolayısıyla Zübeyir Paşa'yı seven bütün Sudanlıların İngilizlere karşı husumetlerinin artacağı ihtimalinden dolayı olduğunu belirtmişti.[515]

Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Osmanlı İdarecileri ile yakın temasa geçmiş olan Zübeyir Paşa, yeni girişimlerde bulunmak için fırsat kollamaktaydı. Cebel-i Tarık'tan Kahire'ye geldiğinde vapurdan iner inmez önce Hıdiv Paşa'nın yanına gitmiş akabinde Gazi Osman Muhtar Ahmed Paşa'nın yanına giderek: *"Veliyyü'n-ni'met-i bi-minnetimiz Padişahımız*

[511] BOA. HR. TO. 62. 81- 1; BOA. HR. SYS. 986. 32- 1; BOA. HR. SYS. 986. 33- 1. (10 Ağustos 1887).
[512] BOA. Y. EE. 129. 61.
[513] BOA. Y. PRK. MK. 4. 19. (10 Temmuz 1888; Gurre-yi Zilkade 1305)
[514] Jackson, *Black Ivory*, s. 103.
[515] BOA. Y. PRK. MK. 4. 19.

Halifetü'l- Müslimin Efendimiz Hazretlerinin en sadık bendesi olduğunu söyleyerek ve dua-yı muvaffâkiyet-i intihâ-yı Hazret-i Zıllullâhîleri'ni tekrar eylemiş" ve akabinde ailesinin yanına gitmişti.[516] Kahire'ye gelişinden kısa süre sonra Muharremden iki üç gün evvel (15-16 Eylül) Kahire'deki İngiliz komutanı General Stefanson ile İngiliz Genel-konsolos Vekili kendisini çağırarak İngiltere Devleti'nin Sudan'ı yeniden Mısır'a bağlamak niyetinde olduğunu, Sudan'daki kabilelerin birbiri ile mücadele ettikleri öğrenildiğinden bu fırsattan istifade edelerek orasının işgal edilmesinin nasıl mümkün olacağını sormuşlardı. Zübeyir Paşa üç yıldır sürgünde olduğunu, Sudan ile ilgili haber alamadığını, son durum hakkında bilgisinin olmadığını, kabileler arası mücadelenin yeni olmayıp eskiden beri devam ettiğini, eğer İngiliz askeri Sudan'a girecek olursa bütün kabileler tekrar birleşerek mücadele edeceklerini söylemişti. Bunun üzerine İngilizler, Zübeyir Paşa hakkındaki gerçek planlarını açıklayan *"Sudan'a yine Sudanlılardan asker toplasak ve sizi de onların başında görevlendirsek nasıl olur"* sözleri ile Cebel-i Tarık'tan dönmesine izin vermelerinin sebebini de ifşa etmiş oldular. Zübeyir Paşa, *"Ben Padişahımız Emirü'l-Müslimin Efendimiz Hazretlerinin sadık kuluyum. Şayet bu işe memur edilir isem Padişahım'ın emrine ve rızasına uygun hareketten başka niyetim yoktur"* diyerek İngilizlerin emrinde hareket etmeyi reddetmiş, Padişah'a olan sadakatini beyan etmişti.[517] Dört ay sonra Dersaadet'e yazdığı mektupla:

> *İnâyet-i Rabbânî ile mevcut olan engeller ortadan kalkıp kalbim mutmain olduğu anda derhal merkez-i Hilafet-i Uzmâ'ya teşrif ederim. Sâdık ve muhlis kölesinin zümresine iltihak edeceğimi temenni ederim. Zât-ı Hazret-i Hilafet-penâhi'ye kendimi vakıf ve rızasının tahsiline gayret edeceğim. Zât-ı lem yezel Hazretleriyle Resul-u muhteremi ve melâike-yi rûhâni şahit ettim.*

sözleri ile imkân bulduğu zaman tabii olduğu Padişahını ziyaret edeceğini bildirmişti.[518]

Kahire'de ev hapsinde tutulduğu sırada seyahat etme serbestliği olmasının yanında Kahire'den kaçma imkânı da bulunmaktaydı. Hatta Kahire'deyken birçok kez arkadaşları onu kaçırıp çöle götürmek istemişlerdi. Ancak kaçmamış, ismine leke getirmemek, kaçak damgası yememek için Kahire'de yaşamaya devam etmişti.[519] Bununla birlikte 27 Şubat 1898 tarihli Râbih'e yazdığı mektubunda selam ve duadan sonra üzerindeki haklarını hatırlattıktan sonra onu övücü sözler söylemiş ve *"ol taraftan gelenlerden alınan malumata nazaran şimdilik*

[516] BOA. Y. EE. 129. 61.
[517] BOA. Y. EE. 129. 61.
[518] BOA. Y. PRK. AZJ. 12. 104. (Ocak 1888).
[519] Shaw, *a.g.e.*, s. 102.

kuvve-i mevcudunla Mısır'a kadar gelip bana vasıl olmaktan aciz değilsin"[520] ifadeleri içinde bulunduğu ruh halini yansıtmaktadır. Buna göre Kahire'deki zorunlu ikametini olayları içerden takip etme imkânına sahip olmak için kullandığı anlaşılmaktadır. Mektubun yazıldığı tarih İngilizlerin Mehdi idaresine karşı askeri girişime başladığı döneme denk gelmektedir. Bu dönemde Râbih ile irtibata geçerek onun kuvvetlerini Sudan'a celp edip Ensar birlikleri ile önce Sudan'da daha sonra da birleşik kuvvet olarak Mısır'a yürüyerek İngilizlerle mücadele etme niyetinde olduğu ve bunu gerçekleştirmek için de şartların uygun bulunduğuna inandığı görülmektedir.[521] Kahire'de İngilizlerin Sudan'ı işgal için yaptığı planlardan ve askeri hazırlıklardan haberi olduğu, buna karşın Ensar birliklerinin ateş gücü bakımından zayıf olduğunu bildiğinden Râbih'in bölgeye gelmesinin dengeleri değiştirecek etkiye sahip olacağını hesap etmişti. Sudan'da hezimete uğratılacak İngiltere, Mısır'dan da atılabilirdi. İngilizlerin Sudan üzerindeki planlarından haberdar olan Gazi Muhtar Ahmed Paşa'nın 1894 yılında yazdığı raporda Sudan'da *"bir suretle İngiliz nüfuzunu tesis etmelerinden korkuluyor, buna bulunacak çare ise kendilerini Mısır'dan müddet-i kalile zarfında çıkarmağa çalışmakla olabilir"* sözleri ile Zübeyir Paşa'dan dört yıl önce Sudan'a yönelik İngiliz tasallutunun önlenmesi için çare öneriyordu.[522]

Zübeyir Paşa Kahire'de ev hapsinde tutulmaya başladığı zaman Gordon Paşa tarafından mallarına ve gelirlerine el konulduğundan ihtiyaçlarını karşılayacak maddi bir geliri kalmamıştı. Râbih'e yazmış olduğu mektubun ekinde maddi sıkıntı çektiğini, çaresiz kaldığını ifade ederek kendisine para yollanmasını istemişti.[523] Ancak bunu yaparken hem gururundan hem de tüccarlık vasfından dolayı Mısır'da o günkü misk, fildişi, devekuşu tüyü gibi para eden malların rayiç fiyatını bildirmişti. Bu suretle Râbih'in Kahire ile ticari (ileride siyasi) bağlantı kurmasını sağlamaya çalışmanın yanında kendisi de ticari ortaklık oluşturmaya çalışmıştı.

Zübeyir Paşa, Sudan'ın işgali ve İngiliz sömürge idaresine Ortak Yönetim (Condominium) adı ile bağlanmasından sonra R.F.Wingate Paşa'nın izin vermesi ile 1899 yılında memleketi Ceyli'ye döndü.[524] Bu dönemde işgal yönetimine danışmanlık yaptı.[525] İki yıl sonra tekrar Kahire'ye gitti. 1910 yılında son kez Sudan'a dönerek Umdurman'da

[520] BOA. Y. PRK. TKM. 37. 36- 3. (27 Şubat 1898).
[521] BOA. Y. PRK. TKM. 37. 36- 4.
[522] BOA. Y. PRK. MK. 6. 23. (6 Şubat 1894).
[523] BOA. Y. PRK. TKM. 37. 36- 4.
[524] O dönemde Mısır ve Sudan hukuki olarak halen Osmanlı Devleti'ne aitti. Hukuki gerekçelerden dolayı işgal "Ortak İdare" olarak adlandırılmıştı.
[525] Kavas, "Afrika'nın Sömürgeleştirilmesi Öncesinde Râbih", s. 155.

yaşamaya başladı. 1912 yılında Ceyli'ye gitti. Geçirmiş olduğu ağır sıtma hastalığından dolayı 16 Ocak 1913 tarihinde Ceyli'deki evinde öldü.[526]

Kendisi büyük köle tüccarı olarak bilinmesine rağmen bunu kesinlikle kabul etmemiştir. Adının köle tüccarına çıkmasında diğer insanların kendi başarısını kıskanması, suç işleyenleri cezalandırdığı için düşmanlıklarından, rakip tüccarların karlarının düşmesi sebebiyle kendisi aleyhine yalan yanlış bilgiler verdiklerini ifade etmiştir. Dr. Schweinfurth'un 'Zübeyir 1870-1871 yılları arasında yaklaşık 1800 köle yolladı' şeklinde düzenlenmiş raporu acele ile yazılmış ve gerçekliği araştırılmamış olduğunu, o yıl bölgeye gelen Muhammed el-Hilâli'nin askerlerinin bölgedeki aileleri taciz etmesinin sonucu bu şekilde bir olayın meydana geldiğini ifade etmiştir.[527] Ayrıca Dr. Schweinfurth'un yanlış anladığını, İdris Ebter'in kendisini çekemediğini, Gessi ve Gordon ile diğerlerinin yanlış bilgilendirildiğini, bu sebeple raporların yanlış olduğunu, kendisinin sadece köle tüccarlarına ortam ve yol güvenliği sağladığını söylemiştir.[528] Gordon'un da bu yalan ifadeler ile hazırlanmış raporlardan kendisini tanıdığını ancak daha sonra bunun doğru olmadığını anlayarak kendisine Sudan Genel-valiliği'ni teklif ettiğini ifade etmiştir. Bu konuda yaptığı açıklamalarını desteklemek için kendisinin ülke yöneticisi olduğu, idaresi altındaki insanların evladı durumunda bulunduğu, insanın evladını satamayacağını, eğer köle tüccarı olsaydı, idaresi altındaki insanların onu terk edeceklerini ifade etmiştir. Ayrıca bu insanlarla birlikte yaşadığını, eğer genç bir anne veya babayı köle olarak satarsa çocukları eteğine yapışıp annemi, babamı geri ver veya evladımı geri ver diye gözyaşı dökeceğinden bunun imkânsız olduğunu beyan etmiştir. "Ali Amuri ile birlikte iken yerliler bazen diğer malların yanında köle de getirdiklerinden az da olsa alıp satıldı. Ancak Amuri'den ayrıldıktan sonra asla herhangi bir köle satmadım, otuz tane köle istasyonuna sahip olduğum iddiası da tamamen asılsız olmakla birlikte köle tüccarları güvenlikleri açısından benim adımı kullandıklarından köle tüccarı olarak anılıyorum, Mısır'a herhangi bir köle asla satmadım" ifadesini kullanmıştır.[529] Genel kanı ise Zübeyir Paşa'nın Kahire'ye gidene kadar köle ticareti ile meşgul olduğu yönündedir.[530] Her ne kadar ifadelerinde gerçek payı bulunsa da yaptığı iş diğer ticaretin yanında köle tüccarlarına ortam sağlamak, onları korumak, mali destek olmak, yol güvenliklerini sağlamak, iaşelerini temin etmek, onlardan

[526] Siddiq Ibrahim Khalil, "Al Zubair Pasha (1831-1913): A Medical Report on Health Profile and Cause of Death", *Sudan Journal of Medical Sciences*, Vol.7, Number 3 (September 2012) , s. 205-207.
[527] Shaw, *a.g.e.*, s. 60. Flora L. Shaw'ın kitabında Balali; Jackson, *Black Ivory*, s. 33'de Billali; aynı kitap dipnot 1: Junker'den alıntı olarak Bulalavi; Richard Hill ve P.M.Holt'a göre el-Hilâli; Naum Şukayr'a göre el-Bilali; R. O'Fahey ise el-Bulalavi veya el-Hilâli şeklinde iki yazımı da vermiştir (Sudan Notes and Records, 1973).
[528] Shaw, *a.g.e.*, s. 92-93, 96-101.
[529] Shaw, *a.g.e.*, s. 53-55, 59.
[530] Kamil, *a.g.e.*, s. 87.

hizmet bedeli ve vergi almak, köle satın alarak askeri birlikler oluşturmak suretiyle bu ticaretin gelişmesini ve devamını sağlamaktı. Dârfûr Sultanları'nın güney bölgelerindeki köle avcılığına ruhsat (izin) vermesi ve bu ticaretten pay almaları onları köle tüccarı yapıyorsa, Zübeyir Paşa'nın da bu ticaretin devamı için ortam sağlaması köle tüccarı olarak anılması için yeterli olduğu kanaati yaygındır.

Zübeyir'in, özelde Bahrü'l-Gazel eyaletinde genel çerçevede Güney Sudan'da köle ticaretini düzenlediği, koruduğu, asayişi sağladığı ve dolaylı yoldan mali destekte bulunduğu konusu tartışmasızdır. Köle avcılığının sıradan olduğu ve yüzyıllardır yapıldığı bir ülkede ahlaki ve duygusal bir zeminin oluşmadan sadece siyasi zorlama ile köle avcılığı ve ticaretinin önüne geçmek imkânsızdı. Kendisi köle ticareti yapmak istememiş, diğer ticari malların alım satımı ile uğraşmıştı. Ticari ortamın pamuk ipliğine bağlı olduğu, her an bir çatışma veya güvensizlik sebebiyle bütün ticari hayatın tehlikeye gireceği, karşılıklı şiddetin kaçınılmaz olduğu bir ortamda ticaretten söz edilemeyeceği aşikârdır. Bunun için ticari faaliyetleri kadar bölgenin güvenliğini sağlamaya çalışmış, bu güven ortamından diğer tüccarları da yararlandırmıştı. Ticaretin canlanması ve yol güvenliğinin artması ile buraya her çeşit tüccar daha fazla gelmeye başladı. Bölgeyi yönettiği zamanlarda çeşitli adlar altında ticaret kervanları ile köle tüccarlarından birçok vergi ve hizmet bedeli alarak daha fazla para kazandı. Şüphesiz kendisi fildişi, Arap zamkı, devekuşu tüyü, altın tozu, değerli taşlarla birlikte muhtemelen kauçuk ve deri ticareti de yapmıştı. Birçok gösterge var ki fildişi ticareti Zübeyir'in en çok hedeflediği ticaretti. Köle ticareti yapmış olsun veya olmasın bu ticaret zamanının ruhuna uygun olarak meşru bir ticaretti ve o günün şartlarında bütün İslam beldelerinde geleneksel ve dini olarak meşru kabul edilmekteydi. Zübeyir'e göre: *"Bir ülkede kölelik hem dini hem ahlaki olarak Araplar ve putperestler arasında sıradan bir ilişki olarak görülüyorsa Avrupa'nın ahlaki ölçütleri ile yargılanamazdı".*[531] Kendisinin köle avı ve ticareti yapmadığı konusunda ısrar etmektedir. Ancak kölelik kurumsal olarak İslâmiyet'te izin verildiğinden ve İslami ülkelerde uygulanmakta olduğundan geleneksel ve güncel pratik olarak varlığını sürdürebileceğini savunmuştu.

Gücünün zirvesindeyken idare ettiği toprakların büyüklüğü modern Fransa kadar genişti.[532] Bu topraklarda adil ve tarafsız bir yönetim kurduğunu beyan ederek *"Eğer bu ülkeye giderseniz ve beni oradaki ahaliye sorarsanız, Zübeyir zâlim ve adâletsizdi diyen bir kişiyi dahi bulamazsınız; onlar Zübeyir bizi aldatmadı, zayıflara baskı yapmadı, adâleti*

[531] Jackson, *Black Ivory*, s. 107, 109.
[532] Jackson, *Black Ivory*, s. 102.

sağlamaya çalıştı diyeceklerdir" ifadeleri ile nasıl bir idare kurduğunu özetlemiştir. Bölgede kurduğu devlet düzeninde yöneten, yönetilen ilişkisini açıklarken:

> *Kendisinin esas itibari ile tüccar olduğunu, para kazanmak istediğini, bunu sağlayabilmek için de barış ve güvenliğin temin edilerek ticari hayatın devamını sağlamaya çalıştığını, bunun kendisine fayda sağlayacağını beklediğini, buna karşılık yerlilerin elde edecekleri faydanın ise devlet düzeninin hâkim olduğu bir ülkeye sahip olmalarıdır!*

ifadelerini kullanmıştı. Bu düzenin devamı ve ticaretin sürekliliği için ticaret (kervan) yollarını açık tutabilmek için mücadele etmiş ve hatta savaşmıştı. Rizeygatlar ve Dârfûr Sultanlığı ile yaptığı savaşlar hep bu amacı gerçekleştirmek için yapılan gayretlerin sonucuydu.[533] Kendisini tüccarlığın yanında ilkel yerliler ile medeniyet arasında bir aracı olarak tanımlayarak bu vahşi bölgelere medeniyet taşıdığını, bunu yapmak için de ulaşım yollarını herkese açık ve güvenli hale getirme gayreti içinde olduğunu ifade etmişti. Zübeyir, Afrika'nın bu ilkel ve vahşi bölgesinde *Pax Zübeyirica* (Zübeyir Barışı) düzeni kurmuştu.[534] Zübeyir'in bölgeden ayrılması ve İdris Ebter'in bölgeyi karıştırmasından sonra dürüst ve meşru ticaret ile tarımsal üretim terkedilerek bütün samimi ilişkiler sonlandırıldı, bölge karmaşa ve keşmekeş girdabına kapıldı, çatışmalar, göçler, yokluk, sefalet ve ölüm bölgeye hâkim oldu.[535] Kurmuş olduğu örgütsel idari yapıya dayalı mevcut düzeni dağıldı.

Bugün Bahrü'l-Gazel bölgesindeki mevcut Arap nüfus ve İslami yaygınlık Zübeyir Paşa'nın uygulamaları sonucudur. Batı dünyası onu köle tüccarı olarak değerlendirip küçümsemeye çalışırken, Kuzeydoğu Afrika bölgesindekiler ise devlet düzeni kurmaya çalıştığı bölgelerin Araplaşması ve İslamlaşması için faaliyet göstermiş, buraların Darü'l-İslâm'a dönüşmesini sağlamış, İslâmiyet'in Afrika'nın içlerine yayılmasına vesile olmuş bir mücahit olarak değerlendirilmektedir. Bundan dolayı Zübeyir Paşa Batılılar tarafından hep hor görülmüş, köle tüccarı olarak aşağılanmış, yapmış olduğu faaliyetler küçümsenmiştir. Avrupalılara (emperyalistlere) göre filleri öldürerek fildişi elde etmek sureti ile bölgeye gitmek buraları uygarlığa açmak olurken Afrika'nın yamyam kabilelerini barbarlıktan kurtarmaya çalışan, Afrika'nın ortasında medeniyet inşa eden, ilkel toplumları uygarlıkla tanıştıran Zübeyir Paşa basit bir köle tüccarı seviyesine indirgenmeye çalışılmaktadır. Zübeyir

[533] Shaw, *a.g.e.*, s. 39-40, 46.
[534] Berman, *a.g.t.*, s. 48.
[535] Jackson, *Black Ivory*, s. 99.

Paşa'yı görmezden gelme, başarılarını hafife alma durumu akademik çalışmaların azlığında da görülmektedir.[536]

2. 7- Râbih Bin Fazlullâh ve Çad Gölü Havzasında Verdiği Mücadele

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Afrika'nın sömürgeleştirilmesi çalışmaları hız kazanmıştı. Başta İngiltere ve Fransa daha sonra Belçika, siyasi birliklerini tamamladıktan sonra İtalya ve Almanya birbirleri ile yarışırcasına işgal, sömürü ve emperyalist girişimlerde bulundular. Mısır'ın İngilizler tarafından işgali Mısır ve Sudan coğrafyasında yeni gelişmeleri beraberinde getirdi. Mısır işgali ve İngilizlerin Sudan'da artan işgal öncesi hazırlıkları Sudan'da Mehdi isyanı ile sonuçlandı. Zübeyir Paşa'nın Kahire'de ev hapsine alınması, oğlu Süleyman ile Râbih hariç diğer komutanlarının İngilizler tarafından öldürülmesi Sudan ve özellikle Çad Gölü çevresindeki gelişmeleri tetikledi. Zübeyir Paşa, Sudan'dan ayrılırken tecrübeli on dört komutanı ile 20.000 kişilik silahlı gücünü bırakmıştı. Bu komutanlardan biri de Râbih b. Fazlullah'dı.

Râbih, Fransa'da yiğit (korkusuz) bir hükümdar olarak görülmüş ve *"Arap Napolyon"* olarak tanımlanmıştı.[537] Başka bir kaynakta ise *"Siyah Napolyon"* olarak isimlendirilmişti.[538] Çocukluk yılları ve kabilesi hakkında fazla bir bilgi bulunmamakta, kaynaklarda birbirinden farklı bilgiler verilmektedir. Ceyli kabilesi ve kabilenin bulunduğu bölge Sinnar'dan gelen ve Şendi civarında ikiye ayrılan köle ticaret yolunun üstündeydi ve Sinnar da buradan doğu ve güney taraflarına doğru yapılan köle akınlarının merkezi konumunda bulunmaktaydı. Bu bilgiler ışığında babasının köle akınlarına katılan ve bu akınlar sırasında ölen biri olma ihtimali bulunmaktadır. Hartum'da 1842 yılında doğduğu, Mısır ordusuna katılarak Habeşistan seferinde bulunduğu, burada yaralanınca ordudan ayrılıp 1860'lı yıllarda Zübeyir

[536] Pall Mall gazetesindeki röportajdan üretilen eser: Flora L. Shaw, *The Story of Zebehr Pasha as Told by Himself*. İkinci eser torunları tarafından Flora L. Shaw'un eserinin hem Arapça hem de İngilizce olarak birlikte basılmış halidir: (Flora L. Shaw, *The Story of Zebehr Pasha as Told by Himself*, Şerike Tabaa el-Sudan, Khartoum, 2014). Üçüncü kitap da Flora L. Shaw'un eserinden yararlanılarak yazılmıştır: (Henry Cecil Jackson, *Black Ivory and White or The Story of El Zubeir Pasha Slaver and Sultan as Told by Himself*, Balckwell, Oxford, 1913.) Dördüncü eser: (Lord Ribblesdale, *Zubeir's Life*). Beşincisi eser doktora çalışması olup 2017 yılında tamamlanmış olan ve Zübeyir Paşa'nın küçük bir emperyalist olduğunu ve büyük emperyalist ile (İngiltere) rekabetini işleyen Zachary Berman'ın *Owing and Owning: Zubayr Pasha, Slavery, and Empire in Nineteenth-Century Sudan* adlı eserdir. Altıncı eser: Hartum Üniversitesinde yüksek lisans tezi olarak hazırlanan ve basılmamış, PDF'si olmayan, fotokopisinin çekilmesine izin verilmeyen sadece Hartum'daki Afrika Araştırmaları Merkezi'nin kütüphanesinde okunmasına izin verilen tez çalışmasıdır. Zübeyir Paşa hakkında yazılmış makale veya başka bir esere araştırmalarda rastlanılmamıştır.

[537] "France and the Penetration of the Central Sudan", *The Scottish Geographical Magazine*, Edinburgh, 1901, s. 480.

[538] Kavas, "Osmanlı Devleti'nin Sahraaltı Afrika'daki Müttefikleri", s. 28.

Paşa'nın askeri birliklerinde çalışmaya başladığı hakkındaki bilgiler İngilizce kaynaklarda benzer şekilde verilmektedir.[539] Arşiv belgesinde Ca'li kabilesine mensup olan babasının Sinnar ümerasından olduğu belirtilmektedir.[540]

Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra Hartum önemli bir köle pazarı haline geldi. Hartumur olarak adlandırılan büyük tüccarların Bahrü'l-Gazel bölgesinde zeribalar inşa etmeleri ve bunların bezincir olarak adlandırılan köle-askerler tarafından korunmaya başlanması ile bölgenin kaderi de değişime uğradı. Bu tüccarlar çeşitli ticaret mallarının yanı sıra fildişi ve özellikle köleleri Hartum, Sinnar, Şendi, Kordofan, Dârfûr gibi pazarlara getirmeleri ile zenginlik ve güçleri arttı. Ancak sahip oldukları bu güç ve zenginlik aynı zamanda kendilerine karşı tedbir alınma sürecini de beraberinde getirdi.

1870'lerin sonlarına doğru Hartumurların bölgeden tasfiyesi ile bir boşluk oluştu. Bu boşluğu yerel liderler ile birlikte önceden Hartumurların yanında bulunan ve bölge ile bölgedeki dengeleri ve zafiyetleri bilen sabık köleler ile askerler, Hartumurların geçmişte yaptıklarının benzerini taklit ederek etraflarına önemli miktarda silahlı birlik toplayıp sömürgeci güçlerin veya Hıdivlik idaresinin ulaşamayacağı yerlerde yeni bir güç odağı olarak ortaya çıktılar. Bunların en bilinen ve tanınan örneği Râbih bin Fazlullah idi. Zübeyir Paşa'nın azatlı kölesi olup onun güvenini kazanarak en önemli komutanlarından biri olmuştu. Zübeyir Paşa'nın Bahrü'l-Gazel ve Dârfûr'daki faaliyetlerinde yanında bulunmuş, Paşa'nın Kahire'ye gitmesinden sonra da yerine vekalet eden oğlu Süleyman'a tabi olmuştu. Gordon Paşa ve onun emrindeki Gessi Paşa köle ticaretini bitirmek maksadıyla köle tüccarları ve Hartumurlara karşı giriştikleri mücadelede Süleyman ve yanındaki komutanları taciz ederek isyan etmelerini sağladılar.[541] Süleyman ve yanındaki on dört adamı Hartum yönetimine karşı mücadeleye giriştilerse de (1878) Gessi Paşa ile 14 Ocak 1879 tarihinde yapılan savaşta yenilerek kaçtılar.[542] Kaçan grup kısa süre sonra kuşatılınca mücadelede başarı şanslarının az olmasından veya babasının durumunu düşünerek Zübeyir'in oğlu Süleyman ve sekiz

[539] Abdurrahman Çaycı Fransız kaynaklarından aldığı bilgiye göre "Hartum'un Halfaya bölgesinde doğan Func kabilesine mensup bir melez" olarak tanımlamaktadır. (Abdurrahman Çaycı, *Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)*, TTK, Ankara, 1995, s. 95.) Sadık el-Müeyyed Paşa'ya göre Sinnar bölgesindeki Ca'li (Ceyli) kabilesine mensup âlim bir zatın oğluydu (Sadık el-Müeyyed, *Afrika Sahra-yı Kebirinde Seyahat*, Âlem Matbaası, 1314 (1898), s. 112). Başka bir kaynakta "Darfur'un Cellabe(?) kabilesine mensuptu"(Boyd Alexander, *From the Niger to the Nile*, Vol. II, Edward Arnold, London, 1907, s. 170); "Muhtemelen Hemec (Hamaj) kökenli olarak 1845 yılında Hartum'da doğdu" (Hill, *A Biographical*, s. 312-313. Diğer bir kaynak 1834-35 yılında Hartum'un Selamet el-Paşa isimli kenar mahallesinde Hemec topluluğuna mensup olarak doğduğunu yazmaktadır (O'Fahey, "Al-Zubayr's", s. 60.).

[540] BOA. Y. A. HUS. 328. 39- 2. (28 Mayıs 1895).

[541] Kamil, *a.g.e.*, s. 34.

[542] "France and the Penetration of the Central Sudan", *The Scottish Geographical Magazine,* s. 480.

komutanı, Gordon Paşa tarafından Bahrü'l-Gazel Valisi yapılan Romolo Gessi Paşa'nın verdiği söze güvenerek 15 Temmuz 1879 tarihinde teslim oldu. Ancak Gessi Paşa sözünde durmayıp beş gün sonra Süleyman ve adamlarını kurşuna dizerek öldürttü. Kuşatmadan bir gün önce Râbih, Gessi Paşa'nın verdiği söze güvenmeyip Süleyman'a kaçmayı teklif etmiş ancak Süleyman kabul etmeyince yanına aldığı beş komutan ve adamları ile bölgeden ayrılmıştı. Daha sonra Râbih'in yanındaki beş komutan da gizlice kaçarak bölgedeki Arap kabilelerine sığındılar. Gessi Paşa durumu öğrenince bunları yakalatarak bölgedeki Pazar yerinde astırdı.[543] Zübeyir Paşa'nın on dört komutanından on üçü bu suretle öldürülmüş, sadece İngilizlerin sözüne güvenmeyen Râbih teslim olmayı reddetmişti.[544] Râbih, batıya (Dar Banda) doğru hareket etti.[545] Bu sırada yanında 700-800 kadar bezincir ile 400 kadar tüfeği bulunmaktaydı.[546]

Kendi idaresini kurmak ve ordusunu güçlendirmek için ilk önce Dar Fertit'teki Kriş-Endugu (Kreish-Ndogo), Ece (Aja) ve doğudaki Bende (Banda) kabilelerine saldırdı. Besu'da (Baso) yapılan savaşta galip gelerek bölgede söz sahibi olmaya başladıysa da Hıdivliğin tehditleri karşısında daha batıya giderek (Vadây'ın güneyi) Bende (Banda) kabilesi bölgesi olan Dar Bende ve Sara taraflarında kendisine hayat alanı bulmaya çalıştı. 1885 yılında Mehdi'nin elçi olarak kendisine yolladığı Zeynel Abidin ve Cabir isimli iki elçisi vasıtasıyla Hartum'a çağırması ve işbirliği teklif etmesi ile Dârfûr'a gelmiş ancak kendisine kumpas kurularak öldürüleceğini anlayınca Vadây'a (günümüz Çad) geri dönmüştü.[547]

Dar Bende bölgesinin daha önce maruz kaldığı şiddet sarmalından dolayı terk edilmesi ve yerleşimlerin boşaltılmış olması sebebiyle ele geçirilmesi kolaydı ancak adamlarının ihtiyaçlarını karşılayacak yaşam malzemelerinin özellikle de gıda yetersizliğinden dolayı kuzeye doğru yöneldi. 1887 yılına kadar Dârfûr'un güney bölgesi olan Dar Kûtî bölgesini tamamen ele geçirerek buradan topladığı köleler ile Vadây'a yönelmişti. Ancak Vadây Sultanı'nın komutanı Selamet Şerafeddin ile yaptığı savaşı kaybetti. 1890 yılında Ubangi-Şari nehrinin kuzeyine yöneldi ve Şari Nehri havzasını geçip (Vadây ile Dârfûr arasındaki) Dar Runga'ya saldırarak ele geçirdi.[548]

[543] Kavas, "Afrika'nın Sömürgeleştirilmesi Öncesinde Râbih", s. 157.
[544] Kavas, "Osmanlı Devleti'nin Sahraaltı Afrika'daki Müttefikleri", s. 28, 30.
[545] "France and the Penetration of the Central Sudan", *The Scottish Geographical Magazine,* s. 480.
[546] Kavas, "Afrika'nın Sömürgeleştirilmesi Öncesinde Râbih", s. 157; http://www.wikiwand.com/en/Râbih_az-Zubayr (22.11.2017).
[547] http://www.wikiwand.com/en/Râbih_az-Zubayr (22.11.2017).
[548] "France and the Penetration of the Central Sudan", *The Scottish Geographical Magazine,* s. 481.

Râbih, Dar Runga'yı alınca buranın sultanı Muhammed es-Senûsî* (es-Senûsî el-Bekir) kendisine tabi olup vassalı oldu ve eski topraklarının (Dar Runga ve Yukarı Ubangi-Şari) sorumlu yöneticisi durumuna geldi (1891). Kendisi eski bir köle akıncısı olup daha sonra da köle tüccarlığı yapmıştı.[549] Aradaki ilişkiyi arttırmak için kızlarından Hatice'yi Râbih'in oğlu Fazlullah ile evlendirdi, elindeki silah ve cephaneyi de ona teslim etti. Dar Runga'nın ele geçirilmesi Râbih'e Sudan ve Bornu'ya hâkim olabilmek için hareket üssü (tutunma noktası) kazandırmış oldu. Burasını merkez olarak kullanmak suretiyle Muhammed es-Senûsî ile birlikte Kureyç (Kreich), Gule (Goula) ve Bende Engu (Banda Ngao) bölgelerine saldırdılar.[550]

Dar Bende ve Dar Kûtî'yi içine alan ve daha geniş bölgeyi ifade eden Ubangi-Şari bölgesi özellikle köle ticareti açısından Mısır ve Akdeniz limanlarına ticari olarak Râbih tarafından bağlanmış oldu. Artan köle akınları sayesinde genişleyen faaliyet üç aşamada gerçekleşmişti. İlki, bölgedeki bazı yerel liderlerin çevrelerindeki topraklara yapılan köle akınlarında Râbih ile işbirliği yapmalarıdır. İkincisi, işbirliği yapmayan diğer liderler kendilerini saldırılara karşı korumak için silahlanmış ve daha sonra da silah ve mühimmat elde etmek için diğer kabilelere saldırmaya başlamışlardı. Üçüncüsü, Râbih batıya doğru hareket ettiğinde Nil tarafları ile arasında aracılık yapmalarını sağlamaları için bölgedeki önemli liderleri desteklemiş ve onlarla anlaşma yapmıştı. Muhammed es-Senûsî, Sudan kökenli olmamasına rağmen Zübeyir Paşa, Râbih ve bir kısım Hartumurların hareketlerini taklit ederek Râbih'in gölgesinde kendine geniş bir hareket alanı oluşturdu.[551]

Fransızlar Bornu'ya doğru uzun süreden beri askeri müfrezeler yollayıp bölgenin Osmanlı idaresine geçmesini engelleme gayreti içerisine girdi. Bu sırada Râbih'in ortaya çıkması ve Muhammed es-Senûsî ile ortak hareket etmesi diğer sömürgeci güçler yanında özellikle Fransızları tedirgin etti. Crampel idaresindeki Fransız birliği Ubangi Nehri'nin kıvrımından Ekim 1890 tarihinde Dar Runga'ya doğru hareket ederek buranın başkenti konumundaki Dar Kûtî'ye Mart 1891 tarihinde vardılar. Ancak 8 Nisan (veya Mayıs) 1891 tarihinde öldürüldükleri öğrenildi.[552] Bu birlikten 150 kadar Martini tüfeği ile bunlara ait cephane ve diğer malzemeler Râbih'e teslim edildi.[553]

*Senûsî tarikatı şeyhi Seyid Muhammed Mehdi es-Senûsî ile sadece isim benzerliği vardır.
[549] Cordell, a.g.m. s. 345.
[550] "France and the Penetration of the Central Sudan", *The Scottish Geographical Magazine,* s. 481.
[551] Cordell, a.g.m., s. 344-345.
[552] Kavas, "Afrika'nın Sömürgeleştirilmesi Öncesinde Râbih", s. 158.
[553] "France and the Penetration of the Central Sudan", *The Scottish Geographical Magazine,* s. 481.

Muhammed es-Senûsî ve adamları çevrede bulunan Bende, Kureyç, Yulu ve Sere gibi kabilelere saldırdılar. Şari Nehri civarındaki toprakları ele geçirip Muhammed es-Senûsî'ye verince bağlılığı daha da arttı ve bunun karşılığı olarak altı ayda bir 40 köle ile buna eşdeğer fildişi vermeye başladı.[554] Buralardan elde ettikleri köleleri hane içi köle ve askeri ihtiyaç için kullanıp geri kalanları da sattılar. Ele geçirdiği bölgeler ticaret yollarına sahip olduğundan köle ve fildişi ihraç edip ihtiyaçları olan elbise, tüketim maddeleri ve en önemlisi de silah temin etmeye başladılar.[555] Sadece Muhammed es-Senûsî'nin yıllık 1.500 ile 2.000 arası köle ihraç ettiği tahmin edilmektedir. Bu sayıya ölen, yaralanan veya başka şekillerde telef olanlar dâhil değildir.[556] Râbih ve diğer alt yöneticilerin köle ihraçları ile birlikte bu rakam yükselmektedir. 1883-1893 yılları arasında Dar Kûtî ve Bagirmi'nin Vadây ile olan ticari ve siyasi ilişkilerine engel olmaya çalıştı. Vadây'ı ele geçirmek istiyordu. Vadây bu bölgelerden fildişi, devekuşu tüyü, altın ve köle elde edip bu ticaretten kazanç ve vergi sağlamaktaydı. Bölgede hâkimiyet kurmasından sonra Bornu-Trablusgarp ticaret yolunu kendi kullanımı dışında bir süreliğine sekteye uğrattı. Bundan olumsuz etkilenen Vadây tüccarları ile Kânim'in hâkimleri olan Evlad-ı Süleyman kabilesi ortak harekete geçerek Râbih'in tekeline geçen bu kervan yolundaki ticari faaliyetlere engel olmaya çalıştılar.[557]

Bu siyasi gelişmeler olurken Râbih, Bagirmi Sultanlığı'nın vasalları olan bölgelere saldırarak köle elde etmeye başladı. Bu da Bagirmi sultanı Abdurrahman Gevrenc (Kavrenc) ile sürtüşmeye sebep oldu. Bu zamana kadar Râbih'in ele geçirdiği irili ufaklı sultanlıkların sayısı kırk civarındaydı ve artık Bagirmi Sultanlığı'na saldıracak kadar kendini güçlü hissediyordu.[558] Bagirmi sultanı Gavrang emri altındaki binlerce askerine ve bağlı (vasalı) olduğu Vadây Sultanı Yusuf ile Bornu Sultanından gelecek yardıma güvendiğinden Râbih'e boyun eğmemişti. Ancak Sultan Gavrang'ın sarayında bulunan Evlad-ı Musa Araplarından Faki Naim kaçarak Râbih'e sığınmış ve Bagirmi saray ve ordusunun zaafları hususunda önemli bilgiler aktarmıştı. Râbih bu bilgiler ışığında sultanı cezalandırmak için Bagirmi'ye saldırıp başkent Menceffe'yi Kasım 1892'de kuşattı. Beş ay süren kuşatmanın ardından Vadây'dan Bagirmi'ye gelen yardım sayesinde Mart 1893'te Sultan Gavrang kaçmayı başarsa

[554] Kavas, "Afrika'nın Sömürgeleştirilmesi Öncesinde Râbih", s. 159.
[555] Sikainga, "The Legacy of Slavery and Slave Trade", s. 83; La Rue, a.g.m., s. 34.
[556] Cordell, a.g.m., s. 348.
[557] Kavas, "Afrika'nın Sömürgeleştirilmesi Öncesinde Râbih", s. 160.
[558] el-Müeyyed, *a.g.e.*, s. 114.

da sultanlığı Râbih'in eline geçti.[559] Bu yerleri Vadây Sultanı 1894 yılında geri aldıysa da akabinde Râbih tekrar kendisine bağladı.

Râbih ile alakalı bu gelişmeler olurken bölgeyi istila etmeye çalışan Fransa da boş durmuyordu. Kaptan Mentin isimli Fransız subayı yeni silahlarla donatılmış Senegalli Nişancılar, on zenci asker ve bir kâtip ile birlikte Timbuktu yolu ile Kanu ve Zinder'den geçerek Bornu'ya geldi. Bornu'da bulunan tüccarlar ile birlikte Tibu-Kavar'a gelip buradan Merzuk'a geçti. Merzuk'ta Osmanlı memurlarından aldıkları altı yüz beyaz mecidiye borç ile Trablusgarp'a vardıktan sonra Paris'e hareket etmişlerdi. Trablusgarp'ta bulunan Fransız Konsolosu mezkûr borcu bilahare ödemişti. Kaptan Mentin bölgeden edindiği bilgiler ışığında gerçekleştirmeyi planladığı işgal için beş yüz kadar asker ile Paris'ten ayrılmış ancak birkaç gün sonra yolda hastalandığından kendisi geri dönmek zorunda kalmıştı.[560] Orta Afrika'daki gelişmeler hem bölgeden gelen tüccarlardan hem Osmanlı memurlarından alınan raporlardan hem de Paris'teki elçilik kanalı ile elde edilen bilgilerden takip edilmekteydi.[561] Kahire'de bulunan Fevkalade Komiser Gazi Ahmed Muhtar Paşa da bölge ile ilgili olarak Mısır'da cereyan eden olayları ve gelişmeleri takip etmekteydi. Bu bağlamda yazdığı rapor ile Trablusgarp hinterlandının Osmanlı idaresi altına alınması gereğinin zaruret olduğunu bildirerek tedbir alınması gerektiğini ifade etmişti.[562]

Mezkûr bölgenin Osmanlı idaresine alınmasının gerekliliği hususunda bölgedeki memurlar da raporlar yazmışlardı.[563] Buna karşılık Bâbıâli de gerekli tedbirlerin alınması, Devlet-i Aliyye'nin hukukunun savunulması ve bu bağlamda ahali ve meşayih ile iyi geçinilmesi, ahaliye kendilerini muhafaza için yeni model silahlar gönderilmesi talimatını vermişti. Bunun üzerine Trablusgarp Vilayeti'nden gönderilen raporda durum özetlendikten sonra Anadolu ve Rumeli'den toplanacak beş yüz süvari, bin piyade askerinden müteşekkil toplam bin beş yüz asker ve iki dağ topundan oluşturulacak birlik ile bölgenin Devlet-i Aliyye'nin idaresi altına alınabileceği ifade edilmişti. Bunun için gerekli olan masrafın da otuz bin lira kadar olacağı hesaplandı. Piyadelerin Fizan ahalisinden toplanmasının mümkün olduğunu ancak her ne kadar gizli tutulmaya çalışılsa da bu askerlerin toplanmaya başlanması ile Fransa, İngiltere ve İtalya'nın itiraz edeceği düşünülmüştü. Bu sebeple öncelikle bölgede bulunan dört yüz Osmanlı askerinin sayısını bine çıkarmak ve bunu da parça parça yaparak

[559] BOA. Y. A. HUS. 328. 39- 2; La Rue, a.g.m., s. 46.
[560] BOA. BEO. 1070. 80201- 9.
[561] BOA. Y. A. HUS. 328. 39- 2/1. (28 Mayıs 1895); BOA. İ. HUS. 25. 105- 1. (28 Mart 1894); BOA. HR. SYS. 986. 44- 2. (20 Mayıs 1894) ve 986. 44- 3. (6 Haziran 1894); BOA. BEO. 1070. 80201- 9.
[562] BOA. PRK. MK. 6. 30. (17 Nisan 1894).
[563] BOA. BEO. 1070. 80201- 5. (2 Ocak 1898).

hazırlanmak, sözü geçen ve siyasetten anlayan birkaç tüccar vasıtasıyla hediyeler gönderilerek şeyh ve emirlerin durumdan haberdar edilmesi önerildi. Bölgede esas itibari ile Vadây, Bornu, Sokoto ve Masina hükümetlerinin bulunduğu, diğer sultanlıkların bunlara bağlı olarak hareket ettikleri, bu sebepten bu dört hükümet ikna edilirse işlerin daha kolay olacağı ifade edilmişti.[564]

Râbih bu gelişmelerden bağımsız olarak kendi iktidarını güçlendirmeye, topraklarını genişletmeye çalışmaktaydı. Bagirmi Sultanlığı'nın topraklarını ele geçirdikten sonraki hedefi artık Hevsa bölgesi ile Bornu Sultanlığı idi. Emir Salih idaresinde bulunan Makariler'in toprakları olan Lugun'a (Logone) hareket etti ve şehri savaşsız teslim aldı ve burada bir miktar asker bırakıp Bornu'ya doğru hareket etti. Râbih, çevrede bulunan sultanlıklara mektup yazarak kendisine itaat etmelerini istemişti. Bornu hâkimi Haşim'in buna olumlu cevap vermemesi üzerine hem Haşim'e ders vermek hem de Bornu kıtasını ele geçirmek için harekete geçti.[565] Bu sırada yaklaşık iki bin kadar süvari ile on üç bin civarında piyade olmak üzere on beş bine yakın kuvveti bulunmaktaydı. Bunların elinde yaklaşık dört bin Martini kapaklı Vincester benzeri tüfek ile bin altı yüz Vincester tüfek vardı.[566] Bornu'nun başkenti Kûka'nın güneyindeki Calbe'de (Gilba) Bornu Sultanı Haşim'e Aralık 1893 tarihinde yenildiyse de toparlanarak birkaç gün sonra onu mağlup etti.[567] Başkent Kûka'yı ele geçirip bin yıllık Bornu Sultanlığı'nı yıktı.[568] Bornu sultanı ailesi ve bir kısım askeri ile Bornu'ya üç günlük mesafedeki Mansûra'ya çekildi.[569] Râbih'in de Dikve'ye gitmesini fırsat bilerek asker toplamaya başlayan Haşim, Râbih tarafından yerel makamlara getirilen emirleri azlederek yerine yeğeni Kiyari'yi tayin etti. Kiyari iki ay sonra amcası Haşim'i korkaklıkla itham edip iki adamını yollayarak (amcası Haşim'i) öldürttü. Kendini Bornu sultanı ilan ettikten sonra da isyan etti. Meydana gelen savaşta yenilen Kiyari daha sonra idam edildi.[570] Bornu ve çevresi ile Bagirmi artık (1894) tamamen Râbih'in eline geçmişti. Dikve'yi Haziran 1894 tarihinde başkenti yaptı ve kendisine burada bir saray inşa etti.[571] Râbih'in kurduğu sultanlığı yıkarak bölgeyi istila eden Fransız Emile Gentil adlı komutan tarafından sarayı daha sonra karargâh olarak kullanıldı. Dikve, tarihi Kûka şehrine altı günlük mesafede olup büyük bir nehir

[564] BOA. BEO. 1070. 80201- 10.
[565] Kavas, "Afrika'nın Sömürgeleştirilmesi Öncesinde Râbih", s. 161-164.
[566] BOA. Y. A. HUS. 328. 39- 2/1.
[567] BOA. HR. SYS. 1003. 45- 2; BOA. Y. A. HUS. 326. 110- 1 ve 2. (14 Nisan 1895); Alexander, *a.g.e.,* s. 170-171.
[568] Çaycı, *a.g.e.,* s. 95.
[569] BOA. Y. A. HUS. 328. 39- 2.
[570] BOA. Y. A. HUS. 328. 39- 2.
[571] Çaycı, *a.g.e.,* s. 95.

kenarında, havası güzel, suyu bol ormanla çevrili, arazisi bereketli ve mahsuldar bir yerdi.[572] İngiliz Sömürge döneminde şehir gerileyerek önemini yitirdi.[573]

Bornu'da bulunduğu yedi yıllık süreyi sultanlığı yeniden canlandırmaktan daha çok bölgenin 16. yüzyıldaki feodal yapısının benzerini oluşturmak için geçirdi. Bunun için bölgedeki bağımlı küçük beyleri (vasalları) yerinde bıraktı ancak bunları kendisi gibi Sudanlı Arap olan yardımcılarının gözetiminde tuttu. Devlet düzeni kurmaya çalıştı ve bu bağlamda İslami öğretiye dayalı yasalar çıkardı, bütçe oluşturmak için vergi düzenlemesi yaptı, bölgede askeri bir yapılanma oluşturdu.[574] Râbih Sultanlığı yıkıldıktan sonra bölge yöneticisi olan Fransız Sömürge Valisi Emile Gentil, Vadây ve çevresini (Çad) yeniden yapılandırırken Râbih'in Bornu'daki reformlarını taklit etti.[575] Râbih'in bu başarılarında Zübeyir Paşa'nın yanında öğrendiği idari ve askeri uygulamaların şüphesiz ki katkısı olmuştu. Zübeyir Paşa, Râbih'e yazdığı mektupların birinde bu bağlamda: "…*Muzafferiyetinizde benim de medhâlim (dahlim) var fakat siz bilip idrak edemiyorsunuz. Oğlum Râbih, mademki benim eserime iktiza ediyorsun (ihtiyaç duyuyorsun) daima galibiyetten geri kalmazsın*." ifadeleri ile kendi uygulamalarının Râbih tarafından hayata geçirildiğinin farkında olduğunu söylüyordu.[576]

1893-1896 yılları arasındaki saldırıları sırasında Bornu-Trablusgarp kervan yolunu ele geçirmiş, bir kısım tüccarları öldürüp mallarını yağmalamıştı.[577] Trablusgarp ticareti durma noktasına gelmiş, bunun üzerine bir kısım tüccar da Vadây-Kufra-Bingazi kervan yolunu kullanmaya başlamıştı.[578] Bölgedeki gelişmeleri Kahire'de bulunan Zübeyir Paşa yakinen takip etmekteydi. İyi bir tüccar, yetenekli bir idareci, tecrübeli bir devlet adamı olan Paşa, Râbih'in yanlış yapmakta olduğunu anlayarak onu uyardı. Râbih'e yazdığı mektup ile:

> *Resmi emrimle katiyen emrederim ki mevâridden (gittiğin yerlerde) ittihadiyeden (birlik olduklarından, idarene girenlerden) nısf-ı öşürden maada hiçbir kimseden bir şey almayarak emvâl-i tüccâra (tüccârların mallarına) tama' olunmasın. İşbu yarım öşür alınması mahza (ancak) te'mîn-i tarîk ve muhâfaza-i mal ve can mukabilindedir. Kat'iyen tüccardan diğer bir şey alınmasın ve işbu ahval-i marziye dairesinde muamele ve hareket olunur ise hem tevsi'-i (artma) ticaret hem de o yüzden Müslümanlarla kendisi için büyük bir menfaat husule gelmiş olacaktır.*

[572] BOA. Y. A. HUS. 328. 39- 2.
[573] Kavas, "Afrika'nın Sömürgeleştirilmesi Öncesinde Râbih", s. 163.
[574] Alexander, *a.g.e.*, s. 171.
[575] http://www.wikiwand.com/en/Râbih_az-Zubayr (22.11.2017).
[576] BOA. Y. PRK. TKM. 37. 36- 2.
[577] La Rue, a.g.m., s. 47.
[578] Çaycı, *a.g.e.*, s. 95.

talimatını vermiş, buna istinaden Râbih de ticaret yollarını açıp tüccarlara serbestlik getirdi.[579] Kervan yollarının kapalı olmasının tehlikesini görmesi veya Zübeyir Paşa'nın uyarısı sonucu 1893 yılındaki Bornu Sultanı ile yaptığı savaşta kendisine karşı mücadele eden yüz elli kadar tüccarı *"kendilerinin Bornu asâkiriyle maan aleyhine vaki olan hareket ve cesâretlerini hâkim-i sâbık kuvve-i cebriyesi ile meydana geldiği"* için affettiğini bildirmişti.[580] 1896 yılından itibaren de tüccarlara kervanları ile kendi topraklarına eskisi gibi gelerek ticaret yapmalarına izin verdi.[581] 1901 Eylülünde Trablusgarp'tan yola çıkan kervan, verilen güvenceye istinaden 20.000 frank değerinde ticari malla saldırıya uğramadan Kûka'ya gelebilmişti.[582]

1885 yılından sonra Gine Körfezi civarında İngilizler, sömürgecilik girişimlerini hızlandırmış ve günümüz Nijerya'sını etkileri altına almışlardı. İngilizler, Râbih'in kendi sömürge bölgelerinin kuzey taraflarına saldıracağı haberlerini aldıkları zaman bu girişimi engellemenin yollarını aradılar.[583] Bu bağlamda Râbih'in üzerinde nüfuzu bulunan Kahire'deki Zübeyir Paşa'yı aracı olarak kullanıp onun ağzından mektup yazdırarak "Sokoto'ya saldıracak olursa bunun İngiltere'yi kızdıracağı ve kendisine karşı tedbir alınacağını" bildirmek suretiyle uyarmasını istemişlerdi. Yazılan mektup ve gizli görevli heyet Kahire'den Bornu'ya (Nijer Nehri yoluyla) Arap Şerif başkanlığında gönderildi. Heyet Râbih'in başkenti Dikve yolu üzerindeki Ibi mevkiini Ekim 1894 tarihinde geçerek Kasım'da Râbih'in huzuruna çıktı. Heyettekilerden ikisi daha sonra ölmüş, diğerleri de Râbih'in hizmetine girmişlerdi.[584] Bundan bir yıl sonra Eylül 1895 (Rebiülevvel 1313) tarihinde Medine ahalisinden Emîn el-Medenî isimli bir elçiyi Râbih'in yanına gönderdiğini, ancak kendisine dair herhangi bir haber alamadığını ifade ederek 30 Mart 1896 (15 Şevval 1313) tarihinde yazdığı mektup ile durumlarının araştırılmasını istemişti.[585]

Kahire'de 1896 yılında önemli bir buluşma meydana geldi. Şehirde bulunan üst düzey Fransız görevliler geceleyin gizlice Zübeyir Paşa'yı ziyarete ettiler. Görüşme gece yarısından iki saat sonraya kadar sürdü ve heyet Paşa'dan Bornu-Vadây bölgesinde kendilerine karşı şiddetli mücadele etmekte olan ve üzerinde şahsi etkisi bulunan eski komutanı Râbih'i ikna etmesi için bir mektup yazmasını istediler. Bunun karşılığında maddi ve manevi her türlü

[579] BOA. Y. PRK. TKM. 37. 37- 3. (9 Nisan 1896).
[580] BOA. Y. A. HUS. 328. 39- 2.
[581] BOA. Y. MTV. 172. 36; Çaycı, *a.g.e.*, s. 95-96.
[582] Nuri; Naci; *a.g.e.*, s. 70.
[583] BOA. HR. SYS. 986. 44- 4; BOA. HR. SYS. 1003. 41. (10 Ekim 1894).
[584] "Rabeh", *New Zealand Times*, Isuue 3868, 11 Ekim 1899, s. 1.
[585] BOA. Y. PRK. TKM. 37. 37- 1.

talebinin karşılanacağını ifade ettiler.[586] Bu durum Râbih'in emperyalistlere karşı mücadelesindeki başarısını göstermenin yanında Râbih ile Zübeyir Paşa arasındaki ilişkinin düzeyini de ifşa etmesi açısından önemli bir gelişmeydi.

Kölelerden kurmuş olduğu orduyu modernize etmek ve azalan mühimmatını takviye etmek maksadıyla 1895 yılında İngiliz Sömürge İdaresi olarak yakınlarındaki bölgeleri işgal etmiş olan British Royal Niger Company'ye müracaat ederek cephane, barut ve silah temin etmek istemiş, ancak alamamıştı. Bingazi Mutasarrıflığı'ndan yollanan bir raporda Calu* ahalisinden olup ticaret ile uğraşan Muhammed Yunus isimli kişinin Mısır dönüşü Zübeyir Paşa'nın yolladığı altı adet mektuptan başka yanında resmi bir üniforma, iki adet kurmalı tüfek, eski model bir adet kapsüllü büyük tüfek, dört adet çifte tüfek ile doksan beş kile** barut bulunmuş, bu tür silah ve mühimmatın bölgeye sokulması yasak olduğundan el konulduğu bildirilmişti.[587] Râbih'in bu dönemde baruta olan ihtiyacı had safhada olduğundan bu kadar yüklü miktar barutu Mısır'daki Zübeyir Paşa vasıtası ile elde etmeye çalışmış olduğu anlaşılmaktadır.

Râbih, 1896 yılına kadar Bornu ve Bagirmi'nin tamamını ele geçirdi. Bunun üzerine Fransızlarla olan mücadelesinin yanı sıra artık İngilizlerle de karşı karşıya gelmiş oldu. Bir yıl sonra (1897) İngiliz Sömürge İdaresi'nin etki alanında bulunan Kano, Sokoto ile Zinder'e saldırması İngilizlerin huzurunu kaçırmaya sebep oldu.[588] Bu arada vasalı olan Muhammed es-Senûsî de Ubangi Nehri ile Avk Nehri arasında bulunan Endile'de (Ndele) korunaklı bir idari merkez kurdu. 1899 yılına gelindiğinde Râbih'in emrinde 300 tüfekli piyade ile 10.000 ok ve mızraklarla donatılmış askeri bulunmaktaydı.[589]

Yüzbaşı Gentil komutasındaki üç bin kişilik Fransız birliği 1897 yılında Çad Gölü çevresindeki Bagirmi'ye gelerek Râbih'e karşı harekete geçtiler.[590] Bunu haber alan Osmanlı memurları durumu merkeze bildirmiş ve daha detaylı bilgi almak için araştırmalara başlamışlardı.[591] Fransız birliği Kongo, Ubangi ve Tuma (Tomi) nehirlerini vapurla geçerek Şari nehrine ulaşmışlardı. Yolculukları boyunca karşılaştıkları bütün kabile şefleri ile işbirliği

---

[586] Jackson, *Black Ivory*, s. 87.

*Bingazi yakınlarında bir yerleşim yeri.

** Bilinen standartlara göre Osmanlı kilesi yaklaşık kırk litrelik hacimli tahıl ölçüğidir ve 30 kg ağırlık olarak hesaplanmaktadır. Bu hesaba göre yakalanan barut miktarı 2.850 kilogramdır. Bu da yaklaşık yirmi deve yükü kadardır. Trablusgarp kilesinin kaç kg geldiği tam olarak bilinmediğinden kg hesabı yapılması hatalı olabilir.

[587] BOA. Y. MTV. 143. 95. (7 Temmuz 1896); BOA. Y. MTV. 144. 32- 1 ve 2. (16 Temmuz 1896).

[588] el-Müeyyed, *a.g.e.*, s. 116; Çaycı, *a.g.e.*, s. 95.

[589] Alexander, *a.g.e.*, s. 172.

[590] BOA. BEO. 1070. 80201- 7. (11 Nisan 1897).

[591] BOA. BEO. 1070. 80201- 1, 6, 8.

ve ticaret anlaşması yaptılar.[592] Bu şefler arasında eski Bagirmi sultanı Gavrang da vardı. Gavrang ile Fransızlar arasındaki 30 Ekim 1897 tarihli anlaşma ticaretin yanı sıra himayeyi de kapsıyordu.[593] Bunu öğrenen Râbih hemen Fransızların peşlerine düşmüş, Kuseyri'ye (Kusseri) gelmişti. Ancak geç kalmış, Fransızları taşıyan vapur gece şehri terk etmişti.[594] Râbih, Fransızlara karşı gelmeyip anlaşma yaptığı için Bagirmi sultanına kızmış, onu cezalandırmanın yollarını aramaya başlamıştı. Bu öncü birliğin faaliyetleri sonucu İngiltere ile Fransa arasında 14 Haziran 1898 anlaşması yapıldı. İngiltere, Nijer ve Orta Afrika'daki kazanımlarını hem Fransızlara hem de Râbih'e karşı korumaya çalışıyordu.

Bu dönemde iki büyük emperyalist güç olan İngiltere ve Fransa, Orta Afrika'daki hâkimiyet alanları ve sömürgecilik faaliyetleri sonucu Sudan'ın güneyinde bulunan Faşoda şehrinde askeri, siyasi ve diplomatik olarak karşı karşıya geldiler (18 Eylül 1898). Mısır 1882'den beri İngiliz işgali altındaydı. 1898 Eylül ayında Sudan da işgal edildi. Uganda'da İngiliz sömürge yönetimi kurulmuştu. İngiltere sömürgecilik planları doğrultusunda Kahire ile Cape Town (Afrika'nın kuzeyi ile güneyi) arasında demiryolu yapmayı planlıyordu. Bu suretle Mısır, Sudan, Uganda ve Güney Afrika hattının yani Doğu Afrika'nın tamamı ele geçirilerek Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'nun güvenliği sağlanmış olacaktı. Fransa ise Senegal'den Cibuti'ye demiryolu hattı döşeyerek Afrika'nın doğusu ile batısını Orta Afrika üzerinden birleştirmek istiyordu. Bu iki emperyalist devlet arasındaki güç mücadelesi Faşoda'da krize dönüştü. Kriz Fransa'nın bazı tavizler alması sonucu geri çekilmesi ile aşılabildi. Faşoda krizinden sonra İngiltere ve Fransa arasında yapılan 21 Mart 1899 anlaşması ile İngiltere, Trablusgarp hinterlandı olan geniş arazinin (Osmanlı girişimleri ve Râbih Devleti'nin genişlemesine karşı) Fransa tarafından işgaline izin verdi. Fransızların Nijer Nehri ile Nil arasında kurmak istedikleri sömürge idaresi hayali Faşoda'da bitince ilgilerini doğu Ubangi-Şari (günümüz Orta Afrika Cumhuriyeti) ile Çad bölgesine kaydırdılar.[595] Bu gelişme üzerine Dâhiliye Nezâreti bölgeden aldığı istihbaratlara nazaran "…*oralardaki akvâm umumiyetle İslam olub diyâneten makam-ı Hilâfet-i Kübrâ'ya merbût bulundukları cihetle bunların taht-ı idâreye ilhâkları vâcibiyetten bahisle devletçe acilen buna teşebbüs ve bir dereceye kadar fedâkarlık ihtiyariyle…*" ifadeleri ile Padişah'a tedbir alınmasına dair görüş bildirmişti.[596]

[592] Alexander, *a.g.e.*, s. 171.
[593] Kavas, "Afrika'nın Sömürgeleştirilmesi Öncesinde Râbih", s. 160-161, 168.
[594] Alexander, *a.g.e.*, s. 171-172.
[595] Cordell, a.g.m., s. 336.
[596] BOA. BEO. 1070. 80201- 2 ve 3 ve 4. (16-17 Ocak 1898 ve 22 Mart 1898).

Râbih, bölgeye yönelik İngiliz ve Fransız işgal girişimlerine karşı tek sığınağı olan Osmanlı Devleti ile işbirliği yolları aramaya başladı. Yukarıda bahsedildiği üzere Devlet-i Aliyye memurları ve tüccarları vasıtası ile bölgedeki büyük küçük bütün sultan ve şeyhler ile irtibata geçilerek ortak hareket etme zemini oluşturulmaya çalışılmaktaydı. Bu bağlamda Râbih de Devlet-i Aliyye'nin oluşturmaya çalıştığı ittifaka girmek istiyordu. Bunun için bir takım hediyeler ile birlikte yazdığı mektupları elçisi vasıtası ile göndererek *Cânib-i Akdes-i Hazret-i Hilafetpenâhî'*ye bağlılığını bildirmişti. Trablusgarp Valisi durumu Mabeyn'e bildirmiş ve kendisine münasip nişan ve kılıç gibi hediyeler verilmesinin yerinde olacağını ifade etmişti.[597] Bunun üzerine "…Râbih Fazlullah'a ihsan ve ihda buyrulmak üzere Hazine-yi Hassa-yı Şahâne'ce kıymettar bir hil'at ile bir seyf" imal ettirilmişti. Altın yaldızlı kılıç için sekiz bin yedi yüz kırk beş buçuk kuruş ve hil'at için iki bin üç yüz kuruş olmak üzere toplamda on bir bin kırk beş buçuk kuruş harcanarak hazırlatılan hediyelerin gönderilebileceği Mabeyn'e beyan edilmişti.[598]

Sömürgeci güçler Afrika'ya kaşif/gezgin kılığında casuslar göndererek bölge hakkında bilgi toplamakta, buna göre de işgal öncesi plan ve hazırlıklarını yapmaktaydılar. Zübeyir Paşa, Mısırlı Şerif Muhammed Salih isimli bir seyyah/tüccar ile Râbih'e mektup yollayarak topraklarına gelen Avrupalılara karşı iyi muamelede bulunmasını tavsiye etti. Mart 1899 tarihinde Fransız gezgin/kaşif/tüccar Ferdinand de Behagle Dikve'ye geldi ve birkaç defa Râbih'le bizzat görüştü. Dikve'de serbestçe dolaşmasına izin verilmesini istismar ederek gördüğü her şeyi kaydetmesi, Râbih'le olan son görüşmesinde yanında bulunan ve Almanya, İngiltere ile Fransa arasında imzalanan bölgenin taksimatına ait haritayı göstermesi, ticari konuların dışına çıkıp siyasi konulara girmesi ve idaresi altındaki toprakların artık Fransız sömürge bölgesi içinde olduğunu Râbih'e söylemesi üzerine tutuklanıp sorgulandı ve casus olduğu gerekçesi ile hapse atıldı.[599] Bunun üzerine Yüzbaşı Bretonnet ve askerleri Râbih'in üzerine gönderildi. Fransız birliğinde Bretonnet'ten başka dört Fransız, 45 Senegalli asker ve 400 yerli Bagirmi askeri bulunuyordu. Bu birlik 17 Temmuz'da Şari Nehri kıyısındaki Tugbeu tepelerinde imha edildi ve diğer silahlarının yanında üç sahra topu da Râbih'in eline geçti. Casusu kurtarmak için kendisine karşı birlik yollandığına kızan Râbih, oğlu Fazlullah'a Dikve'ye gidip Behagle'yi asmasını söyledi. Savaşta bir oğlu (Nebi) yaralanmış, birliklerinin komutanı olan diğer oğlu Ebû Bekir ölmüştü. Bu kayıp Râbih için önemli sonuçlara sebep

[597] BOA. Y. PRK. UM. 47. 41. (23 Temmuz 1899).
[598] BOA. Y. MTV. 195. 117. (31 Ekim 1899).
[599] Kavas, "Afrika'nın Sömürgeleştirilmesi Öncesinde Râbih", s. 167.

olacak nitelikteydi.[600] Bu sırada Râbih'e karşı Fransızların doğal müttefiki olan sabık sultan Gavrang yaralı kurtulmuş ve eski başkenti Menceffe'yi yakmıştı.

Râbih, Tugbeu zaferinden sonra Kunu'ya (Kouno) çekilip savunma durumuna geçti. Alınan bu hezimet üzerine Fransızlar, Râbih'e karşı Emile Gentil komutasında Gabon'dan daha büyük bir birliği 1 Ekim'de yola çıkardılar. Bu birliğe Leon Blot isimli bir vapur da eşlik ediyordu. Fransız öncü birliği ile Râbih, Kunu'da 29 Ekim'de karşılaştı. Fransız kuvvetleri 344 tüfekli asker, dört top ve vapura ait iki toptan oluşmaktaydı. Râbih'in ise 3.000 asker ve üç topu bulunuyordu. Fransızlar ağır kayıp vererek geri püskürtüldüler. Bu sırada Râbih'in kuvvetlerinin yarısı yanındaydı ve destek birliklerini de yollamıştı. Sekiz saatlik çarpışmada Fransızların cephanesi azalınca geri çekilmişlerdi. Râbih karşı atağa hazırlandığı sırada ayağından vuruldu ve danışmanlarının ısrarları sonucu savaşı bitirdi ve Fransızların gitmelerine izin verdi.[601] Fransızların 344 kişilik kuvvetinden geride 46 ölü ile 106 yaralı vardı. Râbih, üstün ateş gücüne sahip Fransızlar karşısında yenilmediyse de ağır kayıp vermişti. Fransızlar, Râbih'in karargâhına bir günde 45.000 mermi ile 400 top atışı yapmışlardı.[602]

Bu savaş esnasında Râbih'in Fransızlara karşı ilk kez Türk bayrağı çektiği söylenmektedir.[603] Bu mümkün olabilir. Fransa, Râbih'in Trablusgarp hinterlandı ile Çad Gölü'nün çevresindeki topraklarını ele geçirmek için harekete geçmişti. Râbih ise silah ve mühimmat sıkıntısı içerisindeydi. Yukarıda açıklandığı üzere Râbih ile Osmanlı Devleti arasında ilişkiler tesis edilmeye başlanmıştı. Osmanlı bayrağını göstererek ittifak yaptığını ve bu toprakların artık Osmanlıya ait olduğunu, kendisi ile savaşın Osmanlı Devleti ile savaş manasına geleceğini ima etmeyi düşünmüş olması, göz ardı edilecek bir durum değildir.

Râbih, Dikve'ye çekilip toparlanmaya, kayıplarını telafi etmeye çalışırken kuzeyden ve batıdan Fransızların Kuseyri'ye doğru hareket ettiği haberini aldı. Uzun yıllardır Sahra'da keşif gezileri yaparak bölge ve insanlarını tanıyan Foureau ile Cumhuriyet yaveri Binbaşı Lamy idaresindeki 10 subay ve 306 askerden oluşan destek birliği Cezayir'deki Varlag'dan Ekim 1898'de ayrılarak Sahra yolu ile Çad Gölü bölgesine hareket etti.[604] Bunlar Nijer'den (Zinder) Joalland-Meynier komutasında gelen yaklaşık dört yüz kadar kuvvet ile Lamy

[600] Alexander, *a.g.e.*, s. 172-173.
[601] Alexander, *a.g.e.*, s. 173-174.
[602] Kavas, "Afrika'nın Sömürgeleştirilmesi Öncesinde Râbih", s. 168.
[603] Çaycı, *a.g.e.*, s. 96. Ancak bu bilginin sıhhati şüphelidir. Bakınız; Kavas, "Afrika'nın Sömürgeleştirilmesi Öncesinde Râbih", s. 169, dipnot 54.
[604] Çaycı, *a.g.e.*, s. 96.

idaresinde birleştiler.[605] Birleşik güçler 24 Şubat'ta (1900) Kuseyri'ye saldırarak ele geçirdiler.[606] Burada güneyden gelen Gentil komutasındaki esas birlik ile Kunu Savaşı bakiyesini beklemeye başladılar. Tugbeu ve Kunu savaşları Râbih'i hem askeri güç olarak hem de manevi olarak çok yormuş, adamlarının birçoğu ölmüştü. Silah ve cephane temin etmek için Hevsa bölgesi ile Trablusgarp'a yolladığı adamları başarılı olamamışlardı. Buna karşın karşısındaki düşman kuvveti iki katına çıkmış ve silah ile diğer eksikliklerini takviye etmişlerdi. Râbih'in muhalifleri de Fransızları destekliyordu. Fransız Yüzbaşı Golland (Jolland), Râbih ve Vadây sultanı tarafından ele geçirilmiş olan topraklarını geri alabilmek için uğraşan Elif Zeraf isimli sabık sultanı 1900 yılı Kasım ayında Kânim sultanı ilan etmek suretiyle yerli liderlerin Râbih'e karşı kendilerini daha güçlü şekilde desteklemelerini temin etmeye çalıştı. Yukarıda belirtildiği gibi Trablusgarp Eyaleti'nin hinterlandı üç devlet arasında paylaşılmıştı. Râbih'in topraklarının bir kısmı da Almanya'nın hissesine düşmüştü. Almanya henüz buraları işgal etmediğinden Fransa kendi hissesine düşen bölgelere girmek maksadıyla Alman Sömürge Bölgesi olarak planlanan yerleri de içine alacak şekilde işgale başladı. Binbaşı Lamy, Zinder'e geldiğinde son Bornu sultanı Haşim'in oğlu Ömer Sanda'ya Râbih'in mağlup edilmesinden sonra Bornu tahtına geçirileceğini vaat ederek hem Râbih'e hem de Almanlara karşı kendilerini desteklemelerini sağlamaya çalıştı.[607]

Râbih, önceden öğrendiği bir kehanette iktidarının yedi yıl olacağı söylenmişti ve iktidarının yedinci yılındaydı. Oğlu ve en iyi komutanı olan Ebû Bekir ölmüş, diğer oğlu Fazlullah Galfey'i (Gulfei) savunmakta, üçüncü oğlu Nebi yeteneksizdi. Bütün şartlar aleyhine döndüğünü hisseden Râbih umutsuzluğa kapılmış vaziyette savaşacaktı. Askerlerinin yarıdan fazlasını şehri koruması için Dikve'de bıraktı ve 5.000 asker ile üç top alarak Kuseyri'nin beş kilometre dışında savaş durumuna geçti.[608]

Gentil ve eski Bagirmi sultanı 21 Nisan'da Kuseyri'ye ulaşarak diğer iki Fransız birliği ile birleşmişti. Fransız kuvvetleri 700 düzenli asker, buna ilaveten 600 tüfekli piyade, 200 sipahi ve 800 müttefik Bagirmi askerlerinden oluşmaktaydı. Üç top ve bir makineli tüfekleri de hazır bulunmaktaydı. Râbih'in ordusu ise 5.000 kadardı.[609] Râbih, Gentil ve Bagirmi sultanının Kuseyri'ye geldiğini öğrenince Dikve'deki birliklerine haber göndererek çağırdı. Gentil de

[605] BOA. BEO. 1486. 111377- 1. (13 Mayıs 1900).
[606] Alexander, *a.g.e.*, s. 175.
[607] Kavas, "Afrika'nın Sömürgeleştirilmesi Öncesinde Râbih", s. 169-170.
[608] Alexander, *a.g.e.*, s. 175.
[609] Başka bir kaynakta 13.000 olarak geçmektedir (La Rue, a.g.m., s. 47.).

askerlerin yol yorgunu olduğunu söyleyerek savaşı birkaç gün ertelemek istemiş ancak komutan Lamy kabul etmeyerek ertesi gün saldırının başlayacağını söylemişti.

Kuseyri'den 22 Nisan'da (1900) üç kol halinde ayrılan Fransızlar savaş meydanına gitmek yerine doğrudan Râbih'in kampına saldırdılar. Râbih ve askerleri sabah yemeklerini yerken saldırı haberi alınmıştı. Râbih soğukkanlı davranarak sakince askerlerine yemeklerini bitirmelerini söyledi. Yaptığı taktik plana göre Fransızların mümkün olduğunca fazla cephane harcamaları ve esas çarpışma başlayınca sıkıntıya düşmelerine ve yedekte bekleyen süvarilerin ani saldırıları ile düşmanı yenmeye dayanıyordu. Ancak bu sırada bacağından ağır şekilde yaralanması ve attan düşmesi işlerin tersine gitmesine sebep oldu. Bu sırada yanına gelen bir komutanı, Fransızların sancağın olduğu yere yoğun saldırı ve ateş ettiğini söyleyerek yanındaki başkomutanlık sancağının indirilmesini istemiş, ancak: "Benim sancağım dalgalanmalı!" karşılığını vermişti. Çok geçmeden Fransız askerleri Râbih'in bulunduğu yere vardılar. Râbih savaş alanında şehit edildi.[610] Savaşta Râbih ve 1.000 adamı öldü, bütün silah ve malzemesi düşman tarafına geçti. Fransız komutan Lamy ile beraber bir subay ve on sekiz asker öldü, üç subay ile elli yedi asker yaralandı. Bagirmi sultanının ne kadar adamını kaybettiği bilinmemektedir.[611] Râbih'in başı kesilip bir kazığa geçirildikten sonra Kuseyri şehrinin pazar yerine getirilerek ahaliye teşhir edildi, gövdesi de Şari Nehri'ne atıldı.[612] Fransızlar Kuseyri'yi işgal edince buraya Fort Lamy ismini verdiler. Burası günümüzde Çad'ın başkenti Encemine'dir.

Bu yenilgi ile Çad havzası Fransızların eline geçerken Râbih'in yıllardır kurmaya çalıştığı devlet de parçalanmaya başladı. Yenilen ordusundan geri kalanlar Dikve'ye çekildi. Burası da 1 Mayıs'ta Fransızların eline geçti. 2 Mayıs'ta Fazlullah'ın karargâhı ele geçirilerek bütün silah ve mühimmatı Fransızların eline geçti. 7 Mayıs'taki Fransız saldırısında Nebi öldürülmüş, Fazlullah ise kaçarak canını kurtarmıştı. Fransızlar Fazlullah'ın takibini bir süreliğine bıraktılar. Bu sırada sömürgecileri topraklarında istemeyen ahalinin çoğunluğu Fazlullah'a yardım etmeye başladı.[613] Sudan taraflarına firar eden Fazlullah burada güç toplayarak Aralık 1900 tarihinde Bornu'ya hücum etti.[614] Fransızlar onun İngilizler ile anlaşmak suretiyle babasının yerine geçmek için çalıştığını öğrenince üzerine askeri kuvvet yolladılar ve Bornu'nun güney doğusunda bulunan Gucbe'de (Gujba) 23 Ağustos 1901

[610] Alexander, *a.g.e.*, s. 175; "Rabeh", *Otago Witness*, Issue 2819, 25 Mart 1908, s. 1.
[611] Alexander, *a.g.e.*, s. 177.
[612] Kavas, "Afrika'nın Sömürgeleştirilmesi Öncesinde Râbih", s. 171.
[613] BOA. DH. ŞFR. 257. 18- 2. (17 Mart 1901).
[614] BOA. Y. PRK. DH. 11. 72- 2.

tarihinde yapılan savaşta mağlup ederek öldürdüler.[615] Bu suretle Bornu memleketi tekrar Fransa tarafından işgal edildi.[616]

Fransızlar kendilerine destek karşılığında Râbih'in yenilmesinden sonrası için vadettikleri eski Bornu ve Bagirmi sultanlarının topraklarını söz verdikleri halde varislerine vermediler. Râbih'in öldürülmesinden sonra yeniden Bagirmi sultanı olacağını düşünen ancak muvaffak olamayan Gavrang, hayalini gerçekleştirmek için Fransız baskısı ve doğudan (Sudan) İngiliz baskısından dolayı müttefik arayışına girmiş ve önceden topraklarını Râbih ile birlikte işgal etmiş olan Muhammed es-Senûsî ile dostluk kurmaya çalışmıştı. Bu dostluğu kurabilmek için Muhammed es-Senûsî'ye yazdığı mektup ile birlikte sadaka (haraç) ve birtakım köleler de göndermişti.[617] Bornu İngilizlerin eline geçerken Râbih'in diğer bütün toprakları Fransız Ekvator Afrikası adıyla oluşturulan sömürge idaresine katıldı.[618] Ancak Fransızların Kânim, Vadây, Borku ve Tibesti'ye tam olarak hâkim olabilmek için Osmanlı Devleti ve Senûsîyye tarikatı ile bir süre daha mücadele etmesi gerekecekti.[619] Birinci Dünya Savaşı başlayınca Osmanlı Devleti ile günden güne irtibatı azalan bölge, savaş sonunda tamamen sömürgeci güçlerin kaderine teslim oldular.

Râbih, kısa süren sultanlığı dönemine büyük başarılar sığdırdı. Dikve şehrini kurarak kısa zamanda önemli bir ticari ve idari merkez haline getirdi. İyi bir idareci olarak ele geçirdiği bölgelerdeki idarecileri yanlarına güvendiği bir adamını bırakarak yerlerinde tuttu ve merkezi bir yönetim uyguladı. Devletinin mali yapısına önem vererek adil bir vergi düzeni oluşturdu. Hazineyi vergi, ganimet ve haraçlarla doldurdu. Bunları sefahat yerine bina, ticarethane ve silah alımına kullandı. İyi bir ordu kurmaya çalıştı. Ordusu çeşitli kabilelerden toplanarak meydana getirildiğinden müslim veya gayrimüslim birçok etnik yapıdan unsuru içinde barındırıyordu. Her biri etnik yapısına göre organize edilip başlarına da kendi etnik yapısından komutan veriliyordu.[620] Zübeyir'in yanında öğrendiklerine dayanarak eğittiği ordusu yerliler tarafından Türk (Turgu) olarak isimlendirildi. Râbih'ten sonra Fransızlar, bu askerleri kendi bünyelerine katarak özellikle Vadây (1912) ve Çad'ın (1913-1914) işgalinde kullandılar. Kurduğu düzen İslam şeriatına göreydi. Ancak başarısını Sudan Mehdisi veya

[615] Kavas, "Afrika'nın Sömürgeleştirilmesi Öncesinde Râbih", s. 171-172.
[616] BOA. Y. PRK. DH. 11. 72- 1; BOA. MV. 103. 52.
[617] La Rue, a.g.m., s. 47.
[618] Kavas, "Afrika'nın Sömürgeleştirilmesi Öncesinde Râbih", s. 172.
[619] Çaycı, *a.g.e.*, s. 97.
[620] Cordell, a.g.m., s. 344.

Senûsîler gibi dini bir yapıya borçlu olmayıp, kendi askeri deneyim ve becerileri sayesinde elde etmişti.[621]

Bir köle olarak başladığı mücadelesini savaş dehası olarak sürdürmüş ve kısa sürede mızraklarının ucunda kurduğu sultanlığını geniş bir alana taşıma başarısını göstermişti.[622] Kısa sürede büyük bir başarı örneği gösterip kendi devletini kurmuştu. Sömürgeci güçler ve yandaşları onu gaddar, zalim ve diktatör olarak göstermeye çalışırken, sömürgecilik ve sömürge devletlerine karşı düşüncede olanların nazarında Afrika'nın işgalini on yıl gibi kısa bir süreliğine de olsa engelleyen, Müslümanların haklarını savunan bir kahraman olarak görülmektedir. Kendisine yöneltilen zalim, diktatör, köle tüccarı gibi suçlar yıktığı sultanlıklarda zaten bulunan uygulamalardı.[623] Kötülenmesindeki temel sebep sömürgeci güçlere karşı mücadele eden bir önder olmasıydı. Diğer sebep ise Osmanlı Halifesi'ne olan bağlılık duygusuydu.[624]

[621] Kavas, "Afrika'nın Sömürgeleştirilmesi Öncesinde Râbih", s. 173-176.
[622] Alexander, *a.g.e.*, s. 177.
[623] Kavas, "Afrika'nın Sömürgeleştirilmesi Öncesinde Râbih", s. 153.
[624] BOA. Y. A. HUS. 328. 39- 2/3.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SUDAN'DA KÖLELİĞİN KALDIRILMASI İÇİN ATILAN ADIMLAR VE KÖLELİĞİN DEVAMI İÇİN SÜRDÜRÜLEN FAALİYETLER

3. 1- Dünyada ve Sudan'da Köleliğin Kaldırılması

Köle ticaretini resmileştiren ve uluslararası yasal bir faaliyet haline getiren Asiento (1517) anlaşmasından üç yüzyıl sonra imzalanan Viyana Kongresi (1815) kararlarından biri de köleliğin yasaklanmasına dairdi. Bu tarihten itibaren Avrupa devletleri arasında köle ticaretini yasaklama girişimleri başladı ve köleliğin yasaklanmasına dönük çalışmaların hızlanması için dönüm noktası oldu. Osmanlı Devleti'nin katılmadığı Berlin Konferansı sonunda on dört devlet tarafından imzalanan Berlin Umumi Senedi ile kölelik ve köle ticareti yasaklandı. On dört devlete ek olarak Osmanlı Devleti ve Amerika Birleşik Devletleri'nin katıldığı Bürüksel Konferansı ile Berlin Konferansı'nın kararlarının teyit edilmesinin yanı sıra sömürgelerdeki yerli halklara da yeni ve geniş haklar getirildi. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra imzalanan Saint Germain Sözleşmesi (10.9.1919) ile önceki iki anlaşmaya ek olarak zorla çalıştırma, uluslararası köle ticareti, evlat edinme ve borç sebebiyle köle olunması hallerinin kesin bir şekilde yasaklandığı karara bağladı.[625]

Sanayi Devrimi ile topraklarında köleye ihtiyacı kalmayan İngiltere köleliği önce 1807 yılında yasaklamış, 1833'de ana karasındaki köleleri serbest bırakarak kölelik ve köle ticaretini kaldırdığını ilan etmişti.[626] İngiltere'den sonra köleliği resmen kaldırdığını ilan eden ikinci devlet Sultan Abdülmecid idaresindeki Osmanlı Devleti olmuştur (1841).[627] İngiltere, Fransa, Avusturya, Rusya ve Prusya Ouintupelvertrag Anlaşması'nı 20 Aralık 1841 tarihinde imzalayarak köleliğin ilgası için karar aldılar.[628] Fransa ilk önce 1794 daha sonra 1848, Portekiz 1858, Hollanda 1854-1859 ve 1863, Rusya daha geç bir tarih olan 1863 ve 1873'te

[625] Parlatır, "Türk Sosyal Hayatında Kölelik", s. 85, 807.
[626] Martal, "19. Yüzyılda Kölelik", s. 13-14.
[627] Öztuna, "Köleler ve Cariyeler-2", s. 12.
[628] Parlatır, "Türk Sosyal Hayatında Kölelik", s. 806.

köleliği yasakladı. Amerika'da kölelik Kuzey-Güney Savaşı'ndan sonra 1865 yılında yasaklandı. Brezilya'da 1888'de, Nepal'de 1926'da, İran'da 1929 yılında ilga edildi.[629]

Bununla birlikte köleliğin yasaklanmasından sonra Fransa'nın yanı sıra İngiliz vatandaşları sömürgelerinde hala kakao, kahve, çay, şekerkamışı üretiminde zenci köle kullanmaya devam ettiler. Bunlara karşı fazla bir yaptırım uygulanmamış ya da uzun vadeye yayılan (yüzyıllık) tartışmalar ile geçiştirilmişti.[630] Gladstone parti olarak köleliğe karşı çıkmasına rağmen şahsi olarak babasından kalan plantasyonlarda köle kullanmıştı. Elli yıldan fazla bir süredir köleliğin yasaklanması için çalışan, köle tüccarı olarak gördüğü Zübeyir Paşa'nın Sudan Genel-valisi olmasını onaylamayan İngiltere'nin aynı dönemde kolonilerinde kölelik devam ediyordu.[631] Bu en basit ifade ile samimiyetsizlik, esas itibari ile ise köleliğin yasaklanmasına yönelik çalışmaların İngiltere'nin iktisadi, siyasi ve askeri çıkarları için kullanılan bir araç olması gerçeğidir.

İngiltere dört sebepten dolayı köle ticaretinin yasaklanması için çalışmıştı. İlki, Sanayi Devrimi ve buhar makinaları sonucu anakarasında köleye ihtiyacının kalmamasıydı. Zaten sömürgelerinde köle kullanmaya devam etti. Mevcut kölelerin ihtiyacını karşılamasının yanı sıra Hindistan gibi büyük bir sömürgesinden ihtiyaç duyduğu insan kaynağını kullanma imkânı da mevcuttu. Günümüzde Afrika ve Amerika kıtasındaki Hint kökenli azınlıkların büyük kısmı bu dönemde getirilen ucuz işçilerin soyundan gelenler oluşturmaktadır. İkincisi, Amerika kıtasına daha fazla insan taşınmasının engellenmesi suretiyle köle ticaretinden elde edilen kazancın bitirilmesinin yanı sıra burada yapılan köle emeğine dayalı üretimin azaltılmasıyla Fransa, Portekiz, İspanya gibi ülkelerin ekonomilerinin ticari olarak zayıflatılarak İngiltere ile rekabet edemez hale getirilmek istenmesidir. Üçüncüsü, Afrika'dan insan taşınarak buradaki nüfusun azaltılması engellenmek istendi. İngiltere, Amerika kıtasını kaybetmişti ancak Afrika henüz paylaşılmamış olduğundan burayı sömürgeleştirme imkânı bulunmaktaydı. Dördüncüsü, menfaatinin bulunduğu bölge ve ülkelerin içişlerine karışmak, baskı uygulamak, gerekirse siyasi veya askeri müdahalede bulunabilmek için araç olarak kullanmaktı. Bu maddeler İngiltere'nin hedeflediği gizli veya açık siyasi sebepleri teşkil etmektedir. Bunun yanı sıra görülen, söylenen ve dillendirilen sebepler başkaydı. İlki ve en fazla tekrarlanan gerekçe ise "İnsanlık suçu olan köle ticaretini medeni olduğunu söyleyen

[629] Öztuna, "Köleler ve Cariyeler-2", s. 12.
[630] James Ramsay, *Objections to the Abolition of the Slave Trade with Answer,* James Phillips, London, 1788; Jonathan Edwards, *The Injustice and Impolicy of the Slave Trade and the Slavery of the Africans*, Wells and Lilly, Boston, 1822.
[631] Jackson, *Black Ivory*, s. 110.

hiçbir devlet uygulayamaz, savunamaz veya devam ettiremez." şeklindeydi. Bu bağlamda köleliği savunmak barbarlıktan başka bir anlama gelmemektedir. İkincisi, Osmanlıdaki kölelerin çoğunluğunun Hıristiyan olduğu iddiası ile İngiliz kamuoyunun bu Hıristiyanlara sahip çıkmak isteğidir.

İngiltere ve İngiliz kamuoyu köleliğin (en azından zenci köleliğinin) yasaklanarak kaldırılmasını ve bitirilmesini talep ettiler. Köleliğin köklü bir geçmişinin olması ve ev köleliğinin İslam toplumunda farklı bir anlam içermesini görmezden geldiler. Osmanlı Devleti zenci köle ticaretini yasaklamış, ticaretini kısıtlamış, toplumdan tedricen kaldırılması yönünde gayretler göstermişti. Ancak 1867 yılında *Uluslararası Kölelik Karşıtı Büro*, Sultan Abdülaziz'e muhtıra çekerek köleliği kaldırmasını istedi. Hariciye Nazırı Fuad Paşa, verdiği cevapta, *"Uygarlığın ilk ışıkları ülkeye sızmaya başladığı günden itibaren kölelik Türkiye'de kaldırılmıştır ve günden güne adetlerimizden silinmektedir"* sözleri ile köleliğin zaten yasak olduğu ancak zamana yayılan uygulamalar ile bitirilmeye çalışıldığı ifade edilmişti.[632] Mısır'da köle ticaretini yasaklamak/engellemek ve yasağı denetlemek için bir daire kuruldu. Bu dairenin 1892 yılı masrafı için 13.198 Mısır lirası harcama yapılmıştı.[633]

İngiltere'nin öncülüğünde başlayan köleliğin yasaklanmasına dair girişimler Osmanlı Devleti ve ona bağlı Mısır ve Sudan'ı da etkiledi. Bölgede köle avcılığı, ticareti ve istihdamı yaygındı. Bu topraklarda köle emeğine dayalı üretimin üç bin yıldan fazla bir geçmişi bulunmaktaydı.[634] Bazı dönemlerde köle avcılığı (akınları) (özellikle Dârfûr Sultanları ve Mehmed Ali Paşa döneminde) hükümet faaliyeti durumundaydı. Köle ticaretinin bu denli yaygın olduğu Mısır ve Sudan'da bu ticarete karşı ilk ciddi girişimlere 1830'larda Dr. John Bowring'in Mısır'ı ziyareti ve Dr. Arthur Holroyd'un Sudan'a gitmesinden sonra Nil Vadisi'ndeki köle ticaretine dönük raporlarından sonra başlanıldı. İngiliz parlamenter Thomas Buxton'un bu raporlar ile ilgilenmesi sonucu Nil Vadisi'ndeki (ve Afrika'daki) köle ticaretine karşı tepkiler başladı.[635] Kahire'deki İngiliz Konsolos Campbell ve John Bowring 1837 yılında Mehmed Ali Paşa ile birtakım görüşmeler yapmasından sonra köle akınlarının durdurulmasına yönelik kararlar alınmaya başlandı. Buna göre Sudan'daki memur ve subaylar köle ticaretini durduracak ve Sudan'daki askerlerin maaşları artık köle verilerek

[632] Erdem, *a.g.e.*, s. 104.
[633] Muhsin, *a.g.e.*, s. 255.
[634] McLoughlin, a.g.m., s. 368.
[635] Mowafi, *a.g.e.*, s. 45.

ödenmeyecekti. Mehmed Ali Paşa, Sudan Valisi Hurşit Paşa'ya emir vererek bu tedbirlerin hayata geçirilmesini istedi.[636]

Mısır'ın içinde bulunduğu mali sıkıntılara çözüm arayan Paşa, birtakım tedbirlere başvurdu. Bunlardan ikisi Sudan'ı doğrudan etkiledi. Alınan tedbirlerden ilki devlet tekelinde olan ticaretin Mısır ile birlikte Sudan'da serbestleştirilmesi ve özel sektöre açılmasıydı. Ticaretin serbestleşmesi devletin tekelinde bulunan köle ticaretinin de rekabete açılmasına sebebiyet verdi.[637] Mehmed Ali Paşa'nın 1838 yılında Sudan'ı ziyaret ettiği sırada (yasaklı olan) köle ticareti bir süreliğine durmuş olsa da onun ayrılması ile yeniden canlandı. Diğer tedbir ise, Sudan'da altın ve değerli maden aranmasına tekrar başlanılması ve bunun sonucu olarak da güney bölgelerinin keşfinin teşvik edilmesidir. Ancak alınan bu tedbirler ve ziyaret, Sudan'daki köle ticaretini veya avcılığını bitirmemiş, Bahru'l-Cebel ve Bahrü'l-Gazel'in daha güneyi ile Ekvator bölgesine kaymasına yol açmış, fildişi ve köle ticareti yapmak isteyen başta Avrupalılar olmak üzere Kuzey Sudanlıların önlerini açacak etki yapmıştı.[638]

Mehmed Ali Paşa iktidarı boyunca (1805-1848) köle ticaretine karşı herhangi bir yasa çıkarmadı, sadece sözlü emir verdi. Kendisi ile bu konuda müzakere eden konsolos ve yabancı görevlilere kişisel olarak köle ticaretine karşı olduğunu ve köleliğin kaldırılmasını istediğini ancak herhangi bir şey yapamayacağını çünkü köle sahibi olmanın geleneksel bir alt yapısının olmasının yanında Mısır'daki üst tabakanın itirazının bulunduğunu ifade etmişti. Mısır'da köleler arasında yüksek ölüm oranı, düşük doğurganlık ve belli bir zaman sonra azat etme uygulaması sebebiyle dışarıdan sürekli bir köle akışına ihtiyaç duyulmaktaydı.[639] 1848'de Mısır'daki kölelerin çoğunluğu Siyahlardan (zenci) oluşuyordu ve bunlar Nûbe Dağları'nın güneyindeki bölgelerden, Dârfûr, Kordofan, Sinnar ve Çad'dan getirilmişti. Habeşi olarak isimlendirilen kahverengi köleler Etiyopya yaylalarından getirilirken beyaz köle olarak ifade edilenler ise Dağıstan (Çerkezya) ve Gürcistan'dan getirilmişti.[640] Aynı gerekçelerle Birinci Abbas döneminde de (1848-1854) köle ticaretine dönük herhangi önemli bir girişim olmamıştı. Hatta köleğin kaldırılmasına dönük bütün çalışmalara rağmen 1870 yılında Yukarı Mısır bölgesinde her ev hala köle emeğine bağlı bir durumdaydı.[641]

[636] Mowafi, *a.g.e.*, s. 45.
[637] George R. Gliddon, *A Memoir on the Cotton of Egypt*, James Madden Co., London, 1841, s. 153.
[638] Mowafi, *a.g.e.*, s. 45-46.
[639] Mowafi, *a.g.e.*, s. 54-55, 15.
[640] Saleh, a.g.s., s. 8.
[641] Jackson, *Black Ivory*, s. 110.

Türk (Osmanlı) Hükümeti tarafından zaman içinde birçok resmi ferman yayınlanmasına rağmen Sudan'da köle alım satımının önüne geçilememişti. Birinci Abbâs döneminde köle ticaretine karşı fazla bir çalışma yapılmadığı yukarıda belirtilmesine rağmen köle tüccarları üzerine ağır vergiler getirilmek suretiyle köle ticaretinin cazibesinin bitirilmeye çalışıldığı ifade edilmelidir.[642] Said Paşa iktidara geldiğinde (1854) köle ticaretine karşı tedbirler almaya başladı. Güney eyaletlerinden ve Sudan'dan gizli veya açıktan köle getirilmesinin engellenmesi için güneydeki valilere emirler verdi. 1855 yılında Beyaz Nil üzerinden yapılan köle ticaret ve naklinin önüne geçmek için Faşoda'da kontrol noktası kuruldu. 1856 yılında Said Paşa yayınladığı bir yasa ile Mısır'daki bütün kölelerin hür olduğunu, eğer isterlerse sahiplerinin yanından ayrılabileceklerini kabul etti.[643] 1857 yılındaki fermanda daha önceki ferman ve düzenlemelerin siyah köle ticaretini engellemediği belirtilerek artık bu fermanla köle ticaretine karşı daha etkin mücadele verilmesi, zenci kölelerin azat edilmesi ve köle tüccarlarının cezalandırılması Hıdiv Said Paşa'dan istendi.[644] Aynı yıl Hıdiv, Sudan'ı ziyaret ettiğinde köle ticaretini ve insanların köleleştirilmesini resmi olarak yasaklandığını, askerlerin maaşının köle verilerek ödenmeyeceğini, vergi tahsilatının artık köle ile yapılmayacağını ilan etti.[645] Bu zamana kadar Güney Sudan ve Nûbe Dağları'na asker, tarım işçisi ve kamu yararına (angaryaya) yönelik işlerde kullanılmak için yapılan resmi (hükümet destekli) köle akınlarını durdurdu.[646] Bu yasak köle ticaretinin Sudan'da kanunen ilk defa yasaklanmasını ifade etmesi açısından önemliydi. Eylül 1858'de Said Paşa yeni talimatlar yayınlayarak eski talimatların memurlar tarafından ihmal edildiğini belirterek İskenderiye Valisi'nden köle ticaretinin acil ve tam olarak tasfiyesini talep etti. Benzer talimatlar Kasım 1861 tarihinde Sinnar ve Hartum valilerine de yollandı.[647]

Alınan tedbirlere rağmen yasaklara tam riayet edilmiyordu. Hartum'daki açık köle pazarı aynı yıl kapatılmasına rağmen yeni köle pazarı Şilluk kabilesinin topraklarındaki Keke'de (Kaka) açıldı ve köleler buradan kuzeye doğru Kordofan, Dârfûr, Dongola ve hatta gizlice Mısır'a gönderilmeye başlandı.[648] Bölgede (Güney Sudan) resmi bir Mısır idaresi olmadığından Sudan'daki köle ticareti gerçek manada 1860'lara kadar kontrol edilemedi. Bunda görevlilerin sosyal, siyasal ve iktisadi sebeplerden dolayı yeteri kadar gayret

[642] Kamil, *a.g.e.*, s. 55-56.
[643] Mowafi, *a.g.e.*, s. 55.
[644] Mowafi, *a.g.e.*, s. 54; Parlatır, "Osmanlı Sosyal Hayatından", s. 419 (Nakleden Parlatır: *Düstur*, Cüz:4, İstanbul 1299 (1883), s. 368); Atamer, *a.g.m.*, s. 27-29.
[645] Mowafi, *a.g.e.*, s. 55.
[646] Alice Moore-Harell, "The Turco-Egyptian Army in Sudan on the Eve of the Mahdiya 1877-80", *International Journal of Middle East Studies*, Vol.31, No.1, (February, 1999), s. 23.
[647] Mowafi, *a.g.e.*, s. 55.
[648] Mowafi, *a.g.e.*, s. 56.

göstermemeleri, bölgenin Avrupalı tüccarlar tarafından işgali ve bunların temsilcilerinin ve köle tüccarlarının hükümet memurları ile işbirliği ve bu uzak ve egzotik bölgelerden getirilen bazı lüks ve bölgeye has hediyelerin yetkililere verilmesi ticaretin devamını sağlıyordu.[649] Sir Samuel Baker 1869 yılında Kodok bölgesine gittiğinde valinin köle toplama avına katıldığını öğrenmiş, fakat vali vergi toplamaya gittiği bahanesini öne sürmüştü.[650]

Köle akınları sonucunda bölge halkına yapılan zülüm ve vahşet yanında çevrenin tahribatı (köylerin yakılması, hayvan ve tarımsal alanların tahribi) aşırı dereceye varmıştı. Güneydeki ahalinin/kabilelerin maruz kaldığı acılar Sudan'ı ziyaret eden Petheric, Browne, Speke, Samuel Baker ve diğer kâşif ve gezginlerin raporlarından sonra kamuoyunun dikkatini daha fazla çekti ve Avrupa kamuoyunda büyük bir öfke uyandırdı.[651] Temmuz 1862 başlarında Mısır'daki İngiliz Konsolosu Colonel Sidney Smith Saunders'in Dışişleri bakanı Lord Russell'e yazdığı mektupla: *"Beyaz Nil'in Mısır tarafından işgal edilmesi ve Hıdiv yönetiminin Gondokoro'ya kadar genişletilmesi sağlananabilirse bölgedeki zulüm ve mağduriyete etkili bir darbe vurulabilir"* sözleri ile bölgede Mısır'ın girişimlerde bulunması için teşvik edilmesi istenmişti. İngiliz kâşif Yüzbaşı John Hanning Speke'a göre eğer Gondokoro çevresinde yaşayan Bari halkını Mısır hükümeti köle tüccarlarına karşı korursa memnuniyetle Mısır idaresi altına gireceklerini ifade ederek girişimde bulunulması için ortam hazırlanmaya çalışmıştı. İleriki zamanlarda Kahire'deki İngiliz Konsolosu olacak olan John Petheric de Beyaz Nil'de köle tüccarlarına karşı devriye gezecek nehir polisinin oluşturulmasını (1862'de) önermişti.[652] Bu öneri sonucunda Said Paşa Sudan'a göndermek için silahlarla teçhiz edilmiş dört buharlı tekne sipariş etti ve teknelerin Sudan'a gidişi İsmail Paşa'nın iktidara geldiği zamana denk geldi (1863).[653]

3. 1. 1- Hıdiv İsmail Paşa'nın Kölelik Karşıtı Çalışmaları (1863-1879)

Köle ticareti ve bununla bağlantılı olarak köle avcılığına yönelik en kapsamlı tedbirler, Hıdiv İsmail Paşa döneminde alındı. Hıdiv, Mısır'ı Afrika'da Avrupalı bir devlet yapma

[649] Umar Abdin Mustafa, *Emin Pasha in the Equatorial Province: A Study of Challenges and Achievements*, Unpublished Master Thesis, Department of History and Archaelogy, American University of Beirut, Lebanon, 1971, s. 9; Bakınız nakleden Abdin Mustafa: Mekki Şibeyke, *el-Sudan fi Kar n*, Matbaa el-Tercüme ve'l Neşr, Kahire, 1961, s. 42, 54-58; Richard Hill, *Egypt in the Sudan 1820-1881*, Oxford University Press, London, 1959, s. 7-63; Jackson, *Black Ivory*, s. 97.
[650] Jackson, *Black Ivory*, s. 97.
[651] Jackson, *Black Ivory*, s. 97.
[652] Abdin Mustafa, *a.g.t.*, s. 10; Mowafi, *a.g.e.*, s. 56.
[653] Mowafi, *a.g.e.*, s. 57.

arzusundaydı ve büyük hedefleri vardı. Bunları gerçekleştirmek için askeri ve idari düzenlemeler yaptı. Bunlar arasında Bulak matbaasını yeniletmek, opera binası yaptırmak, binlerce yazma ve basma kitap ile zenginleştirilmiş yeni bir kütüphane kurmak, müze açmak Orta Afrika bölgelerini incelemek için coğrafya cemiyetleri oluşturmak, telgraf ve posta teşkilatı kurmak, demiryolları ve köprüler inşa etmek vardı. Kahire ve İskenderiye'de bayındırlık faaliyetleri sonucu gelişmiş şehirler haline geldi. İktisadi kalkınma için büyük tarım işletmeleri, tarıma dayalı fabrikalar, demiryolları, telgraf hatları, Süveyş Kanalı gibi büyük yatırımlara girişti.[654]

Bütün bu yatırımlar için gerekli krediyi Avrupa ülkelerinden alması gerekmekteydi. Kredi verecek ülkeler köle ticareti hususunda hassastılar ve tedbir alınmasını istiyordu. Köle ticareti, karşısına engel olarak çıktı. Ancak bu engeli fırsat olarak kullanarak köle ticareti ile mücadele girişimi sonucu ihtiyacı olan krediye daha kolay ulaşma imkânına kavuştu. İkinci olarak modern bir ülke kurmak istediğinden kendisi de Mısır'daki sosyal ve iktisadi hayattan köleliği kaldırmak arzusundaydı. Üçüncü olarak hem Avrupa ülkelerinin teşviki, hem de kendi arzusuyla Afrika'nın doğusu ve Sudan'ın güneyine doğru genişleyerek büyük bir Afrika devleti kurma imkânına, köle ticaretini engelleme bahanesi ile ulaştı. Köle ticaretinin ancak buralarda hükümranlık kurulması ile bitirilebileceğini, bunun için krediye ihtiyacı olduğunu beyan ederek bölgedeki köle tüccarlarına karşı mücadele bahanesi ile işgalini meşrulaştırmaya çalıştı.[655]

Göreve geldiğinde ilk yaptığı icraatlardan biri köle ticaretine karşı girişimlerde bulunmak oldu. İktidara geldiği yıl (1863) Sudan Genel-valisi olan Musa Hamdi Paşa'ya talimat vererek köle ticaretine karşı sert tedbirler almasını istedi. Bunun üzerine Beyaz Nil'den (Kaka ve Faşoda) Hartum'a gelen köle tüccarlarına ait 70 tekneye altı ay içinde el konuldu. Beyaz Nil'deki tekne trafiğini denetlemek için Kaka ve Faşoda'ya birer karakol yapılarak 1.000 kişilik birlik yerleştirildi. Tüccar teknelerindeki mürettebat için kelle vergisi getirildi, vergisini vermeyen ve izin almadan gitmek isteyenler engellendi ve mürettebatın yaptığı her türlü hareketten Hartum'daki gemi sahipleri sorumlu tutulmaya başlandı. Vergiler ve yeni düzenlemeler özellikle Avrupalı tüccarları sıkıntıya soktu. Köle ticareti çok karlı olduğundan uzun süredir bu tüccarların esas işi haline gelmişti.[656] Bu ticareti engellemek için

[654] Alan Moorehead, *The White Nile*, Penguin Books, London, 1973, s. 144-145.
[655] P. M. Holt, M. W. Daly, *A History of the Sudan from the Coming of Islam to the Present Day*, Weidenfeld and Nicolson, London, 1979, s. 74-76.
[656] Moore-Harell, "The Turco-Egyptian", s. 23.

Cafer Sadık Paşa'nın 1865 yılında Sudan Genel-valisi olması ile Hıdiv, bir takım yeni tedbirleri yürürlüğe koydu. Öncelikle Beyaz Nil üzerindeki bütün teknelerin yükü kontrol edilerek içlerinde köle bulunanlara el kondu, sorumluları tutuklandı ve köleler serbest bırakıldı. Kızıldeniz'deki ticari gemilerin sıkı şekilde aranmasının yanısıra Yukarı Nil ve Ekvator bölgesindeki göllerde yapılan tekne hareketliliğine yönelik denetimler arttırıldı. Bunun yanında Darfur, Bahrü'l-Gazel, Doğu Sudan, Harar bölgelerindeki önemli merkezler ile Kızıldeniz limanlarına ulaşan yollar takip altına alındı.[657]

Derebeyi haline gelen tüccarların hükümet kuvvetlerine karşı direnç göstermelerini engellemek için Sudan'a silah ve mühimmat ihracı durduruldu. Tüccarların Yukarı Nil ve Bahrü'l-Gazel bölgesindeki mülkleri kamulaştırıldı veya bunlardan vergi alınmaya başlandı. Faşoda'ya kalıcı hükümet merkezi kurularak Bahrü'l-Cebel, Sobat ve Bahrü'l-Gazel artık köle tüccarlarına kapatılmış oldu. John Petherick hükümeti suçlayıp kendilerinin Sudan'dan çıkarılmaya çalışıldığını iddia ederek Mısır ve İngiltere hükümetleri nezdinde girişimlerde bulunduysa da yaptığı iş bilindiği için talepleri dikkate alınmadı. Aynı durumdaki De Bono adlı tüccar da 1865 yılında bütün mal varlığını hükümete 5.000 pound karşılığında satarak Sudan'ı terk etti.[658]

Baker Paşa, Hattıistivâ (Ekvator) vilayeti müdürü olunca (1869) nehir yolu ile yapılan köle ticaretini Beyaz Nil üzerinde nehir devriyeleri gezdirmeye başlatarak engellemeye başladı. Bunun üzerine tüccarlar ticaretlerini devam ettirmek için köleleri karayolu ile Kordofan'a ulaştırma yolları aramaya giriştiler. Bölgedeki en büyük köle tüccarı ve aracısı olan Zübeyir Paşa, Rizeygatlarla anlaşarak köle kervanlarını Bahrü'l-Gazel'den Kordofan'a sevk etmeye başladı. Yolun uzun olması, dağlardan ve ormanlık alanlardan, suyun ve yiyeceğin kıt olduğu bölgelerden geçilmesi, yolda kervanların saldırıya uğraması sonucu kayıplar artmaya başlamıştı. Nehir yolu ile yapılan nakliyede köle kaybı yüzde on civarında iken, karayolu ile kayıplar yüzde otuzdan fazla olmaktaydı.[659]

Bu tedbirler köle tüccarlarını zor durumda bıraktığından dolayı Gondokoro, Bahrü'l-Cebel ve Bahrü'l-Gazel'in daha güneyine hükümet kuvvetlerinin ulaşamayacağı bölgeler ile o dönemde bağımsız sultanlık olan Dârfûr'a çekildiler. Köle ticaretini bitirmekte kararlı olan hükümet için tek çare artık buraların alınması ve hükümet idaresinin mezkûr bölgelerde

[657] Abdullah Abdürrezzak İbrahim, Şevki el-Cemel; *Tarih-i Mısr ve's-Sudan el-Hadis ve'l-Muassır*, Darü's-Sekâfe li'n-Neşr ve't-Tevzi', Kahire, 1997, s. 218.
[658] Mowafi, *a.g.e.*, s. 62-63.
[659] Gessi Pasha, *a.g.e.*, s. 334-335.

kurulmasını sağlamak oldu.[660] 1863-1869 yılları arasında alınan tedbirler, köle tüccarlarını Kuzey Sudan'da geriletti. Ancak Yukarı Nil, Bahrü'l-Gazel, Kordofan, Dârfûr güzergâhında hala köle ticareti varlığını sürdürüyordu. Tüccarların daha güneye ve iç kesimlere doğru faaliyetlerini kaydırmaları, fildişi ve diğer malların nakliye sorununu ortaya çıkardı. Bu sorunu aşmak için yerliler köleleştirilmeye başlandı. Hamal olarak kullanılan köleler nihai hedefe varınca fazladan kar olarak satılmaya başladı. Bu suretle tüccarlar beyaz fildişinden 'siyah fildişi' olarak tabir edilen "zenci köle" ticareti aşamasına geçtiler ve kısa süre içinde fildişi ile köle ticareti iç içe geçerek birlikte var olmaya başladı.[661]

1860 yılında Fransız gezgin Lejean Sudan, Gondokoro ve Bahrü'l-Gazel bölgelerinde dolaşmış ve özellikle Gondokoro'da Maltalı tüccar Debono'nun, Bahrü'l-Gazel'de diğer tüccarların yerli halka yaptığı zulüm ve vahşeti dış dünya ile paylaşmıştı. Yüzbaşı Speke ve Grant (1861-63) Bonyoro ve Yukarı Nil bölgesindeki vahşetten söz etmesi, aynı dönemde Nil'in kaynağını bulmaya çalışan Samuel Baker'ın Doğu ve Güney Sudan gezilerinden sonra bölgedeki sıkıntılara daha etkin bir girişimin yapılmasını zorunlu kıldı. Önce Yüzbaşı Speke ve İngiliz Konsolosu Saunders'in daha sonra (1864) Kraliyet Coğrafya Topluluğu'nun (The Royal Geographical Society) öneri ve teşviki ile köle ticaretini engellemek için Hıdiviyet idaresinin doğu ve güneye genişletilmesini talep etmişti.[662]

Mehmed Ali Paşa'nın fethi, modern Sudan'ın misyonerlik faaliyetlerine maruz kalmasını ve tarihinde ilk defa olarak modern Avrupa medeniyeti ile ilişkiye başlamasını beraberinde getirmişti.[663] Bu suretle Sudan'ın güney taraflarında köle avcılarının ve tüccarlarının yaptığı zulüm Avrupalı seyyahlar, görevli memurlar ve misyonerlerin yazdığı rapor ve kitaplar yoluyla dış dünya tarafından daha fazla öğrenilmeye başlandı. Bunun üzerine Avrupalı ve Levanten tüccarların yanında Mısır hükümetine karşı da kamuoyu baskısı oluşmaya başlayınca tüccarlar bölgedeki zeribalarını terk etme sürecine girdiler. Bunun dört temel sebebi vardı. İlki, Bahrü'l-Gazel ve Bahrü'l-Cebel'de şiddetin vahşete dönüşmesi; ikincisi, köle ticaretinin artması; üçüncüsü azalan fildişine karşılık artan maliyetler; dördüncüsü hükümet üzerindeki baskıdan dolayı öncelikle Avrupalı büyük tüccarlara baskı ve denetim uygulaması, ticaretin devamını zorlaştırdı.[664] Tüccarlardan boşalan zeribalar, çoğunluğu Mısırlı ve Avrupalı tüccarların eski temsilcileri tarafından ele geçirilerek düzen devam

[660] Mowafi, *a.g.e.*, s. 63.
[661] Browne, "The African Slave Trade", s. 83.
[662] Mowafi, *a.g.e.*, s. 60-61.
[663] Mohammed Ahmed, *a.g.e.*, s. 20.
[664] Mowafi, *a.g.e.*, s. 56.

ettirilmeye çalışıldı ve eski yöntemleri kullanarak köle avcılığını sürdürdüler. Bunun için Hartum'daki merkezi hükümetin kontrolü dışındaki bölgelere giderek sahip oldukları silahlar ile bir süre daha köle akınlarını devam ettirdiler.[665] Said Paşa'nın aldığı tedbirler sonucu Mısır'a köle ihracı kısıtlanırken, Hıdiv idaresinin bölgedeki zayıflığından dolayı Hartum'un güneyi bundan daha az etkilendi ve köle ticareti ile avcılığı hız kesmeden devam etti.

Atlantik köle ticaretinin bitme noktasına gelmesi ve 1865 yılında Amerika'da köleliğin resmen kaldırılması ile İngiliz hükümeti ve kamuoyu Mısır, Sudan ve Kızıldeniz köle ticaretine daha fazla odaklanmaya başladılar.[666] Mısır'daki köleliğin yasaklanmasına dair valiliklere 1854, 1856, 1858, 1861, 1863 yıllarında çeşitli ferman ve emirler gönderilmişti. Şehirlerde ve liman kentlerindeki konsoloslar aracılığı ile başta İngiltere olmak üzere bir kısım ülkeler köle ticaretini takip ediyordu. Ocak 1863 tarihinde Mısır Hükümeti'ne ait gemi ile Süveyş'e gelen Münzinger, aynı gemide 200 kadar köle olduğunu ve hiçbir engelleme olmadan gemiden indirildiklerini ifade etmişti. Köle ticaretinin yasaklanmasına rağmen bunun nasıl olabildiğini sorduğunda: "Süveyş Kanalı'nın kazılması ve tarlalarda çalışacak insan gücüne ihtiyaç olduğu" cevabını almıştı.[667] Bu dönemde İngiltere, köle trafiğini izlemekle birlikte fiili veya hukuki olarak herhangi bir yaptırımda bulunamıyordu. Konsoloslarından aldığı raporlar doğrultusunda Mısır idaresine veya Bâb-ı Âlî'ye tedbirlerin yetersizliği veya emirlerin savsaklandığına dair notalar veriyordu.

Nil nehrinden yapılan köle ticaretine karşı alınan tedbirler sonucu Kızıldeniz rotası köle tüccarları için (1860 ve) 1870'lerde önem kazandı. Kızıldeniz'deki köle ticaretinin iki önemli merkezi Sevâkin ve Masavva limanlarıydı ki bu limanlar o dönemde Cidde vilayetine bağlı olarak Osmanlı Devleti'nin idaresindeydi. Köle ticaretine karşı etkin mücadele edebilmek gerekçesi ile Hıdiv İsmail bu iki limanın kendisine bağlanmasını istemiş, İngiltere'nin de baskısı ile bu talebi gerçekleşmişti (1865).[668] Kızıldeniz'den yapılan köle naklinde özel teknelerin yanı sıra Hıdiviyet'in de ortaklığı bulunan Aziziye şirketinin gemileri de kullanılmaktaydı. Bu durum İngilizlerin ihbarıyla anlaşılınca Hıdiv, emir vererek şirket gemileri ile köle taşınmasını yasaklamış ve Süveyş Valisi'nden bütün gemilerin sıkı bir şekilde aranmasını istemişti. İngiliz Deniz Gücü Amiralliği, Kızıldeniz'de tedbirlerin yetersizliğinden veya denizcilerin yakalanan gemiler, gemiciler ve kölelere nasıl

[665] Abdin Mustafa, *a.g.t.*, s. 9-10.
[666] Mowafi, *a.g.e.*, s. 61.
[667] Gabriel Warburg, "European Travellers and Administrators in Sudan before and after the Mahdiya", *Middle Eastern Studies*, Vol. 41, No: 1 (January, 2005), s. 60.
[668] Mowafi, *a.g.e.*, s. 31, 62, 77.

davranılacağı konusundaki belirsizliği ortadan kaldırmak için talimatname yayımladı (1869).[669]

Bunun yanında köleliğin bitirilmesine dönük olarak o dönemde köle kaynağı konumuna gelen Yukarı Nil ve Bahrü'l-Gazel bölgelerinin Mısır hükümetinin idaresi altına alınması ve meşru ticarete açılmasının gerekliliği genel kabul görmüştü.[670] 1869 yılında Hıdiv hem bu bölgelerdeki köle ticaretini bitirmek hem de hayalini kurduğu Afrika İmparatorluğu'nu gerçekleştirmek için harekete geçti. İki tane ordu hazırlandı. Bunlardan ilki Bahrü'l-Gazel bölgesinde güçlü bir derebeyi haline gelen Zübeyir Paşa'ya karşı Muhammed el-Hilâli (el-Bilali veya el-Bulalavi) komutasında yollanan orduydu.[671] Diğeri ise Samuel Baker idaresinde Yukarı Nil bölgesine yollanan ordudur.

3. 1. 2- Sudan'da Köleliğin İlgâsında Görev Alan Yabancılar

Köle tüccarlarına karşı mücadele etmek, köle ticaret yasağı anlaşmalarındaki hükümlerin uygulanmasını sağlamak için yabancı memurlar; valilik görevi ile paşalık rütbesi verilerek Sudan'da görevlendirildiler. Mısırlı ve Sudan'lı yetkililerin köle ticaretine göz yumdukları, destekledikleri veya bu ticaretten pay aldıkları gerekçesi ile İngiliz hükümetinin baskısı sonucu Hıdiv İsmail Paşa, çoğunluğu İngiliz olan Avrupalıların köle ticaretini engelleme bahanesiyle Sudan'da faaliyet göstermelerine izin vermek zorunda kaldı. Bunlar arasından özellikle birkaçı köle ticaretine karşı önemli icraatlarda bulunmuş olsalar da yaptıkları iş esas itibariyle İngiliz emperyalizminin bölgeye girmesi için ortam hazırlamaktı.

3. 1. 2. 1- Samuel Baker ve Köle Tüccarları ile Olan İlişkisi

Beyaz Nil havzasının keşfi ve ticarete açılması ile zaman içinde bölge köle elde edilen alanlar haline geldi ve köle tüccarlarının faaliyetlerine tanıklık etmeye başladı. Bölge, henüz Mısır dâhil hiçbir devletin kontrolünde olmadığından, köle tüccarları rahat bir şekilde hareket etmekte, kendi derebeyiliklerini oluşturmaktaydılar. Hıdiv, köle ticaretini engellemeye yönelik taahhütleri ve köle arzını kaynağında bitirme gerekçesi ile bölgenin Mısır idaresine bağlanarak denetim altına alınması girişimlerini başlattı. Aynı zamanda hayalini kurduğu

[669] Browne, "The African Slave Trade", s. 79.
[670] Mowafi, *a.g.e.*, s. 62; PP. Egypt No:4 (1873).
[671] Bu konuda detaylı bilgi Zübeyir Paşa bölümünde verilmiştir.

büyük Afrika Devleti için de buraların alınmasını planlıyordu. Köle ticareti ile mücadele bahanesi bu amacın gerçekleştirilmesinin bahanesini oluşturdu.

Mehmed Ali Paşa'nın başlattığı ancak sonuçlandıramadığı plan olan Yukarı Nil (Bahrü'l-Cebel'in güneyi) bölgesini ele geçirmek ve Mısır topraklarını güneye, Afrika içlerine doğru genişletme hedefini hayata geçirmek ve köle tüccarları ile mücadele etmek için İsmail Paşa tarafından İngiliz kâşif, gezgin Samuel Baker görevlendirildi (Mart 1869). Baker, daha önce (1863-1864) Nil kaynağının keşfi için yapılan sefere katılmış, Albert Nyanza gölüne ulaşmış, bölge hakkında bilgisi olan biriydi. Ancak bilgisinin yanı sıra İngiltere'nin yönlendirmesinin de bu görevlendirmede önemli bir etken olduğu bilinmektedir. Hıdiv tarafından emrine askeri birlik ile ferik (korgeneral) rütbesi ve Paşa unvanı verilerek Hattıistivâ müdürü yapıldı. Kendisine verilen talimat ile Beyaz Nil çevresindeki bölgelerde Mısır hükümetinin otoritesini kurmak, köle ticaretini engellemek, meşru ticaret için zemin oluşturmak, Nil'in ana kaynaklarından Büyük Göller bölgesine giden nehir güzergâhlarını açık tutmak, Afrika'nın içlerine doğru üç günlük yürüme mesafesi aralığında askeri karakol zinciri ve ticari depolar kurmak ve Akdeniz'den Nil kaynağına kadar uzanacak imparatorluk için Nil kaynağının çevresindeki bölgeleri ele geçirmekle görevlendirildi.[672]

Bölgenin ele geçirilmesi için Samuel Baker'a sınırsız harcama ve idari yetki verildi. Topçu, piyade ve süvari olarak bölgeye yollanan Mısır ve Sudanlılardan oluşan askeri birliğin sayısı 1.600 kadardı. Sudanlı birliklerin çoğunluğu suçlu ve hükümlülerden oluşuyordu.[673] Bir kısmı da Meksika'daki görevden dönen köle askerlerden oluşmaktaydı. İngiltere'den 251, 107 ve 38 tonluk üç buharlı teknenin yanı sıra 10 tonluk çelikten mamul botlar, görevli askerler ve malzemelerle birlikte bölgeye gönderilmişti. Askeri birlikler Kahire'den Nisan 1869'da hareket etmesine rağmen Baker Aralık 1869'da hareket etmiş ve Kızıldeniz, Sevâkin, Berber yolu ile 8 Ocak 1870'de Hartum'a varmıştı. Hartum'a geldiğinde yapılacak sefer için gerekli hazırlıkların tamamlanmadığını görünce çalışmaları hızlandırarak yola çıktı. Güney bölgelerine vardığında birçok coğrafi zorlukların yanı sıra köle tüccarlarının ve memurların çeşitli entrika ve yıldırma gayretleri ile karşılaşmasına rağmen 15 Nisan 1871 tarihinde Gondokoro'ya ulaştı.

Baker, 20 Mayıs 1871 tarihinde Gondokoro'da Hıdiv idaresinin kurulduğunu ilan ederek fildişi ticareti ve fillerin öldürülmesini yasaklamış, bu ticaretin devletin tekelinde olduğunu,

[672] Kamil, *a.g.e.*, s. 57; Mowafi, *a.g.e.*, s. 64, 67-68.
[673] Brown, *a.g.e.*, s. 147.

ayrıca köle ticaretinin tamamen yasaklandığını duyurmuştu.[674] Bunyoro (Unyoro) bölgesi 14 Mayıs 1872 tarihinde alınmasına rağmen köle tüccarlarının yerli halkla anlaşarak askeri birliklere saldırması sonucu Rionga'ya geri çekilmek zorunda kaldı.[675]

Bu sırada talimatların aksine askerlerin erzak ihtiyacı yerlilerin hayvanları ile erzaklarının (köle tüccarlarının yaptığı gibi) yağmalanması suretiyle sağlanmaya çalışılması sonucu yerliler Mısır idaresine karşı husumet duymaya başladılar. Bölgedeki gelişmeleri Hıdiv'in öğrenmesinden sonra yağmalama yöntemini değiştiren Baker, başta köle tüccarı/derebeyi Ebû Suud olmak üzere köle tüccarlarından erzak almaya başladı. Ancak bu erzağın köle tüccarları tarafından yerlilerden gasp edilerek (yağmalanarak) elde ediliyor olması ve köle tüccarlarının silahlı birliklerini kendi idaresi altındaki askerlerle birleştirmesi yerliler arasında köle tüccarları ile hükümetin birlikte çalıştığı düşüncesine sebep oldu. Hıdiv İsmail, bölgeye ve ahalisine zarar vermeden, onlarla çatışma içine girmeden, işbirliği yapılarak köle tüccarlarına karşı mücadele edilmesini istemişti. Bu hedefi gerçekleştirmek için de bölge halkının güvenini kazanmak, köle tüccarlarının saldırılarına karşı güvenliklerini sağlamak suretiyle yumuşak istila arzulamıştı. Ancak Baker'ın yerlilere karşı aşırı şiddet uygulamış olması, buna karşın köle tüccarları ile işbirliğine gitmesi bölgedeki kabilelerin (Baker'ın temsil ettiği) Mısır hükümetine karşı düşmanca tavır almalarına sebebiyet verdi.[676] Sonuç olarak İngiliz vatandaşı Baker'ın valiliği, bu girişim için para harcayan ve askeri sefer düzenleyen Mısır açısından başarısız geçmiş ancak hiç para harcamayıp sadece Baker'ın görevlendirilmesini sağlayan İngiltere açısından başarılı olmuş, bölge üzerindeki emelleri ve ileriye dönük sömürgeci planlarının gerçekleştirilmesi için ortam oluşturulmuştu. Baker 1873 yılı Ağustosu'nda Kahire'ye döndü.[677] Baker'dan sonra aynı göreve bir başka İngiliz olan Gordon getirildi. Gordon, köle tüccarlarına karşı etkili çalışmalar yapmış olsa da selefi Baker gibi İngiliz emperyalizminin daha geniş bir coğrafyada etkin olması için mesayisini harcadı.

3. 1. 2. 2- Charles G. Gordon'un Hattıistivâ Müdürlüğü ve Köle Ticareti

Hıdiv İsmail, İngilizlerle iyi geçinip onların desteğini alarak bağlı olduğu Sultan'dan daha fazla imtiyaz koparark hem topraklarını genişletmek hem de daha bağımsız hareket etmek için gayret sarf ediyordu. Köle tüccarlarına yönelik girişimleri İngiltere tarafından takdir

[674] Mowafi, *a.g.e.*, s. 70; Browne, "The African Slave Trade", s. 87-88.
[675] Browne, "The African Slave Trade", s. 92.
[676] Mowafi, *a.g.e.*, s. 70-73.
[677] Kamil, *a.g.e.*, s. 58.

edilmekte olduğundan Sultan'dan aldığı 1866-67 imtiyazlarına ek olarak Haziran 1873 tarihinde daha geniş imtiyazları İngilizlerin desteği ile elde etti. Bu avantajlı durumunu yeni fırsatlara çevirmek isteyen Hıdiv, Nubarr Paşa eliyle İngilizlerle görüşüp yeni bir anlaşma imzalamak niyetini iletti. İngilizler de ardı arkası kesilmeyen protestolardan usandıklarından Atlantik Köle Ticaret Yasağı'nda olduğu gibi kesin kuralları olan ikili anlaşmalar yapmak taraftarıydılar. Ancak konu üzerinde fikir ayrılığı vardı. Nubar Paşa Mısır'dan yapılan köle ihracını görüşmek istemiş, Mısır'daki kölelik veya Mısır'a getirilen köleleri gündemine almamıştı. Ancak İngilizler taleplerini karşılamadığından başta buna itiraz etseler de yeni bir gelişme olarak kabul ederek Temmuz 1873'te görüşmelerin başlatılmasına karar verdiler. Mısır, limanlarda alınacak tedbirler ile mücadeleyi sürdürmek niyetinde iken İngilizler daha geniş bir planın parçası olarak Kızıldeniz'de devriye gezecek savaş gemileri marifetiyle denetleme yapmak istiyordu. Yapılan müzakerelerde arama ve el koyma yetkisi konusunda anlaşmaya varılamayınca görüşmeler yarım kaldı. [678]

İngilizler, Mısırlı memurların köle ticareti ile yeteri kadar mücadele etmedikleri gerekçesi ile kendilerinin daha etkin olmaları gerektiğini ileri sürüyordu. Her geçen gün üzerindeki İngiliz etkisi artan Hıdiv, 1874 yılında Samuel Baker'dan boşalan Hattıistivâ vilayeti müdürlüğüne başka bir İngiliz olan Charles Gordon'u atadı. Gordon, İngiliz-Çin Savaşı'na katılmış, savaştan sonra Çin hükümdarına danışmanlık yapmış, Balkanlarda görev almış, daha sonra da Mısır hükümetinin emrine girmişti. Gordon'un ataması İngiltere'nin Hıdiv'i yönlendirmesi ile Hıdiv'in İngiltere ile iyi geçinme arzusu ve daha rahat yeni krediler alabilmek için gerçekleşmişti. Bu atama İngiltere'nin Mısır ve Sudan'daki niyetleri hakkında Mısırlı memurlar ve halk arasındaki şüpheleri derinleştirdi. 16 Şubat 1874 tarihinde kendisine verilen talimatla bölgede işleyen bir idari düzen kurarak yerlilerle iyi geçinmesi ve bu sayede şiddete yol açan köle ticaretini baskı altına alması istendi. Bölgenin Hartum'dan uzaklığı ve haberleşme imkânlarının kısıtlı olmasından dolayı Hattıistivâ vilayeti ayrı bir idari birim yapıldı ve Hartum'dan bağımsız ticari girişimlerde bulunması sağlandı.[679]

Gordon, Mart 1874'te Hartum'a geldiğinde köle ticaretini bitirmek için bölgede bulunan silahlı tüccar birliklerinin dağıtılacağını, fildişi ticaretinin devlet tekelinde olduğunu, bölgeye girişlerin yasaklandığını bu sebeple herkesin yetkililerden izin alması gerektiğini ilan ederek fildişi ve köle tüccarlarının işlerini zorlaştırdı. Ayrıca Bahrü'l-Gazel bölgesindeki köle ticareti hakkında bilgi edinmek ve gerekli tedbirleri alabilmek için bölgeye İtalyan Romolo Gessi'yi

[678] Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti*, s. 186.
[679] Mowafi, *a.g.e.*, s. 66, 71-72.

yolladı. Hartum'dan hareket eden Gessi, Keke (Kaka), Faşoda, Meşra el-Reyk güzergâhı ile Bor'a ulaştı. Gessi burada gözlem merkezi kurarak köle tüccarlarını takibe başladı. Gordon'a gönderdiği raporda (Zübeyir Paşa'nın iddiasının aksine) bölgede düzenli bir otoritenin olmadığı, köle tüccarlarının zulmünün ahaliyi perişan ettiği, bölgenin kendi idareleri altına alınması gerektiğini bildirdi.[680] Bölgede Zübeyir Paşa'nın kurduğu ve işleyen bir düzen vardı. Ancak İngiliz emperyalizmi bu düzeni görmezden gelerek müdahale etme zemini oluşturmaya çalıştı.

Gordon, Sobat Nehri kenarında kontrol karakolu kurarak Beyaz Nil'deki özellikle de Bahrü'l-Zeraf'daki köle ticaretini durdurdu. Bölgede mevcut olan Sobat, Bor ve yeni eyalet başkenti yapılan Lado'dakilere ek olarak 1874 yılında Nasr, Gabe Şembi (Ghaba Shambe), Recef (Regaf), Dafile (Dufile), Letuke (Latuka), Mekereke (Makaraka) bölgelerinde yeni karakollar yapıldı ve buralara düzenli asker ve subaylar yerleştirildi. Sonraki yıl Fuveyre (Foweira), Emruli (Mrooli), Megungu (Magungo) karakolları kuruldu ve nehir seyrüseferine açılan yollar ile bu karakollar (ve şehirler) birbirine bağlandı. Buganda kralı ile dostane ilişkiler kurularak Mısır etki sahası Uganda'nın bir kısmı ile Bunyoro'ya doğru genişleyerek Albert Gölleri ile İbrahim (Kioga) bölgelerine kadar genişletildi. Samuel Baker'ın aksine Gordon'un faaliyetleri üç yıldan az bir süre zarfında başarılı olmuş, Hattıistivâ vilayetinde düzenli bir idari sistem kurulmuş, Albert Gölü'nde Mısır tekneleri gezinmeye başlamış, köle ticareti kontrol altına alınarak bölge meşru ticarete açılmıştı.[681]

3. 1. 2. 3- Emin Paşa'nın Hattıistivâ Müdürlüğü ve Köle Ticareti

Sudan'ın güney bölgelerine dönük fetih faaliyetleri Mehmed Ali Paşa'nın 1839 yılında Sudan'a yaptığı ziyaretten sonra gündeme geldi. 1839-42 yılları arasında üç keşif seferi düzenleyen Selim Kaptan ile başlayan keşif gezileri daha sonra Avrupalı maceracılar tarafından sürdürüldü. Ancak bu girişimler beklenen sonucu getirmedi ve bölge, İsmail Paşa'nın iktidarına kadar Mısır'ın gündeminden çıktı. Bölge, İsmail Paşa'nın köle ticaretini bitirmek bahanesiyle Afrika'ya yönelik girişimlere başlamasından sonraki süreçte tekrar gündeme geldi ve bu çalışmalar sonrasında Mısır idaresi altına girdi. [682] Hattıistivâ vilayetine ilk vali olarak Samuel Baker 27 Mart 1869 tarihinde atandı. Kendisine Hıdiv tarafından

[680] Mowafi, *a.g.e.*, s. 74.
[681] Mowafi, *a.g.e.*, s. 74-75.
[682] Abdin Mustafa, *a.g.t.*, s. 6-7.

verilen talimatta görevi; Yukarı Nil bölgeleri yani Gondokoro'nun güneyinden Ekvator'daki Büyük Göller Bölgesi'ne kadar olan alanda nehir ulaşımını düzenlemek ve köle ticaretini engelleyip bölgenin meşru ve yasal ticarete açılmasını sağlamaktı.[683] Baker, kendisine verilen talimatları tam manasıyla uygulamamıştı. Kendisinden sonra gelen Gordon köle ticaretine karşı amansız bir mücadele verdi ve bölgedeki köle tüccarlarına ağır darbe vurdu. Gordon, eyaletin valiliğine Emin Paşa'yı koyarak bölgeden ayrıldı.

Prusya (Alman) yahudisi olan Eduard Schnitzer Güney Polonya'nın Silezya bölgesindeki Opplen'de 28 Mart 1840 yılında doğdu ve 23 (veya 24) Ekim1892 yılında Kongo Free State'teki Kanine (Kinena) bölgesinde öldürüldü. Ailesi kendisi doğmadan önce Protestanlığa geçtiklerinden Neisse'de (Nysa) Protestan olarak vaftiz edildi.[684] 1858 yılında başladığı tıp eğitimini (önce Breslau, Königsberg sonra Berlin) 1863 yılında Almanya'da tamamladı.[685] Önce İngiltere, sonra da İtalya ve Türkiye'yi ziyaret etti. 1865 yılında Türkiye'de karantina memuru olarak işe başladı. 1870 yılında İsmail Hakkı Paşa'nın özel doktoru oldu. 1874 yılında Paşa ölünce onun dul eşi ile evlendi. Bu evliliği yapabilmek için (göstermelik de olsa) Müslüman oldu. Kısa süre sonra Türkiye'den ayrılarak yeni eşi ve onun çocukları ile birlikte Almanya'ya (Güneybatı Polonya) gitti.[686] Paşa'nın dul eşi Emine Hanım ile evlenecek kadar aileye yakın olan ve onların güvenini kazanan Emin Bey eşi ve Paşa'nın çocuklarına ait para ve mücevherleri çalarak eşi ve Paşa'nın bir buçuk ile on beş yaşları arasındaki dört çocuğunu Avrupa'nın ortasında parasız ve kimsesiz bırakarak onları terk edip kaçtı.[687] Çaldığı paralarla Avusturya ve İtalya'ya gitti ve oradan Mısır'a geçti. 3 Aralık 1875 tarihinde Hartum'a ulaştı.[688] Burada muayenehane açarak bir süre çalıştırdıktan sonra Hattıistivâ vilayetinin müdürü olan Gordon Paşa'nın teklifi ile Lado'ya gitti ve orada ilk modern manada hastane (muayenehane) açtı. Gordon Paşa'nın Sudan Genel-valisi olması ile Paşa tarafından eyaletin valisi olarak atandı (1878) ve kendisine Hakim Emin Efendi şeklinde hitap edilmeye başlandı.[689] Daha sonra da "Bey" unvanı verildi.[690]

---

[683] Abdin Mustafa, *a.g.t.,* s. 12; Ruth Rempel, *Exploration, Knowledge, and Empire in Africa: The Emin Pasha Relief Expedition, 1886-1890*, Unpublished Dissertation, University of Toronto, 2000, s. 68.
[684] Abdin Mustafa, *a.g.t.,* s. 17.
[685] Ahmet Kavas, "Osmanlı İdaresindeki Mısır'a Bağlı Ekvator Vilayeti'nin Prusya Asıllı Valisi: Mehmed Emin Paşa", *Geçmişten Günümüze Afrika,* Kitabevi, İstanbul, 2005, s. 68-69.
[686] Rempel, *a.g.t.,* s. 69.
[687] Kavas, "Osmanlı İdaresindeki Mısır'a Bağlı Ekvator Vilayeti", s. 71.
[688] http://www.jewishencyclopedia.com/articles/13291-schnitzer-eduard (23.02.2018).
[689] Stanley, *a.g.e.*, s. 9.
[690] R. W. Felkin, Trans., Emin Pasha in Central Africa: Being a Collection of His Letters and Journals, George Philip, London, 1888, s. xvi.

Emin Paşa'nın bölgedeki en önemli görevi köle tüccarları ile mücadele etmekti. Rul müdürlüğünde bulunduğu sırada buradaki köle ticaretini tamamıyla bitirmişti. Ancak Bahrü'l-Gazel'den Rümbek istikameti ile kuzeye giden köle kervanlarını yetki alanının dışında olduğundan engelleyememişti. Bunun için Hartum'dan izin istemiş ancak bölge kabile şeflerinin buna itiraz edeceği gerekçesi ile kendisine mezkûr bölge için gerekli izin verilmemişti. Bor'da yeni bir kontrol merkezi kurdu ve buradaki köle tüccarı Dongolalıları bölgeden çıkardı.[691]

Samuel Baker'a verilen görevlerden biri bölgenin meşru ticarete açılmasıydı. Ancak onun valiliği döneminde tüccarların bölgeye gelmesi veya malzeme getirmesi köle ticaretini arttıracağı veya tüccarların bölgeden köle taşıyacağı ihtimaline karşı bölgeye ticaret malı gönderilmesine yasak getirilmişti. Bunun köle ticaretine etkisinin olmadığını anlayan Gordon kendi valiliği döneminde tüccarların bölgeye gelmesine izin verdi. Emin Paşa'nın valiliği sırasında ticari teknelerin gelmesi yeniden azaltıldı. 1878-1884 yılları arasındaki altı yıl içinde Lado'ya gelen buharlı tekne sayısı dokuz adettir ve bunların yalnız altı tanesi malzeme getirmişti.[692] Emin Paşa, Mehdi isyanı başladıktan sonra 1882 baharında Hartum'a gitti.[693] Aynı yıl Hartum'dan sadece kendisini getiren tekne Lado'ya gelmiş ve ona da malzeme yüklenmemişti. Hartum'dan malzeme yüklü son buharlı tekne 1883 yılında gönderildi. Emin Paşa, Lado'ya tekrar döndüğünde bölgenin isyancıların eline geçmekte olduğunu gördü ve tedbir almaya çalıştı.

Emin Paşa'nın Hartum veya Kahire ile irtibatı Mayıs 1883 tarihinde kesildi. Bu tarihten itibaren kendisi ile irtibata geçilmemiş olduğunu Kölelik Karşıtı Toplum (Anti-Slavery Society) sekreteri Charles H. Allen'e 31 Aralık 1885 tarihinde yazdığı mektup ile bildirmişti.[694] Kendisinden iki yıl zarfında fazla bir haber alınamadı. Hartum'un elden çıkması ve Hıdiviyet'in Sudan'ı terk ettiğinin duyulmasından sonra kendi bölgesinde de isyan çıktı ve kendisine sadık kalan adamları ile birlikte Vadalay'a çekildi.

Wilhelm Junker, Karl Peters, Dr. Schweinfurth ve Stanley kendisine yardım etmek veya kurtarmak için girişimde bulundular. 1887'de Stanley, İskoçyalı aristokratların desteklediği Edinburg Coğrafya Enstitüsü tarafından sağlanan mali destek sonucu Emin Paşa'yı kurtarmak

[691] Felkin, *a.g.e.*, s. 420, 437.
[692] Felkin, *a.g.e.*, s. xvi-xvii, 424-425.
[693] Hartum'a 1882 yılının 7 Mart tarihinde vardı ve 15 Haziran'da ayrıldı (Felkin, *a.g.e.*, s. 424.).
[694] Stanley, *a.g.e.*, s. 26.

için geziye çıktı.[695] Ancak bu destek Emin Paşa'yı kurtarmak için görülse de aslında onun elinde bulunan (bölgeden topladığı) 100.000 sterlin tutarındaki fildişini gasp etmek ve onun idaresi altındaki bölgeyi ele geçirme niyetlerinin uygunluğunu araştırmak için yapılmıştı.[696] Stanley'in *The Times*'da yayınlanan mektubunda Zengibarlı köle tüccarı Tippu-Tib'den Emin Paşa'nın bulunması için yardım istemeyeceğini, yalnızca cephane ve silahları taşımasını ve Emin Paşa'yı Kurtarma Ekibi'nin masraflarını karşılamak için dönüşte getireceği fildişini satın alması için yardım talep edeceğini bildirmişti.[697]

Emin Paşa, eyaletin tahliyesine razı olmamış, güneye doğru çekilerek bölgede kalınmasını istemişti. Hıdiv Hükümeti'nin Mehdi İsyanı'nı bastıramayacağını veya karşı koyamayacağını, kendisine de yardım kuvveti gönderilemeyeceğini anlayınca Hattıistivâ Vilayeti'nin İngilizler tarafından işgal edilmesi için onları davet etti. Ona göre İngiltere onun konumunu güçlendirmeliydi. Bunun için: *"Eğer İngiltere gerçekten bize yardım etmek isterse ilk önce Uganda ve Unyoro ile denize ulaşacak güvenli yollar için bazı anlaşmalar yapmayı deneyecektir ki bu hepimizin arzusudur"* sözleri ile beklediği desteğin şeklini açıklamıştı. İçinde bulunduğu durumda kendine göre en uygun çözüm bölgede kalarak zaman içinde İngiltere ile anlaşmaktı. Stanley gelmeden çok önce yazdığı bir mektupta: *"Eğer Stanley ve Thomson gelirse onlarla gideceğim düşüncesi büyük bir hatadır. On iki yıldır çabalıyorum ve gelecekteki hasadım için tohum ektim, ilerde kurulacak binalar için taş topladım. Kıyıya doğru hemen açılacak bir yol için şimdi bunları terk edecek miyim?"* sözleri ile bölgede kalmaya kararlı olduğunu göstermişti.[698]

Stanley, Emin Paşa'yı kurtarma/yardım gezisi için Kahire'ye geldiğinde Hıdiv Tevfik ve Başbakan Nubar Paşa tarafından kendisine birer mektup verdi.[699] Mısır hükümeti, ayrıca gezi

[695] Afrika keşif gezileri Avrupa'daki Coğrafya Enstitüleri tarafından destekleniyordu. Bu kaşiflerin gezilerinde Afrika hakkında önemli derecede bilgiler toplandı ve buna göre sömürge ve işgal girişim planları hazırlandı. Bu kaşifler aracılığı ile bölge silahlandırıldı. Doğu Afrika'ya keşif gezileri yapan özellikle Burton, Livingstone ve Cameron gibi kâşiflerin bölgede çok sayıda tüfek sattığı bilinmektedir (Durmuş Akalın, "İngiltere'nin Imperial British East Africa Company'den Uganda'yı Alması ve Osmanlı Devleti'nin Bölgeye Bakışı (1887-1894)", *Tarih Araştırmaları Dergisi,* Cilt:36, Sayı:62, (2017), s. 141). Bu tüfeklerin satılmasın birkaç sebebi vardı. İlki daha kolay ve fazla miktarda fildişi elde edilmesini sağlamak, ikincisi yerli halkın köle tüccarlarına karşı silahlı mücadele vermelerini sağlayarak bölgeye hâkim olan özellikle Zengibar kökenli Arap tüccarlarının buralardan çıkarılmalarının temin edilmesi ile buraları sömürge topraklarına dâhil etmek ve üçüncü olarak da bu keşif seferlerinin giderlerini karşılamaktı. Stanley'in Emin Paşa'yı kurtarma girişimindeki silahlar için bakınız: Stanley, *a.g.e.,* s. 38, 52, 94, 200-201, 227, 242, 361, 427, 455, 469-470, 503, 517, 532, 542, 547. Doğu Afrika'daki silah ticareti için bakınız: R.W. Beachey, "The Arms Trade in East Africa in the Late Nineteenth Century", *The Journal of African History*, Vol. 3, No. 3, (1962), s. 451-467.

[696] Uğur, *a.g.e.,* s. 31; Akalın, "İngiltere'nin Imperial", s. 149-150.

[697] Stanley, *a.g.e.,* s. 127-128.

[698] Abdin Mustafa, *a.g.t.,* s. 57.

[699]Nubar Paşa'nın mektubu için bakınız: A. J. Mounteney-Jephson, *Emin Pasha and the Rebellion at the Equator*, Sampson Low, London, 1890, s. 47-48.

masraflarına katkı için de 14.000 sterlin para yardımında bulundu.[700] Hıdiv Tevfik'in mektubu mealen:

> Emin Paşa ve emrinde bulunan memur ve subaylara hizmetlerinden ve eyaleti korumak için yaptıkları gayretlerden dolayı teşekkür ederek başlamaktadır. Kendisinin bu hizmetlerinden dolayı Liva-Paşa (Tuğgeneral) rütbesine yükseltildiğini, kendisinin uygun göreceği memurları da istediği rütbelere yükseltmek için yetkili olduğunu, içinde bulundukları sıkıntılı durumdan kurtulmalarını en samimi şekilde arzuladıklarını ifade etmiştir. Yetkin ve Afrika'yı iyi bilen biri olarak Stanley, Sen ve adamlarını Kahire'ye getirecektir. Sonuç olarak Stanley bunu yapabilir veya Sen ve adamların orada kalmakta veyahut da başka bir yere (daha güneye) gitmekte serbestsiniz. Sen ve adamlarının ücretlerini yolluyoruz. Eğer orada kalmaya karar verirseniz bu tamamen sizin kararınız olduğundan dolayı Hükümet'ten herhangi bir yardım beklemeyin. Yazının içeriğini iyi anla ve adamlarına anlat ki ilerde olacakların bilincinde olsunlar.

şeklinde içinde bulunulan durumun hassasiyeti anlatıldıktan sonra uyarı içerikli olarak bitirilmişti.[701]

Stanley ve Dr. Junker, Vadi-i Halfa'dan gelen altmış bir Sudanlı asker ile birlikte Kahire'den 3 Şubat (1887) tarihinde hareket ettiler. Ekibe Zagazig'de cerrah T. H. Parke, İsmailiye'de Giegler Paşa, Süveyş'te doğa bilimci James S. Jameson, Mr. Bonny ve Baruti dahil oldular. Ekip 6 Şubat'ta Süveyş'ten Aden'e doğru yola çıktı. 12 Şubat'ta Aden'e varan ekip gemi değiştirerek Zengibar'a doğru hareket ettiler ve 19 Şubat'ta Lemu'ya, 20 Şubat'ta Mombasa'ya, 22 Şubat'ta Zengibar'a vardılar. Burada bir süre kaldıktan sonra Ümit Burnu'nu dolanarak 18 Mart'ta Kongo Nehri'nin denize döküldüğü yere (Banana Point) 140 kişi ve 60 ton kargo ile birlikte ulaştılar. Burada ikmal yapılmış, iki tekne daha kiralanarak 20 Mart'ta 680 kişi ve 160 ton kargo ile Kongo Nehri'nden içeriye doğru yola çıktılar. [702] Stanley ve ekibi bir yıldan fazla süren maceralarla dolu bir yolculuktan sonra Albert Nyanza Gölü'nün güneybatı taraflarında Emin Paşa ile 29 Nisan 1888 tarihinde karşılaştı.[703] Emin Paşa, Stanley ve ekibinin kendisine yardım etmek için gelmekte olduklarını Zengibar'daki İngiliz Genel-konsolosu Mr. Holmwood'dan beş ay önce aldığı mektup ile öğrenmişti.[704] Emin Paşa,

[700] Emin Paşa'yı Kurtarma Gezisi'nin masrafları için yapılan toplam bağış tutarı 32.000 sterlin idi. Bunun 14.000 sterlini Hıdivlik tarafından verilmişti (Rempel, *a.g.t.*, s. 69).
[701] Stanley, *a.g.e.*, s. 56-57, 401; Mounteney-Jephson, *a.g.e.*, s. 45-47.
[702] Stanley, *a.g.e.*, s. 58-76.
[703] http://www.jewishencyclopedia.com/articles/13291-schnitzer-eduard (23.02.2018).
[704] Mounteney-Jephson, *a.g.e.*, s. 17.

Stanley ve ekibini Hıdiv'in valisi olarak, Hıdivlik bayrakları ile süslü merasim düzenlemiş, merasim mangasına silahlı selamlama atışı yaptırmış, trompetlerle Hıdivlik Marşı çaldırmıştı.[705] Burada Stanley'in kendisine yaptığı teklifleri kabul etmemiş, İngiltere'nin hizmetine girmeyi reddetmişti.[706]

Bu sırada Halife Abdullah, Haziran 1888'de Emin Paşa'nın üstüne askeri birlik yollamaya karar verdi. Üç buharlı vapur ile bunların çektiği mavnalar ve 4.000 kadar asker önce Dafil'e (Dufile) sonra da Buganda'daki Nil'in merkezine gitmek üzere Hartum'dan hareket etti.[707] Ömer Salih kumandasında gönderilen birliklerin Lado'ya vardıklarında (11 Ekim 1888) Hattıistivâ Vilayeti müdürünün hizmetinde bulunan askerlerin müdür ve yanında bulunan siyahi birini bağlayarak kendisine teslim ettiklerini, bu suretle şehri kolayca aldıklarını ve ahalinin de Mehdi'ye itaat ettiklerini bildirilmişti.[708] İki tutuklu ile Hıdiv'in mektubu ve kendisinin Halife Abdullah'a yazdığı mektup ile burada ele geçirdikleri top barutlarından on iki adedini ve Hükümet'e ait bayrakları Hartum'a yolladı.[709]

Stanley'in bölgeye ulaşmasından bir süre sonra eyaletin Mehdi kuvvetlerinin eline geçtiği haberleri Mısır, İstanbul ve Avrupa'ya gelmeye başladı. Osmanlı Hükümeti bölgedeki gelişmeleri Londra sefareti aracılığı ile takip etmekteydi.[710] Osman Salih Dikne, Sevâkin Valisi'ne gönderdiği yazı ile Emin Paşa'nın Ensar birlikleri tarafından yakalandığı, Hıdiv tarafından yazılan mektubun da ellerine geçtiğini bildirdi.[711] Olayın hakikati Sevâkin ile Zengibar aracılığı ile araştırıldıktan sonra bu iddianın asılsız olduğu anlaşıldı. Stanley ve yanındaki grup Lado'da bulunduğu sanılan Emin Paşa'ya Hıdiv'in mektubu ile birlikte ulak yollayarak Lado'ya doğru geldiklerini haber verdiler. Bu sırada Mehdi birlikleri Lado'yu ele geçirince haberciyi Emin Paşa zannedip yakalamış, mektubu da almışlardı. Stanley ve Emin Paşa'nın yakalanmadığı, Lado'yu ele geçiren Ensar birliklerinin hataları sonucu yanlış bir haberin Sevâkin'e ulaştığı anlaşılmış oldu.[712] Hıdiv Hükümeti kendisine yardım/destek birliği yollama imkânı bulamamış, Emin Paşa birtakım sıkıntılara maruz kalmış, burada

[705] Mounteney-Jephson, *a.g.e.,* s. 13-14.
[706] Kavas, "Osmanlı İdaresindeki Mısır'a Bağlı Ekvator Vilayeti", s. 75.
[707] Abdin Mustafa, *a.g.t.,* s. 61; Moorehead, *a.g.e.,* s. 288; P.M.Holt, *The Mahdist State in the Sudan 1881-1898,* Second Edition, Clarendon Press, Oxford,1970, s. 197-198.
[708] BOA. HR. TO. 63. 59. 1- 4. (5 Safer 1306).
[709] BOA. HR. TO. 63. 59. 1- 4 ve 5.
[710] BOA. HR. TO. 63. 59.
[711] BOA. HR. SYS 3. 345. 103. (18. 12. 1888); BOA. HR. TO. 63. 61. (22.12.1888).
[712] "Stanley's Alleged Capture Discredited After Careful Investigation by African Experts", *The Daily Colonist,* 30 Aralık 1888, s. 1.

çarpışmalarda bulunmuş ve Ensar birlikleri Lado'ya gelmeden yaklaşık on bir ay önce Kasım 1887 tarihinde Albert Gölü'nün doğu kıyısına doğru hareket ederek Vadalay'a gitmişti.[713]

Emin Paşa, 1864-1873 yılları arasında Osmanlı Devleti ve 1875-1889 yılları arasında Mısır Hıdivliği hizmetinde geçen yirmi beş yıllık hizmetinden sonra Müslüman olduğunu ve Müslümanlara yardım ettiğini ifade etmesine rağmen aslen vatandaşı olduğu Almanya'nın tarafına geçti. İdaresi altındaki yerleri Alman sömürge topraklarına katmak, bölgede Alman nüfuzunu yerleştirmek ve yerlileri Müslüman Araplara ve Hıdivlik hükümetine karşı kışkırtmak için gayret göstermeye başladı. Hatta kendisi aslen Protestan (veya Müslüman) olmasına rağmen Doğu Afrika'daki faaliyetlerini takdirle karşıladığı Katolik misyonerlere desteğini de esirgememişti.[714]

Karl Peters tarafından başlatılan Alman keşif-yardım ekibi Stanley'in Emin Paşa'ya ulaştığı haberini alınca geri döndü. Stanley gelmemiş olsaydı Gordon tarafından atanan son vali olan Emin Paşa Eyaleti terk etmeyecekti. Stanley ile gideceği haberi üzerine yanındaki askerleri buna izin vermemiş ve küçük çaplı isyan çıkarmış, onu hapsetmişlerdi. Daha sonra Stanley ile birlikte oradan ayrıldı ve 4 Aralık 1889 tarihinde Bagamoyo'ya vardılar.

Mart 1890 tarihinde Viktorya Nyanza bölgesini keşfe çıkacak Alman keşif koluna dâhil oldu. Ancak bu keşif girişimi başarısız oldu ve Alman Hükümeti kendisinin de geri dönmesini istedi. Ancak kendisi emirleri dinlemeyerek Alman sömürge bölgesinden Kongo Bağımsız Devleti (Congo Free State) topraklarına doğru Kongo Nehri boyunca hareket etti. Bundan sonra kendisi ile irtibat kesildi ve bölgedeki Araplardan 23 Ekim 1892 tarihinde öldüğü haberi alındı.[715] Daha sonra Doğu Kongo'da Kisangani bölgesindeki Kibonge kabile reisi tarafından öldürüldüğü öğrenildi ve Almanlar bu kabile reisini 22 Nisan 1893 tarihinde kurşuna dizerek öldürdüler.[716]

Emin Paşa'nın bölgeden ayrılmasından sonra emrindeki Mısır birliklerinin durumu gündeme geldi. Mısır hükümeti birikmiş olan maaşlarının ödenmesi ve İngilizler yardımı ile askerler ve ailelerinin Mısır'a dönmeleri için girişim başlattı. Fakat İngiliz hükümeti bu askerlerin yardımı ile Nil kaynağını Almanya, Belçika ve Fransa'ya karşı güvenceye almak için girişimlere başlayarak geri gönderilmelerini/dönmelerini engelledi. Buradaki Sudanlı topluluk artık Mısır hükümeti ile farklı bir ilişkiye sahip oldular. Mısır hükümeti kendi başına

[713] Stanley, *a.g.e.*, s. 333.
[714] Kavas, "Osmanlı İdaresindeki Mısır'a Bağlı Ekvator Vilayeti", s. 76-77.
[715] Abdin Mustafa, *a.g.t.*, s. 65.
[716] Kavas, "Osmanlı İdaresindeki Mısır'a Bağlı Ekvator Vilayeti", s. 77.

bunlara ne yardım ne para yollayabiliyor, ne de geri getirebiliyordu. İngiltere ise bunları kendi askeri gücü olarak kullanmanın peşine düşmüştü. Bu birlikler İngilizler tarafından Uganda'ya götürülmüş ve orada İngiltere'nin Uganda'yı sömürgeleştirilmesinde rol oynamışlardı.[717]

3. 1. 2. 4- Gordon'un Genel-valiliği ve Kölelik Karşıtı Faaliyetleri

Gordon, asker kökenli İskoç ailenin çocuğu olarak 1835 yılında Londra yakınlarındaki bir kasabada doğdu. 1852 yılında Kraliyet Askeri Akademisi'nden mezun oldu. Kırım Savaşı'ndan sonra Çin'e giderek 1860 yılında İngiliz-Çin savaşına katıldı ve savaştan sonra Çin Hükümeti'ne danışmanlık yaptı.[718] Avrupa'ya dönünce Tuna Nehri taşımacılığının geliştirilmesi çalışmalarına katıldı. 1872 yılında Mısır'ı ziyaret etti ve 1874 yılında Mısır Hükümeti'nin hizmetine girerek Hattıistivâ Vilayeti müdürü oldu. Mısır'dan Sevâkin ve Berber yolu ile Hartum'a geldi. 8 Şubat'ta Hartum'dan yola çıkarak Nisan ayında (1874) ekibi ile birlikte Gondokoro'ya ulaştı.[719] İki yıllık görev süresince eyaletin idare merkezini Gondokoro'dan Lado'ya taşıdı, Nil boyunca posta zinciri oluşturdu.[720] Nil Nehri üzerinde on bir tane kontrol noktası kurdu.[721] Bahrü'l-Gazel ve Bahrü'l-Cebel nehirlerinde buharlı tekneleri devriye gezdirerek köle tüccarlarını takip etti ve bunun için Sobat Nehri'nin güney kıyısında Sobat nam mahalde kontrol noktası oluşturdu.[722] 1876 yılında Hattıistivâ vilayeti müdürlüğünden istifa ederek İngiltere'ye gitti ve kısa süre sonra Mısır'a geri döndü. Mısır'da iken Sudan Genel-valisi olarak atandı. İdari ve askeri tam yetkili olarak Vadi-i Halfa'dan Hattıistivâ Vilayeti'ne, Dârfûr'dan Sevâkin'e uzanan geniş bir bölgenin yanı sıra Berbera, Zeyla ve Harar da idaresi altına verildi. Sudan Genel-valiliğine atanan Gordon bu makama getirilen ilk Hıristiyan valiydi.[723] Hıdiv İsmail Paşa aslında Gordon'u Sudan Genel-valisi olarak atamak istemiyordu. Ancak Mısır'ın mali kriz içinde olması ve yeni borç alma mecburiyetinin yanı sıra İngiltere'den gelen baskılar sonucu bu kararı almak mecburiyetinde kaldı.

---

[717] Johnson, "The Structure of a Legacy", s. 79.
[718] Wilfrid Scawen Blunt, *Gordon at Khartoum: Being a Personal Narrative of Events,* Stephen Swift and Co., London, 1911, s. 88.
[719] Mihri, *a.g.e.,* s. 129.
[720] Hill, *A Biographical,* s. 138-139.
[721] Rempel, *a.g.t.,* s. 68.
[722] Felkin, *a.g.e.,* s. 435-436.
[723] Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti Habeş Eyaleti*, TTK Basımevi, Ankara, 1996, s. 151 (dipnot 57). Sudan'daki eyalet valiliklerine daha önce Hıristiyanlar atanmıştı. Muhammed Said Paşa zamanında Nubar Paşa'nın akrabası Ermeni Hıristiyan Arakil Bey, Hartum ve Cezire valisi yapılmıştı. Ancak bu görevlendirmeye o zaman güçlü konumda bulunan Şükriye kabilesi isyan etmişti. (Holt, *From the Funj,* s. 63.)

Köle ticareti ile mücadele kılıfı altında Hıdiv İsmail'in Afrika imparatorluğu kurma hayali, verimsiz veya uzun sürelerde maliyetini karşılayacak büyük projelere yatırılan paralar, israf ve savurgan harcamalar Mısır maliyesini iflasa sürükledi. Başarısız olunan iki Habeş seferi, Güney Sudan ve Afrika Boynuzu'na yönelik askeri girişimler muazzam paraların heba olmasına sebep oldu. Süveyş Kanalı projesi hem siyasi hem de iktisadi olarak Mısır'a sıkıntı verdi. Hıdiv İsmail Paşa, iktidarı amcası Muhammed Said Paşa'dan devraldığında (1863) Mısır borçları 3 milyon iken on altı yıl sonra iktidardan indirildiğinde (1879) toplam borç 93 milyon liraya çıkmıştı.[724] Hıdiv İsmail'in büyük projelere çok fazla yatırımlar yapması bir yana savurganlığı ve gerçekleşmesi zor hayalleri bu borçların oluşmasının en büyük sebebiydi.

Borçların ödenemez hale gelmesi sonucu Mısır maliyesi ve siyaseti üzerinde Düyûn-u Umûmiye İdâresi kuruldu (1876). Bu idare borçların tahsili için önemli görevlere kendi adamlarının (Hristiyan Avrupalıların) getirilmesini ve vergilerin arttırılmasını istiyordu. Çaresizlik içindeki Hıdiv, önemli görevlere yabancıları (Avrupalıları) atamaya başladı. On yıldan fazla zamandan beri köle ticaretinden dolayı üzerlerinde iktisadi, siyasi, adli ve cezai baskı olan halkın üzerine borçların hızlı bir şekilde tahsili bahanesi ile ağır vergiler konuldu. Ancak Sudan ekonomisi köle ticareti üzerinden dönmekte iken bu ticaret, çoğunluğu yabancı idareciler eliyle bitirilmişti. Tarımsal üretimde kullanılan köleler (ölüm, azat etme, kaçma gibi sebeplerden) azalmış, s*akiyelerde** çalışacak köleler bulunamaz olmuş, sürülere bakacak köle kalmadığından üretim durma noktasına gelmişti. Sudan Genel-valisi olan Gordon ve eyaletlere atadığı Hıristiyan Avrupalı idareciler köle yasağını daha ağırlaştırırken iktisadi olarak zorluk içinde olan halktan (vergileri düşürmeleri gerekirken) daha fazla vergi alma çabası içine girdiler.[725] Bunun sosyal patlamaya sebebiyet vereceği bilinmesine rağmen ısrar edilmesi ve ilerde meydana çıkması muhtemel gelişmelerin önemsenmemesi acaba arzu edilen bir planın parçası mıydı sorusunu gündeme getirmektedir.

Hartum'a gönderilen Gordon Paşa'ya gerçekleştirmesi için iki görev verildi. Birinci önceliği köle ticaretini bütün Sudan, Kızıldeniz ve Somali topraklarında engellemek, ikincisi bu geniş arazide eyaletler arasındaki ulaşım ve haberleşmeyi sağlamak ve Mısır-Sudan

* Tarlaları sulamak için Nil Nehri kenarında kurulu olan su dolapları.

[724] Ali Bilgenoğlu, "Amerikan İç Savaşı ve Mısır: Pamuk Örneğinde Mısır Modernleşmesi ve Amerikan İç Savaşı'nın Sürece Olan Katkısı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt:3, Sayı:11, Bahar 2010, s. 156.

[725] Dönemin Sudan tarihini yazan İngiliz kaynaklar köle ticaret yasağı ve ağır vergilerin isyana sebebiyet verdiğinden bahsetmekte ancak bunun Mısır'daki Düyûn-u Umûmiye İdâresi ve onların teşviki ile görevlendirilen Hristiyan Avrupalı idarecilerin uygulamaları olduğunu göz ardı ederek, Türk-Mısır idaresinin "açgözlü ve rüşvetçi (Müslüman) memurları" söylemi ile geçiştirmekte, suçu Türk idarecilere yıkmaktadır.

ilişkilerini geliştirmekti.[726] Mensubu olduğu İngiliz Hükümeti'nin hassasiyetlerinden dolayı mesaisini özellikle köle ticareti konusuna ayırmıştı.[727] Kendisine verilen görevler arasında Mısır-Sudan ilişkilerini geliştirmek olmasına rağmen yaptığı icraatlar veya himayesindeki Avrupalı eyalet valilerinin aldığı kararlar sonucu Sudan'ın Mısır'dan kopuşunun zeminini hazırladı (veya hızlandırdı). Gordon'un idaresi altında yabancı idareciler, Mısır Hükümeti ve tüccarlar arasındaki gerilimi arttırarak çok belirginleştirdiler. Köle ticareti bu gerilimin temel sebebini oluşturmaktaydı.[728] Köle ticaretinin yasaklanmasının yerel ahali üzerindeki iktisadi etkileri isyanların çıkmasında önemli bir faktör oldu. Piyasa ekonomisinin çarkları köle ticareti üzerinden döndüğünden gayrisafi milli hasıla düşmüş, piyasadan para çekilmiş, piyasaya işlerlik kazandıracak yeni bir ticari veya endüstriyel bir yapı getirilememiş, halkın yaşam standartları ve alım gücü düşmüş, tarımsal alanda çalışan kölelerin azalması ile eski bol ve ucuz gıdaya ulaşma imkanı kalmamıştı.[729]

Gordon, Sudan Genel-valisi sıfatıyla Masavva, Keren, Kesela istikametiyle Hartum'a 5 Mayıs 1877 tarihinde ulaştı.[730] Hartum'a geldikten kısa süre sonra çıkan isyanı bastırmak için Dârfûr'a hareket etti. Önce Bahrü'l-Gazel'de daha sonra da Dârfûr'da (1877) çıkan isyan köle ticaretinin yasaklanmasına karşı duyulan tepkinin sonucuydu.[731] İsyanı ağır şekilde bastırmış, ancak kendisine, İngiltere'ye ve Hıdiviyet'e karşı düşmanlık besleyen ve intikam almayı planlayan geniş bir kesimin oluşmasına sebebiyet vererek Hartum'a dönmüştü.

Etiyopya ile çıkan hudut anlaşmazlığını çözmek için sınıra giderek (1877-8) Habeş kralı ile anlaşma yaptı. Kısa süreliğine Mısır'a çağrılarak Mısır Devlet Borçları soruşturmasına katıldı ve Hartum'a geri dönmek için 30 Mart 1878 tarihinde Kahire'den ayrıldı. Berbera, Zeyla ve Harar'ı ziyaret ederek Hartum'a ulaştı. Harar'da iken Rauf Paşa'nın köle ticaretini engellemeyip bundan çıkar elde ettiği gerekçesi ile Sudan Genel-valisi sıfatıyla onu görevinden azletti.[732]

Bu olaylar meydana geldiği sırada Gordon, Sudan'da zor kullanarak baskısını arttırmaya devam etti. Hıristiyan yöneticilerin daha fazla görünür olması ve bunlar marifetiyle Sudan ekonomisinin esas gücü olan köle ticaretine karşı alınan tedbirler sonucu Mehdi isyanına

[726] Mowafi, *a.g.e.*, s. 84.
[727] Bilgenoğlu, *İngiliz Sömürgeciliğinin*, s. 268.
[728] Rempel, *a.g.t.*, s. 66.
[729] Alice Moore-Harell, "Slave Trade in the Nineteenth Century and Its Suppression in the Years 1877-80", *Middle Eastern Studies*, Vol.34, No.2 (April, 1998), s. 120.
[730] Hill, *A Biographical*, s. 138-139.
[731] Mowafi, *a.g.e.*, s. 85.
[732] Orhonlu, *a.g.e.*, s. 151. Bakınız nakleden Orhonlu :Wallis Budge, *A History of Ethiopia, Nubia and Abyssinia*, C.II, London, 1928, s. 522-523.

sebebiyet verecek gelişmeler yaşanırken, Gordon 697 köle tüccarını yakaladığını Kahire'ye rapor etti (Temmuz 1878). Ağustos ve Eylül'de tutuklamalar arttı. Şiddet kullanarak baskı uygulanması siyaseti İngiliz Hükümetini fazlası ile memnun ettiğinden Hıdiv alkışlandı. Temmuz 1878'de Sudan'daki üst düzey Mısırlı memurlar, köle ticareti ile etkili mücadele etmedikleri gerekçesi ile görevden alındı ve yerlerine on dört tane Avrupalı atandı. Bu olay Sudanlıların gözünde Mısırlı memurlar ile Hıdiv hükümetinin saygınlığını bitirmesinin yanında Mısırlıların da Avrupalı memurları kıskanmasına ve uyguladıkları sert icraatlarının eleştirilmesine sebep oldu.[733]

Sudan Genel-valisi olan Gordon tarafından Sudan'daki eyalet valiliklerinde görev verilen Avrupalılar arasında Fransız Charles Rigolet, Avusturyalı Rudolf Slatin, İtalyan Emiliani dei Danziger Dârfûr'da görev yaptı. Romola Gessi Bahrü'l-Gazel'de, İtalyan Messedaglia Mayıs 1879'dan sonra Dârfûr'da, Alman Giegler kölelerin azat edilmesinde, Alman Eduard Schnitzer (Emin Paşa) Hattıistivâ Vilayeti'nde (1878-1889) görev yaptılar. Bu valiler ve diğerlerinin Gordon'dan aldıkları talimat ile köle tüccarlarına karşı çetin ve kanlı mücadele vermelerinin yanı sıra Mısır Düyûn-u Umûmiye İdâresinin talepleri doğrultusunda ağır vergiler almaya çalışmaları ile dinen caiz olan bir ticaretin Hristiyan görevliler tarafından zor kullanılarak yasaklanması; dini, iktisadi ve sosyal açıdan halkın tepkisini isyana çevirdi. Dârfûr'da eski sultanın soyundan gelen Harun er-Reşid'in iktidar mücadelesine başlaması, Kordofan'da Zübeyir'in eski komutanı Subahi'nin, eyaletin yönetimini ele geçirme girişimi veya Bahrü'l-Gazel'de Süleyman Zübeyir'in isyanı, köle tüccarları tarafından tamamen desteklendi veya teşvik edildi.[734] Fakat bu isyanlara halkın çoğunluğu istenilen manada katılmadığından bastırılabilmişti. Dârfûr ve Güney Sudan'daki bu isyanlar bastırılırken dini, sosyal ve iktisadi açıdan halk desteğine sahip ve bütün gayrimemnun kitleleri peşinden sürükleyebilecek yeni bir isyanın temelleri atılmaya başlanıyordu.

Gordon, kısa süre sonra köle tüccarlarının çıkardığı Dârfûr'daki isyanı bastırmak için tekrar harekete geçti. Bu sırada eyaletin güney kesimlerindeki Gessi'nin, Zübeyir Paşa'nın oğlu Süleyman ve adamlarını öldürmesine göz yumdu. Hıdiv İsmail'in azledildiği haberini Temmuz 1879 tarihinde alınca Hartum'dan ayrıldı ve 20 Temmuz'da Kahire'ye gitti. Yeni Hıdiv (Tevfik), onu Etiyopya'ya sınır sorununu çözmesi için yolladı ancak başarısız olarak

[733] Mowafi, *a.g.e.*, s. 87-88.
[734] Mowafi, *a.g.e.*, s. 88-89.

Kahire'ye dönerek istifasını sundu ve İngiltere'ye döndü. Hıdiv İsmail'in azlinden sonra Gordon gibi Sudan'daki birçok yabancının görevlerine son verildi.[735]

Mısır'da borçların ödenememesi sonucu Düyûn-u Umûmiye İdâresi'nin kurulmuş olması Hıdiv İsmail Paşa'nın iktidarının sonunu getirecek olayların başlamasına sebebiyet verdi. Mısır'da yabancıların idari, mali ve askeri etkileri arttı. Kabinede İngiliz Charles River maliye bakanı, Fransız Blibnieres bayındırlık bakanı olarak görev alması ve artan yabancı baskıları ve bunlar aracılığı ile alınan vergilerin arttırılması, 30.000 kişilik ordunun sayısının 10.000'e düşürülmesi, memurların maaşlarının üçte bir azaltılması gibi kararlara halk tepki gösterdi. Çıkan olaylar ve Urabi Paşa liderliğindeki askerlerin tepkiler sonucu Hıdiv, yabancıları kabineden çıkardı. Bunun üzerine İngiltere ve Fransa başta olmak üzere Avrupalı devletler; Hıdiv verdiği taahhütleri yerine getirmiyor bahanesiyle görevden alınması için padişah nezdinde girişime başladılar.[736] Hıdiv İsmail, Avrupalı devletlerin baskısı sonucu Haziran 1879'da II. Abdülhamid tarafından azledildi.[737] Azil üzerine destekçisi kalmadığı gerekçesi ile Gordon, Temmuz 1879'da Hartum'dan ayrıldı ve 1880'de Mısır hükümetindeki görevinden istifa etti. Yerine gelen Muhammed Rauf Paşa toplumdaki hassasiyetler ve halkın iktisadi açıdan zor durumda olmasından dolayı köle ticaretine dönük baskıları gevşetti.[738] Takip ettiği bu siyaset kendisinin rüşvetçi veya köle tüccarları ile işbirliği içinde olduğu söylentilerine sebebiyet verdi. Ancak deneyimli bir idareci olarak Gordon'un aldığı tedbirlerin Sudan genelinde büyük bir isyana dönüşeceğini anladığından gelmekte olan isyanı önleyemese de etkisini hafifletmek için bu yola başvurmuştu. Nitekim Gordon'un Sudan'dan ayrılışındaki gerçek niyeti, uygulamaları sonucu Sudan'ı isyan durumuna getirdiğinden; oluşacak enkazı Mısırlı memurların üzerine yıkmak şeklinde anlaşılmalıdır.

3. 2- Dârfûr'da Köle Ticaretinin Engellenmesine Yönelik Çalışmalar

Dârfûr 1650'li yıllardan beri bağımsız olan bir sultanlıktı ve Mehmed Ali Paşa 1820'de Sudan'ı aldığında Dârfûr'a girmemişti. Dârfûr, Hıdiv İsmail Paşa'nın Büyük Afrika İmparatorluğu'na dâhil etmeyi planladığı bir yer olmanın yanında köle ticaretinde baskı altına

[735] Hill, *Egypt*, s. 141.
[736] Atilla Çetin, "Hıdiv İsmail Paşa", *DİA*, Cilt:23, İstanbul, 2001, s. 118.
[737] Holt, *Sudan from the Funj*, s. 72.
[738] Gordon'dan sonra Sudan Genel Valiliği'ne getirilen (1880-1882) ilk Mısır'lı olan Rauf Paşa'nın annesi Habeş kökenliydi. (Orhonlu, *a.g.e.*, s. 151; Holt, *Sudan from the Funj*, s. 72.) Mısırlı bir baba ve Habeş asıllı bir annesinin olması o günkü Mısır sosyal hayatına göre annesinin Habeşli cariye (esire) olduğu izlenimi vermektedir. Annesi köle olan bir idareci köle ticaretinden maddi menfaat elde eden bir kölelik taraftarına dönüşmüş olması köleliğin Mısır-Sudan toplumundaki kabullenişin tezahürüdür.

alınması gereken bir merkez konumundaydı. Dârfûr, yüzyıllardır köle ticaretinde hem merkez hem depo hem de kervan yollarının kavşak noktasıydı. Dârfûr sultanları güney bölgelerine resmi köle akınları yapılması için düzenlemeler yapıyor, tüccarları organize ediyor, bundan pay alıyor ve bu ticaretin devamı için ortam sağlıyordu. Alman seyyah Dr. Schweinfurth'un ifade ettiği gibi: "Dârfûr, Mısır idaresine alınmadığı müddetçe Yukarı Nil bölgesinden ne düzenli vergi tahsil edilebilir ne de köle ticareti engellenebilir"di. Mısır hükümetinin Nil'de aldığı tedbirler bu rotadan köle ihracını imkânsız kılması sonucunda tüccarlar köleleri, Kordofan ve çöl üzerinden kaçak olarak Mısır ve Sudan'a getirmeye başladılar. Aynı zamanda köle ticaretine dönük baskı ve yaptırımlar başladıktan sonra Güney Sudan ile Bahrü'l-Gazel bölgesindeki köle tüccarları ve onların adamları, Dârfûr'u sığınak olarak kullanmaya başladılar.[739]

Bahrü'l-Gazel'deki en önemli köle tüccarı haline gelen Zübeyir Paşa da Dârfûr ile ilgilenmekteydi. Dârfûr sultanları eski köle av sahası olan bölgelerinde artık güçlü Zübeyir Paşa'nın bulunması ile eski üstünlüklerini (menfaatlerini) kaybetmeye başladılar. Dârfûr sultanları ile Zübeyir Paşa arasında Rizeygatlar üzerinden güç mücadelesi başladı. Bu ihtilafta Zübeyir Paşa'nın galip gelmesi Hıdiv'in otoritesi için fevkalade olumsuzluklara zemin hazırlayabilirdi. Hıdiv İsmail tarafından hem Dârfûr ve Bahrü'l-Gazel bölgesini idaresi altına almak hem de Zübeyir Paşa ile köle tüccarlarının gücünü sınırlandırıp kontrol altında tutmak için bölgeye Mısır askerlerinin başında Muhammed el-Hilâli gönderildi. Zübeyir Paşa karşısında etkili olamayan Muhammed el-Hilâli'nin öldürülmesinin yanında Zübeyir Paşa'nın itibarı ve yetkisi artmış, Dârfûr'a saldıracak hale gelmişti. Dârfûr sultanlığına karşı giriştiği askeri harekât, Hartum tarafından engellenemeyince destek kuvveti adı altında Mısır-Sudan birlikleri Dârfûr'a yollanmış, gücü sınırlandırılmaya çalışılarak kontrol altında tutulmak istenmişti. Zübeyir Paşa'nın Dârfûr'u aldıktan sonra Vadây topraklarına doğru genişlemeye başlaması, Hıdiv'in endişelerini arttırdı ve süreç Zübeyir Paşa'nın Kahire'ye çağırıp gözetim altına alınması ile sonuçlandı.[740]

Zübeyir Paşa'nın Dârfûr'u alması ile yönetim Mısır hükümetine geçti. Ancak eski sultanın akrabaları ve hanedan üyeleri yeniden sultanlığı ihya etmek için gizli sultanlık devrini başlattılar. İktidarı tekrar ele geçirmek için de düzenleri bozulan köle tüccarları ve Hristiyan

[739] Mowafi, *a.g.e.*, s. 75.
[740] Jackson, *Black Ivory*, s. 69-72, 78-80.

Avrupalı idareciler tarafından üzerlerine ağır vergi yükü getirilen halkla birlik olarak 1877'de isyan çıkarmaya başladılar.[741]

3. 3- Somali Bölgesinde Köle Ticaretinin Engellenmesine Yönelik Çalışmalar

Köle ticaretini engelleme görüntüsü ile Kızıldeniz ve Afrika Boynuzu bölgelerinin istilasına girişen Hıdiv İsmail, öncelikle Osmanlı Devleti'nden Sevâkin ve Masavva limanlarının idaresini almıştı (1865). Sultan'dan aldığı 1865 ve 1866 imtiyazlarında Somali kıyılarındaki Berbera ve Bulhar limanlarının da kendisine verildiği gerekçesi ile buralarda Mısır idaresini kurmaya çalıştı. 1870 yılının ilk aylarında buraya bir donanma yolladı. İngiltere ve Bâbıâli'nin itirazına rağmen Ağustos 1870 tarihinde Süveyş'ten Gerdafey Burnu'na kadar olan bütün Afrika kıyılarının valisi olarak Mümtaz Paşa'yı atadı. Akabinde Nisan 1871 tarihinde Werner Munzinger, Masavva Valisi olarak atandı. Şubat 1873'de Munzinger, Doğu Sudan Valisi yapılarak Sevâkin'den Kesela'ya kadar iç bölgelerin de idaresi kendisine verildi.[742] Köle ticaretini engellemek için bu bölgelerin idaresini ele alan Hıdiv bunun yeterli olmadığını ileri sürerek Osmanlı idaresindeki önemli bir köle ihraç limanı olan Zeylanın da kendisine verilmesini talep etti. Bu isteğini Temmuz 1875'de gerçekleştiren Hıdiv, bağımsız Harar Sultanlığını da Ekim 1875'te ele geçirdi.

Uganda, Etiyopya ve Harar'dan toplanan köleler Berbera, Zeyla ve Tacura limanlarından Arabistan yarımadasına yollanıyordu. Cidde'deki İngiliz Konsolosu Beyt, yazdığı rapor ile köle ticaretini önlemekle görevli olan Hicaz ve Yemen sahillerindeki liman yetkililerinin gemilerden inen her bir köle başına köle tüccarlarından 4-5 dolar para aldıklarını, bu memurların İngiliz Konsolosluk görevlilerinin denetim yapmasını engellediğini, Londra'ya bildirmişti. Konsolos, Cidde'de daha geniş tedbirler alınması için buraya İngiliz zırhlısının gönderilmesini talep etmişti.[743]

Uganda ve Cuba Nehri çevresinde Zengibarlı köle tüccarları özellikle de Tippu Tip etkiliydi.[744] Hıdiv, Somali kıyılarındaki limanları ele geçirdikten sonra köle kaynağı olan bölgeye yoğunlaştı. Eski İngiliz denizci McKillop'u görevlendirerek idaresine verdiği tekneler ile Cuba bölgesine yolladı. Ancak bu sırada İngilizler Zengibar'da sultan ile

[741] Jackson, *Black Ivory*, s. 76-77; Mowafi, *a.g.e.*, s. 77.
[742] Mowafi, *a.g.e.*, s. 77-78.
[743] Bozkurt, "Osmanlı Devleti'nde Köle Ticaret Yasağının", s. 1372-1373.
[744] Hamid bin Muhammed bin Cuma bin Recad el-Mürcebî. Doğu ve Orta Afrika köle ticareti ve Tippu Tip hakkında geniş bilgi için bakınız nakleden Uğur, *a.g.e.*, s. 18: Leda Farrant, *Tippu Tip and the Eastern African Slave Trade*, New York, 1975; ayrıca bakınız: Akmet Kavas, "Tippu Tip Lakaplı Hamid bin Muhammed el-Murcibî Kongo'nun Müslüman Hakimi: İstanbul'a Gelip Padişahla Görüşme Hayaliyle Öldü", *Geçmişten Günümüze Afrika*, Kitabevi, İstanbul, 2017, s.119-129.

anlaşarak Zengibar topraklarında köle ticareti yapılmasını yasakladı. Cuba bölgesinde Hıdiv'in etkili olmasını istemeyen İngiltere, baskı ile Hıdiv'in yolladığı birliğin geri çekilmesini sağladı. Böylece İngiltere'nin müsaade ettiği Mısır Hıdivliği'nin genişleyebileceği toprakların sınırları da belli olmuş oldu. 1875 yılında McKillop'un girişimleri ile işgal edilen Rees Hafun'a kadar olan Somali kıyılarındaki topraklar, Eylül 1877'de İngiltere ve Hıdivlik arasındaki müzakereler sonucu Osmanlı Devleti egemenliğinde Mısır Hıdivliği'ne bırakıldı.[745]

Kızıldeniz Deniz Polis Gücü sorumlusu olan McKillop, Zeyla Valisi Ebû Bekir Paşa'nın akrabalarının Zeyla ile Tacura arasında köle ticareti yaptığını rapor ederek valinin oğlunu tutukladı. Sudan'daki yeni görevine az bir süre önce başlamış olan Gordon Paşa buna itiraz etmiş, Sudan'da sosyal patlama olabileceğini, huzurun zorla tesis edildiğini belirterek bu girişimin Somali'de Mısır idaresini zora sokacağını, ayrıca kurulan polis gücünün zaten zor durumdaki Mısır maliyesine daha da sıkıntı vereceğini ifade etmişti. Duruma hâkim olmak için Zeyla'ya gitmiş, sorumluluğu üstüne alarak valinin oğlunu serbest bıraktı. Fakat burada gizli bir İngiliz siyaseti uygulanmıştı. Bölgeden yapılan köle ticareti Zengibar ile ilişkiliydi ve İngiltere bu ticaret ve ilişki üzerinden Zengibar üzerinde baskı oluşturmakta, ikili anlaşmalar yaparak nüfuz elde etmekteydi.[746] Kazanımlarının tehlikeye girmesi ihtimali üzerine Gordon harekete geçerek köle ticaretinin sürdürülmesini sağladı. Ancak İngiliz Hükümeti, Hıdiv'e baskı kurarak yürürlükteki kölelik karşıtı yasaları samimiyetle ve tamamen uygulamadığı gerekçesi ile yine de uyarmıştı.[747]

İngiltere, köle ticareti ile mücadele bahanesi ile hareket eden Mısır Hıdivliğinin Süveyş'ten Re's Hafun'a kadar genişlemesine izin vermişti. Etiyopya ve Somali kıyıları, Fransa ile İtalya'nın ele geçirmeye çalıştıkları bölgelerdi. Uysal ve zayıf Mısır'a buraların bırakılması sorun olmayacaktı. Ayrıca buraların alınması için gerekli askeri harcama Mısır'ın üstüne kalacak ve zor durumdaki Mısır maliyesi kendisinden veya Avrupalı bankerlerden borç alarak daha fazla bağımlı hale gelecekti. Aynı bahaneyi (kölelik ile mücadele) öne süren İngiltere Zengibar Sultanlığı'nı baskı ve himaye altına alarak Afrika kıtasının Hint Okyanusu'na açılan kıyılarını güvence altına almak suretiyle Süveyş'ten Hindistan'a giden güzergâh üzerinde veya kenarında Avrupalı rakip bırakmamış oldu. Böylece İngiltere kendi

[745] Mowafi, *a.g.e.*, s. 78-79.
[746] Uğur, a.g.e., s. 40.
[747] Mowafi, *a.g.e.*, s. 86-87.

Okyanus stratejisini uygularken askeri, idari ve mali yükü kölelikle mücadele bahanesiyle Mısır'ın üzerine yıkmış oldu.[748]

Birliğini geç tamamlamış olan Almanya hızlı bir şekilde Afrika'daki sömürge yarışına dahil olmak istiyordu. Müdahil olabileceği en geçerli bahane köle ticaretini önlemek için girişimde bulunmak ve Afrika'ya medeniyet götürmekti.[749] Berlin Konferansı (15 Kasım 1884-26 Şubat 1885) görünüşte köle ticaretini engellemek için yapıldıysa da esas amaç, Avrupalı devletlerin kıtayı paylaşmak, sömürge bölgelerini yeniden belirlemek için toplanmıştı. Ancak ileri sürülen gerekçe, kıtadaki köle ticaretini bitirmekti. Bu gerekçe özellikle Mısır, Sudan, Zengibar, Vadây, Bornu gibi devletler ile Uganda ve Kongo'nun iç işlerine karışmak ve onları baskı altına almak için kullanıldı. 1871 yılında birliğini tamamlayan Bismarck Almanyası Afrika'ya açılma/sömürge bulma girişimi sonucu Zengibar ve Doğu Afrika kıyılarında varlık göstermeye başladı. Bismarck'ın esas amacı Afrika'da kalıcı olmak değil, Avrupa'da daha güçlü bir konuma gelmek için Afrika'da varlık göstermekti. Tanınmış bir kâşif olan Alman Hermann Wissman'ın Zengibar'da bulunması ve Afrika içlerine doğru askeri bir seferde bulunma girişimi bölgedeki Alman varlığını daha görünür kıldı. İngiltere'nin köle ticaret yasağını uygulatma bahanesiyle ülkelerin iç işlerine karışma siyasetini benimseyen Almanya, "köle ticareti ile mücadele ve Afrika'yı medeniyet ile buluşturma" gerekçesiyle Doğu Afrika'ya gelmişti. *Voltaire* dergisinde çıkan bir yazıda Bismark: *"Arap köle tüccarlarının hala (1889) bölgede faal olduklarını belirterek askeri bir girişim için bunun önemli bir sebep olduğunu ifade etmişti"*.[750] Almanya kısa süredeki girişimleri sonucu elde ettiği Doğu Afrika'daki kazanımlarını Hamburg ve Bremen limanlarının girişini kontrol eden İngiltere idaresindeki Helgoland'i alma karşılığında 1 Temmuz 1890 tarihinde İngiltere ile anlaşarak bölgedeki iddialarından vazgeçmeye başladı.[751] Görüldüğü üzere Almanya, Avrupa'da kazanımlar elde edince "köle ticareti ile mücadele ve Afrika'yı medeniyet ile buluşturma" arzusunu çok kolay terk edebilmişti.

Fransa, köle ticaret yasağını kendi ulusal çıkarları için kullanan diğer bir ülkeydi. Almanların ve İngilizlerin köle yasağı bahanesi ile Sahra ve Merkezi Afrika'da giriştikleri işgal ve sömürge yarışından geri kalmamak için İslâmiyet ve köleliği bir araya getirip her ikisini birden karalama kampanyasına girişti. Tanınmış misyoner ve kölelik karşıtı Kardinal

[748] Mowafi, *a.g.e.*, s. 79-80; Uğur, a.g.e., s. 41.
[749] Tandoğan, *Afrika'da Sömürgecilik*, s. 202.
[750] Uğur, *a.g.e.*, s. 44-50.
[751] H. Bayram Soy, *Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere ile Nüfuz Mücadelesi 1890-1914*, Phoenix, Ankara, 2004, s. 52, 85-86.

Charles Martial Lavigerie Paris'teki konuşmalarında İslâmiyet ve kölelik, İslâmiyet'teki köleliğin kötülükleri, İslam'ın köleleştirmeye izin vermesi gibi siyasi ve dini meseleyi insani düşünceler ile savunuyormuş gibi yaparak hem İslâmiyet'e karşı Hıristiyanlığı övmeye hem de ülkesinin Afrika'daki işgal girişimlerine dini ve siyasi bahane oluşturmaya çalıştı.[752] Fransa kendi ana karasında dini herhangi bir yaşayışa izin vermezken İslâmiyet aleyhine olacak girişimler için mezkûr Kardinal'in faaliyetlerine sonuna kadar destek olmuştu. Fransa'da eğitim almış olan Mısırlı Ahmed Şefik, Kardinal'in yaptığı konuşmaların hakikatten uzak, iftira ve kışkırtıcı olduğunu anlatan Fransızca bir kitap yazmış,[753] İslâmiyet'teki köleliğin insani yanlarını ortaya koymaya çalışmıştı (1891).[754] Bu dönemde İngiliz ve Alman yayılmacılığı artmış, Râbih bin Fazlullah Çad Gölü çevresinde etkili olmaya başladığından Fransa da harekete geçmek için Kardinal'in çalışmaları vasıtasıyla ortam hazırlamaya girişmişti. Bu olayın benzeri, İtalyanlar tarafından Trablusgarp işgali sırasında sergilendi. Trablusgarp işgalinde İtalyan halkını Müslümanlara karşı kışkırtmak, işgali meşrulaştırmak ve halkın desteğini almak için Muhammed Ahmed el-Mehdi'yi ve onun şahsında İslâmiyet'i kötülemek için üç bölümlük tiyatro oyunu yazılmış ve oynatılmıştı. Mehdi'nin Gözdesi (La Favorita Del Mahdi) isimli oyunda Müslüman bir din adamının sefih yaşantısı sergilenerek Müslümanları karalamak suretiyle halkın işgale destek vermesi sağlanmaya çalışılmıştı.[755]

3. 4- İngiltere ve Mısır Arasında Köleliğin Kaldırılmasına Dair Anlaşma

7 Ekim 1798 tarihinde Napolyon, Direktuvar hükümetine yazdığı mektupta *"Mısır'a hakim olan Avrupa kuvveti Hindistan'a da hakim olur"* sözlerini sarf ederek Mısır'ın önemini ifade etmiş ve işgal girişimine başlamıştı.[756] Süveyş Kanalı'nın 1869 yılında açılması ile Mısır, Sudan, Kızıldeniz, Yemen, Aden Körfezi ve Zengibar İngiltere için daha önemli hale geldi. Sömürgesi olan Hindistan'a giden bu kestirme yol üzerindeki her türlü engel artık daha ciddi sıkıntılara yol açabilecekti. Bu sebeple Mısır ve Sudan'a ve hatta Zengibar'a köle ticareti bahanesi ile daha fazla baskı uygulanmaya başlandı. Bununla orantılı olarak köle

[752] Ahmet Kavas, "Afrika'yı Hıristiyanlaştıran Fransız Kardinali", *Geçmişten Günümüze Afrika,* Kitabevi, İstanbul, 2005, s. 335-348; Tandoğan, *Afrika'da Sömürgecilik*, s. 202.
[753] Bakınız dipnot 242.
[754] Toledano, "Late Ottoman Concepts", s. 493.
[755] Emilio Salgari, *La Favorita Del Mahdi*, Casa Editrice Bietti, Milano, 1911.
[756] Altundağ, *a.g.e.*, s. 23.

ticaret yasağını denetleme faaliyetleri ve Süveyş'ten Hindistan'a uzanan rotadaki İngiliz varlığı artmaya başladı.

1873 yılının ilk aylarında *İngiliz ve Yabancı Kölelik Karşıtı Topluluk* (British and Foreign Anti-Slavery Society) ile *Uluslararası Kölelik Karşıtı Topluluk* (International Anti-Slavery Society) tarafından bildiri yayımlanarak İngiliz Hükümeti'nden Hıdiv'in köleliği kaldırması için talepte bulundular. Bunun üzerine Lord Granville, Nisan 1873'te Mısır'daki İngiliz Konsolosu Stanton'a bildiri sunarak Hıdiv ile görüşmesini istedi. Görüşme sonunda Hıdiv, bütün gayreti ile köle trafiğini engelleyeceğini ifade etti. Yayınladığı yeni ve kesin talimatlar ile Doğu Sudan Valisi Munzinger ile Sudan Genel-valisi Eyyûb Paşa'dan köleliği bitirmelerini istedi. Bildiride köle kervan sahiplerinin tutuklanması, kölelerin serbest bırakılması, isteyenlerin tekrar köylerine güvenli şekilde dönmelerinin sağlanması, dönmek istemeyenlere iş verilmesi, genç kızların evlendirilmesi, çocuklarına eğitim imkanı sağlanması için talimat verildi. Ayrıca Munzinger Paşa'dan Massava'dan deniz yolu ile yapılacak köle ticaretinin engellenmesi, eğer bunu yapan kişiler yabancı uyruklu ise konsoloslarına haber vermesi istendi. Hıdiv bu konudaki samimiyetini göstermek için Temmuz 1873 tarihinde kendisi İngiliz Hükümeti'ne taslak bir anlaşma metni sundu.[757]

1873 yılının Nisan ayındaki bildiri ile Temmuz ayındaki taslak öneri girişimleri anlaşmazlık sonucu askıya alınmıştı. Görüşmeler Ocak 1876'da yeniden başlamış, teknik ve yasal teferruatlarla uzunca bir süre geçtikten sonra (İngiltere ve Mısır arasında) yeni bir anlaşma 4 Ağustos 1877 tarihinde Gordon'un girişimleri ile Hıdiv kararnamesi olarak kabul edilerek üç ay içinde Mısır ve ona bağlı bütün bölgelerde uygulanması kararlaştırıldı.[758] Kararnamede Mısır ve ona bağlı bölgelerde yedi yıl içinde köle trafiğinin yasaklanacağı şart koşulmuştu. Diğer bir şart ise aileler arasında şahsi köle alım satımının Mısır'da yedi yıl içinde (1884 sonu itibariyle), Sudan ve Mısır'a bağlı diğer bölgelerde on iki yıl içinde (1889 yılı sonu itibariyle) bitirilmesiydi. Bu sürelerin sonunda köle alım satımı aileler arasında olsa bile beş aydan beş yıla kadar hapis ve ağır çalışma cezası ile cezalandırılacaktı. Erkek çocukların hadım edilmesi de yasaklanmıştı. Diğer önemli bir madde ise İngiliz gemilerinin Kızıldeniz, Aden Körfezi, Doğu Afrika kıyıları, Arabistan kıyıları ve Mısır sularında arama ve el koyma yetkisini almasıdır.[759] Gordon, bu kararnameyi Kasım 1877 tarihinde Sudan'da "Kölelik Karşıtı Anlaşma, İlaveler ve Hıdiv Kararnamesi" olarak ilan etti.

[757] Mowafi, *a.g.e.*, s. 81-82.
[758] Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti*, s. 187-188.
[759] Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti*, s. 188; Mowafi, *a.g.e.*, s. 83.

4 Ağustos 1877 Kararnamesi'ndeki maddeler, zenci ve Habeşli köleleri kapsamaktaydı. Bilindiği gibi siyah köleleri elde etmek kanlı ve vahşi yöntemlerle yapılmaktaydı. Ancak beyaz köleler kendi veya ailesinin rızası ile köleleştiriliyordu ve beyaz köleye olan talep Mısır üst tabakasında oldukça fazlaydı. Tepkiyi azaltmak için beyaz kölelerin alım ve sayımı yedi yıl sonra yürürlüğe girecekti.[760] Ayrıca köle arzının kısıtlanması yanında bunların satışının da yasaklanacak olması bu faaliyetin cazibesini ortadan kaldırmaya yönelik bir girişimdi.[761] Bu dönem ayrıca hükümet veya tüccarların kölelerden askeri birlikler oluşturma veya askere alma uygulamasının da sonunu getirdi.[762]

Burada alınan karar sonucu bazı olumsuzluklar da meydana geldi. Sudan'da 60.000 kadar ev-içi kölenin özgürleştirilmesi ile bunlar evsiz ve yiyeceksiz bırakıldılar. Sokaklarda sefil duruma düşen bu azatlı köleler, İngiliz Hükümeti'nin eliyle, hesap edildi veya edilmedi, kölelik savunucusu Mehdi'nin idaresi ve ordusuna dâhil oldular. Bu azatlı köleler İngiliz-Mısır idaresinin aldığı kararla özgür olmalarına rağmen köleliği savunan Mehdi İsyanına dâhil olarak kendilerini özgürleştirenlere karşı savaşmaya başladılar. Bu durum köle olarak içinde bulundukları yaşantı, özgür ama sefil ve aç bir şekilde sokaklarda kalmaktan daha tercih edilebilir bir durumu ifade etmektedir.[763]

Mısır'daki üst tabaka Hıdiv'in bu kararnamesine şiddetle karşı çıktı ve direnç gösterdi. Hıdiv İsmail köle yasağı konusunda ciddi sıkıntılar yaşamaktaydı ki dedesi Mehmed Ali Paşa bunları görüp çekindiği için bu yasağı uygulamamıştı. Mısır toplumunda kölelik yüzyıllardır var olan bir gerçeklikti ve Mısır'da köleye olan talep hiç bitmemiş, hatta geniş arazilerin tarıma açılması ve büyük mühendislik girişimleri bu talebi arttırmıştı. İngilizler talebin azaltılmasında ısrar ederken, Hıdiv hem kendi emperyalist niyetlerinin sonucu hem de toplumdaki direnç/muhalefetten çekindiği için arzın kısıtlanmasından yanaydı. Yani köleliği kaynağında engellemek istiyordu. İngilizler ise Brezilya örneğinde olduğu gibi kademeli tedbirlerle köleliğin yasal durumunun kaldırılmasını istiyordu. Bu ciddi görüş ve yöntem farklılığı, uygulanan siyaseti de doğrudan etkilemekteydi.[764]

Bâbıâli de bu anlaşmaya ölçülü bir tepki verdi ve üç maddelik bir itirazda bulundu. İlki; Hıdiv'in ticari gibi görünmesine rağmen yetkisini aşarak (İngilizlerle) siyasi bir anlaşma yapmış olduğudur. İkincisi; Hıdiv'in idaresi altındaki Mısır topraklarının ve karasularının

[760] Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti*, s. 188.
[761] Mowafi, *a.g.e.*, s. 83.
[762] Moore-Harell, "The Turco-Egyptian", s. 23.
[763] Warburg, "European Travellers", s. 72.
[764] Mowafi, *a.g.e.*, s. 80-81.

güvenliğini vekâleten sağladığı için bu yetkisini İngiltere gibi üçüncü bir devlete devredemeyeceğidir. Üçüncüsü; Hıdiv'in idaresi ve yetkisi dışında bulunan Arabistan kıyılarında Mısır gemilerinin aranmasına veya el konulmasına izin verme yetkisinin olmadığıdır. Bu nota üzerine İngiltere hemen açıklama yaparak Osmanlı Devleti'nin hükümranlık haklarına zarar verecek bir niyet ve girişimlerinin bulunmadığını, Mısır gemilerinin Osmanlı karasularında aranmayacağını ve böyle bir yetki talebinde de bulunmadıklarını ancak İngiliz kamuoyunun hassasiyetlerini önesürerek Kızıldeniz'in tamamında bu hakkın elde edilmesini Bâbıâli'den talep etmişti. Bâbıâli bu talebe olumlu veya olumsuz cevap vermemiş, içinde bulunduğu sıkışık durumdan dolayı gelişmeyi görmezden gelmeyi tercih etmişti. Kızıldeniz'deki gemi arama ve el koyma yetkisinin etkili olmadığı kısa süre içinde ortaya çıktı. Mısır bayrağı ile Osmanlı Devleti'nin bayrağının farklı olmamasından dolayı meydana gelen yasal sıkıntılar sebebiyle İngiltere'nin Bâbıâli ile arasında sıkıntı çıkmasından kaçınmasından dolayı beklenen fayda sağlanamadı. [765]

1877 Anlaşmasında bulunan Kızıldeniz ve Aden Körfezi'nde deniz polisinin devriye gezmesi maddesine istinaden Ocak 1878 tarihinde İngiliz Kaptan Malcolm, "Kızıldeniz'deki Mısır Kölelik Karşıtı Polis Gücü Genel Müdürü" olarak atandı ve kendisine köle ticaretine karışanları adli ve idari olarak soruşturma yetkisi verildi.[766] Kızıldeniz ve Yemen açıklarındaki köle ve silah kaçakçılığını denetleme bahanesiyle Kızıldeniz'deki İngiliz deniz gücü her geçen gün artmaya başladı. İngiliz gemileri köle taşıdığından şüphelendikleri her gemiyi Kızıldeniz, Aden Körfezi, Arabistan kıyıları, Somali kıyıları ve hatta Mısır sularında aramaya başladılar. Köle tüccarlarına karşı mücadele görüntüsü altında bölge hâkimiyeti kurularak Kızıldeniz'deki İngiliz ticaret gemilerinin güvenliğinin sağlanması bir yana mezkûr sularda İngiliz hegomonyası kurulmaya çalışıldı.

Kızıldeniz köle ticareti Mehdi dönemiyle azalmaya başladı. Bunun başlıca sebepleri arasında Sevâkin çevresindeki eski köle tüccarı Osman Dikne'nin askeri faaliyetleri, 1885-1887 arasında büyük köle pazarına sahip Kallabat çevresinde Mehdi kuvvetleri ile Habeşlilerin savaşları, Halife Abdullah'ın erkek köle ihracını yasaklaması, 1882 yılında Mısır'ın İngilizler tarafından işgali ve Süveyş'te sıkı kontroller, İtalyanların Masavva'yı işgali sıralanabilir. 1887 yılında Cidde'ye köle arzının arttığı bildirilmişti. Bunun sebebi ihtiyaç duyulan silah karşılığında Cidde'ye kaçak köle ihraç edilmesiydi.[767] Osman Dikne'nin

[765] Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti*, s. 188-189.
[766] Mowafi, *a.g.e.*, s. 86.
[767] Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti*, s. 198-199.

kontrolünde Hicaz'dan yapılan silah kaçakçılığı Osmanlı memurlarının raporlarına da yansımıştı. Mısır sahillerinde devriye gezen gemilerin küçük teknelerle kaçırılmak istenen kölelerin yakalandığı ve bunlara ıtıknameler verildiği zaman zaman İstanbul'a bildiriliyordu.[768] Eski düzeyinde olmasa da 1880'lerin sonuna kadar köle ticaretinin devam ettiği görülmektedir. Yapılan gayret ve çabalara rağmen İngiltere, Mısır ve İtalya Kızıldeniz'den yapılan köle ticaretinin önüne geçememişlerdi.[769] Ancak İngiliz devriye gemileri suiistimallere de karışmaktaydı. Bölgede ticaret yasağı konmuş, daha sonra Sevâkin Valisi Kitchener Paşa tarafından gevşetilmişti. Ticaret serbestisi başlayınca tüccarlar limanlar arasında ve Cidde'den ticaret yapmaya başlamışlardı. Osmanlı memurlarından birinin yazdığı raporda Sevâkin'de demirli İngiliz devriye gemisi köle sevkini kontrol için denize açılmış ve üç gün sonra döndüğünde tüccarlara ait birçok ticari mal ile dönmüştü. Bunun üzerine limandaki Mısır gemisi de Kızıldeniz'e açılmış ve o da ticaret malları ile dönmüştü. Bu şekilde tüccarların ellerindeki mallar, köle ticaretini engellemek bahanesiyle gasp edilmeye başlandı.[770]

Temmuz 1878'de 'Köle Ticaret Anlaşması' adıyla yürürlüğe giren anlaşma ile önceki kararların sıkı bir şekilde uygulanmasına İngiliz Hükümeti'nin talebi ile başlandı. 4 Ağustos 1877 tarihinde imzalanan Köle Ticaret Yasağı hususundaki İngiliz-Mısır Anlaşması'nın üzerinden yedi yıl geçtikten sonra 10 Ekim 1884 tarihli *Moniteur Egyptien*'da yer alan bir haberde 1877 Anlaşması'nda zenci köleler hakkındaki hükümlerin artık beyaz köleleri de kapsadığı ifade ediliyordu.[771] Köle Yasağının kapsamı Mısır özelinde genişletilirken Hıdiv buna gönüllü veya gönülsüz destek veriyordu.

21 Kasım 1895 tarihinde Mısır ile İngiltere arasında yeni bir 'Kölelik Karşıtı Anlaşma' imzalandı. Buna göre aleni veya gizli her türlü köle alım-satımı ile ithali veya ihracı yasaklanacak, aileler arasında köle satışı engellenecek, Kızıldeniz'deki gemiler sıkı bir şekilde denetlenecek, köle taşıyan gemi sahibi ve kaptanları cezalandırılacaktı. Mehdi devrimi ile Sudan'dan köle akışı kesilmişti. Mısır'da ise nüfus artışı ve serbest işgücü piyasasının gelişmesi ile köleye olan ihtiyaç azaldı. Hiçbir çiftçi 1860'larda olduğu gibi arazilerinde köle

[768] BOA. Y. PRK. UM. 14. 31- 1. (30 Ocak 1889).
[769] Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti*, s. 199.
[770] BOA. Y. PRK. TKM. 8. 69- 2. (9 Ekim 1885)
[771] Bilgenoğlu, *İngiliz Sömürgeciliğinin*, s. 268. (Bakınız nakleden Bilgenoğlu: "Moniteur Egyptien, 10 Ekim 1884", 1884-85 [C. 4239] Slave Trade. No. 4 (1884); Correspondence Respecting the Execution of the Provisions of the Convention with Egypt of August 4, 1877.)

çalıştırmak arzusunda değildi. Alınan yasal ve idari tedbirlerin yanı sıra Mısır toplumundaki sosyo-ekonomik değişim, köleliğin Mısır'da azalmasına sebep oldu.[772]

3. 5- Mısır ve Sudan'da Azat Etme ve Azat Etme Bürosu'nun Çalışmaları

1877 Anlaşması'ndan sonra Mısır'da azat etme uygulamasında birdenbire patlama yaşandı. Binlerce köle, kanuni yaptırımlar sebebiyle özgürlüklerine kavuşmaya başladılar. Azat etme işlemlerinin düzenlenmesi için de Azatlık Büroları kurulmaya başlandı. Büroların amacı köleleri özgürlüğe kavuşturmanın yanı sıra azat edilen kölelerin tekrar köleleştirilmelerini engellemekti. Bunun için kendilerine Itıkname (Azatlık Belgesi) veriliyordu. Köleler bu bürolara şahsi başvuru yapabiliyor ve azatlık belgesi talep edebiliyordu.

Azat etmenin olumlu tarafları olmasına rağmen olumsuzlukları daha fazla görülmeye başlandı. Azat edilen bu köleler herhangi bir üretim aracına veya sermayeye sahip olmadıklarından bazıları (eski) efendilerinin istediği işleri yapıyor, kendi başlarına ticaret veya zanaat ile uğraşmıyordu. Azat edildikten sonra yeteneklerine uygun iş bulmaları ve hükümet tarafından işe yerleştirilmeleri ya çok sınırlı veya yok denecek kadar az seviyedeydi. Esas itibariyle kazanmış oldukları özgürlük ve ellerine almış oldukları ıtıknameleri her türlü iş, sorumluluk ve çalışmadan kurtuluş olarak görmeye başladıklarından çalışma istekleri de yoktu.[773] Azat edilen ve sokağa bırakılan bazı köleler günlerini içki içip tembellik yaparak geçirmeye başlamış, kısa süre içinde hırsızlık, gasp, yaralama, cinayet, fuhuş gibi suçlara bulaşmışlardı. Başta Kahire, İskenderiye ve Hartum olmak üzere şehirlerde güvenlik ve asayiş sorunları baş gösterdi. Asayiş sorununu çözmek ve asker ihtiyacını karşılamak için bu azatlı (eski) kölelerin zorla askere alınarak savaşmaya götürülmesi uygulamasına girişildi. Kölelerden askeri birlikler oluşturma geleneğinin yanında artık azat edilmiş kölelerin askere alınması ile yeni bir köle askerlik türü başlamış oldu.

Sudan'da kölelik olabildiğince kökleşmişti ve onun ortadan kaldırılmasına yönelik girişimler toplumsal bir isyana yol açmaktan başka bir sonuç vermeyecekti. Köle ticaretinin devamı için birçok sebep vardı. İlki, tarımsal üretim yaygın bir şekilde köle emeğine dayanıyordu. İkincisi, sosyal yapı dini ve geleneksel düşünceler tarafından uzun zamandan beri beslenmekteydi. Üçüncü olarak, Hartum'un güneyi ile Nil ve Kızıldeniz arasındaki

[772] Mowafi, *a.g.e.*, s. 97-98.
[773] Ahmed, a.g.s., s. 9.

bölgelerde yetersiz veya eksik merkezi otoritenin olmasıdır.[774] Bu gerçekleri gören Gordon'un yardımcısı Yarbay (Hugh) Stewart meşhur raporunda: "Köle ticareti üzerine birçok anlaşma yapmak çok kolaydır ancak büyük bir sosyal sorun, anlaşmalarla çözülemeyecektir" tespitinde bulunmuştu.[775] Sudan'daki kölelik o kadar derinlemesine kökleşmişti ki kaldırılmasına yönelik girişimler toplumsal bir isyandan başka bir şeyle sonuçlanmayacaktı.[776]

Ağustos 1877 Kararnamesi, Mısır'da sosyal ve tarihi geçmişi olan bir yapının (kölelik) İngilizler eliyle oluşturulan düzenlemeler ile kaldırılmaya çalışılması, üst tabakadaki Mısırlıları kızdırdı ve Urabi Paşa marifetiyle 'Mısır Mısırlılarındır' (İngiltere karışamaz) söyleminde isyana dönüştü. Bütün üst tabaka, kölelik karşıtı uygulamalardan dolayı gizli veya açıktan Urabi'nin arkasında durdu. Sudan'da ise iktisadi ve sosyal hayatta derin etkileri olan köle ticaretine yönelik yasaklamalar Mehdi marifetiyle 'Sudan'da Türkleri (Sudanlı olmayan yabancıları) ve onların uyguladığı (kölelik karşıtı veya dünyevi/beşeri) kanunları istemiyoruz' ifadesinde vücut buldu. Osmanlı yönetimi her iki isyanın da İngiliz tertibi olduğunu ve bunlara Türk askerinin müdahale etmesinin sağlanması suretiyle Osmanlı Devleti ve Halifeliğe karşı toptan bir isyan görüntüsü verilmek istendiği değerlendirmesinde bulunmuştu.[777]

Mısır ve Sudan'da bu gelişmeler yaşanırken Güney Sudan ve Bahrü'l-Gazel bölgesinde daha farklı sosyal ve siyasal olaylar meydana geliyordu. Azat edilen kölelerin hepsi şehirlerde yaşamaya devam etmedi, bir kısmı eski topraklarına gittiler. Dr. Schweinfurth'un ifade ettiğine göre önceden Hartum'da veya Sudan'ın herhangi bir yerinde köle olarak satılan bazı Azande'liler azat edilince köylerine geri döndüler. Köle tüccarlarının silahlı birliklerinde görev yapan ve köle akınlarına katılan silahlı köleler, kabile mensupları veya kabile şeflerinin çocukları bu birliklerin dağıtılmasından sonra kendi kabile topraklarına veya güçsüz buldukları kabilelere giderek buraların yönetimlerini ele geçirmeye başladılar. Köle akını düzenleyen veya düzenlenmesine imkan, ortam ve destek sağlayan kabile şeflerinin bir kısmı eski düzenlerini devam ettirmeye çalışırken bir kısmı da taraf değiştirerek Hükümet ile birlikte köle ticaretine karşı çalışmaya başladılar. 1880'lerde Endurme (Ndoruma), Sese (Sasa), Zimyo (Zemio) ve Rafey (Rafay) gibi birçok Azande şefi Lupton Bey ve Gessi Paşa

[774] Mowafi, *a.g.e.,* s. 55.
[775] Stewart, *a.g.e,* s. 24 (veya P.P. Egypt No.11 (1883) veya BOA. HR. SYS. 925. 34); Mowafi, *a.g.e.,* s. 83-84.
[776] Mowafi, *a.g.e.,* s. 55.
[777] F. A. K. Yasamee, "The Ottoman Empire, the Sudan and the Red Sea Coast 1883-1908", *Studies on Ottoman Diplomatic History V*, Ed. Selim Deringil, Sinan Kuneralp, The Isis Press, İstanbul, 1990, s. 90-91.

gibi Avrupalı yöneticilerin idaresi altında Mısır hükümetinin hizmetine girerek özellikle köle akıncı ve tüccarlarına karşı mücadele ettiler.[778]

Sudan'da uzun yıllar boyunca devam eden kölelik, toplumsal yapıda karşılıklı ilişkiler gelişmesine sebebiyet vermişti. Sudan tarihinin yanısıra toplumsal ve siyasal yapısı bu etkileşimin çeşitli şekillerine tanıklık etti. Bu etkileşimler toplumsal hafızanın yanısıra gelenekleri şekillendirdi. Bir süre sonra da bütün yönleri ile kölelik kurumu Sudan'da kök saldı ve Sudan'ın bir parçası oldu. Bu kadar derin etkileri olan ve toplumda kök salan bir kurumun İslam dininin cevaz vermiş olmasına rağmen Hıristiyan memurlar ve Avrupa kanunları ile Avrupalı devletlerin zorlamaları sonucu kaldırılmaya çalışılması, toplumda hoşnutsuzluk meydana getirdi ve isyana sebebiyet verdi.

3. 6- Muhammed Ahmed Bin Abdullah el-Mehdi ve Mücadelesi

Muhammed Ahmed bin Abdullah marangozluk yapan Nübyeli mütevazı bir tekne ustasının çocuğu olarak Temmuz/Ağustos 1844 tarihinde (Recep 1260) Dongola'da doğdu.[779] Çocukluğunda ilk temel dini bilgileri köyünde bulunan *Halve*'deki* yerel hocalardan aldıktan sonra, Hartum'un güneyindeki Katrenc'te (Sinnar) bulunan amcası Şerafeddin'in yanında deri tabaklama işini öğrenmesi için yollandı.[780] Bu sırada ilk evliliğini kuzeni (Fatma bint Hac) ile yaptı ancak bu evliliğini eşinin yaptığı işe karışması ve meslek sahibi olmasını istediği için boşanarak kısa sürede bitirdi. Burada fazla kalmayarak el-Ezher'de kendisini geliştirmek ve tahsiline devam etmek maksadıyla Kahire'ye doğru Nil boyunca yolculuğa çıktı. Berber'e geldiği zaman (Mehdiliğini ilan ettiğinde Berber bölgesinin valisi olarak atayacağı) Şeyh Muhammed el-Hayr Abdullah Hocalı (ö.1888) ile tanıştı ve eğitimine onun yanında devam etti.[781] Burada Gazâli'nin *İhyâ-i Ulûmi'd-Din* adlı eseri ile İbn Tûmert'in[782] eserlerini tahsil

[778] Luffin, a.g.m., s. 148, 151.
* Temel dini ve kıraat dersleri verilen Kur'an Kursları.
[779] R. Sean O'Fahey, "Askıya Alınmış Sufilik-Sudan Mehdisi ve Sufiler", Çev. Kadir Gömbeyaz, *Tasavvuf Dergisi*, Sayı:24 (2009/2), s. 100. [Bakınız nakleden O'Fahey: Mehdi'nin oğlu Seyyid Abdurrahman el-Mehdi'den gelen rivayet için El-Şatir Buseyli Abdu'l-Celil, *Mealim Tarihi Sudan Vadi'n-Nil,* Kahire, 1955, s. 196].
[780] BOA. HR. SYS. 58. 18. 4- 1.
[781] Slatin Pasha, *a.g.e.,* s. 45.
[782] Ebû Abdullah Muhammed İbn Tûmert (1080-1130) reformist İslam âlimi, filozof ve siyaset adamıdır. Güney Fas'ta Berberi bir ailenin çocuğu olarak doğdu. Kendini Mehdi ilan ederek Murabıtlara karşı mücadele etti ve Mehdilik hakkında kitaplar yazdı (Arif Aytekin, "İbn Tûmert", *DİA*, Cilt:20, İstanbul, 1999, s. 425-427).

ederek Mehdilik hakkında ilk bilgilere de ulaşmış oldu. Bir görüşe göre de Şiilikteki Mehdilik inancından etkilenmiş ve kendini "on ikinci imam" olarak vasıflandırmıştı.[783]

Daha sonra Semaniye tarikatına 1861 yılında intisap ederek Muhammed eş-Şerif bin Nûru'd-Daim'in (ö.1908) öğrencisi olarak onun yanında yedi yıl eğitimini sürdürdü.[784] Burada ikinci evliliğini Fatma bint Ahmed Şerif ile yaptı. Semaniye tarikatının bir şeyhi olarak almış olduğu *icazet* (bağımsız ders verme izni) ile Beyaz Nil üzerindeki Ebâ (Aba) adasında eşi ile birlikte giderek kendi zaviyesini kurdu (1871).[785] Eski şeyhi Muhammed eş-Şerif ile anlaşmazlığa düştükten sonra (1878) rakip Semaniye tarikatı şeyhi ve kendisinin son tabi olacağı kişi olan Şeyh el-Kureyşi Ved el-Zeyn'in (ö.1879) himayesine girdi ve şeyhin kızı ile evlenerek üçüncü evliliğini yaptı (1878).[786] Burada hayatını dini kurallara göre şekillendirmiş, önceki eğitimlerinden kalan keskin ve uzlaşmaz fikirlerine rağmen tasavvuf hoşgörüsü ve Semaniye tarikatının öğretileri ile çevresindekileri eğitmeye başlamıştı. Kısa süre sonra şeyhinin ölümü ile onun halifesi oldu. Bu sırada Abdullah bin Muhammed (daha sonra Halife Abdullah veya Abdullahi) yanına gelip kendisinin beklenen Mehdi olduğuna ikna etti ve ona tabi oldu (1879).[787] Bundan sonra Muhammed Ahmed, Mehdilik hakkındaki tutucu, keskin fikirlerini ilk önce gizlice müritlerine (1879-1880) yaymaya başladı.[788] Ilımlı bir tarikat şeyhi iken diğer Müslümanlara ağır eleştiriler getirerek sonuçta aşırı fikirlere sahip; önce dini, daha sonra da siyasi bir lider olarak ortaya çıktı. Etrafındakiler onun beklenen Mehdi olduğunu söylerken, diğer din adamları kendisine ve görüşlerine karşı çıkmıştı. Yaymaya çalıştığı görüşlerini ve hareketinin temel kaidelerini Asr-ı Saadet yaşantısına oturttuğunu söylediğinden kendisine karşı çıkılmasını Mehdi olduğu gerçeğinin doğrulanması olarak açıkladı. Hz. Peygamber'in (S.A.S) ilk tebliğ zamanlarında olduğu gibi kendisine de karşı çıkılacak, daha sonra da herkes bu gerçeği kabul edecekti.[789]

---

[783] Francis Reginald Wingate, *Mahdiism and the Egptian Sudan*, Macmillan, London,1891, s. 5-6.

[784] Semaniye ve Hatmiye Sudan'daki iki önemli tarikat olarak bölgenin İslamlaşmasına katkı sağladı. Semaniye tarikatı Şeyh Muhammed Abdulkerim el-Semman tarafından Medine'de kurulmuştu. Bu dönemde Medine'de öğrenci olan Şeyh Ahmed el-Tayyib el-Beşîr (1742-1823) kendisini tarikatın kurucusu olarak göstererek Sudan'a döndü (1776). Kadiriye tarikatı mensubu olan kendi kabilesi Yakubab sülalesinden Kevahle ve Halaviyyin kabileleri arasında görüşlerini yaymaya başladı ve etrafına müritler toplayarak tarikatın Sudan'da yayılmasını sağladı. Bakınız: Yusuf Fadl Hasan, "External Islamic Influences and the Progress of Islamization in the Eastern Sudan Between the Fifteenth and the Nineteenth Centuries", *Sudan in Africa*, Ed. Yusuf Fadl Hasan, Sudatek, Khartoum, 2004, s. 80.

[785] Ömer Koçyiğit, *From Sufi Movement to Statehood: The Mahdi Uprising in the Ottoman Sudan 1881-1885*, Unpublished Master Thesis, Boğaziçi University, 2014, s. 14-15.

[786] Slatin Pasha, *a.g.e.*, s. 47-48.

[787] James Darmesteter, *The Mahdi Past and Present*, Harper Brothers, New York, 1885, s. 62.

[788] J. Spencer Trimingham, *Islam in the Sudan*, Frank Cass, London, 1965, s. 93- 94.

[789] Slatin Pasha, *a.g.e.*, s. 49.

Muhammed Ahmed'in kendisini Mehdi ilan ettiği haberleri etrafa yayılmaya başlayınca buna önceleri fazla ehemmiyet verilmemiş, eski şeyhi Muhammed eş-Şerif'in bu konudaki uyarıları yönetim tarafından kıskançlık ve iki şeyhin rekabeti olarak değerlendirilmiş, fazla dikkate alınmamış, davet mektupları sapkın bir şeyhin zırvaları olarak değerlendirilmişti.[790] Bu ihmal Muhammed Ahmed'e etrafındaki insanlara düşüncelerini anlatması ve etrafının kalabalıklaşması için zaman kazandırmış oldu. Sudan Genel-valisi olan Muhammed Rauf Paşa (Mart 1880-15 Şubat 1882) haberlerin artması üzerine Muhammed Ahmed'in yanına (Ebâ adasına) nasihat heyeti yolladı (Ağustos 1881).[791] Başkanlığını Muhammed Ahmed'in arkadaşı olan Muhammed Ebû Suud Bey'in yaptığı heyette bazı akrabaları ve birkaç eski öğrencisi de vardı. Heyete yirmi beş silahlı asker refakat etmekteydi. Gönderilen heyet ile güzellikle iddiasından vazgeçmesi için ikna edilmesi, dini olarak gözünün korkutulması amaçlanmıştı. Eğer iddiasından vazgeçmez ve heyet başarısız olursa ikinci plan uygulanacak ve tutuklanarak zorla Hartum'a getirilecekti. Muhammed Ahmed teklifi reddederek Hartum'a gitmeyeceğini bildirdi. Yanında bulunan silahlı taraftarları ile heyeti tehdit etti. Bunun üzerine heyet Hartum'a döndü ve silahlı müdahale için karar alındı. Kendisine karşı tedbir alınacağını anlayan ve çalışmalarını arttıran Muhammed Ahmed, Ebâ adasının çevresindeki özellikle Kenane ve Degâyim kabilelerinden kendisine destek birlikleri sağladı.[792]

Alınan tedbirler hakkında çeşitli söylentiler vardı. Birbirine benzer söylentilerden biri Rauf Paşa'nın iki subay gönderdiği, içlerinden birine eğer Muhammed Ahmed'i öldürürse onu terfi ettireceğini söyleyerek yanına verdiği askerler ve Muhammed Bey Ebû Suud ile Beyaz Nil üzerinden tekneyle yollamasıdır. Grup, Ebâ adası yakınlarında tekneden inerek adanın arka tarafından yaklaşmak istemiş ancak Muhammed Ahmed'in taraftarlarından birinin askerlerden birisini vurması ve diğerlerinin de silah sesine gelmesi, kaçmak isteyen askerleri de açıkta bekleyen teknenin kıyıya yanaşarak almaması üzerine hepsinin öldürülmüş olduğudur.[793] Diğer anlatıma göre de kendisine girişimde bulunulmak için tekrar gelineceğini bildiği için Muhammed Ahmed taraftarlarına pusu kurdurtmuştu. Hartum'dan Muhammed Bey Ebû Suud idaresinde yollanan 800 silahlı birlik tuzağa düşürülerek etkisiz hale getirildi. Bu sırada Muhammed Ahmed'in etrafında çoğunluğu mızrak, sopa ve kılıçlarla donatılmış 300 kadar taraftarı vardı. 12 Ağustos 1881 tarihinde yollanan bu ilk ciddi silahlı birlik, hezimete uğrarken Muhammed Ahmed on iki adamını kaybetti. Bu küçük çatışma ile elde

[790] Trimingham, *a.g.e.*, s. 94; Slatin Pasha, *a.g.e.*, s. 47.
[791] Wingate, *a.g.e.*, s. 16.
[792] Jackson, *Osman Digna*, s. 14; Abdullah Özdağ, "Sudan'da Mehdilik Hareketi (1881-1885)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt:37, Sayı:63 (2018), s. 312.
[793] Jackson, *Osman Digna*, s. 14.

edilen zafer, ateşli silahlara karşı mızrak ve sopaların Mehdi'nin mucizesi sayesinde üstün geldiği şeklinde yorumlandı.[794] Bu olayın akabinde Muhammed Ahmed ve takipçileri tekrar üzerlerine kuvvet gönderileceği düşüncesi ile Kordofan'ın güneyindeki Cebel-i Kadir dağına çekildiler.[795]

Cebel-i Kadir dağı artık dini fanatiklerin yanı sıra bütün sistem dışı unsurların, isyancıların, gayrimemnunların, eşkıyaların, hırsızların, yağmacıların, kaçak kölelerin, eski köle avcılarının ve köle tüccarlarının adamlarının toplandığı bir yer haline geldi.[796] Muhammed Ahmed'in destekleyicileri üç ana başlık altında toplanmaktadır. Bunlardan ilki onu beklenen Mehdi olarak kabul edip, gerçek dini hislerle müridi olarak yanında bulunanlardır. Bunlar Sudan'ın İslam şeriatına göre yönetilmesini istediklerinden bunu tatbik etmeyen herhangi bir idareyi beğenmiyorlardı. Mehdi ve bu gruptaki müritlerinin yönetimin bozukluğu veya tasfiyesi hakkındaki konuşmaları siyasal olmaktan çok dini düşüncenin etkisi ile yapılmaktaydı.[797] Ensar'ı oluşturan ikinci grup ise dolaylı veya doğrudan köle ticaretinin bir parçası olarak daha çok Beyaz Nil ile Bahrü'l-Gazel bölgelerine dağılmış Ca'li ve Denâkil kökenli unsurlardan oluşan gayrimemnun kitleydi. Bunlar arasında tüccarlar, nehir teknelerinde çalışan işçiler, maceracı paralı askerler (bezincir) ilk sırayı alıyordu. İngilizlerin köle ticaretini yasaklamaları ve Hıdiv İsmail'in de gönüllü veya gönülsüz bunu desteklemesi ile Gordon'un köle tüccarlarına karşı sert uygulamaları bu grubun oluşmasına sebep olmuştu.[798] Bunlar tarikat gibi ne dini bir yapının parçasıydılar ne de mürittiler. Sadece köle ticareti ile alakalı siyasi ve iktisadi çıkarlarını din kılıfı altında savunmaktaydılar. Bunlara göre İslâmiyet, kurumsal olarak köleliğe karşı olmamasına rağmen Hıristiyan kökenli yöneticiler bu ticareti yasaklamaya çalışarak dinlerinin itibarını zedeliyordu. Lider eksikliği yaşayan bu grupla, destekçi eksikliği bulunan Muhammed Ahmed böylece Cebel-i Kadir'de bir araya gelmiş oldu. Üçüncü grup ise Bekkâre göçebeleridir. Bunlar göçebeliğin verdiği herhangi bir yerleşik otoritenin kontrolü altına girmek istememe duygusu ile hareket ettiler. Temel uğraşları sığır yetiştiriciliği ve akınlarından elde ettikleri köleleri satmaktı. Son dönemlerde Hartum yönetimi bunların köle akını yapmalarını engellemiş, daha fazla kontrol altına alıp vergilendirmek istemiş, bu yolda girişimlerde bulunmuştu. Kendisine destek ve taraftar arayan Muhammed Ahmed basit ama etkileyici bir sloganla köle ticaretinin

[794] Holt & Daly, *a.g.e.*, s. 88.
[795] Wingate, *a.g.e.*, s. 17.
[796] Ohrwalder, *a.g.e.*, s. 8.
[797] Holt & Daly, *a.g.e.*, s. 88.
[798] Holt, *The Mahdist State*, s. 25-36; Tarig Mohamed Nour, *Sevâkin'de Türk-İngiliz Rekabeti*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2006, s. 136.

yasaklanmasından dolayı zarara uğrayan grupların aklını çelip yanına çekmeye çalıştı: *"Türkleri (Yabancıları)* öldür, vergiden kurtul"*.[799] Çünkü vergiler köle olarak ödeniyordu ve bu işle uğraşan Bekkâre** kabilesi de Mehmed Ali Paşa zamanından beri vergilerden şikâyetçiydi. Ayrıca Darfur'un güneyindeki bölgeleri ele geçiren Zübeyir Paşa'nın uygulamaya koyduğu yeni kurallar çerçevesinde yağma ve çapulculuk yapamaz olmuş, kervanlara saldıramaz hale gelmişlerdi. Dârfûr sultanlarının izniyle uzun süredir güney taraflarına Bekkâreler tarafından yapılan köle avcılığının bitirilmesi, köle ve ticaret kervanlarının Rizeygatların bölgesinden geçmesi ile büyük gelir elde eden bu kabilelerin gelir kaynakları köle ticaretinin yasaklanması ile kesilmişti. Bekkâre kökenli Abdullah et-Teâyişî'nin Mehdi Hareketi'nin ikinci adamı konumuna gelmesi ile bu dini hareketin silahlı gücünün büyük çoğunluğu önceden beri savaşma içgüdüsü ile hareket eden Bekkâreler tarafından oluşturuldu.[800]

Ağustos ayının sonlarına doğru Kordofan Valisi Gigler Paşa tarafından Muhammed Said Paşa'nın idaresinde dört bölükten oluşan yaklaşık 1.400 kişilik başka bir kuvvet daha Muhammed Ahmed'i yakalamak için gönderildi. Bazı sebeplerden dolayı birlik geri dönmek zorunda kaldı.[801] Hükümet birliklerinin korkudan gelemedikleri söylentisi etrafa yayılarak moral üstünlük, Muhammed Ahmed'e geçti ve itibarı artan Mütemehdi'nin*** etrafına daha fazla taraftar toplandı.[802] Taraftarlarının ve etrafına toplananların verdikleri desteğin kendilerine göre çeşitli sebepleri vardı. Nil Nehri kenarındaki topluluklar Muhammed Ahmed'e sempati duyarken Dârfûr ve Rizeygatlar Hıdiv idaresinden kurtulmak için onu desteklediler.[803]

15 Ağustos'ta Ebâ adasından ayrılıp Cebel-i Kadir'e yerleşen Muhammed Ahmed ve taraftarlarına karşı vakit geçirmeden Rauf Paşa'nın emriyle Faşoda Valisi Çerkez Raşid Bey tarafından Alman Bergchoff idaresinde 400 tanesi nizami asker, 100 tanesi Şilluk başıbozuklarından oluşan 500 kişilik bir birlik hareket etti.[804] Dağın eteklerine geldiklerinde su içmek için dağılan ve düzenleri bozulan askerlere karşı ani bir saldırı düzenlenmiş, hepsi

* Sudan'da Türk kelimesi Türk ırkından olanları tanımlamak için değil, Sudan'daki bütün Sudanlı olmayan yabancılar için kullanılan bir kelimedir.
**Bekkâre, Manat, Cerar gibi bedevi kabilelerinin Kordofan'daki toplam sayısı 114.000'dir. Kamil, *a.g.e.*, s. 32.
***Mütemehdi, Tefâul kalıbında sahte Mehdi manasına gelir.
[799] Holt & Daly, *a.g.e.*, s. 78.
[800] Holt & Daly, *a.g.e.*, s. 88-89.
[801] Muhsin, *a.g.e.*, s. 358.
[802] Jackson, *Osman Digna*, s. 15.
[803] Holt, *The Encyclopedia*, s. 124.
[804] Başka kaynakta Nizamiye 350, Başıbozuk 75 adet olarak verilmiştir (Muhsin, *a.g.e.*, s. 360.).

öldürülerek silah ve cephaneleri, Ensar birliklerinin eline geçti (Aralık 1881).[805] Komutan ve askerlerin tamamı öldürülmüş, sadece birkaç zenci asker kaçarak hezimeti haber verebilmişti. Bu galibiyet Muhammed Ahmed'in isyan dairesinin tekrar genişlemesine sebebiyet verdi.[806]

Hezimet üzerine Hartum'dan Kahire'ye telgraf çekilerek acilen üç dört tabur askerin yollanması istendi.[807] Bu sırada Mısır'da kurulan Urabi Hükümeti tehlikenin boyutunun arttığını, isyancıların her geçen gün güçlendiğini, ciddi tedbirlerin alınması gerektiğini anlayarak Rauf Paşa'yı Kahire'ye çağırarak yerine iyi bir asker olan ve uzun süre Sudan'da bulunmuş ve bölge hakkında tecrübesi bulunan Abdulkadir Hilmi Paşa'yı tayin etmişti. Yeni vali daha önce birçok başarılı seferlere katılmış olan Yusuf Şilali Paşa idaresinde büyük bir kuvveti derhal isyancıların üzerine gönderdi.[808] Muhammed Ahmed ise etrafa haber yollayarak herkesi kendisine ve *Cihâd*'a katılmaları için çağrıda bulundu. Ölen veya sağ kalanlara ganimetin beşte birini dağıtacağını da söylemeyi ihmal etmedi. Taraftarlarından ve yağmacı, çapulculardan oluşan yaklaşık 6.000 kişi artık etrafında toplanmıştı. Mart ayında Hartum'dan Yusuf Şilali Paşa idaresinde 6.000 kadar mevcudu olan ordu Kordofan'a hareket etti. Sıkıntılı ve zorluklarla geçen yolculuktan sonra Cebel-i Kadir yakınında bulunan Mesa mevkiinde kamp kuran Hükümet birliklerine 7 Haziran 1882 tarihinde şafak vaktinde ani bir saldırı düzenlenerek ordu imha edildi.[809] Çadır, yiyecek, tüfek, silah ve cephaneden oluşan ganimetler Ensar'ın eline geçerek çoğunluğu mızrak, sopa ve kılıçtan oluşan basit silahlar yerine ateşli silahlara daha fazla sahip oldular.[810]

Çoğunluğu yağmacı ve çapulculardan oluşan ve amaçları ganimet elde etmek olan, devlet idare ve düzenine sahip bulunmayan isyancı Ensar birliği kendilerini desteklemeyen, yardım etmeyen kasaba ve şehirlere saldırıp yağmalamaya, insanlarını öldürüp sakatlamaya başladılar. Bu kasabalardan Ebû Heraza ilk yağmalanandı (Nisan 1882). Birket'te bulunan garnizondaki 2.000 kişi öldürüldü (Mayıs). Şet'te bulunan 200 kişilik birlik imha edildi. Tayyere Ağustos'ta, Dilig ise Eylül'de ele geçirildi.[811] Ancak bütün yağmalama ve eşkıyalıklarına, Dayem'de ağır bir yenilgi alıp 2000 kadar adamlarını kaybetmelerine rağmen Mehdi hareketi hızlı bir şekilde yayılmaya devam etti.[812] Her başarı Muhammed Ahmed'in taraftarlarının artmasını sağlarken, ganimetler de hazineyi doldurmanın yanında maddi

[805] Jackson, *Osman Digna,* s. 15.
[806] Muhsin, *a.g.e.*, s. 360.
[807] BOA. Y. PRK. MYD. 2. 36- 3. (16 Haziran 1882).
[808] Şibeyke, *a.g.e.,* s. 247.
[809] Başka kaynakta Mayıs 1882 tarihi verilmektedir (Holt & Daly, *a.g.e.,* s. 89).
[810] Jackson, *Osman Digna*, s. 16.
[811] Clark, *a.g.e.*, s. 7.
[812] Jackson, *Osman Digna*, s. 16.

ihtiyaçların karşılanmasını sağlıyordu. Bekkâreler artık yeni liderin peşinde gitmeye başlamış, Rizeygatlar da son zamanlarda sorun yaşadıkları Dârfûr idarecilerine (Hükemet'e) karşı mücadeleye girişerek Muhammed Ahmed'i desteklemeye başladılar.[813]

Elde ettiği başarılardan gözleri kamaşan ve heyecanlanan Muhammed Ahmed, Cebel-i Kadir'deki savunma pozisyonundan saldırı durumuna geçerek Kordofan eyaletinin başkenti ve en büyük şehri olan zengin, varlıklı el-Ubeyd şehrine saldırmayı hedefledi. Bunu yaparken sadece kendi gücüne güvenmemiş, köle tüccarlarının engin desteğine sığınmıştı. İlyas Paşa da buradaki en büyük ve en zengin köle tüccarıydı. Şehrin Muhammed Ahmed'e savaşmadan teslim edilmesi için olağanüstü gayret göstermiş, diğer tüccar ve yönetime tepkili olan kesimleri kışkırtmış, kendi safına geçmeleri için çalışmaya başlamıştı. Cebel-i Kadir'den ayrılıp el-Ubeyd yakınlarındaki Kebbe köyüne yerleşen Muhammed Ahmed şehre saldırmadan önce adamlarını yollayarak ahaliyi ve önde gelenleri kendisine tabi olmaları için ikna ederek savaşsız şehri almaya çalıştı. Vali Muhammed Said Paşa'ya mektup yazarak şehri teslim edip kendisine tabi olmasını talep etti.[814] el-Ubeyd şehri, bölgedeki en büyük köle ticaret merkeziydi. Nüfusu 50.000 kadar olup garnizon, hastane, ilkokul ile misyoner kilisesi bulunuyordu.[815] Güneyden gelen köleler ile Dârfûr'dan gelen köle kervanlarının hem toplanma hem de geçiş güzergâhında bulunan önemli bir ticaret merkeziydi.

Sudan genelinde (ve el-Ubeyd'de) uzun süredir İngilizleri ve Hıristiyan (Avrupalı) idarecileri Sudan'da yönetici yaparak köle ticaretini yasaklatan Hıdiv idaresine karşı tepki vardı. Bu valilerin (ağır vergiler, idam, işkence, hapis, müsadere gibi) sert uygulamaları Sudan'daki (daha geniş manada Mısır'da) bütün sosyal ve iktisadi refahın dayanağı olan köle ticaretini sonlandırmaya yönelik olması halkta kızgınlığa sebep oldu.[816] Bunun yanında Sudanlı Arapların kendilerini üstün görmeleri ve güneyde yaşayan yerlileri hayvanları otlatma, Nil'den su çekme, çiftlik hayvanlarına bakma, tarlada çalışma gibi adi işleri yapacak hizmetçi olarak değerlendirmeleri ve köle emeği üzerine kurulu bütün bu düzenin köleliğin yasaklanması ile bitecek olması, Sudan'daki geniş kitleleri Hükümet ile karşı karşıya getirdi.[817] Benzer tespitleri Mısır'daki durumu ve ahalinin kendisi hakkındaki düşüncelerini öğrenmek için Muhammed Ahmed tarafından Kahire'ye gönderilen tüccar kılığındaki casusun ifadelerinde de görmekteyiz:

[813] Holt & Daly, *a.g.e.*, s. 89.
[814] Slatin Pasha, *a.g.e.*, s. 77-78.
[815] Clark, *a.g.e.*, s. 4.
[816] Trimingham, *a.g.e.*, s. 92.
[817] Jackson, *Osman Digna*, s. 12

Sudan'daki isyan, Hıdiv tarafından yollanan ve Avrupalı Hıristiyan yöneticilerin baskı, zulüm ve kötü idareleri ile köle ve fildişi ticaretinin yasaklanmasının sonucudur. Kısaca bu idarecilerin yaptığı zulüm Hükümet'e isyan edilmesine sebebiyet verdi. Eğer Hıdiv, savaşmak için asker göndereceğine halka zulüm etmeyen idareciler yollar, baskıyı sonlandırır ve köle ticaretini serbest bırakırsa bu akıllıca bir tutum olur ve sorun çözülür.[818]

İlyas Paşa, el-Ubeyd'deki en itibarlı ve en zengin köle tüccarı olarak şehirdeki algıyı yönetmeye başlamış, ortamı Muhammed Ahmed için hazırlamaya girişmişti. Muhammed Said Paşa, el-Ubeyd'i savunmak için hazırlık yaparken, İlyas Paşa da oğlu Ömer'i Muhammed Ahmed'in yanına görüşme için yollayarak şehri alması için teklif yapmış, ahalinin çoğunluğunun kendisini desteklediği, kendisine yardım edileceği bildirilmişti.[819] Hazırlıklarını tamamlayan Ensar birlikleri şehrin savaşsız teslim edilmesi için yöneticilere elçiler yollanmış ancak şehir teslim edilmemişti.[820] Eylül 1882 itibariyle bölgede yalnızca Bara ve el-Ubeyd'de garnizon bulunmaktaydı.[821]

Muhammed Ahmed'in çağrısına uyan halk şehri terk etti. Bunlar arasında İlyas Paşa da bulunmaktaydı.[822] Artık şehirde hükümete sadık kalanlar ile 6.000 kadar silahlı asker bulunmaktaydı. 8 Eylül Cuma sabahı Muhammed Ahmed namazdan sonra dua ve etkileyici konuşma yaptıktan sonra elli bin kişi ve beş bin attan oluşan Ensar birlikleri şehre saldırdılar.[823] Hendek ve siperleri kolayca aşan kalabalık boşalmış sokaklardan fazla bir mukavemet olmadan şehre girdi. Binbaşı Nesim Efendi'nin verdiği emirden sonra etrafta duyulan borazan sesleri ile evlerin çatılarından ve yüksek duvarların arkasından kurşun yağmuru başlamış, tuzağa düştüklerini anlayan isyancılar binlerce ölü ve yaralı bırakarak geri çekilmek zorunda kalmışlardı.[824] Çatışmada Ensar birlikleri ağır kayıplar vermiş, ölenler arasında birçok emirin yanı sıra Muhammed Ahmed'in kardeşi ile Halife Abdullah'ın kardeşi Yusuf da bulunmaktaydı. Yenilgi üzerine İlyas Paşa'nın tavsiyesi üzerine Ensar birlikleri şehirden yaklaşık 2 Km uzaktaki Cinzere'ye (Ginzarat) çekildi.[825] Hükümet kuvvetleri tarafından bozguna uğratılan Ensar birlikleri takip edilip etkisizleştirilmediklerinden toparlanmak için zaman kazanmış, Cebel-i Kadir'den talep ettikleri silah ve cephaneyi

[818] PP. Egypt No:5 (1884), s. 20.
[819] PP. Egypt No:20 (1885), s. 108.
[820] Jackson, *Osman Digna*, s. 16-17.
[821] Holt & Daly, *a.g.e.*, s. 90.
[822] PP. Egypt No:20 (1885), s. 108.
[823] Clark, *a.g.e.*, s. 8.
[824] Slatin Pasha, *a.g.e.*, s. 78; Holt & Daly, *a.g.e.*, s. 90.
[825] Wingate, *a.g.e.*, s. 23.

beklerken de şehri kuşatmışlardı. Bu sırada Muhammed Ahmed'in talimatıyla, yaklaşık seksen yıl önce Delen mevkiinde kurulan ve 80 köle tarafından korunan misyoner merkezine giden Mek Ömer burada misyoner Joseph Orwalder ve Luigi Bonomi'yi yakalayarak el-Ubeyd'e esir olarak getirdi.[826]

Bu dönemde Muhammed Ahmed'in yeni fakat farklı bir askeri gücü şekillenmeye başladı. Bunlar düzenli askeri birlik tarzında olup diğerleri gibi ne fanatik mürit ne de kabile savaşçısıydı. Hartumurlar zamanında köle olarak toplanıp silahlı ve düzenli birlik haline getirilen daha sonra da bir kısmı Mısır ordusuna dâhil edilen çoğunluğu putperest veya putperest kökenli güneylilerden teşekkül eden bir orduydu. Mandala olarak adlandırılan Bekkârelerin kölelerinden oluşan kabileye mensup olan Hamdân Ebû Ance komutası altında Mısır ordusunda görev yaparken el-Ubeyd kuşatması sırasında taraf değiştirerek Ensar birliklerinin saflarına geçmişler, askeri tecrübeleri ile üstün hizmetlerde bulunmuşlardı. Mehdi birlikleri arasında savaşmalarına rağmen dini inançlarından dolayı bu grup Ensardan sayılmamıştı.[827]

Bera ve el-Ubeyd'e destek için Ali Lütfi Bey idaresinde 2.000 kişilik bir destek kuvveti gönderilmiş ancak Ensar birliklerinin saldırısı (Ekim 1882) ve susuzluktan yalnız 200 kadarı hayatta kalabilmişti. Umutla beklenilen bu desteğin gelememesi, çaresizlik, açlık, hastalık ve ihtilaflar sebebiyle perişan olan Bara şehri 5 Ocak tarihinde Emir Abdurrahman en-Necûmî'ye teslim oldu. 19 (veya 17) Ocak (1883) tarihinde ise el-Ubeyd de direnişini bırakmak zorunda kaldı.[828] el-Ubeyd, Ensar birliklerinin eline geçen ilk dikkate değer şehirdi. Bu zafer ile Kordofan'ın çoğunluğu Mehdi idaresi altına geçmiş oldu. Bu galibiyet Mehdi birliklerinin genel savaş stratejisine uygun olarak yani şehir veya garnizonların kuşatılması sonucu açlık, entrika, içerdekilerin birbirlerine karşı muhalefetleri ve beşinci kol faaliyetleri neticesinde elde edilmişti. Bara'dan sonra bu stratejinin uygulandığı ve başarı elde edildiği ilk önemli şehir el-Ubeyd'di. Başarısı kanıtlanmış bu taktik diğer şehirlerin alınmasında da istisnasız kullanılacak bir yönteme dönüştü.

Abdulkadir Hilmi Paşa isyancılara karşı hazırlıklara girişmiş, zencilerden (güneyli eski kölelerden oluşan paralı askerlerden) üç yeni cihâdiye taburu oluşturmuş, belli başlı kasaba ve şehirlerin savunmasını takviye etmiş, Mehdi'nin propagandasına karşı bildiriler yayınlamış,

[826] Slatin Pasha, *a.g.e.*, s. 79; BOA. HR. SYS. 985. 12. 1-2; Ayrıca burada bulunan Giuseppe Regnato, Gabriel Mariani ve altmış kadar mühtedi de getirilmişti (PP. Egypt No:20 (1885), s. 108.).
[827] Holt & Daly, *a.g.e.,* s. 90.
[828] Jackson, *Osman Digna,* s. 17.

sadakatinden şüphe duyduğu memurları tasfiye etmeye çalışmıştı.[829] Urabi Hükümeti tarafından atanmış olmasına rağmen yönetimle fikir ayrılığına düşmüş, takviye kuvvet talebi yerine getirilmemişti. Sudan'ı iyi tanımasına ve Sinnar'a tehdit oluşturan Ensar birliklerine karşı Şubat 1883 tarihinde elde ettiği başarılara rağmen Kahire'deki İngiliz memurlarının Urabi Hükümeti'ne yaptığı baskılar sonucu görevinden alındı.[830] Bu dönemde Sinnar şehri yakınlarına kadar gelen Ensar birliklerinin üzerine 7 Nisan'da askeri bir kuvvet gönderilmiş ancak askerler başarılı olamayarak geri çekilmek zorunda kalmıştı. Şehre dönmeye çalışan bu askeri kuvveti takip eden Ensar birlikleri askerle birlikte şehre girdiler ve şehirde askerlerden yüz süvarinin yanı sıra birçok tüccarı da öldürdüler.[831] Bu galibiyetten sonra Ensar birlikleri Cezire bölgesinde birkaç yenilgi aldılarsa da Mehdi Hareketi 1883 yılının sonuna doğru güneyde, batıda ve merkezi Sudan'da yayılmış, Kordofan ve Dârfûr tamamen ele geçirilmiş, Bahrü'l-Gazel'in çoğu alınmıştı. Hartum, Kesela ve Sinnar ayakta kalmış, Sudan'ın doğusunda Osman Dikne'nin saldırıları başlamıştı. Yirmi ay sürecek olan Kesela kuşatması Kasım 1883 tarihinde başladı.[832]

Hartum için artık tehlike yaklaşmaktaydı. Şehrin savunulması için çalışmalara girişilmiş, etrafına hendekler kazılmaya başlanmış, Mısır'dan destek birlikleri istenmişti. Hicks Paşa İngiliz ordusunda subay olarak uzun yıllar Hindistan ve Etiyopya'da bulunmuş, emekli olunca da Mısır ordusuna katılarak Ferik rütbesi ile Şubat 1883'te Sudan'a yollanmıştı. Mart ayının ilk haftası yanındaki Avrupalı ve Mısırlı subaylar ile birlikte Hartum'a varan Hicks burada dört aydan fazla kalarak hazırlıklarda bulundu.[833] Beyaz Nil üzerinde devriye gezintisi yaparak Ensar birliklerinin hareketlerini de kontrol altında tutmaya çalışırken bunların öncü bir grubu ile Merabi yakınlarında yapılan çarpışmayı kazandı. Yapılan hazırlıklar sırasında komutası altındaki askerleri eğitmeye başladı, daha fazla asker, para, silah ve yiyecek toplamaya çalıştı. Üzerindeki zaman baskısı ve Kahire'den sürekli sefere çıkmasına dönük talepler sonucu hazırlıklarını tamamlayamadan hareket etmek zorunda kaldı. Bahara (1883) kadar General Hicks Paşa idaresinde 10.000 kişilik bir kuvvet Hartum'da toplandı. Ayrıca azatlı köleler ve mahkûmlar toplanarak oluşturulan birlikler de Kahire'den zorla Hartum'a yollandı. General Hicks komutasındaki 8.000 (veya 10.000) kişilik birliklerin çoğunluğu Mısırlı askerlerden oluşuyordu. Bunların çoğu bir yıl önce İngilizlere karşı çarpışmış olan Urabi Paşa ordusundan arta kalanlardı. Ca'li, Şayki ve Güney Sudan ile Nûbe dağlarından

[829] Clark, *a.g.e.*, s. 11.
[830] Holt & Daly, *a.g.e.*, s. 91.
[831] Muhsin, *a.g.e.*, s. 319.
[832] Wingate, *a.g.e.*, s. 96.
[833] Clark, *a.g.e.*, s. 12-13.

toplanılmış eski kölelerden oluşan zenci birlikleri de vardı. Bunlara ilaveten 2.000 kadar sivil de ordunun peşinden gidiyordu. Bütün yiyecek ve suyu yanlarına almışlardı. İnsanlardan başka 14.000 hayvanın su ihtiyacı da buradan karşılanmaya çalışıldı. Sefer başlangıcında 5.500 deve, 5.000 at, 3.000 katır ve 1.000 merkep vardı. Develer arasında ölüm oranı yüksekti ve atların çoğu da esas savaştan bir hafta öncesine kadar telef oldu.[834] Ordu, Eylül ayında Duveym'e vardı ve buradan 27 Eylül'de hareket etti. Ordunun hareket ettiğini haber alan Mehdi 3.000 adamını orduyu takip edip taciz etmesi için yolladı. Ensar birlikleri çevredeki ot ve çalıları yakarak, üzerlerine sığır sürülerini sürerek, köyleri yakarak ve kuyuları doldurarak Hicks birliklerini hem taciz etti, hem de ihtiyaçlarını karşılamalarını engelleyerek ilerlemelerini geciktirdi.[835]

Mehdi'nin başarılarına rağmen bazı bölgesel şeyhler hala kendisine katılmamış, tam destek vermemişti. Bunlardan biri de Takali bölgesindeki Mek Âdem'di. Hick Paşa ile iletişime geçerek bölgesindeki kabilelerin Ensar'dan korktukları için Hükümet'e karşı tam destek veremediklerini ifade etmişti. Bunun üzerine Hicks Paşa ordunun yönünü güney rotasına doğru yönelterek Kordofan'a güneyden girmeye karar verdi. Bu kararında Mek Âdem ile birlikte Cemaa Araplarından Şeyh Asâkir Ebû Kelam'ın desteğini alacağı umudu etkili olmuştu. Yolu uzatarak Cemaa topraklarına (Rahed) girdiğinde ne Mek Âdem ne de Şeyh Asâkir Ebû Kelam, kendisini desteklemek için gelmişti. Ancak güzergâh değişikliğinin sebebi yerel güçlerden destek almanın yanında suyun bol, arazinin düz olmasıydı. Orduda erzak sıkıntısı başladığından buradan erzak almayı da planlamıştı. Beklediği desteğin gelmeyeceğini anlayınca Rahed'den ayrılarak Ekim ayının son günlerinde el-Ubeyd'e doğru harekete geçti.[836]

Seferin zorluğu, karşılaşılan sorunlar ve fikir ayrılıkları; subaylar ve Hicks arasında tartışmalara sebep oluyordu. Özellikle yeni Sudan Genel-valisi Alaaddin Sıddık Paşa ile fikir ayrılıkları el-Ubeyd'e yaklaştıkları son hafta kopma noktasına geldi. Hicks Paşa, Melbas kuyularında beklemek istememiş, el-Ubeyd üzerine hareket etmekte ısrar etmişti. Bunun üzerine Alaaddin Sıddık Paşa, Hicks Paşa'nın emirlerine karşı gelerek kendisi ile birlikte hareket eden yaklaşık 3.000 kadar asker ile Melbas kuyuları çevresindeki kamplarda kalmayı tercih ederek ordu birliklerinden ayrıldı.[837] Alaaddin Sıddık Paşa, ordunun kuyulardan

[834] Clark, *a.g.e.*, s. 15-16.
[835] Vladimir B. Lutsky, *Modern History of the Arab Countries*, Prodress Publishers, Moscow, 1969, s. 257.
[836] Janet J. Eward, *Soldiers, Traders, and Slaves: State Formation and Economic Transformation in the Greater Nile Valley 1700-1885*, University of Wisconsin Press, Madison, 1990, s. 122.
[837] PP. Egypt No:5 (1884), Article 8, Ek.1, s. 3.

uzaklaşması ile önlerindeki arazide ordunun ihtiyacını karşılayacak suyu bulmanın imkân dahilinde olmadığından tehlikeli sonuçlar doğuracağını askeri tecrübesi ile öngörmüştü. Başka askeri kaynakların yaptığı tespitlerden de bölgeye gelen bir ordunun buradaki kuyulara yaklaştırılmaması ordu için felaket olacağı bilinmekteydi.[838]

Hicks Paşa idaresindeki ordu 1 Kasım'da Ellube'ye vardı. Burası el-Ubeyd yolu üzerinde olup Şeyken çalılıklarından 16 km uzaktaydı. Mehdi 1 Kasım'da yaklaşık 50.000 adamı ile el-Ubeyd'den hareket etti. Halife Abdullah idaresindeki bir kısım Ensar birliği de el-Barke gölü kenarına 2 Kasım'da vardılar. Bu haber 25 km uzaktaki Hicks'e iletildi. Hicks ordusunun çevrelendiğini anladı ve savunma durumuna geçti. 5 Kasım (1883) sabahı saldırıya geçen Ensar birlikleri 7.000 civarında askeri öldürdü. Yalnız 300 kadarı güneye kaçmayı başarabildi.[839]

Hicks bu sırada elli üç yaşındaydı. İngiliz ordusunda düşük rütbede bir subayken idari kararla rütbesi generalliğe yükseltilerek ordu kumandanı yapıldı. Sefer sırasında askeri ve idari yönden zayıf olduğu anlaşılmıştı. Tecrübesinin azlığı yanında idareciliği ve emrindeki askerleri komuta etme kabiliyeti düşük olduğundan subaylara sözü geçmiyordu. Savaş tecrübesi az biri olarak en son katıldığı savaş, on altı yıl önceki Etiyopya savaşıydı. Alt seviye bir subaydı, rütbesi yükseltilmiş olmasına rağmen general değildi.[840] Yetersizliği bilinerek böyle bir göreve verilmesi idari bir hata olamayacağına göre, savaşın sonunda Mehdi'nin arkasına aldığı rüzgâra bakılacak olursa, başarısız olması için görevlendirilmiş olduğundan o da görevini layıkıyla yaparak kendisi ile birlikte ordusunu imha ettirmiş, Mehdi'nin önünün bir kez daha açılmasını sağlamıştı.

Hicks Paşa'nın beceriksizliği ve tecrübesizliğinden dolayı yanından ayrılan Alaaddin Sıddık Paşa, Şeyken Muharebesi'nden sonra Melbas kuyuları çevresinde kamp kurarak siperler kazdırdı ve Ensar birliklerine karşı bölgede mücadeleye devam etti. İhtiyacı olan erzakı Hıdiviyet'e bağlı kalan başta Şeyh Taclı olmak üzere diğer sadık şeyhlerden temin etti.[841] Melbas kuyuları çevresinde bulunan ve Muhammed Ahmed'in tarafını tutan Kebâbiş kabilesinden bazı gruplar ile çatışmalar yapılarak galibiyet elde edildi. Muhammed Ahmed tarafından üzerlerine gönderilen yaklaşık 4.000 kişilik Ensar birliği Çerkile mevkiinde tamamen yok edildi. Daha sonra yollanan 4.000 kişilik diğer birlikten ise ancak yedi kişi

[838] BOA. Y. A. HUS. 176. 79- 3.
[839] Clark, *a.g.e.*, s. 18, 23.
[840] Clark, *a.g.e.*, s. 23-24
[841] PP. Egypt No:5 (1884), Article 8, Ek.2, s. 3.

kurtulabildi. Muhammed Ahmed bu hezimetten sonra çevresindeki kabileler ile özellikle de Kebâbiş kabilesi ile daha sıkı ilişkiler kurmak için girişimlerde bulundu.[842] Bu dönemde Kebâbiş kabilesi Hartum Hükümeti ile Mehdi arasında tampon bölge konumundaydı.[843]

Hicks hezimetinin haberleri 20 Kasım'a doğru yavaş yavaş Sevâkin'e ulaşmaya başlamıştı. Hicks Paşa'nın ve beraberinde bulunan İngiliz Konsolos Sir Edward Malet'in öldürüldüğünü ve ordunun tamamen mağlup olduğunu öğrenen Mabeyn, durumun gün geçtikçe öneminin arttığını ifade edip elçiliklerden ve Mısır Hıdivliği Kapıkethüdalığı vasıtasıyla Hıdiviyet'ten durumun eksiksiz öğrenilerek cevap verilmesini istedi.[844] Londra Sefareti'nden gelen yazıda Şeyken mağlubiyeti ve Sudan'daki son durum hakkında İngilizlerin görüşlerine dair bilgi verilmişti.[845] Londra, Mısır'daki Sir Evelyn Baring'e artık İngiltere'nin Sudan'ın savunmasında askeri sorumluluk almayacağını telgrafla bildirdi. Bu karardan sonra mümkün olduğunca Hartum'un tahliyesine kadar mücadele edileceği, Sevâkin'de ise savunma yapılacağı, hücuma yönelik bir girişim yapılmayacağı ifade edildi.[846]

Hicks yenilgisinin dört önemli sonucu oldu. İlki; Urabi Paşa isyanı ile İngilizlere karşı girişilen mücadele sonucu bir yıl önce askere alınan birlikler ceza olarak Sudan'a sürgüne yollanmış ve buradan Ensar birliklerinin üzerine gönderilerek bilinçli olarak imha ettirilmişti. Böylece hem bu askerlerden kendilerine (İngilizlere) karşı isyan ettikleri için intikam alınmış hem de Mısır'da (veya Sudan'da) bir daha kendilerine karşı isyan etmelerinin önüne geçilmiş oldu.[847] İkincisi; bu galibiyet Muhammed Ahmed ve Ensar birliklerinde büyük bir özgüvene sebebiyet verdi. Böylesine büyük bir orduyu yenmek ve ihtiyaçları olan malzemeye sahip olmak hem maddi hem manevi olarak moral üstünlüğü ele geçirmelerine sebep oldu ve önleri (bilinçli veya bilinçsiz olarak) açıldı. Aralık 1883 tarihinde Kordofan'ın tamamı, Nisan 1884'de ise Bahrü'l-Gazel bölgesi Mehdi idaresine geçti. Artık ilk hedef Hartum'u ele geçirmekti. Üçüncüsü; dünyanın en güçlü sömürge devletine karşı alınan bu şaşırtıcı galibiyet, Mehdi'ye İslam Dünyası'nda meşruiyet kazandırdı. İslam Âlemi'ni harekete geçirebilecek potansiyele sahip olarak, önde gelen Müslüman liderlerin desteğine başvurdu.[848] Fransız yetkililerin bildirdiğine göre Cezayir ve Tunus'a elçiler yollayarak Arapların isyan etmesine

[842] PP. Egypt No:5 (1884), Article 8, Ek.2, s. 4.
[843] PP. Egypt No:5 (1884), Article 27, s. 20.
[844] BOA. İ. MTZ (05). 23. 1111. (20 Kasım 1883).
[845] BOA. Y. EE. 124. 39. (24 Kasım 1883).
[846] Jackson, *Osman Digna*, s. 40-41.
[847] Lord Cromer, *Modern Egypt*, Vol.I, Macmillan, London, 1908, s. 354.
[848] Holt, *The Mahdist State*, s. 267-290.

çalıştı.[849] Tunus, Fas, Hindistan ve Hicaz'dan heyetler gelerek tebrik ettiler.[850] Burada önemli bir husus göze çarpmaktadır. Bu dönemde Sudan abluka altında bulunmakta ve giriş çıkışlar sıkı kontrol altında tutulmakta iken bu heyetler İngilizlerin izni olmadan nasıl girebilmişlerdi. Yoksa İngiltere Mehdi'nin bütün İslam Âlemi'nde itibar kazanması için böyle bir girişimi desteklemiş olabilir miydi? Hindistan'dan gelmelerini kendileri mi sağlamıştı. "Artık bir Mehdi zuhur etti, Halife'nin hükmü kalmadı" fikrini Hint Müslümanları arasında yaymaya çalışmak maksadıyla Mehdi ile irtibata geçmelerinin temin edilmiş olması olayların akışına denk düşmektedir. Dördüncüsü, İngiltere, Hint birliklerinden 30.000 kadarını Mısır'ı savunmak bahanesi ile getirerek Mısır'daki işgalini ve Süveyş Kanalı üzerindeki hâkimiyetini pekiştirmiş oldu.[851]

Hartum ile Kahire arasındaki haberleşmeyi sağlayan telgraf hattı 12 Mart (1884) tarihinde kesildi. 18 Mart'ta Hartum'u kuşatmaya başlayan Ensar birlikleri 27 Nisan'da Berber bölgesine ulaştılar ve şehri Mayıs ayında ele geçirdiler. Hartum'un dış dünya ile irtibatı doğuda Osman Dikne'nin Sevâkin çevresindeki faaliyetleri sonucu denizden engellenmişken, Berber'in düşmesi ile kuzeyden Nil boyunca sağlanan ulaşım da kesilmiş oldu. Hartum artık kuşatılmış, dışarı ile irtibatı engellenmişti. Mehdi, Nisan ayında el-Ubeyd'i terk ederek Hartum'a doğru harekete geçti. Eylül ayında Ensar birlikleri şehrin çevresinde kuşatma durumu almaya başladılar. Mehdi 23 Ekim'de Beyaz Nil'in batı kıyısına gelerek karargâhını kurdu ve şehir tamamıyla kuşatıldı.[852] Bu sırada Mehdi taraftarı ya da destekleyicisi olan ahaliden ve garnizondaki asker ile subaylardan Hartum'daki durum hakkında sürekli istihbarat akışı olmaktaydı ve bunlar Ensar birliklerine katılmak için fırsat kolluyordu.[853]

Hartum ile haberleşmenin kesilmesi, şehrin kuşatılması, şehir halkının rehin kalması haberleri İngiltere'de kamuoyu baskısına sebep oldu ve Gladstone Hükümeti destek birliği yollanmaya mecbur kaldı. Hazırlıklar sonbahara kadar sürdü. Gordon'a yardım/ kurtarma/ destek birliği Lord Wolseley idaresinde 25.000 asker ve 800 bottan oluşuyordu.[854] Destek birliğinin yolda olduğu haberi Ocak ayında Mehdi'nin karargâhına ulaşmış ve kısa süreli bir panik ve değerlendirmeden sonra destek birliği gelmeden Hartum'a saldırıya geçilmesi kararlaştırıldı. İngilizler, Hartum'daki son durumu öğrenmek için Albay Charles Wilson komutasında Nil Nehri'nden keşif botu yollamışlar ancak birkaç sebepten; bot, Hartum'a

[849] BOA. HR. SYS. 985. 5. 3.
[850] Clark, *a.g.e.*, s. 24.
[851] BOA. HR. SYS. 985. 5. 3.
[852] Holt, *Sudan from the Funj*, s. 88.
[853] BOA. HR. SYS. 985. 5. 3.
[854] J. A. Rogers, *World's Great Men of Color*, Vol.I, Touchstone, New York, 1996, s. 300.

ulaşamadan geri dönmüştü.[855] Bu olay üzerine İngilizlerin hazırlıklarını tamamlayıp Hartum'a gelmek üzere olduğunu düşünen Ensar birlikleri şafak vakti başlatılan saldırı sonucu fazla mukavemet gösteremeyen şehri 317 günlük kuşatmanın ardından 26 Ocak 1885 tarihinde ele geçirdiler ve Gordon burada öldürüldü.[856] Yardıma gelen destek birliği ancak 28 Ocak'ta Hartum'a varmış ancak geç kaldıklarını anlayınca geri dönmüştü.[857] Muhammed Ahmed şehir düştükten sonra Gordon'un öldürüldüğü haberini alınca hem üzülmüş hem de kızmıştı. Onu, Seylan'da sürgünde bulunan Urabi Paşa ile takas etmek arzusunda olduğundan öldürülmesini istememişti.[858] Gordon'un kafası bir sırığın ucuna geçirilerek Umdurman sokaklarında dolaştırıldıktan sonra bir ağaca asılarak uzun süre teşhir edildi.[859]

Hartum'un düşmesi ile kuzeyde Dongola ve çevresi, doğuda Sevâkin ve çevresi, güneyde ise Hattıistivâ vilayeti dışındaki yerler Mehdi'nin eline geçmiş oldu. Mehdi idaresi Hartum'u batıya dönük yüzünden dolayı terk ederek daha yerel olan Umdurman'a yerleşti. Burada Mehdi, evini ve mescidini inşa etti. Bu dönemde etrafında 25.000 askeri vardı ve bunların 5.000 kadarı süvari olmakla beraber bu askerlerin 10.000 kadarı Remington tüfeklerine sahipti. Bir çağrısı ile Dârfûr ve Kordofan kabilelerinden toplayacağı taraftarları ile bu sayıyı 100.000 kişiye çıkarma gücüne ulaşmıştı.[860] Ölmeden önce Emir Abdurrahman en-Necûmî ve ordusunun çekirdeğini oluşturan birlikleri yanına alarak Mısır ve Hicaz'a yönelik olarak Umdurman'dan hareket etmeyi planlamıştı.[861]

Mehdi, Hartum'un alınmasının üzerinden altı ay geçmeden aniden hastalandı ve bir haftalık ateşli ve acı içinde geçen hastalıktan sonra 22 Haziran 1885 tarihinde Umdurman'da öldü. Ani ve beklenmeyen ölümü müritleri ve taraftarları arasında şaşkınlığa yol açtı. Nil kenarındaki bir köyde tekne ustası Nûbeli bir babanın oğlu olarak başladığı hayatı genç bir mürit olarak tarikatlarda geçmiş, şeyh olmuş, Mehdiliğini ilan etmiş, Sudan'ın hâkimi olmuş, Müslüman hükümdarların geleneksel yetkilerinden biri olan para basmayı gerçekleştiren ilk Sudanlı olarak bütün İslam Dünyası'nı düzeltip başına geçmeyi hayal ederken 41 yaşında macerası yine Nil kenarında son bulmuştu.[862]

[855] BOA. HR. SYS. 986. 27. (18 Mayıs 1885).
[856] Jackson, *Black Ivory*, s. 90.
[857] Holt, *Sudan from the Funj*, s. 88.
[858] Warburg, "European Travellers", s. 73.
[859] Ohrwalder, *a.g.e.*, s. 157; Koçyiğit, *From Sufi*, s. 25.
[860] PP. Egypt No:1 (1885), s. 8.
[861] J. A. Reid, "The Mahdi's Emirs", *Sudan Notes and Records*, Vol.20, Part I, 1937, s. 310.
[862] Türkkaya Ataöv, *Afrika Ulusal Kurtuluş Mücadeleleri*, AÜSBF Yayınları No:411, Ankara, 1977, s. 81.

Mehdi'nin ölümü hakkında bazı rivayetler bulunmaktadır. İlki, tifüs veya çiçek hastalığından veya tifo hastalığından muhtemelen de sıtma hastalığından öldüğüdür.[863] Diğeri ise, Hartum'un alınması sırasında eşi ve çocukları öldürülmüş, kendisi cariye yapılmış bir kadın tarafından zehirlendiğidir. Ohrwalder'e göre Mehdi sefahat düşkünlüğünden dolayı ölmüştü.[864] Bir başka görüşe göre ise, Halife Abdullah'ın Hartum'un ele geçirilmesinden sonra bütün idari ve askeri görevleri kontrolü altına alarak kendi idari ve askeri yapılanmasını kurduğu ve hâkimiyeti ele geçireceğine tam güveni gelince de Mehdi'yi zehirleterek veya içeceğine hastalık mikrobu karıştırarak öldürtmüş olma ihtimalidir. Sudan'da (genel olarak Arap coğrafyasında) itibarlı bir soya sahip olmak, liderlik için aranan bir şarttı. Muhammed Ahmed halktan biri olup sıradan bir Sudanlı ailenin çocuğu iken 'Abdullah el-Ali Kerrar (Halife Abdullah) ise kabilesinde saygınlığı olan bir şeyhin oğlu olarak bu makamı daha fazla hak etmiyor muydu' sorusu belki de Mehdi'nin ölümüne ışık tutacaktır.[865]

Mehdi'nin cenazesi Umdurman'a gömüldü ve savunduğu fikirlere ters olarak Halife Abdullah tarafından mezarına türbe yapılarak ziyaretgâha çevrildi. Mehdi idaresinin Hac farizası için Hicaz'a gidilmesini yasaklaması sebebiyle artık Sudanlıların ve Batı Afrika'dan gelerek Hicaz'a gitmek isteyen *Fellâte*lerin Hac niyetiyle türbeyi ziyaret etmeleri için zorunluluk getirildi.[866] Bid'atları ortadan kaldırmak, dini ilk dönemki kitabi şekline döndürmek için çıkıldığı iddia edilen yolun sonunda Mehdi'nin türbesi Kâbe seviyesine çıkarıldı. Köle ticaretini yasaklayan Halife'yi kâfir ilan edenler tarafından Mehdi olduğunu iddia eden birinin mezarı tavaf yerine çevrildi ve bu durum bırakın kâfirlik olarak itham edilmeyi bid'at olarak bile değerlendirilmedi ve dönemin sonuna kadar devam ettirildi. Bu olay dinin siyasete alet edilmesi bir yana kendilerini Ensar olarak tanımlayan kitlelerin dini anlayış ve yaşayışlarının seviyesini göstermesi açısından da fikir vermektedir.

Umdurman Savaşı'ndan sonra işgalci İngiliz askerleri tarafından Mehdi'nin türbesi tahrip edildi ve cesedi mezardan çıkarılarak Nil Nehri'ne atıldı. Bir rivayete göre kafatası kemiği Wingate tarafından çalışma masasında mürekkep hokkası olarak kullanıldı. Bir Müslümanın

[863] Moorehead, a.g.e., s. 279; *Sudan Today*, University Press of Africa, Nairobi and Tavistock, 1971, s. 47.
[864] Ohrwalder, *a.g.e.*, s. 183-184; Koçyiğit, *From Sufi*, s. 26.
[865] BOA. HR. SYS. 985. 12. 1- 2.
[866] Gabriel Warburg, "Religious Policy in the Northern Sudan: Ulama and Sufism 1899-1918", The Ulama in Modern History, Ed. Gabriel Baer, *Asian and African Studies*, Vol.VII, Special Number, The Israel Oriental Society, Jerusalem, 1971, s. 108.

na'şına karşı yapılan bu hakareti Liverpool'daki İslam Dârü'l-Fünûn'u 27 Mart 1899 tarihinde Abdullah Quilliam başkanlığında toplanarak kınadı.[867] Burada yapılan konuşmada:

> *Bu akşam burada akd-i ictima' edenlerin Mütemehdi taraftarı oldukları veya Dongolalı merhum Muhammed Ahmed'in Mehdi-yi hakiki olduğuna kani' bulundukları zan edilmemelidir. Burada hazır bulunanlar mekûma bir mevki-i Âlî ihraz ettikten sonra vefat edip defin edilmiş bir Müslüman nazarıyla bakmakta ..??....kemal-i sükût ve istirahatla kuyuda medfun kalması lazım geldiği itikadında bulunmaktadırlar... Mehdi denilen adamın kabrinin tahribi ve cesedinin dahi parçalanması bir hareket-i vahşiyanedir. İnsan olan böyle harekette bulunamaz. Bu gibi harekât hınzır çakal kelp sırtlan ve gulyabaniye mahsustur... Mehdi denilen kimesnenin kafası yedinde bulunan şahs-ı şerîri bunu tekrar defin edilmek üzere Müslümanlara iadeye icbar etmek İngiltere hükümetinin cümle-i vezâifindendir. Eğer hükümet-i müşârun ileyhâ iş bu hakâreti tâmir etmeyi hakikaten arzu ediyorsa kabir-i mezkûru hükümet masârifatı olarak tekrar inşa etmelidir.*

sözleri ile bu yanlışın düzeltilerek gereğinin yapılması istenmişti.[868]

3. 7- Mütemehdi Meselesi ve Sudan Mehdisi'nin Bölgeye Etkisi

İslam toplumları arasında Hz. Hasan'ın (r.anh) soyundan gelecek olan ve Muhammed isminde, babasının adı Abdullah olan, ahir zamanda ortaya çıkacak, yeryüzünde adaleti tesis edip şeriatı (dini yaşantıyı) uygulayacak birinin geleceğine dair yaygın bir kanaat vardır. Kur'ân-ı Kerim'de Mehdi hakkında doğrudan bir ayet bulunmadığından Sünni anlayışta varlığı, gelip gelmeyeceği konusu tartışmalıdır ve bu sebeple iman naslarından sayılmamıştır. Hatta bazı İslam âlimleri Mehdi'yi bir cemaat, bir şah-ı manevi olarak değerlendirmiş, belli bir zaman ve mekânda ortaya çıkacak şahıs olarak beklemenin yanlış olduğunu ifade etmiştir. Ancak Şiî anlayışında Mehdi ve Mehdilik konusu imani bir mesele olarak ele alınmış, Şiî inancının merkezine oturtulmuştur. Şiîlikte genel manada mehdilik siyasi bir anlam içermekte ve kılıçla (savaşla) dünyaya adaletin getirileceğine dair hâkim bir beklenti bulunmaktadır.[869]

---

[867] İngiliz mühtedi W. H. Abdullah Quilliam hakkında bakınız: Tandoğan, *Afrika'da Sömürgecilik*, s. 133-136.
[868] BOA. HR. SYS. 1004. 18- 1, 2, 4, 5. (24 Mart 1899).
[869] Yusuf Şevki Yavuz, "İslam İnancında Mehdi", *DİA*, Cilt:28, s.371-374.

Mehdi konusunda belirsizlikler olduğundan Asr-ı Saadet'e yakın zamanlardan itibaren kendisinin mehdi olduğunu iddia eden birçok kişi ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında Mağrib Mehdisi olarak bilinen Abdullah b. Tumert (ö.1103), Hindistan Mehdisi olarak adı geçen Seyyid Muhammed (ö.1504), Sudan Mehdisi Muhammed Ahmed (ö.1885), yine Hindistan'da ortaya çıkan ve İngilizlerin sömürge faaliyetlerini destekleyen Mirza Gulam Ahmed Kadıyanî (ö. 1908), 1895'te yaptığı hac ibadetinden döndükten sonra Mehdiliğini ilan ederek İngiliz ve İtalyanlara karşı çarpışan Somali Mehdisi Muhammed b. Abdullah Hasan (ö.1920), Trablusgarp'ta es-Seyyid Muhammed es-Senûsî (ö.1902), Amerikalı zenci Müslümanların lideri Elijah Muhammed (ö.1975) bulunmaktadır. Osmanlı toplumunda çeşitli zamanlarda mehdilik iddiasıyla ortaya çıkan kimseler de olmuştur.[870]

19. yüzyılın ikinci yarısında artık sömürgeciliğin son aşamalarına gelinmişti. Sömürgeci güçler Müslüman toplumları teker teker ele geçirmeye başlamış, Osmanlı topraklarını parçalamaya girişmişlerdi. Osmanlı Devleti iktisadi, askeri ve siyasi bakımdan sıkıntılar yaşamaktaydı. Bu dönemde iktidara gelen II. Abdülhamid, İslam toplumlarını Halifelik kurumunun çatısı altında bir arada tutma gayretine girişti. İktidara geldikten sonra İslâm Birliği (İttihâd-ı İslâm) düşüncesi ile bütün İslam toplumlarını birlik içinde hareket ettirmeye çalıştı. Bu girişim sömürgeci güçleri ve özellikle İngiltere'yi tedirgin etmişti. En kalabalık Müslüman nüfus İngiliz sömürgelerinde yaşamaktaydı. Bunlar arasında Hindistan, İngiltere'nin en fazla önem verdiği sömürgesi olup buradaki Müslümanların Halife'nin sözü ile ayaklanması, korkulu günler geçirmesine sebep olmaktaydı.

İngiltere, vakit kaybetmeden girişimlerde bulunarak halifeliğin ve Türklerin itibarını zedelemeye, Halife ve Türkler ile ümmet arasına fitne sokmak için çalışmaya başladı. Bunun için en uygun alet, mehdilik ve sahte mehdilerdi. Halife'ye karşı mehdi mücadelesi veya mehdi olarak ortaya çıkan kişiler üzerinden ümmetin gözünde Halife'nin itibarını zedelemek siyaseti uygulandı. Hindistan'da Mirza Gulam Ahmed Kadıyanî mehdi (peygamber) olarak ortaya çıkarıldı ve söylemleri ile Halife'yi kötülerken İngiliz çıkarlarını savundu.[871] Arabistan'daki Vehhâbîler aracılığı ile Halifeliğin Arapların hakkı olduğu, Türklerin halifeliği temsil edemeyeceği yüksek sesle telaffuz edilmeye başlandı. Bu gelişmeler olurken Sudan'da Muhammed Ahmed, kendisinin beklenen mehdi olduğunu ilan etti (1881).

[870] BOA. *MD*. 42. 883.
[871] Hadiye Ünsal, *Mevlana Muhammed Ali'nin "The Holy Qur'an" Adlı Meal-Tefsiri Üzerine Bir İnceleme*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi, Adana, 2010, s. 11.

İslam Birliği ve Halifelik makamına karşı olduğu görülen bu hareketlerin yoğunlaştığı her bölgede ortak özellikler öne çıkmaktaydı. Hindistan'daki hareketler, heteredoks ağırlıklı olup mehdi, peygamber, müceddid söylemlerine sahipti. Hicaz'da selefî (Vehhâbî) düşüncesi bağlamında Ortodoks ağırlıklı ve halifeliğin; Arapların hakkı olduğu şeklinde tezahür etti. Mısır'da entelektüel ve milliyetçi boyutta söylem gelişti. Sudan'da olaylar dini ve mehdi inancı çerçevesinde Ortodoks bir seyir aldı. İstanbul'da ise siyasi ve laik bir yol izledi. Zikredilen bu bölgelerin bir başka ortak özelliği ise hepsinde İngilizlerin bir şekilde etkin oldukları ve dini, siyasi ve iktisadi menfaatlerinin bulunmasıdır.

Sudan'daki Mehdi Hareketi, Halife'nin 'İslam Birliği' fikrine karşı geliştirilen bir girişim olup köleliğin yasaklanması, bu girişimin katalizörü olarak halkın, Muhammed Ahmed'in peşinden gitmesinin maddi temelini oluşturdu. Muhammed Ahmed'in kendi kendini mehdi ilan ederek ortaya çıkmasındaki görünür amaç İngiliz (Hıristiyan) tasallutuna karşı Sudan'ı (Müslümanları) korumak ve yozlaşmış olan Halife'nin müdahale etmediğini iddia ettiği dini yaşantıyı düzeltmekti. İslam âleminde bid'atların yaygınlaştığı, ibadetlerin yerine getirilmediği, ayetlerin önemsenmediği, dünyevi ve batılı kanunların şeriatın yerini aldığı ve buna ümmetin başı olan Halife'nin ses çıkarmadığı, göz yumduğu ifade edilmişti. Bu bağlamda Halife'nin artık Müslümanları ve İslâmiyet'i temsil etmediğini (edemediğini) iddia ederek Asr-ı Saâdet dönemi Müslümanlığının yeniden tesis edilmesi için mücadeleye başladığını beyan etti. Sudan'da önemli bir kurum olan ve siyasi, iktisadi, sosyal, dini, tarihi, geleneksel altyapısı bulunan köleliğin Batılıların (Hıristiyanların) kanunları ile yasaklanması ve bunu Halife'nin uyguluyor olması yozlaştığının kanıtı olarak sunuldu. Köle yasağından muzdarip olan Sudan halkı da bu yasaktan dolayı uğradıkları maddi kaybın telafi edileceği, köle ticaretinin yeniden başlayabileceği umuduyla Mehdi'nin zuhur ettiği, Halife'nin hükmünün kalmadığına inandılar veya inandırıldılar veyahut da inanmaya mecbur bırakıldılar.

Muhammed Ahmed, söylemleri ve girişimleri ile Halife-Sultan'ın Müslümanlar üzerindeki dini ve siyasi etkisini azaltarak İslam Ümmeti'nin tek ve güçlü bir kuvvet olarak Avrupalı sömürgeci devletlere karşı direnç gösterilmesinin önüne geçti. Cemaleddin Afgani ve Muhammed Abduh gibi İngiliz güdümündeki âlimler dini veya milliyetçi sebepleri öne sürerek Muhammed Ahmed'i desteklemişlerdi. Mısır'da Urabi Paşa önderliğinde milliyetçi söylem yükselirken Sudan'da Muhammed Ahmed liderliğinde dini söylem gelişmiş, her iki isyan da İngilizlere karşı olmasına rağmen sonuçları itibariyle Mısır ve Sudan'daki Osmanlı

hâkimiyetini hedef almıştı. Her iki gelişmenin de Süveyş Kanalı'nın açılması ve II. Abdülhamid'in tahta geçmesinden sonra meydana gelmiş olması dikkat çekici bir durumdur.

Osmanlı toprağı olan Sudan'ın Mısır eyaletinden ayrılarak bağımsız bir yönetime sahip olması için İngilizler gizli bir girişim başlattı.[872] Adım adım yapılan çalışmalar sonucu Sudan, Mısır idaresine karşı isyan etmeye mecbur bırakıldı. Muhammed Ahmed önderliğinde isyan edince de isyancılarla mücadelede başarısız olunduğu, askeri harekât için kaynak olmadığı gerekçesi ile İngilizler tarafından tek çıkar yol olarak Hartum'un tahliyesi gündeme getirildi. Bu suretle Sudan'daki Osmanlı-Mısır varlığı bitirilmek istenmiş, bu planın gerçekleştirilmesi için de Hartum'un tahliyesinden başka hiçbir çözüm önerisi kabul edilmemiş, bütün itirazlara ve uygun olmayacağına dair görüşlere rağmen İngiliz Gordon bu iş için görevlendirilmişti.[873] Gordon'un verilen emre uymaması İngiliz hükümetinin gizli planını ortadan kaldırmamış, Hartum'un düşmesinden sonra Sudan'ın Ensar birliklerinin eline geçmesi ile Mehdi'nin itibarı beklenenden daha fazla artmış, planlandığı gibi de Osmanlı hâkimiyeti bu topraklarda bitirilmiş oldu. Bu bağlamda 1898 işgalinden sonra Sudan'a İngiliz emperyalizmi girdiğinde buralardaki Osmanlı hükümranlığı görmezden gelindi. İngiltere, Sudan'ın işgalini meşrulaştırmak için de bu toprakları Avrupalı devletler tarafından henüz işgal edilmemiş diğer Afrika memleketleri statüsünde değerlendirerek *terra nullius* (sahipsiz toprak) olarak ilan etti.[874]

İngilizler, isyanın başarıya ulaşması için Mehdi'ye gizli veya açıktan destek verdiler. Kendi adamları olan Gordon'a sınırsız yetki tanınırken Mısırlı idareci olan Rauf Paşa'nın yetkileri sınırlandırılmış, başarısız olması için şartlar hazırlanmıştı. İsyanı bastırmak için almaya çalıştığı önlemler engellenmiş, buna rağmen başarılı olacağı anlaşılınca aceleyle Kahire'ye geri çağrılmıştı.

> *Hıdiv İsmail'in Haziran 1879'da görevinden alınmasından sonra Hıdiv olarak Avrupalı büyük güçlerin kuklası olan oğlu Tevfik getirilmişti… Sudan'da her alanda reformlar yapmaya çalışan ve geniş iktisadi ve siyasi yetkilere sahip enerjik, girişimci ve otoriter Albay Charles Gordon'un Ocak 1880 tarihinde istifasından sonra yerine ılımlı, yumuşak bir yönetim anlayışı olan ve siyasi ortamın krize dönüşmekte olduğu Kahire'deki idareciler tarafından yetkileri oldukça daraltılmış bulunan Muhammed Rauf Paşa*

[872] BOA. Y. EE. 118. 117. (24 Mart 1886).
[873] Mohamed Nour, *a.g.t.*, s. 134.
[874] Aimee M. Genell, *Empire by Law: Ottoman Sovereignty and the British Occupation of Egypt, 1882-1923*, Unpublished Dissertation of Doctorate, Columbia University, 2013, s. 16.

atanmıştı… Mısır'daki siyasi ortam ve Sudan'daki idari değişiklik Mehdi isyanının patlamasında etkili olmuştu.[875]

Burada açıkça ifade edildiği üzere Kahire'de Hıdiv üzerinde ağır bir baskı vardı ve karar verme konumunda hem Düyûn-u Umûmiye İdâresi hem de işgal sebebiyle ağırlıklı olarak İngiliz hâkimiyeti bulunmaktaydı. İngilizler, Mehdi'nin önünü açmak için Sudan'da gerekli ve yeterli tedbir almamış, aldırmamıştı.

Düyûn-u Umûmiye İdâresi Hıdiv İsmail'in gerçekleştirdiği büyük ve geri dönüşü uzun vadeye yayılan projeler ile Etiyopya ve Güney Sudan seferleri sonucu Mısır maliyesinin iflası sonucunda kuruldu. Bu uygulama sadece maliye üzerinde etkileri olmamış Mısır'ın içişleri ile siyasi düzenine de ağır etkileri olmuştu.[876] Bir İngiliz ile bir Fransız, kurulan kontrol mekanizmasının başına getirilerek Mısır maliyesini idare etmeye başladılar. Ağır Etiyopya yenilgisi ve Düyûn-u Umûmiye İdaresi'nin kurulması ile Hıdiv İsmail'in itibarı sarsıldı, ordudaki alt düzey subayların üstlerine karşı saygı ve itaati kalmadı, orduda huzursuzluk başgösterdi.[877] Borç batağındaki Hıdiv İsmail, yeni krediler bulabilmek için hükümet üyeleri ve üst düzey memurlukların yabancıların istek ve onayı ile oluşturulmasına göz yumdu.[878] Yabancıların vali ve yüksek memur olarak atanmasının sebeplerinden biri de yerli idarecilerin (Sudanlı veya Mısırlı) köle ticareti ile mücadele etmemesi, göz yumması veya desteklemesi ve hatta rüşvet alması ya da elde edilen gelirden pay almasıydı.[879] İngiliz Hükümeti köle ticareti ile yeterli mücadele edilmediği bahanesi ile kredi verilmesini engelliyordu. Bu gelişmelerin yansıması olarak Gordon Paşa, Sudan'a genel-vali olarak atandı.

Gordon Paşa'nın girişimleri sonucu 4 Ağustos 1877 tarihinde İngiltere ile Mısır arasında İskenderiye'de köle ticaretinin yasaklanmasına dair imzalanan anlaşma (Anglo-Egyptian Slave Trade Convention) bu dönemdeki gelişmelerin sonuçlarından bir başkasıdır. Yedi maddelik bu anlaşma ile Sudan'ın; Afrika'nın köle ticaret merkezlerinden biri olmaktan çıkarılması amaçlanmış ve köle ticareti ile uğraşan ya da bir biçimde bu ticarete dâhil olanlara yönelik cezai yaptırımlar maddeler halinde karara bağlanmıştı. Bu anlaşma ile 1880 yılına kadar Sudan'da köle alım-satımı yasaklandı.[880] Sudan'ın sosyal, siyasal, dini, askeri ve iktisadi hayatına derin etkileri olan köle ticaretinin yasaklanmasına karşı oluşan itirazlar sebebiyle

[875] Moore-Harell, "The Turco-Egyptian", s. 19.
[876] İbrahim & el-Cemel, *a.g.e*., s. 237-240.
[877] Wilfrid Scawen Blunt, *Secret History of the English Occupation of Egypt*, Alfred A. Knopf, New York, 1922, s. 98.
[878] Holt, *Sudan from the Funj*, s. 69.
[879] Moorehead, *a.g.e.*, s. 187-188.
[880] Holt, *Sudan from the Funj*, s. 71.

1878 yılında önce Bahrü'l-Gazel'de başlayan, daha sonra Dârfûr ve Kordofan'a yayılan isyanlar karşısında Gordon ile Bahrü'l-Gazel'de Gessi ve Dârfûr'da Messedaglia zor durumda kalmış ve isyanlar kanlı bir şekilde bastırılmasına rağmen tepkiler durmamış, ötelenmişti.[881] Sudan'daki üst düzey görevlere getirilen Avrupalı görevlilerin sert uygulamaları toplumun gerilmesine sebep olmaya devam etti.

Muhammed Ahmed'in karşı olduğu ve mücadele edeceğini söylediği olumsuzlukların çoğu Hıdiv İsmail zamanında Sudan'da valilik görevlerine getirilen gayrimüslim yöneticilerin uygulamalarıydı. Gordon ve Avrupalı diğer yöneticilerin birkaç yıllık idarecilikleri sonucunda köle ticareti ile mücadele adı altında Sudan ekonomisi alt-üst olmuş, toplumun refah ve kazancı bitmiş, yerine yenisi konulmadığından ahali fakirleşmişti. Bunun yanında aynı yöneticiler halka ağır vergiler getirerek toplumu bunaltmıştı. Halkın tepkisi Avrupalı yöneticiler gittiği için bu yöneticileri getiren Hıdiv'e karşı oldu. Ancak Hıdiv de Halife-Sultan'a bağlı olduğundan tepkilerin muhatabı doğrudan İstanbul'a yöneldi (veya yöneltildi). Mısır'daki siyasi ve iktisadi çalkantıların yanı sıra İngiliz işgali, Sudan'ın ihmal edilmesine sebebiyet verdi. Boşluğa düşen halk Muhammed Ahmed'in kurtarıcı olarak görülmesi (veya gösterilmesi) ile isyan etti veya ettirildi.

Türk lafzı, Sudan'da; Sudanlı olmayan bütün yabancılar (Mısırlı, İngiliz, Avrupalı, Hıristiyan ve sözcüğün temel anlamıyla Türkler) için kullanılan bir kelimedir. Sudan'a Mehmed Ali Paşa zamanında gelenler Türk idaresi olarak geldiğinden bu grup hangi etnik kökene sahip olursa olsun Türk olarak vasıflandırıldı. İçlerinde Osmanlı coğrafyasından bütün unsurlar bulunmasına rağmen egemenliği elinde bulunduran Türkler olduğu için bu yaygın bir kullanıma dönüştü. Günümüzde bile Sudan'daki halk arasında bilinmeyen, tanınmayan yerler için 'yabancı toprak' manasına *'Bilâdu't-Turuk'* tabiri kullanılırken bazı bölgelerdeki halk arasındaki konuşmalarda söylenilen sözler anlaşılmayınca yabancı söz manasına *'Kelâmu't-Turuk'* yani 'Türk sözü' denilmektedir.[882]

Hıdiv İsmail, içinde bulunduğu borç batağından dolayı yeni krediler alabilmek için başta İngilizler olmak üzere Avrupalıları Sudan'da üst makamlara yönetici olarak atayınca bu yöneticiler de Türk (yabancı) olarak sınıflandırıldı. Böylece Sudanlıların zihin dünyasında Hıristiyan Avrupalılar da 'Türk' olarak vasıflandırılmış oldu. Bu bağlamda dini hiçbir anlam

[881] Bilgenoğlu, *İngiliz Sömürgeciliğinin*, s. 267-269.
[882] Mohamed Nour, *a.g.t.*, s. 213.

içermeyen Türk kelimesi Sudan'da ötekileştirmenin aracı olarak kullanılmakta olup Sudan'a veya Sudanlılara ait olmadığı kabul edilen her şey için kullanılmaktadır.

Türk, Mısır veya Sudanlı yöneticiler toplumun hassasiyetlerini göz önünde bulundurarak sosyal ve iktisadi sebeplerden köle ticareti ve tüccarlarına karşı yasalara rağmen sert ve ağır müdahalelerde bulunmuyordu. Ancak Mısır, borç batağındaydı ve Avrupalı devletler Hıdiv İsmail'e yeni krediler vermek için reformlar yapmasını ve köle ticareti ile mücadele etmesini şart koşmuştu. Müslüman idarecilerin köle ticaretine karşı ılımlı muameleleri sebebiyle sıkışık durumdaki Hıdiv istemeyerek de olsa yabancı yöneticilerin Paşa unvanı verilerek Sudan'a atanmasına onay vermek zorunda kaldı. Bu yöneticilerin aynı zamanda Hıristiyan olmaları yani Müslüman bir topluma gayrimüslimlerin idareci yapılmaları ve bu atamalara Halife'nin de müsaade etmesi tepkiye yol açtı. Bu uygulama şer'i kanunlara göre caiz değildi. Buna karşılık İslâmiyet'in cevaz verdiği kölelik gibi bir müesseseyi ve köle alışverişi gibi meşru bir ticareti Hıristiyan anlayışına göre yasaklamak şeriata aykırıydı ve Kur'an'ın bazı ayetlerinin iptali manasına geliyordu. Batı kaynaklı fikirler olan çağdaşlaşma, insan hakları, liberalizm veya hümanizm; doğu toplumlarında henüz fazla bir itibar görmediğinden dinen caiz olan iktisadi bir faaliyetin yasaklanması olarak görüldü (veya gösterilmek istendi). Bu durum Sudan halkının algı dünyasında caiz olanın yasaklanması, yasak olanın cevaz bulması olarak değerlendirildi. Şer'i kanunların bu şekilde ters-düz edildiği bir ortamda iktisadi çıkarlarına zarar verildiğinden isyan etme noktasına gelen halk, Muhammed Ahmed tarafından istismar edildi. Halkın iktisadi çıkarı ile kendisinin iktidar hırsı din kisvesi altında elde edilmeye çalışıldı. Şer'i kanunların bu şekilde değiştirilmesine müsaade etmekle suçlanan Halife de kâfirlikle itham edildi.

Köle ticareti yasağı ve Hıristiyan idareciler algısı üzerinden oluşturulan tüccarların maddi talepleri ile Muhammed Ahmed'in dini ve siyasi emelleri köle ticareti üzerinden işbirliğine dönüştü. Mehdi tarafından dillendirilen *'kâfir Türkler'* tabiri esas olarak bu iki noktadan çıkmış ve isyanın temelini oluşturmuştu. *"Hıristiyanlık, İslâmiyet'i tahrip etmek için köleliğin kaldırılmasını hedefliyor"* söylemi dilden dile yayılmaya başlandı.[883] el-Ubeyd'in ele geçirilmesinden sonra idareleri altındaki şehirlerde kâfirlikle itham ettiklerinden dolayı Cuma hutbelerinin Halife-Sultan adına okunmasını (dini görüntü altında siyasi niyetlerle) yasaklamışlardı.[884] Esas itibari ile sorun İngiliz işgali ve Hıristiyan yöneticilerin şer'i kanunlara aykırı uygulamaları yani İngiliz emperyalizmi iken Mehdi, söylemlerine meşruiyet

[883] Warburg, "European Travellers", s. 60.
[884] PP. Egypt No:13 (1883), Article 38, Ek., s. 54.

kazandırmak için manayı genişleterek bütün yabancıları hedefine koydu.[885] Bununla birlikte Mehdi olarak zuhur etme iddiasından dolayı artık tarikat ve şeyhlerin hükmü kalmadığı gibi bozulmuş olduğunu iddia ettiği Halifeliğin de geçerliliğini yitirdiğini, bu sebeple Halifeliği de mücadele edilmesi gereken bir kurum olarak değerlendirerek tam da İngiliz çıkarlarına hizmet edecek tarzda hareket etmişti.

Sudan'daki şeyhlerin çoğunluğu ilk başlarda Muhammed Ahmed'i sahtekârlıkla suçlamış, destek olmamış, ancak daha sonra destek vermeye başlamışlardı. Hükümetten herhangi bir menfaatlerinin bulunmaması bir yana Muhammed Ahmed'in 'Artık Mehdi geldi, tarikat ve şeyhlere gerek kalmadı' söylemi ile kendilerine karşı da harekete geçilmeye başlanılacak olması bunda etkili oldu. İkincisi, Muhammed Ahmed'in başarılı olması durumunda bu başarıda kendilerinin de katkısı olacağı, maddi kazancın yanında din temelli bir devlette (kendileri de bu yapının parçası olarak pay alacaklarından dolayı) daha kazançlı çıkacaklarını hesap ederek onun tarafına (Şeyken Savaşından sonra-1883) geçmekte sıkıntı çekmediler.[886] Tarikat şeyhlerinin destek vermelerinin üçüncü sebebi de mektepli/alaylı çekişmesiydi. Mısır Hükümeti tarikatlarda yetişen alaylı şeyhlerin etkisini sınırlandırmak için medrese eğitimi almış din adamları yetiştirmekteydi. Sudanlı gençler, Kahire'deki el-Ezher'de dini ilimler alanında eğitim alıp tekrar Sudan'a dönmüş ve Hartum ve eyaletlerdeki mahkemelerde kadı, camilerde vaiz ve din dersleri veren hocalar olarak istihdam edilmişti. Uygulanan bu siyaset sonucu Mısır Hükümeti'ne ve yetiştirilen bu ulemaya karşı uzun süredir şeyhler tepki göstermekteydi.[887]

Mehdi ile alakalı olarak bazı görüşler sunulmaktadır. Sudan'daki genel milliyetçi görüşe göre bu hareket bütün yabancılara karşı yapılmış istiklal mücadelesidir. Hıdiv İsmail zamanında Avrupa'nın önce teknik daha sonra da idari gelişmişliğinden yararlanmak için yabancılardan yararlanma gayreti ilerleyen zamanda borç batağından dolayı (Düyûn-u Umûmiye İdâresi'nin kurulmuş olması ve yeni borçlar alabilmek için) taviz olarak Avrupalı memurlar devlet kademelerinde görevlendirildi. Bu yöneticilerin köle yasağı üzerindeki ısrarı Sudan'da tepkiye yol açmış ve yabancı düşmanlığı gelişmişti. Yabancılar Mısır (Sudan) ve İslâmiyet'ten çok Avrupa ve Hıristiyanlığa hizmet etmekle suçlandılar. Mehdi, Sudan'ı yabancılardan ve Hıristiyan sömürgecilerin tasallutundan kurtarmak istediğini ilan ederek

[885] Mehdi Hareketi'nin İngiliz Emperyalizmi'ne karşı geliştiğine dair geniş bilgi için bakınız: Darly W. Morrell, *An Institutional Analysis of General Sir Charles Gordon's Counter-Insurgency Campaign in the Sudan*, Unpublished Master Thesis for Defence Studies, Canadian Forces College, Canada, 2012.
[886] Jackson, *Osman Digna*, s. 16.
[887] Warburg, "Religious Policy", s. 90.

halkın desteğini talep etti.[888] Sudanlıların Sudan'da söz sahibi olabileceğini göstermesinin yanısıra Sudan'da milli bir iktidar dönemini de gerçekleştirmiştir. Bu sebeple kendisine *Ebû'l-İstiklâl* yani *Bağımsızlığın Babası* denilmiştir. Bu görüşü savunanlara göre Muhammed Ahmed, İslami bir ideoloji ile Sudan'daki kabileleri birleştirmiş, milliyetçi bir lider olarak yabancıları ülkeden çıkarıp milli bir devlet kurmak istemişti.[889] Bu değerlendirme, kısmen doğru olmakla birlikte esas itibari ile eksiktir. Mehdi veya Mehdilik makamı evrensel bir söylem ile bütün Müslümanları ilgilendiren veya Müslümanların bütününe hitap eden bir makamdır ki Muhammed Ahmed de bunu savunmuştur. Muhammed Ahmed'in başlattığı hareketi Sudan ile sınırlandırmak daha sonraki tarihçi ve siyasetçilerin milliyetçi saiklerle yaptıkları zorlama bir tanımlamadır.[890] Ayrıca bu görüş onun hareketini başlatma nedenlerini irdelemekten ziyade isyanın sonuçlarının değerlendirilmesidir.[891] Bu bağlamda Mehdi'nin; bağımsızlığı getiren kişi olarak tanımlanması daha ileriki aşamalarda ulusal kahraman veya devlet kurucusu (Bânî'd devle) arayışının sonucudur.

Sudan, Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı aldığı tarihten çok kısa bir süre önce Func Sultanlığı adı altında siyasi bir teşekküle sahip olmuştu. Bu siyasi yapı, kabilelerin federasyon şeklinde birlikteliklerinden oluşmuş ve o dönemde de yaygın olan köle ticaretinin güney-kuzey ve batı-doğu rotasındaki hareketliliğini güvenceye almak için kurulmuştu. Ancak tam bir siyasi birliği ifade etmemekte, maddi çıkarlar doğrultusunda şekillenen ve birbirlerine zayıf şekilde bağlı bir oluşumdu. Sudan, bölünme öncesi modern Sudan'ın sınırlarına sahip ve devlet teşekkülünün yerleştiği gerçek siyasi yapıya Türk-Mısır yönetimi zamanında kavuştu. Bu dönemde kurumsal idari yapı, merkezi yönetim şeklinde uygulandı. İngiliz işgal dönemi veya Ortak Yönetim süresince âdemimerkeziyetçi idari yapıya tekrar dönülmüş, kabile organizasyonları öne çıkarılmış, kabile yapıları güçlendirilmiş, kabile asabiyeti yaygınlaştırılmıştı. Bu da Sudan'ın güçlü idari yapı kurmasını engellemiş, günümüzde karşılaşılan idari sorunların temelini oluşturmuştu.

Yukarıda ifade edildiği üzere Sudan toplumu bir bütün haline, ulus şekline Türk döneminde kavuştu. Muhammed Ahmed'in Sudan toplumunu bir araya getirdiğinden söz

[888] Hassan Ahmed Ibrahim, "The Egyptian Empire 1805-1885", *The Cambridge History of Egypt*, Vol.2, Modern Egypt from 1517 to the End of the Twetieth Century, Ed. M. W. Daly, Cambridge U. Press, 1998, s. 216.
[889] Holt & Daly, *a.g.e.*, s. 87; Holt, *Sudan from the Funj*, s. 79.
[890] "Muhammed Ahmed, Sudan'daki farklı kabileleri ortak bir milli gaye ve kimlik için bir araya toplamıştır". Detaylı bilgi için bakınız: Mohamed Omer Beshir, *Revolution and Nationalism in the Sudan*, London, 1974, s. 15. Hasan Mekki ise Muhammed Ahmed'in çıkışını *"liberation theology"* terimini kullanarak açıklamaktadır. Buna göre Türk-Mısır yönetimindeki aksaklıklara ve yönetime yardım eden Hıristiyan idarecilere Müslüman âlimlerin ve şeyhlerin karşı durmamalarından dolayı Muhammed Ahmed dini referans ile ülkeyi bağımsızlaştırmaya çalışmıştı. Mohammed Ahmed, *a.g.e.,* s. 28-29.
[891] Holt & Daly, *a.g.e.*, s. 87.

edilemez. O'nun yaptığı bir araya getirilmiş bir topluluğu harekete geçirmekti. O güne kadar millet olarak Sudan halkı bir araya gelerek birlikte hareket edememişti. Ancak burada dikkat edilmesi gereken husus; toplumun, 'Mehdi' inancı veya 'ulus bilinci' ile hareket etmediği gerçeğidir. Toplumun amacı 'köle ticaretinin yasaklanmasından' dolayı uğradığı mali kaybın telafisi ve bu ticaretin yeniden devam ettirilmesi için maddi şartlarının oluşturulma deneyimidir.

Gayrimemnunların oluşturduğu hiçbir birliktelikten veya ortak hareketten olumlu bir sonuç çıkmamıştır. Bu oluşumlarda; kargaşa, yıkım, kitlesel ölümler, entrika, iç savaş, karşılıklı güvensizlik öne çıkan olgulardır. Sudan'da da böyle olmuştur. Nüfusun dörtte üçü veya yüzde 75'e yakını on yedi yıllık fetret döneminde (Mehdi dönemi) erimiştir. Bu kayıpların ne kadarı düşman, hasım veya karşı taraf olarak tabir olunan kesim tarafından gerçekleştirildiği veya ne kadarının devlet yönetim tecrübesinden yoksun olanların iktidar mücadelesi, kişisel ego ve hırsın hakim olduğu kötü yönetimin sonucunda meydana geldiği bilinmemektedir. Bu kadar ağır nüfus kaybının müsebbibi olan idare nasıl vasıflandırılabilir? Milli ve bütüncül bir idareden söz edilebilir mi? Bu idare nasıl milli olabilir, toplumu; nasıl, bir arada tutabilir? Bu kadar büyük kayıpların meydana geldiği yerde, oligarşik, despotik yapının idareyi ve gelir kaynaklarını tekeline alması ve iktidarı kaybetme korkusu ile zulümlerin arttığı bir yerde *istiklal* mücadelesinin yapıldığından söz edilebilir mi?

Sudan'da köle ticaretinin sosyal, iktisadi, siyasi, dini ve geleneksel olarak birbirini etkileyen etkileşimleri vardı. Toplum, bu etkileşimin sosyal, geleneksel ve iktisadi tarafını temsil ederken Muhammed Ahmed, dini ve siyasi yanını oluşturmuştu. Bu olay köle ticareti etrafında şekillenmiş basit bir çıkar birlikteliğidir. Burada önemli bir soru gündeme gelmektedir. Köle ticaretinin yasaklanmasından dolayı iktisadi menfaatleri zarar gören geniş halk kitleleri eğer bu yasak olmasaydı Mehdi'yi ne kadar destekleyecekti? Sudan halkını toplu olarak harekete geçiren etken Muhammed Ahmed ve onun mehdilik iddiası veya karizmatik liderliği miydi yoksa köle ticaret yasağından dolayı halkın uğradığı kayıplar mıydı? Eğer köle ticareti yasaklanmamış ve halk iktisadi ve sosyal olarak kayba uğramamış olsaydı halkın ne kadarı sahip oldukları menfaatleri ve kazanımları tehlikeye atarak Muhammed Ahmed veya 'Mehdilik' iddiasının peşinden gidecekti. Tarikat liderlerinin ne kadarı onu destekleyecekti? Köle tüccarlarının ne kadarı maddi ve manevi destekte bulunacaktı? Yoksa karizmatik lider, bağımsızlığın babası, Mehdi sıfatlarının sahibi olan kişi, deli saçmalıklarını dillendiren bir 'meczup' a mı dönüşecekti? Zaten ilk ortaya çıktığında da bu şekilde vasıflandırılmıştı, ta ki köle tüccarı İlyas Paşa'nın desteğini alana kadar.

Muhammed Ahmed'in bağımsızlık mücadelesi verdiğine dair iddialarda bulunan çağdaşı olan bazı İslam âlimleri de vardı. Bunlardan en etkili ve gayretlisi olan ve Afgan Müslümanı olarak tanınan İngiliz güdümlü Cemaleddin Afgânî (1838-1897) ile müridi ve öğrencisi olan Mısır müftüsü Muhammed Abduh'du.[892] Gladstone'nun *"Sudan'ın bağımsız olmaya hakkı var"* söylemine uygun olarak İngiliz görüşlerini destekler nitelikte ve Halife-Sultan'ın makamı ile otoritesini zedeleyici çalışmalar içinde bulundular. Gladstone, kendi destekçileri ve diğer siyasilerin aksine köle emeği ile üretim yaptığından ve siyasi başarısını buradan elde ettiği servet ile gerçekleştirdiğinden köleliğe ılımlı yaklaşmış, hedef saptırarak baskı altındaki halkların sözde savunuculuğuna girişmişti.[893]

Gladstone, Liberal Parti'nin başkanı olarak kölelik karşıtı bir siyaset izlerken babasından miras kalan ve siyasi yükselişinde önemli etkisi olan Jameyka'daki (Batı İngiliz Hint Adaları) şeker kamışı çiftliklerinde hala köle kullanmaya devam ediyordu. Diğer ülkelerde (Mısır, Sudan ve Zengibar özelinde) köle ticaret ve istihdamı yasağını savunurken kendi şahsi çiftliklerinde köle kullanmaya devam etmesi İngiliz siyasetinde kendisine karşı ağır eleştirilerin yapılmasını da beraberinde getirmişti. Bu sebeple, iktisadi çıkarlarını göz önünde bulundurarak, kendisini destekleyen birçok taraftarına rağmen Afrika'daki kölelik karşıtı haçlı saldırılarına taraftarlık göstermedi. Baskı altındaki halkların özgürlüğü için ateşli vaatlerde bulunurken köleliğe karşı tutumu bunun tam tersi olmuştu.[894]

Bu dönemde İslam Birliği (Panislamizm) ikiye ayrılmıştı; bir tarafını doğal olarak Osmanlı Hilafeti oluştururken diğer tarafı liberal ve bağımsızlık taraftarı fikirler etrafında birleşen ve 'Arap kökenli Halife' fikrine sahip olanlar oluşturmaktaydı.[895] Bu grup Batı Medeniyeti'ne karşı Panislamizm düşüncesini savunmalarına rağmen bunu Halifelik çatısı altında olmayan, tam da İngilizlerin istediği şekilde bağımsız küçük İslam devletlerinin birlikteliği şeklinde tasarlanmış, milliyetçi fikir temelinde gerçekleştirmeye çalışıyordu. Halifeliğe ve Türklüğe (Osmanlıya) karşı Arap (Mısır ve Sudan) milliyetçiliğini destekleyerek Arapları isyan ettirmeye çalıştılar.[896] Bu süreçte İngilizler, Sünni din adamlarının yanı sıra

---

[892] el-Afgânî'nin Muhammed Ahmed el-Mehdi hakkındaki görüşleri için bakınız: Elie Kedourie, *Afgani and Abduh*, Frank Cass, London, 1966, s. 74-88; Nikki R. Keddie, *Sayyid Jamāl al-Dīn al-Afghānī*, Berkeley, 1972, s. 229-46; A. Albert Kudsi-Zadeh, "Islamic Reform in Egypt: Some Observations on the Role of Afgani", *Muslim World*, Vol.61, Isuue 1, Ocak 1971, s. 1-12; İsmail Işık, Tuğrul Yürük; "Bir Osmanlı Arşiv Belgesi Işığında Cemaleddin Afgani'de Mehdilik Anlayışı", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:17, No:1, (2012), s. 31-50.

[893] Roland Quinault, "Gladstone and Slavery", *The Historical Journal*, Vol. 52, No. 2 (Haziran 2009), s. 363.

[894] Quinault, a.g.m., s. 363-383.

[895] Blunt, *Secret History*, s. 89-90.

[896] Mısır'da "Mısır, Mısırlılarındır" sloganı etrafında halkı ayaklandırmaya çalıştılar.

Ağa Han gibi Şii (Heteredoks) unsurların yardımını almayı da ihmal etmediler. Hatta bütün bu tartışmalar ve mücadeleler olurken Sudan'ın uzak köşesinde şekillenen Muhammed Ahmed'in temsil ettiği Mehdi Hareketi'nin bu gelişmelerden ve İngiliz siyasetinden bağımsız olduğu düşünülemezdi.

Muhammed Abduh ve Urabi Paşa, birlikte hareket etmiş, hazırladıkları reform programında köleliğin kaldırılmasını da savunmuşlardı.[897] Buradaki iç içe geçmiş çelişkili dini, siyasi fikirler, ikilemler bulunmaktadır. Muhammed Abduh, Mısır'ın bağımsızlığını savunmuş ve Urabi Paşa'yı bu konuda desteklemişti. Aynı zamanda Sudan'da Muhammed Ahmed'e bağımsızlık mücadelesi verdiği gerekçesi ile desteğini esirgememişti. Urabi Paşa ise kendi destekçisi Muhammed Abduh'un desteklediği Muhammed Ahmed önderliğindeki Sudan İsyanı'nı bastırmak için Mısır'dan asker yolladı. Urabi Paşa'yı en fazla destekleyenler, Mısır elitleriydi ve onlar da köleliğin kaldırılmasına karşıydılar. Muhammed Ahmed İngilizlere ve Mısır'a karşı mücadele etmeye başlamış, köle ticaretini hem dini hem de iktisadi açıdan desteklemişti. Muhammed Ahmed'i bağımsızlık mücadelesi verdiği gerekçesi ile destekleyen Muhammed Abduh, Mısır Müftüsü olarak dinen caiz olan bir kurumu (köleliği) siyaseten kaldırmayı savunabilmişti. Ancak dinen caiz olan köleliği kaldırma girişiminde bulunan Osmanlı Sultanı ve Hıdiv'i kâfirlikle suçlayan Muhammed Ahmed, reform paketine köleliğin kaldırılmasını hedef olarak koyan, bunu savunan Mısır Müftüsü Abduh ve Urabi Paşa'ları kâfirlikle suçlamamıştı. Hatta Hartum'un düşmesinden sonra Gordon'u yakalayarak o sırada Seylan adasında sürgünde bulunan Urabi Paşa ile takas etmeyi düşünmüştü. Muhammed Ahmed, katı ve tavizsiz İslam'ı savunurken Muhammed Abduh liberal reformcu ve modernist olarak İslâmiyet'in yeniden yapılandırılması girişiminde bulunmaktayken nasıl oluyor da birbirlerini destekleyebiliyorlardı. Muhammed Ahmed, reformcu ve liberal düşüncelerle ve çağın getirdiği gelişmelere uygun olarak köle ticaretini yasaklama girişiminden dolayı Halife-Sultan'ı kâfirlikle itham ederken neden aynı suçlamayı Muhammed Abduh için kullanmamıştı. Bunun açıklaması güncel siyasi gelişmelerin dışından resmin bütününe baktığımızda bu siyasi aktörlerin hedefe giden yolda köleliği araç olarak kullandıkları, söylem olarak hitap ettikleri kesimlerin duymak istediklerini zikretmelerine rağmen eylem olarak İngiliz çıkarlarına hizmet edecek şekilde siyaset yapmış olmalarıdır.

Diğer bir görüşe göre Muhammed Ahmed asrının yenileştiricisidir yani "müceddid". İslâmiyet'i hurâfe, batıl inanç, bid'at veya yanlışlardan temizlemekle görevlendirilmiş bir dini

[897] Blunt, *Gordon at Khartoum*, s. 98-99.

kişilik olarak değerlendirilmektedir ki kendisi de birçok beyanatında bunu zikretmiştir.[898] Asr-ı Saadet dönemindeki İslam'ı yeniden tesis etmek için gönderildiği tezini hareketinin merkezine oturtarak Arabistan'daki Vehhabi hareketinin kurucusu Muhammed ibn Abdu'l-Vehhâb ile temelde benzer fikri düşünceyi savunmuştur.[899] Fakat kendini Mehdi ilan ederek daha ileri bir aşamayı temsil ettiği iddiasında bulundu. Fikirlerinin oluşmasında İbnü'l-Arabi'nin etkisi de hatırı sayılır derecededir ve söylemlerine (özellikle Mehdiyet konusu) fazlaca yansımıştır.[900]

Asr-ı Saâdet dönemi, İslami yaşayışın yeniden tesis edilmesine yönelik görüşleri, çevresindekiler tarafından tepkiyle karşılanıyordu. Sudan halkı özellikle Hanefî mezhebine göre nispeten mutedil olan Mâlikî mezhebine mensuptur. Dini kuralların esnek yaşandığı bir toplumda kesin ve katı kurallar koyması kendisine tepki duyulmasını beraberinde getirdi. Mehdiyet ve kendisinin Mehdi olduğuna dair görüşleri ve şeyhi Muhammed eş-Şerif'ten kendisine biat etmesini istemesi ve şeyhinin bunu kabul etmemesi aralarının açılmasına sebep oldu.[901] Bir anlatıma göre, Muhammed eş-Şerif'in oğullarından birinin sünnetinde (veya kızının düğününde), şeyhinin, Muhammed Ahmed'in şiddetle karşı çıktığı müzik ve raks etmeye izin vermesi aralarındaki fikir ayrılığını son noktaya taşımıştı.[902] Şeyhi ile şiddetli bir tartışmaya girmiş ve şeyhi tarafından "*Dongolevî insan görünümünde bir şeytandır*" tarzında aşağılanarak halkasından kovulmuştu.[903]

Mısır'ın 1798 yılında Napolyon tarafından işgali, Osmanlının Arap topraklarına karşı Hıristiyan-Batı dünyasının ilk tecavüzü olmasının yanında bu topraklara modern batı anlayış ve dünya görüşünün de girmesinin başlangıcını oluşturdu. Öncelikle teknik alanda daha sonra sosyal, iktisadi ve nihayet fikri alanda batının taklit edilmesi ve kurumlarının ithali Mehmed Ali Paşa tarafından başlatıldı, Hıdiv İsmail zamanında doruk noktasına çıktı. Mısır'daki bu gelişmeler, parçası olan Sudan'a çok geçmeden ulaştı.[904] Tarikat geleneğinin yaygın olduğu ve İslami yaşantının toplumun derinlerine nüfus ettiği Sudan'da batılı kurum ile idari ve hukuki düzenlemeler tarikat şeyh ve yöneticilerinin otoritelerini sarstığından huzursuzluklara sebebiyet veriyordu. Muhammed Ahmed bu modernleşme hareketlerine karşı İslâmiyet'i

[898] Ataöv , *a.g.e.,* s. 81.
[899] Holt & Daly, *a.g.e.,* s. 87.
[900] O'Fahey, "Askıya Alınmış", s. 104.
[901] Koçyiğit, *From Sufi*, s. 15.
[902] O'Fahey, "Askıya Alınmış", s. 101.
[903] Holt, *The Mahdist State*, s. 47-48.
[904] Mısır ve Sudan'a modernizmin girişi hakkında bakınız: İbrahim Hatiboğlu, *İslam'da Yenilenme Düşüncesi Açısından Modernistlerin Sünnet Anlayışı,* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 1996, s. 76-81.

savunan *Müceddid* veya *Mehdi* olarak ortaya çıkarak mücadelesini başlattı. Türk-Mısır yönetimi Muhammed Ahmed'i M*ütemehdi* (sahte mehdi) olarak tanımlamıştı. Daha sonra alınan bir kararla "*birçok fesadların hudusuna ba'is olan bir habisin müstahak olduğu şaki namıyla yâd edilmesi iktiza edeceğinden bundan böyle gerek her türlü muharreratta ve gerek Türkçe ve Arapça ve Fransızca gazetelerin cümlesinde merkumun şaki namıyla yad olunması"* kararlaştırıldı.[905]

Sudan'ın dindarlaşmasında ana etken tarikatlardı. Bu dönemde hemen herkes bir tarikata bağlıydı ve dini yaşam, tarikatlar eliyle yürütülüyordu. Mehdi; tarikatları ortadan kaldırarak Sudan halkını, ılımlı dindarlardan militan cihâdistler haline getirdi. Eğer beklenmedik şekilde erken bir dönemde ölmemiş olsaydı ilerleyen süreçte Sahra kabilelerini ılımlı dindarlar haline getirmeye çalışan Senûsîlerin de önünü kesecek veya onları da bozulmuş dini yapılar olarak ilan ederek müntesipleri olan Sahra halklarını militanlaştıracaktı. Muhammed Ahmed el-Mehdi, Senûsîlerin kurmuş olduğu yapıyı yıkmaya çalışacağından, tehlikeyi gören Senûsî liderliği kendisine fazla bir destek olmamış, itibar etmemişti.

Muhammed Ahmed'in şaşırtıcı bir şekilde insanları etkileme kabiliyeti bulunmaktaydı. Karizmasına ve iddia ettiği dini kimliğine güvenmenin yanında hareketlerini Asr-ı Saâdet merkezli inşa etmeye çalıştı. Başlattığı hareketi çeşitli kaynaklarda *Mehdi, Ensâr* veya *Derviş* hareketi olarak isimlendirildi. Hareketini İslâmiyet'in ilk yıllarındaki Medine dönemine benzettiğinden, etrafındaki insanlara (Hz. Muhammed'in (S.A.S) çevresindekilere benzettiğinden) *Ensar* veya *Muhâcir* denildi.[906]

Henüz Ebâ adasındayken kendine dört halife belirledi. Güney Dârfûr'da bulunan ve köle ticareti ile meşgul olan Bekkârelerden Abdullah et-Teâyişî (Halife Sıddık); dindar kişiliği ile Halife Abdullah döneminin en etkili emirlerinden biri olacak olan Degâyim kabilesinden Ali ved Muhammed Hillû (Halife Faruk); Muhammed Ahmed'in genç bir akrabası olan Muhammed Şerif ibn Hamid (Halife el-Kerrar); dördüncü olarak da Trablusgarp ve Dârfûr'da etkili olan Senûsî tarikatının başı Muhammed el-Mehdi es-Senûsî'dir (Halife Osman). Ancak Muhammed el-Mehdi es-Senûsî; halifelik teklifini ve destek vermeyi kabul etmediği ve Muhammed Ahmed'den uzak durduğu için verilen bu makam boş kalmıştı.[907] Halifelerin içinde en etkili ve her türlü idari ve siyasi sorunlarda baş danışmanı ve aynı zamanda Muhammed Ahmed'in damadı olan Abdullah idi. Halife Abdullah'ın mevkii, diğer

[905] BOA. İ. MTZ (05). 23. 1115-2. (28 Kasım 1883).
[906] Ataöv, *a.g.e.*, s. 81; Wingate, *a.g.e.*, s. 33-36, 48.
[907] Trimingham, *a.g.e.*, s. 154.

halifelerden daha üstündü ve Bekkârelerden oluşan ordusunu kendisine verilen siyah sancak altında toplamıştı. Halife Muhammed Şerif ibn Hamid, Mehdi'nin akrabası olup onun gibi Dongola kökenliydi ve ana Nil Nehri kenarlarındaki kabilelerden oluşan ordusunu kırmızı sancak altında toplamıştı. Halife Ali ibn Muhammed Hillû, Cezire bölgesinin alt taraflarındaki kabilesinden oluşturduğu küçük ordusunu yeşil bayrak altında toplamıştı.[908]

19.yüzyılın ikinci yarısında Sudan'daki âlimler arasında (Sudan dolaylarında) Mehdi'nin zuhur edeceğine dair beklenti yaygındı. Hatta bununla ilgili olarak Abdullah et-Teâyişî beklentilerini etrafındakiler ile paylaşıyordu. 1873 yılında Zübeyir Paşa'ya mektup yazarak bu sıfatla hitap etmiş ve kendisinin beklenen Mehdi olduğunu ifade etmişti. Ancak Paşa bunun tehlikesini görerek Mehdiliği reddetmiş, Sudan tarihine köle tüccarı Zübeyir Paşa olarak geçmeyi tercih etmişti.[909] Bu olay çevresindekiler tarafından Abdullah et-Teâyişî'nin Sudan'a Mehdi aradığı şeklinde yorumlanmıştı. 1879 yılında Abdullah et-Teâyişî'nin, Muhammed Ahmed'in yanına gelerek destek vermesi başta şeyhi Muhammed eş-Şerif olmak üzere Dongolalı âlimlerin (şeyhlerin) fikirlerinde ona karşı yumuşamaya sebep oldu.[910] Ancak kendisi Denâkil kökenli (Araplaş-tırıl-mış Nûbeli) olmasına rağmen beklediği esas destek Dongola ve Nûbe taraflarından yani Kuzey Sudan'dan değil özellikle güney-batı taraflarındaki (Berberi-Arap) Bekkâreler ile Doğu Sudan, Kızıldeniz tepelerindeki (Hamitik) Beca ve Hedenduve kabileleri ile Nil'in doğusundaki (Arap) Ca'li kabilesinden gelmişti.[911] Bununla birlikte köle ticareti ile uğraşan Denâkil tüccarların desteğini kölelik söylemlerinden dolayı alabilmişti.

Kölelik veya köle ticareti Muhammed Ahmed'in izlediği siyasette amaç değil hedefe giden yolda dini ve siyasi olarak kullanılan bir araçtı. Mehdiliğini ilan etmeden Kordofan'ın başkenti ve önemli bir köle ticaret merkezi olup kervan yolu üzerinde bulunan el-Ubeyd'e iki kez giderek oradaki durumu müşahede etmiş, halkın ve eşrafın köle ticaretinin yasaklanmasından dolayı yönetime karşı olan tepki ve şikâyetlerini dinlemişti.[912] Bu ziyaretlerinde Cuvam'a bölgesinden gelerek buraya yerleşmiş olan din adamı el-Menne İsmail, hükümete muhalif Hamarlı Mekki İbrahim, köle tüccarı İlyas Paşa gibi halkı harekete geçirmeye muktedir kişiler ile temasa geçti.[913] Köle ticaretinin dinen meşru ve caiz olduğunu, Hıristiyan yöneticilerin baskıları ile bunun kaldırılamayacağını ifade etmesi köle tüccarlarının

[908] Holt & Daly, *a.g.e.*, s. 96.
[909] Holt, *Sudan from the Funj*, s. 79.
[910] Holt & Daly, *a.g.e.*, s. 87.
[911] A. H. Keane, *Ethnology of Egyptian Sudan*, Edward Stanford, London, 1884, s. 13-14.
[912] Holt & Daly, *a.g.e.*, s. 87.
[913] Clark, *a.g.e.*, s. 7.

Hükümet'e karşı isyan için aradığı fırsatı onlara vermiş oldu. Fakir bir tarikat lideri olan Muhammed Ahmed'in zengin köle tüccarları tarafından mali ve siyasi açıdan desteklenmesi her iki tarafın birbirlerine olan ihtiyacının sonucuydu. Ekim 1880 (Recep 1298) tarihinde Muhammed Ahmed kendini *Mehdi* ilan ederek isyanı başlatmış, Sudan geneline Mehdi olduğunu bildiren davet mektupları göndererek kendisine biat edilmesini istemişti.[914] Bu, İslam tarihi boyunca görülmemiş bir şey değildi. İslam coğrafyasının herhangi bir yerinde insanların dini hassasiyetlerini kullanıp onları coşturan birileri hep çıkmıştır.

Osmanlı idarecilerine göre bu hareket, İngilizlerin tertibi olup, Osmanlı Hilafeti'ni zayıflatmak ve bunun sonucunda alternatif oluşturarak (Sudan ve Mısır ile birlikte) Batı Arabistan'da İngiliz güdümünde yeni bir Hilafet merkezi oluşturulması amacıyla ortaya çıkarılmış bir oluşumdu.[915] İngilizleri böyle bir plan yapmaya yönlendiren etken, sömürge idaresi altında bulunan Hint Müslümanlarıydı. Bununla alakalı olarak Osmanlı devlet erkânı bir değerlendirme yaparak Padişah'a rapor sundu. Raporda:

> *Sudan ihtilalinin sebeb-i müstakil ve münferidi olan ve Hilafet-i Muazzama ve Saltanat-ı Seniye'ye karşı bir hükümet-i müstakille-yi Arabiye teşkiliyle Maazallahı Teala Hilafet-i Kübra-yı İslamiye'yi oraya nakil ittirmek ve Hint Müslümanlarının Halife'ye dinen bağlı olmaları ve Sultan'ın Harameynü'ş-Şerifeyn'in hâdimi olması sebebiyle Hint kıtasına yönelen Rusya Devleti önceden beri Devlet-i Aliyye'yi daima ittifakına alarak Hilafet-i Kübra'nın manevi kuvvetinden istifade ederek Hint Müslümanlarını İngiltere Hükümeti aleyhine isyan ettirmek ve bir taraftan da Mısır Müslümanlarını ayaklandırılmak suretiyle Süveyş Kanalı'nın tahribiyle Hint yolunun İngiltere donanmasına kapatılması planını önlemek isteyen İngiltere, Hilafetin İngiltere Devleti'ne bağlı bir İslam Hükümeti elinde olması İngiltere'nin siyasi ve hayati menfaatleri için gerekli olduğundan İngiltere'nin böyle bir girişimde bulunduğu görülmektedir.*

değerlendirmelerine yer vermişlerdi.[916]

1850'li yıllarda dünya denizlerinde yüzen gemilerin tonaj olarak yüzde 60'a yakını İngiliz'di ve muhtemelen uluslararası dünya ticaretinin üçte biri de İngilizler tarafından

[914] Wingate, *a.g.e.*, s. 45-48.
[915] Y. A. HUS. 212. 17- 2. (18 Mart 1888).
[916] BOA. İ. MTZ (05). 26. 1313. 1- 2; BOA. Y. RES. 41. 9. 2- 1 ve 2. (27 Aralık 1887); BOA. İ. MTZ (05). 26. 1312. 1-2 ve 3. (26 Aralık 1887).

yapılmaktaydı.[917] Bu ticaretin önemli kısmı Süveyş Kanalı ve Kızıldeniz rotasında icra edilmekteydi. 1881 yılına gelindiğinde Süveyş Kanalı'ndan yapılan tüm gemi trafiğinin yüzde sekseni tek başına İngiltere tarafından gerçekleştirilmeye başlandı.[918] Bu bağlamda özellikle Süveyş Kanalı'nın açılması, Mısır ve Sudan ile Kızıldeniz, Aden Körfezi ve çevresini İngiliz Emperyalizmi için vazgeçilmez bir bölge haline getirdi. Mısır'da İngilizlere karşı gelişen muhalefet ve itiraz Urabi Paşa İsyanı ile nazariyeden fiiliyata geçince İngiltere, Hindistan ve diğer sömürgelerindeki çıkarlarına zarar geleceği endişesine kapılarak Mısır'ı işgal etti. Bunu yaparken de Mısır'ın anarşi içinde bulunduğunu savundu.[919]

II.Abdülhamid, Mehdilik iddiasıyla ortaya çıkan Muhammed Ahmed'in batıl görüşlerine karşı Müslümanların Halifesi'nin görevi olarak en fazla mücadele eden kişiydi.[920] Halife, öncelikle *Mütemehdi* aleyhine bir beyanname yayımlatarak geniş bir İslam topluluğuna gönderdi. Bu beyannameyi tasdik eden bir fetva da Ezher ulaması tarafından irat edilerek dağıtıldı.[921] Sudan Genel-valisi olan Abdülkadir Hilmi Paşa da benzer girişimlerde bulunarak fetva ve risaleler yayınlattı. Bunlar arasında eş-Şeyh Emin ed-Darîr'in yazdığı *Hedyü'l-Müstehdi ilâ Beyâni'l-Mehdi ve'l-Mütemehdi;* Hartum Müftü ve Baş kadısı Şakir el-Gazzî'nin yazdığı *Risale fî Butlâni Da'vâ-i Muhammed Ahmed el-Mütemehdi;* Muhammed Şerîf'in yazdığı *Râiye;* Ahmed el-Ezherî'nin yazdığı *el-Nasîhatü'l-Âmme li-Ehlü'l-İslâm an Muhâlefetü'l-Hükkâm ve'l-Hurûci an Tâatü'l-İmâm* adlı eserler bulunmaktadır.[922] Bunlardan Mısır'da bulunan Sudanlı âlim Ahmed el-Ezheri'nin 1882 yılında yazdığı Türkçe ismi "İmam'a İtaat ve İsyan ile Hükümdarlara Muhalefet Hakkında İslam Ümmetine Öğütler" olan risalesinde Sudan halkını Mütemehdinin sözlerine inanmamaları, onun sahtekâr olduğu, Osmanlı Devleti'ne tabi olmaya devam etmeleri hususunda uyarmıştı.[923] Hartum müftüsü ve baş kadısı Şakir el-Gazi yazdığı *"Mütemehdi Muhammed Ahmed'in Batıl Davası Hakkında Risale"* kitabıyla Osmanlı yönetiminin yapmış olduğu hizmetleri anlattıktan sonra gaflete kapılıp isyana katılanların veya Mütemehdi'ye destek olanların yanlışlarından dönerek tövbe etmeleri gerektiğini ifade etmişti.[924]

---

[917] Walter L. Arnstein, *Britain Yesterday and Today: 1830 to the Present*, Second Ed., D. C. Heath and Company, Massachusetts, 1971, s. 53.
[918] Bilgenoğlu, "Amerikan İç Savaşı", s. 156.
[919] Browne, "Gordon's Journals", s. 222-224.
[920] BOA. HR. SYS. 58. 18. 12.
[921] BOA. HR. SYS. 58. 18. 4- 2.
[922] Eyüp Öztürk, "Ahmed el-Ezheri ve Sudan Mehdisi Hakkındaki Risalesi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi,* Cilt:5, Sayı:8, 2016, s. 2643.
[923] Ahmed el-Ezheri ve eseri hakkında detaylı bilgi için bakınız: Eyüp Öztürk, *a.g.e.*, s. 2640-2670.
[924] Ahmet Uçar, "Sahte Sudan Mehdisi Türklere Kâfir Diyordu", *Tarih ve Düşünce*, Sayı: 68 (Temmuz/Ağustos 2016), s. 24.

Muhammed Ahmed, Türkleri dinden çıkmış, İslâmiyet'le alakası olmayan, Müslümanların bozuk dini yaşantılarını düzeltmeye çalışmayan, Hıristiyanları Müslümanların başına idareci olarak getiren bir yönetim olarak değerlendirmiş, söylemlerinde bu fikri savunmuştu.[925] Halife Sultan, Mütemehdi'nin iddialarını çürütmeye yönelik fetvalar verdirip, yazılar yazdırırken yani Muhammed Ahmed'i ilmi ve dini açıdan etkisizleştirmeye çalışırken İngilizler bu faaliyeti geçersiz kılmak için girişimde bulunarak tekrar köktendinci Hıristiyan olan Gordon'u Sudan'a yolladılar. Bu tayin Mehdi'ye yönelik fetvaları geçersiz kılarak dini söylem açısından Muhammed Ahmed'in önünü açtı.

Mehdi Hareketi'ne ivme kazandıran ilk etken köle tüccarlarının desteği idi. İkincisi ise Hartum'u tahliye etme kararıdır. Gladstone Hükümeti Mehdi İsyanını bastırmak için İngiliz askeri göndermek hususunda gönülsüz davrandı.[926] İngiltere, Sudan'ı Mehdi idaresine terk etmek hususunda neden bu kadar rahattı? Mehdi veya Mehdiyet makamını (hareketini) kullanarak başka siyasetler uygulamak hedeflenmiş olabilir miydi? Bunun için Hartum'un (dolayısıyla Sudan'ın) elden çıkması mı gerekliydi? Hartum'un tahliyesinde ısrarın sebebi neydi? Söylendiği gibi maddi sebeplerden dolayı mı Sudan terk edilmek isteniyordu? Ya da İngilizler (Gladstone) daha fazla iç işlerine yoğunlaşmak istediğinden mi? Aynı dönemde başka bölgelerden çekilmezken, Mısır'da kalıcı olmak için olağanüstü gayret gösterirken Mısır'ın parçası niteliğindeki Sudan'ın hem de görünürde kendilerine karşı olan dini bir fanatiğe terk edilmesi nasıl bir siyasetti? Gordon sadece tahliye ile görevlendirilmiş bu bağlamda kendisine İngiliz Dışişleri (Foreign Office) tarafından geniş yetki verilmesine rağmen bölgedeki son durum hakkında gerekli bilgi ile tahliyenin gerçekleşmesi için yeterli araç sağlanmamıştı.[927] Bu durumda: "Acaba İngiltere, tahliyeyi gerçekten istiyor muydu?" sorusunun yanında: "Kontrollü bir yenilgi de arzulanmış olabilir mi?" sorusu akla gelmektedir.

Bu konuda yazılan bir tezkerede "Mütemehdi'ye mensup isyancıların hareketlerinin yıllarca devam etmesi, genişlemesi, günden güne kuvvetlenmesi ve askeri kabiliyetlerinin düzenli bir şekilde artması, dışarıdan yardım ve destek aldıklarını doğrulamaktadır" tespiti bu düşüncenin sonucudur.[928] Bu hareketin bugün (1888) elli altmış bin silaha sahip olmaları,

[925] Jackson, *Osman Digna*, s. 13.
[926] Daniel Allen Butler, *The First Jihad: The Battle for Khartoum, and the Dawn of Militant Islam*, Casemate, Pennsylvania, 2007, s. 131-132.
[927] Jackson, *Black Ivory*, s. 89.
[928] Dârfûr eski valisi Slatin Paşa sabotaj teknikleri, gemi onarımı, silah ve cephane üretimi ve diğer teknik alanlarda destek ve danışmanlık yapıyordu (Lutsky, *a.g.e.*, s. 259).

Mehdi adına para basmaları ve bunları piyasaya sürmeleri dışardan (İngilizlerden) yardım aldıklarını göstermektedir.[929] Yapılan diğer bir tespitte:

> *İngilizlerin (güdümleri altında) bir Arap Devleti kurma planları bilinmektedir ve bu suretle İngiliz askerinin bir kısmı Mısır'dan çıkarıldıktan sonra Medine Şerifi elde edilerek Hidanker'de (Batı Arabistan) bir devlet kurdurmak niyetiyle Hilafet-i Kübrâ-yı İslamiye ve Devlet-i Aliyye-yi Osmaniyye'nin aleyhine çalışıldığı*

ifade edilmişti.[930] Güvenilmez bir kişiliğe sahip olan ve fırsat bulduğunda devlete karşı isyanda bulunabilecek durumda olan Mekke Şerifi Abdulmuttalib, siyasi tedbir olarak Sultan tarafından 1882 yılında görevinden azledilerek İzmir'e sürgüne yollandı.[931] Hartum'un ele geçmesinden sonra eğer Osman Dikne Doğu Sudan'da başarı elde edip Sevâkin'i alabilseydi Mekke üzerine yürünecekti.[932]

İngilizlerin Mehdi hareketini desteklediklerine dair şüpheler ve kanıtlar çeşitli kanallardan elde edilen bilgilerle teyit edilmeye çalışıldı. Paris'te yayınlanan gazete haberlerinden elçilik memurlarının derlediği bilgilere göre: *"iş'ar olunduğuna göre Hindistan polisi bu defa birçok beyannameler zabt edip bunların Mütemehdi tarafından neşr olunduğunu zan ve kıyas olunmaktadır"* sözleri ile Hindistan'da Muhammed Ahmed'in Mehdiliği duyurulmaya çalışılmış, bunun için beyannameler yayımlanmıştı.[933] Bu beyannameler Hindistan'a nasıl ulaştırılmıştı. Kendisi mi yollamıştı? Mehdiliğini ilan ettiği ilk başlarda parası ve maddi imkânları kısıtlı iken ve Sevâkin'den giriş çıkışlar kontrol altında tutulurken bunları nasıl yollayabilmişti? Belgede "birçok beyanname" denildiğine göre bunların bir yerlerde basıldığı veya çoğaltıldığı anlaşılmaktadır. Sudan'da böyle bir imkân olmadığına göre bunları kim ve nasıl çoğaltmıştı? Hicks galibiyetinden sonra kendisini ziyaret eden heyetlerden biri de Hint Müslümanları olduğu bilinmektedir. Bu galibiyet 5 Kasım tarihinde olmuş, 20 Kasım'da Sevâkin'e ulaşmıştı. Haberin Hint'e gitmesi, oradan heyetin gelmesi Mehdi ile görüştükten sonra Hint'e dönüp beyannameleri çoğaltıp yayınlaması, bunların polis tarafından yakalanması, olayın haberleştirilip Paris'te yayımlanması ve bunun İstanbul'a 19 Nisan'da bildirilmesi o günün ulaşım ve haberleşme imkânları ile mümkün görülmemektedir. Bilindiği üzere İngiltere, Hint Müslümanlarının Halife'nin etkisinden kurtulmaları için gayret sarf

[929] Zor Sancağı dâhilindeki bir köy muhtarı tarafından ele geçirilen Mehdi adına bastırılmış sikke emanete alınarak İstanbul'a gönderilmişti. Y. PRK. BŞK. 66. 11. (16 Şubat 1902).
[930] BOA. Y. A. HUS. 212. 17- 1 ve 2; BOA. İ. MTZ (05). 26. 1310 (21 Aralık 1887).
[931] Yasamee, a.g.m., s. 91.
[932] BOA. HR. SYS. 985. 12. 1- 2.
[933] BOA. PRK. PT. 2. 59- 4. (19 Nisan 1884).

etmekte, Halife'nin otoritesini sarsmaya çalışmakta olduğundan bu beyannameleri yayınlatıp dağıtması doğaldır ve bunun izahı da kolaydır. Buna benzer gayret ve girişimler daha önce de görülmüştü. Devlet-i Aliyye ile özellikle Arap tebaasının arasını açmak için İngiltere'de tertip olunup Hindistan'da Arapça basılarak Hicaz bölgesine gönderilen *Hürriyet ve İstiklal* gazetesi daha önceden ele geçirilmiş ve Cidde Valiliği'nin aldığı yoğun tedbirler sonucu dağıtımı engellenmişti.[934]

Hindistan'daki beyannamelerin ortaya çıktığı sıralarda İstanbul'da başka bir gelişme yaşandı. Halep asıllı olup bir kardeşi ile birlikte Zengibar'da yaşadığını ve Mısır yolu ile İstanbul'a ticaret için geldiğini ifade eden Hafız Mahmud Efendi olayıdır. Hafız Mahmud Efendi'nin Zengibar gibi uzak bir memleketten İstanbul'a ticaret için gelişi ve buradaki hareketleri İstanbul polisinin şüphelenmesine sebep olmuş ve sorgulanmıştı.[935] Ticaret için getirdiği eşya hem az, hem de bu ticari yolculuğun yapılmasına değecek değerde değildir. Kendisinden Sudan'da parlayan Mehdi isyanının savunucusu olarak İstanbul'a tüccar kılığında gelerek burada destekçi ve taraftar toplamak istediğinden veya İstanbul'daki gelişmeleri öğrenip sonra da oraya aktarmak için görevlendirildiğinden şüphelenilmişti.[936]

Sudan'daki olayların gelişimine ve resmin bütününe baktığımızda Hicks Paşa'nın hezimeti ile isyancılar hem moral buldular, kendilerine katılımlar arttı hem de yüklü miktarda silah ve cephaneye kavuştular. Akabinde Sudan'ın tahliye edileceği haberleri ortalığa yayılınca hem Doğu Sudan'daki Osman Dikne'ye hem de orta ve batı Sudan'daki diğer isyancı birliklere yeni ve kalabalık katılımlar oldu. Muhammed Ahmed'e ve Mehdilik Hareketi'ne olan inanç arttı. Bunun yanında kimsenin başa çıkamadığı, köle tüccarlarının düşmanı, İngiliz emperyalizmin temsilcisi, fanatik Hıristiyan olan efsanevi kahraman Gordon'un bertaraf edilerek Hartum'un ele geçirilmesi Mehdi Hareketi'nin itibarını en üst seviyeye çıkarırken ivme de kazandırdı.

Hareketin (İsyanın) başarısında Mısırlı yöneticilerin yetersizlikleri; ısrarla İngilizler tarafından ön plana çıkarılmaya çalışılsa da esas itibari ile İngilizlerin gizli planlarının sahada uygulanması olarak değerlendirilmektedir. Yukarıda örneğini verdiğimiz gibi birçok İngiliz; yapılan yanlışlığa değinmekte ancak bunu basit bir siyasi ve askeri hata veya ihmal olarak görmektedir. Ancak o günün diğer siyasi gelişmeleri ile birlikte düşünüldüğünde Mehdi

[934] BOA. Y. PRK. MK. 1. 36. (23 Şubat 1881).
[935] BOA. Y. PRK. AZN. 2. 23. (2 Ağustos 1884)
[936] Ömer Koçyiğit, "The Ottoman State's Perception about the Sudanese Mahdi Uprising", *International Journal of Turcologia*, Vol.9, Issue 18, (Autumn 2014), s. 115-121; Uğur, *a.g.e.*, s. 78-80.

Hareketi'nin bilinçli bir şekilde desteklendiği, önü açıldığı ve parlatıldığı görülmektedir. II.Abdülhamid'in İttihâd-ı İslâm (İslam Birliği) ve Halifelik makamını daha etkin kullanma siyasetini engellemek için Mehdilik Hareketi ortaya çıkarılmış veya fırsat olarak değerlendirilerek önü açılmıştır. Sudan'ın tahliyesi de bu planın bir parçası olarak sahnelenmiştir. Hatta Hartum'un Mehdi tarafından alınmasından sonra buraya müdahale gündeme gelmiş, buna en fazla tepki ve engellemeyi İngiltere göstermiş, herhangi bir askeri müdahaleye karşı çıkmıştı.[937]

İngilizlerin açıktan veya gizliden destekledikleri, önünü açtıkları, başarılı olması için ortam hazırladıkları Muhammed Ahmed'in aniden ve beklenmedik bir şekilde ölmesi ile Mehdi ve Mehdilik iddiası da (en azından Sudan için) bitmiş oldu. Genel kanaate göre ahir zamanda gelecek olan mehdi tek bir kişidir. Eğer Muhammed Ahmed mehdi ise gelmiş ve gitmiştir. Bu bağlamda mehdilik de bitmiştir. Muhammed Ahmed'den sonra yerine gelen kişi mehdi olamayacaktır, zaten kimse de yerine gelmeyecektir veya gelemeyecektir. Muhammed Ahmed'in ölümü ile İngilizlerin Halifeliğe karşı geliştirdikleri Mehdi planı da akamete uğramış oldu. Osmanlı yöneticileri Muhammed Ahmed'in mehdiliğini ilan etmesi ile bunun Halifeliğe karşı geliştirilen bir İngiliz planı olduğuna yönelik kanaatleri ilerleyen süreçte değişmiştir. Gelişen olaylar karşısında başta Gazi Muhtar Ahmed Paşa olmak üzere bu yöneticiler, Muhammed Ahmed'in kendiliğinden veya Sudan şartlarından dolayı ortaya çıktığı çizgisine gelmişlerdi. Bu, büyük bir yanılgıyı temsil etmektedir. Muhammed Ahmed zamanındaki mehdilik iddiası Halife Abdullah döneminde temsil edilemezdi ve edilememiştir. Bu bağlamda İngiliz planları da değişmiştir. Eğer Muhammed Ahmed ölmemiş olsaydı ve Hicaz bölgesini ele geçirseydi; Kızıldeniz'in doğu ve batı yakasına hâkim, İngiliz güdümünde bir İslami devlet olacaktı. Bu kadar başarılar elde etmiş bir 'Mehdi' devleti bulunurken; topraklarını kaybetmiş, itibarı sarsılmış, kendisine isyan etmiş ve sırtını dönmüş bu kadar ümmet varken *'Halifelik'* makamının *'Mehdiyet'* makamına karşı ne kadar etkisi olabilirdi.

Osmanlı yöneticilerinin Mehdi Hareketi'ni başta İngiliz planı olarak değerlendirip daha sonra bu görüşlerini değiştirmelerinin sebebi; dönemi bir bütün olarak görme ve değerlendirme yanlışlığıdır. Bazı akademik çevrelerin de Mehdi Hareketi'nin İngiliz planı olmadığına yönelik düşünceleri aynı yanlışlığın sonucudur.[938] 1881-1885 arası dönem, Muhammed Ahmed'in ortaya çıkışı ve mücadele dönemidir. 1885-1898 yılları arası ise Halife Abdullah'ın yönetim dönemidir. Özellikle İngilizce olan yabancı kaynaklarda 'Mehdi

[937] Mohamed Nour, *a.g.t.*, s. 138.
[938] Koçyiğit, *From Sufi.*

Devleti' veya 'Mehdi İdaresi' olarak 1881-1898 yılları gösterilmektedir. Eğer Mehdi Hareketi'nden söz edilecekse bu, doğru bir tanımlama olabilir. Fakat bir devletten veya idareden söz edilecek ise bu 1885-1898 yılları arasında mümkündür. Gordon, resmi görevlendirme ile Hartum'a yollandığından meşru bir Mısır idaresini temsil etmektedir. Bu bağlamda Hartum'un elden çıkması ile İngiliz işgaline kadar geçen süre Sudan açısından 'Fetret Dönemi' olarak değerlendirilebilir. Dönem bir bütün değildir. Yukarıda belirtildiği gibi sonradan gelişen olaylara bakarak Osmanlı yöneticileri gibi dönemi bir bütün olarak görürsek 'Mehdi Hareketi'nin İngiliz planı olduğu' gerçekliğini doğru bir şekilde değerlendirmekten uzaklaşmış oluruz.

İngiliz kaynaklarında Mehdi isyanının çıkış sebebi olarak Türk Dönemi'ndeki kötü yönetim ile baskıcı idare tezi ısrarla işlenmektedir.[939] Söz konusu dönemde bu tarz bir isyan olmadığı gibi sözü edilen esas baskı ve sindirme, Gordon ile diğer yabancı eyalet valilerinin yönetiminde (1874-1880) meydana gelmişti. Bu kötü yönetimi sergileyenlerin İngiliz ve Avrupalı valiler olduğu gerçeğini; genel İngiliz tarih yazıcılığı üslubuyla görmezden gelinmektedir. P. M. Holt'un değerlendirmesine göre "Avrupa Devletleri'nin Müslüman dünya üzerindeki genel baskısının Sudan özelindeki yansıması olarak bu isyan çıkmıştı".[940] Gordon'un baskıları halkı bezdirmiş, eyaletlere atamış olduğu valiler yüksek vergiler toplayarak halkı ezmiş, köle ticareti ile mücadele adı altında sosyal ve iktisadi yaşam felç edilmiş olduğundan Sudan Genel-valiliği'nden ayrıldığı zaman isyan etmeye hazır bir toplum bırakmıştı.[941] Sudan toplumundaki Mehdi beklentisine dair; zihinlerin daha fazla yorulduğu bir dönemde, baskıcı sömürge idaresinin bu uygulamaları, Muhammed Ahmed'in işini kolaylaştırmıştı.[942] Gordon döneminde sert ve tavizsiz şekilde uygulanan kararların gevşetilmesi veya kaldırılmasının halkta köle ticaretinin yeniden başlayabileceği umudunu doğuracağı ve bunu gerçekleştirmek için isyan edecekleri bilinmesine rağmen, Gordon Sudan'ı terk etmiş yerine gelen Rauf Paşa'nın mutedil yönetimi neticesinde beklenen isyan çıkmıştı.[943]

Çıkışı hangi sebepten olursa olsun Mehdi Hareketi kurumsal olarak köleliği; dini, siyasi, sosyal ve iktisadi açılardan sonuna kadar savundu. Hareket, temelinde iktisadi sebeplerin

[939] Slatin Pasha, *a.g.e.*, s. 33, 36; Jackson, *Osman Digna*, s. 13.
[940] Holt, *The Mahdist State*, s. 23. Mehdi Hareketi'nin başarısındaki sebepler için bakınız: Holt, *The Mahdist State*, s. 32-44.
[941] Lutsky, *a.g.e.*, s. 253-254; Morrell, *a.g.t.*, s. 58; Mohamed Nour, *a.g.t.*, s. 138.
[942] O'Fahey, "Askıya Alınmış", s. 103.
[943] Browne, "Gordon's Journals", s. 231.

yattığı (köle ticaretine karşı) tepkiye dini bir teşvik sağladı.[944] Destekçilerinin hemen tamamı köle ticareti ile bir şekilde bağlantısı olan unsurlardan oluşmuş, dini bir hareket olduğunu savunmasına rağmen bölgesindeki veya çevresindeki din âlimleri, şeyhler ve tarikatlar (en azından ilk başta) kendisine destek olmamışlardı. Batı Afrika'daki Sokoto Halifeliği (günümüzde Nijerya) ile Senûsî Tarikatı'na (günümüzde Libya, Sahra ve Çad havzası) yaptığı ittifak çağrılarına olumlu yanıt alamamıştı. Hareketin gerçek başarısı, gücünün fazlalığından değil, rakiplerinin zayıflığından kaynaklanmıştı.[945] İngilizlerin Mehdi hareketinin ortaya çıkmasında veya gelişmesindeki rolleri gelişen olayların seyrinden daha kolay anlaşılmasına imkân vermektedir. Mehdi'den sonra artık Sudan asla eskisi gibi olamadı ve bu dönemde ortaya çıkan olgular sebebiyle ondan sonra gelen yöneticiler de Sudan halkının zihin dünyalarını hesaba katmak zorunda kaldı ve hesaba katmaya devam edecektir.[946]

3. 8- Hartum'un Tahliyesi ve Gordon'a Verilen Görev

Sudan'da Muhammed Ahmed'in önünün açılması ve Mehdi olarak ortaya çıkması, Halifeliği (Mehdiliği) bünyesinde barındıran bir İslam Devleti'nin; Süveyş Kanalı'nın etrafında kurulabilmesi için Sudan'ın tahliyesi ve Muhammed Ahmed'in güçlendirilmesi gerekiyordu. Hartum'un tahliyesine dair çıkan söylentilerin Sevâkin ve Hartum'da ve dolayısıyla Sudan'da duyulması ile Mehdi'ye şüphe ile bakanlar veya destek vermeye çekinenler, tereddüt içinde bulunanlar isyana katılmaya ve isyanı genişletmeye başladılar. Tahliye haberleri ile Mehdi'ye karşı güven artmış, etrafındaki kalabalıklar daha da artarak bağımsızlık fikri Sudan'a yayılmıştı. Bunun yansıması olarak Sevâkin bölgesinde bulunan ve etrafındaki kalabalıklar her geçen gün azalan Osman Dikne, rahat nefes almaya başlamış, yılgınlık ve umutsuzluğa kapılan bölge halkı; ister istemez isyana desteklemeye daha istekli hale gelmişlerdi.

Sudan'ın tahliyesi hiçkimsenin beklemediği bir karardı. Gladstone Hükümeti'nin ısrarlı bir şekilde savunduğu ve taviz vermediği bir konu olarak çok eleştirildi. Bunun sebebi olarak ileri sürülen en yaygın gerekçe, Mısır maliyesinin çökmüş olması ve bundan dolayı Sudan'a yönelik askeri faaliyetleri karşılayacak kaynağın olmamasıdır. Başka bir gerekçe ise İngiltere'nin Gladstone döneminde iç işleri ile daha fazla ilgilenme ihtiyacıydı. Diğer bir

[944] Trimingham, *a.g.e.*, s. 150.
[945] Moore-Harell, "The Turco-Egyptian", s. 20; Konu ile ilgili detaylı bilgi için bakınız: Martin Z. Njeuma, "Adamawa and Mahdism: The Career of Hayatu Ibn Sa'id in Adamawa 1878-1898", *The Journal of African History*, Vol.12, No.1 (1971), s. 61-77.
[946] Trimingham, *a.g.e.*, s. 150-151.

gerekçe ise Gladstone'un birdenbire (diğer hiçbir sömürgesinde buna müsaade etmezken hatta aynı dönemde İngiliz işgaline karşı Mısır'da ayaklanmış olan Urabi'ye karşı tedbir alırken) Sudanlıların bağımsızlık mücadelelerini haklı bulması ve buraya yönelik askeri müdahaleyi gereksiz görmesiydi.[947] İngiliz kamuoyunun genel düşüncesine göre Sudan'ın tahliyesine karşı Gladstone Hükümeti'nin tutumu birçok sebepten yalnız biri olarak uzak görüşlülüğün azlığı ve tutarsızlık olarak değerlendirilmiş ve dolaylı olarak da bu tutum Gordon'un kurban edilmesine sebep olmuştu.[948] Ancak İngilizlerin esas hedefi Sudan'ı tahliye gerekçesi ile geri almak için hiçbir hak iddia edemeyecek şekilde Osmanlı Devleti'nden ayırmak ve Mehdi'ye itibar kazandırmaktı.[949]

Hicks mağlubiyetinin ardından 25 Kasım 1883 tarihinde Foreign Office'den alınan talimatta "İngiliz Hükümeti'nin Sudan'daki faaliyetlerde (bundan sonra) herhangi bir katkısının olmayacağı, eğer Mısır Hükümeti bunu yapmak isterse kendi kaynakları ile yapması gerektiği" yazmaktaydı. Bir gün sonra Sir Evelyn Baring gayrı resmi bir toplantı düzenlemiş ve toplantıya General Stephenson, Sir Evelyn Wood ve General Baker katılarak Sudan'ın durumunu tartışmışlardı. Toplantıda oy birliği ile Mısır Hükümeti'nin Sudan'da otoritesini devam ettiremediği, Hartum'un bir süre daha elde tutularak hatta bir miktar destek birliği de yollanarak tahliyesinin yapılması gerektiği kararlaştırıldı. Tahliyenin gerçekleştirilmesi için de Sevâkin-Berber yolunun açık olmasının lüzumu üzerinde duruldu. Bu toplantıda alınan kararları destekler mahiyette Earl Granville'nin 13 Aralık tarihiyle yolladığı yazıda "İngiliz Hükümeti'nin Sudan'a herhangi bir İngiliz veya Hint birliği yollamayacağı, masrafları Türkiye tarafından karşılanarak Sudan için görevlendirilmiş ve Sevâkin'de konuşlandırılmış Türk askerine karşı çıkılmayacağı" ifade edilmişti. Sonuç olarak İngiliz Hükümeti, Hıdivliğe yaptığı tavsiye ile Asvan veya Vadi-i Halfa'nın güneyindeki topraklarını terk etmesini, buna karşılık da İngiliz Hükümeti'nin Mısır'da düzenin sağlanmasına yardım edeceği ve Mısır ve Kızıldeniz limanlarını koruyacağını ifade etmişti.[950]

Tahliyenin gündeme gelmesinden önceki beş, altı ay zarfında Mısır birlikleri isyancılara karşı herhangi bir girişimde bulunmamıştı (veya bulundurulmamıştı). Sir E. Baring'e göre Nil boyunca çöldeki bedevilerden isyancılara destek vermeye hazır çok sayıda taraftar bulunduğunu, Sudan'ın elden çıkması kaçınılmaz olduğundan Mısır Hükümeti bütün gayretini

[947] Holt & Daly, *a.g.e.*, s. 91-92.
[948] Jackson, *Osman Digna*, s. 48.
[949] Mohamed Nour, *a.g.t.*, s. 138.
[950] Jackson, *Osman Digna*, s. 44-46.

ülkenin gerçek sınırlarını korumak için harcaması gerektiğini ifade etmişti.[951] Burada önemli bir soru ortaya çıkmaktadır: Mısır'ın güney sınırları nerede başlamaktadır? Vadi-i Halfa'da mı, yoksa Asvan'da mı? Savunma hattı nerede kurulacaktır. Mısır'ın hükümranlık hakları nerede başlayacaktır?

İngiliz Hükümeti, yaptığı değerlendirme ile Mısır maliyesinin bozuk olduğunu, ülkenin iflasın eşiğine geldiğini, Mısır hazinesinin Sudan'daki askeri bir seferi karşılamaktan uzak olduğunu, bunu yapacak askerinin de bulunmadığını, İngiltere'nin de asker göndermeyeceğini ve Mısır'ın idari ve mali yapısının düzeltilebilmesi için para vermesine sebep bulunmadığını, Mısır'ı yönetenlerin kapasitesiz olmasının yanında beceriksiz olduklarını da ifade etmişti. Yarbay Stewart, Sudan'da yazdığı raporda benzer görüşleri söyleyerek Mısırlıların bu kadar geniş bir coğrafyayı refah içinde idare etme kabiliyetlerinin bulunmadığını, kendileri ve idare etmeye çalıştıkları insanların iyiliği için ülkenin bu büyük arazisini terk etmesi gerektiğini tavsiye etmişti.[952] Buna karşın bazı eski İngiliz bakanlar, Sudan'ın askeri müdahale ile işgal edilmesinin köle ticaretinin bastırılmasının güvencesi olacağını savunarak desteklemişlerdi.[953]

Yukarıda sayılan ve Mısır ile Sudan üzerinden yapılan değerlendirmelerin yanı sıra Liberal Gladstone hükümetinin daha fazla iç sorunlar ile uğraşıp İngiliz maliyesini düzeltmeye çalıştığından yani mali ve siyasi sebeplerden Sudan'a asker göndermek istemediği ifade edilmektedir. Liberal Parti yayın organlarından bir gazetede çıkan yorumda Kahire'de şimdilik Hıdiv veya Mehdi'nin yönetimde bulunması, İngiltere için önemli olmadığı ifade edilmişti. Bu görüşe karşı olan İngilizler de vardı:

> *Sudan'da Mehdilik iddia edenler tarafından Nil Vadisi'nin fethi Mekke'nin egemenliğini de kaçınılmaz olarak onlara verebilir ve Halifeliği de elde edebilirler ki bu bağlamda Mehdi'nin elçileri hâlihazırda güneybatı Arabistan'da bu konu üzerine çalışmaktadırlar. Kalküta'daki otoriteler iyi bilmektedir ki British İndia'daki (Hint kıtası) kırk milyon Müslüman dini otorite olarak bir yüzyıldır Sultan'ı Halife olarak bilirken şimdi yobaz bir zalimi kabul ederlerse Akdeniz'i kontrol edebilecek savaş gemilerine sahip herhangi bir gücün baskısına karşı daima yumuşak başlı olacaktır. Hindistan'daki İngiliz idaresinin güvenliği Lord Ripon ve Lord Dufferin gibi Sultan Abdulhamid'in siyasi projeleri ile yakından ilgilenenler daha fazla bilgilendirilerek en fanatik ve en hırslı*

[951] Jackson, *Osman Digna*, s. 46.
[952] Jackson, *Osman Digna*, s. 46-47.
[953] BOA. HR. SYS. 58. 18. 12.

Osmanlı Halifesi'nin faaliyetlerinin bu şekilde sınırlandırılması ve Saray ile geleneksel dostane ilişkilerin sürdürülmesi ile sağlanabilir."[954]

Hartum'un tahliyesinin Muhammed Ahmed'in önünü açmak için Gladstone hükümeti tarafından bilinçli yapıldığına dair yorumlara Mütemehdi Meselesi bölümünde değinilmiştir.

Mısır açısından içinde bulunulan durumda ne İngiltere'den yardım gelme umudu vardı, ne de dışardan başka bir yardım alma imkânı bulunuyordu. 2 Ocak 1884 tarihinde Mısır Dışişleri Bakanı Şerif Paşa Sudan'ın elden çıkmasını engellemek için Hıdivliğin görüşlerini öne süren bir nota sundu. Notaya göre; Bâbıâli'ye Sevâkin'de bulundurulmak üzere 10.000 kişilik kuvvet yollaması için müracaat edilmesi düşünülmüştü. Ancak mevcut şartlar altında Sultan, bunun uygun olmayacağını düşünmekteydi. İkinci öneri, Doğu Sudan ve Kızıldeniz kıyılarının idaresinin tekrar Türk Hükümetine bırakılacağının Bâbıâli'ye bildirilmesidir. Üçüncü öneri, Mısır tarafından 15.000 kişilik bir kuvvet toplanarak Nil boyunca Hartum'a kadar yerleştirilmeleri suretiyle Mısır'ın güvenliğini sağlamayı teklif etti. Mevcut durumda İngiliz Hükümeti ilk iki maddeyi kabul etmiş, üçüncü maddede belirtilen teklifteki askerlerin sadece Sudan'ın tahliyesini gerçekleştirmek için güvenliği sağlamakta kullanılabileceğinde ısrarcı olmuştu.[955] Hıdiv Tevfik, Gladstone kabinesinin niyetlerini öğrendiğinde, Sultan'dan yardım alınmasına izin verilmezse İngilizleri istifa etmekle tehdit etti.[956] İngiliz Hükümeti'nin tutumunun devam etmesi sonucunda Mısır kabinesi istifa etmiş, (Hıristiyan ve Ermeni olan) Nubar Paşa başkanlığında kurulan yeni kabine, İngilizlerin belirlediği siyasi kararları uygulayacağına dair söz vermişti.[957] Buna göre birinci veya ikinci şelalenin güneyindeki bölgelerin önemli kısmının artık savunulması için teşebbüste bulunulmayacaktı. Hartum'un tahliyesi ve Sudan'ın terk edilmesi çalışmaları başlamış oldu. Gordon, tahliye ile görevlendirilerek Londra'dan Mısır'a gönderildi.

Mısır'daki en yetkili İngiliz görevli olan Evelyn Baring, Gordon'a Hartum'u tahliye ile yetkili olduğunu bildirdi. Bununla birlikte Mısır'dan ayrılmadan Hıdiv, kendisine iki mektup verdi. Bunlardan biri Sudan'da düzeni ve otoriteyi sağlayıp işleyen bir idare kurmasını söylerken, ikinci mektup, tahliye siyasetinden bahsediyordu. Hıdiv bu iki mektupla Gordon'un önünü açmıştı. Eğer uygun bulursa veya şartlar müsaitse düzeni sağlaması için de yetkilendirilmişti. Bağlı olduğu hükümet kendisinden ısrarla tahliye yönünde mesai

[954] BOA. HR. SYS. 58. 18. 12.
[955] Jackson, *Osman Digna*, s. 49.
[956] BOA. HR. SYS. 58. 18. 12.
[957] Jackson, *Osman Digna*, s. 49.

harcamasını istediğinden Hartum'a giderken Berber şehrinde Hartum'un tahliye edileceğini ilan etti.

Berber'de iken yaptığı diğer bir girişim ise Muhammed Ahmed'e Kordofan valiliğini teklif etmesidir. Gordon, Londra'da 8 Ocak 1884 tarihinde Pall Mall Gazetesi'nden Mr. Steal'e verdiği röportajda:

> *Mehdi ile bir düzenleme, anlaşma yapılması beklentimizin çok uzağındadır. Ben çok güçlü bir şekilde şüpheleniyorum ki Mehdi, Zübeyir'in kayınpederi ve el-Ubeyd'deki en büyük köle tüccarı olan İlyas'nın (Paşa) basit bir kuklasıdır ve Mehdi'nin dini unvanını kullanarak halkın beklentilerini ve kendi ticari çıkarlarını karşılamaya çalışmaktadır.*[958]

Gordon bu demeci verdikten on gün sonra (18 Ocak) Hartum'un tahliyesi ile görevlendirilmiş ve akabinde yola çıkmıştı. Berber'e vardığında (verdiği demecin tersine) Mehdi ile uzlaşma yapmak maksadıyla onu Kordofan Valisi olarak atadığını bildirmişti. Birbiri ile çelişen bu iki karardan başka diğer bir çelişki de hem Hartum'un tahliye edileceğini açıklayıp hem de Muhammed Ahmed'e valilik teklif etmesi Gordon'un gelecek faaliyetleri için sıkıntı yaratacak gelişmeydi. Sudanlılar bu iki haber üzerine Mısır Hükümeti'nin zayıflığını anlayarak Sudan'ı artık terk edeceği kanaatine vardılar. Muhammed Ahmed de Gordon'un valilik teklifini hem Hicks galibiyetinin verdiği özgüven hem de İngiliz ve Mısırlılardaki kafa karışıklığından dolayı doğal olarak kabul etmedi. Valilik teklifine verdiği cevapta fanatik bir Hristiyan olarak bilinen Gordon'a, Müslümanlığı kabul ederek kendisine taabi olmasını önerdi.[959]

Gordon, 18 Şubat 1884 tarihinde Hartum'a vardığında durumun farklı olduğunu anlayarak güvenli bir tahliyenin yanı sıra Mehdi ile barış içerisinde birlikte yaşamanın da imkânsızlığına şahit oldu.[960] Gordon, Hartum'a vardıktan yaklaşık bir hafta sonra (27 Şubat 1884) Sudan halkına hitaben tehdit/uyarı niteliğinde beyanname yayımladı. Beyannamede özet olarak, isyana katılanların isyancılar ile birlikte cezalandırılacağını, akıllı ve Hükümet'e sadık olanların isyan edemeyeceğini ve onlarla herhangi bir ilişkiye giremeyeceğini, bu isyanın ülkeyi ve insanları tahrip etmekten başka işe yaramayacağı için aslında Sudan halkının kendi kendisi ile savaştığını ifade etti.[961]

---

[958] Jackson, *Black Ivory*, s. 92; P.P. Egypt No:33, (1884). Ayrıca bakınız nakleden Berman, *a.g.t.*, s. 302: Zebehr Pasha v. General Gordon 25 January 1885, British Library Add 51301ff150-155.
[959] Rogers, *a.g.e.*, s. 300.
[960] Holt, *Sudan from the Funj*, s. 87.
[961] P.P. Egypt No.11 (1884), s. 148. (27 Şubat 1884).

Tahliye gündeme geldiği zaman geniş bir coğrafyaya yayılmış Mısır ordusuna ait 40.490 asker Sudan'da bulunmaktaydı. Bu askerlerin 7.470 tanesi Hartum'da, 1.950 tanesi Dongola'da, 2.170 tanesi Berber'de, 1.610 tanesi Kalabat'ta, 800 tanesi El-Cezire'de, 200 tanesi Kadarif'te, 3.940 tanesi Kesela'da, 920 tanesi Emidib'de, 1.900 tanesi Senhiyet'te, 3.470 tanesi Harar'da, 5.830 tanesi Kordofan'da, 2.350 kadarı Sinnar'da yerleştirilmişti. Bunların yanında Dârfûr'da 4.863, Bahrü'l-Gazel'de 886, Hattıistivâ vilayetinde 2.131 Mısır askeri bulunmaktaydı.[962] Ayrıca Hartum'da Mısırlı memurların yanı sıra kadın, çocuk ve çeşitli milletlerden, çoğunluğu Hıristiyan olan tüccar bulunmaktaydı.

Sudan'daki garnizonlar birbirinden çok uzakta bulunmalarına rağmen isyandan önce yeteri kadar korunaklı inşa edilmemişlerdi. Daha sonra etrafı çevrilip daha güçlü hale getirilmiş ancak bu değişiklikler saldırıya yönelik olmayıp savunma amaçlı yapılmıştı. Garnizonlardaki askerlerin tamamı düzenli birlik askeri olmayıp içlerinde başıbozuk olarak bilinen ve daha çok asayiş ve vergi toplama gibi konularda istihdam edilen ve savaş eğitimi almamış birlikler de bulunmaktaydı.[963] Rauf Paşa'nın aksine geniş idari ve askeri yetkilere sahip olarak Sudan Genel-valisi ve Sudan ordusunun komutanı olarak Gordon, Sudan'daki birliklerin eğitimine fazla önem vermemişti. Tahliye için Hartum'a geldiğinde buradaki birliklerin zayıflığını görmüş, birliklerdeki askerler arasında motivasyon eksikliğine şahit olmuş, az eğitimli ve disiplinsiz askerler ile idare kapasitesi yetersiz subayların yanı sıra askeri silah ve ekipmanların azlığı karşısında endişelenmişti.[964]

Gordon, yapılması gereken şeyin Hartum'u savunmak ve güçlü bir idari yapı kurmak olduğuna karar vererek (yeni bir siyaset belirleyerek) bu yönde çalışmalara başladı. İlk önce Sudan'ın Mısır'dan bağımsız olduğunu ilan etti. Kendisinin Sudan Genel-valisi olarak atandığını bildirdi. Kendi döneminde çıkartılan ağır vergilerden dolayı meydana gelen halkın devlete olan borçlarını sildi ve bu borçlardan dolayı hapsedilmiş olan köylü ve tüccarları serbest bıraktı.[965] Kendisine destek kuvvetinin yollanmasını talep etti. Sudan sorununun çözümünü tek başına Zübeyir Paşa'nın sağlayabileceğini defalarca söyleyerek onun Sudan Genel-valisi olarak görevlendirilmesini istedi.[966] Zübeyir Paşa eğer vali olursa bu mücadelenin kazanılabileceğini, kendisini seven Sudanlının çok fazla olduğunu, itibarlı ve

[962] Şukayr, *a.g.e.*, s. 635.
[963] Moore-Harell, "The Turco-Egyptian", s. 20-21. [Başıbozuk birlikleri daha çok Şaykiye kabilesinden oluşturuluyordu. Bunlar atlı süvari olup, Hıdiv Said Paşa döneminde son verilen ancak Hıdiv İsmail zamanında tamamen bitirilen resmi köle avcılığı yapan birliklerin ana unsurunu oluşturuyordu (Moore-Harell, "The Turco-Egyptian", s. 21.).]
[964] Moore-Harell, "The Turco-Egyptian", s. 20-23.
[965] Lutsky, *a.g.e.*, s. 258.
[966] Jackson, *Black Ivory*, s. 92.

hatırı sayılır biri olduğunu, köle ticaretinin yasaklanmasından dolayı mağdur olup Mehdi'yi destekleyen (İlyas Paşa gibi) birçok kişinin bulunduğunu ve bunların Zübeyir Paşa tarafından kendi safına çekilebileceğini ve Mehdi'ye olan desteğin azaltılabileceğini ifade etti. Zübeyir Paşa'nın bu dönemde Sudan'daki itibarına bir örnek olarak Sudan'da birine yazmış olduğu mektubun Mehdi'nin Berber Emiri olan Muhammed el-Hayr tarafından ele geçirilmesi ve Emir'in mektubu aldığında saygıdan dolayı öpüp başına koyarak tazimde bulunması gösterilebilir.[967] Gladstone'nun babasından kalan çiftliklerde köle çalıştırması ve köle karşıtlığına yönelik fazla bir gayret ve çaba içinde olmamasına rağmen ve İngiltere'nin Zübeyir Paşa ile çalışma imkânının Mehdi'ye oranla çok daha fazla bulunmasına rağmen Zübeyir Paşa önerisi değerlendirilmemişti.

Gordon, Zübeyir Paşa ısrarında başarılı olamayınca Sudan'ın Osmanlı Devleti'ne geri verilmesinde ısrarcı olmaya başladı. Yazdığı raporda madem İngiliz hükümeti maddi sıkıntıları öne sürerek Hartum'un tahliyesini istiyor, o zaman Sudan'ın Türklere verilmesinden başka çıkar yol olmadığını ifade etmişti. Bu teklifi de kabul edilmeyince İngiltere namına 3.000 Türk askerinin Sudan'a gönderilmesi talebinde bulunmuş ancak Sir E. Baring'in itirazı sebebiyle bu teklifi de kabul edilmemişti. İngiliz birliklerinden 100 askerin Asvan veya Vadi-i Halfa'ya gönderilmesini talep etmiş, talebi geri çevrilmişti. Müslüman Hint birliklerinin Vadi-i Halfa'ya sevk edilmesini istemiş, bu teklifi de diğerleri gibi reddedilmişti.[968]

Gladstone Hükümeti taleplerin hepsini 13 Mart'ta reddetti ve tahliye konusunda çalışma yapmasında ısrarcı oldu. Önerisinin kabul edilmemesi, Gordon'da hayal kırıklığına sebep olmuş, bu konudaki düşüncelerini:

> *Zübeyir'in Sudan'a gönderilmesi, köle ticareti bağlamında fazla bir etkiye sahip olmayacaktı. Alınan polisiye tedbirler ile bu ticaret sınırlandırılıp kısıtlanabilirdi. Zübeyir'in önceki yaşantısından dolayı bu imkân değerlendirilmedi. Eğer köle ticaretine yönelik olarak geleceğe dönük tedbirler alınmazsa Zübeyir'e yönelik muhalefetin bir anlamı olmayacaktır. Biz Mehdi güçlerine bu toprakları terk edersek onlar bu ticareti kesinlikle devam ettireceklerdir.*

[967] Jackson, *Black Ivory*, s. 92, dipnot 3; 93-94.
[968] Browne, "Gordon's Journals", s. 238-240.

şeklinde açıklamıştı.[969] Bu bağlamda: *"Köle ticareti açısından Mehdi, Zübeyir'den on kat daha kötü olacaktır"* ifadelerini kullanmıştı.[970] Gladstone Hükümeti'nin kesin talimatına rağmen köle ticaretinin önlenmesine yönelik yıllardır yaptığı mücadele ve Sudan'ı Mehdi birliklerine teslim etme utancından dolayı Hartum'un tahliyesine karşı çıktı ve Hartum'da kalmakta ısrar etti. Gordon için artık bekleme vakti gelmişti; ya destek kuvveti gelecekti ya da şehir düşecekti.[971]

Gordon, Hartum'da abluka altında bulunduğundan acziyet içindeydi ve akıbetinin farkına vararak Sudan'ın geleceği için kafa yormuştu. Günlüğünün 27 Kasım (1884) tarihli sayfasına yazdığı notta kendisinden sonra gelecek Sudan hükümetleri için üç öneride bulundu: İlki; yıllık 500.000 pound maaşla iki yıl için yeni bir genel-valinin atamasının yapılması, eksilen cephanenin takviye edilmesi ve 5.000 asker yollanmasıdır. İkincisi; Sudan ve limanlarının 2.000.000 pound karşılığında Osmanlı Sultanına geri verilmesidir. Kendi ifadesi ile bu en iyi ve hızlı seçenek olarak (Sudan'daki) bütün sorumluluklarımızdan ebediyen kurtulmamızı sağlayabilir. (Madem mali sebeplerden dolayı İngiliz Hükümeti tarafından Sudan'a askeri müdahalede bulunulmuyor ve Mehdi birliklerine terkedilmek isteniyor, öyleyse Sultan'a hem de para alarak terk edilebilirdi.) Üçüncüsü; diğer bir acil çözüm olarak Zübeyir Paşa'nın yıllık 100.000 pound maaş ve yenilenmiş silahlarla (Sudan'da) görevlendirilmesidir.[972]

Gordon, Sudan'ın Mehdi idaresine geçmemesi için her türlü gayret ve öneriyi yapmış, muvaffak olamayınca sorumluluğu alarak Hartum'u savunma girişiminde bulunmuş, umutla kendisine gönderilecek destek kuvvetinin gelmesini beklemişti. Bu süre zarfında (1884'de) Gordon, Gladstone ve Zübeyir Paşa kendi değer yargıları içinde ikileme düştüler. Gordon, uzun yıllar köle tüccarlarına karşı Sudan'da mücadele etmesine rağmen köle tüccarı Zübeyir Paşa'yı Sudan Genel-valisi yapmak istedi. Gladstone tahliye girişimi ile Sudan'ı köle tüccarlarına veya (kendilerine karşı çıkma iddiasında bulunan) Mehdi'ye bırakmak arasında tereddüt yaşadı. Zübeyir Paşa; malını, servetini ve kurmuş olduğu devleti elinden alan, sürgüne yollayan, oğlunu öldüren sömürgeci güce yardım etme ve onların idaresi altına girip girmeme konularında tereddüt yaşadı.[973]

26 Ocak 1885'de Hartum düştüğü zaman burada (Avrupalı veya Avrupalıya benzer) çeşitli milletlerden seksene yakın konsolos veya tüccar bulunmaktaydı. Bunlardan Yunanlı

[969] Jackson, *Black Ivory*, s. 93-94.
[970] Browne, "Gordon's Journals", s. 211.
[971] Holt, *Sudan from the Funj*, s. 87.
[972] P.P. Egypt No.20 (1885), s. 15.
[973] Berman, *a.g.t.*, s. 2-5

olarak Pantelli Dimitraga, Dimitri Cucuramba, Nicolas Sotra, Nicolas Andrianopotili, Nicolas Callokiriano, Savas Karagani, Georgi Kako, Georgi Kallomitiano, Andrea Pillici bulunmaktaydı. Levantenlerden Georges Stambouli, Georges Belludi, Naoum Mussali, Georges Mussali, Antoun Tawa, Anna Mardil, Skander Samua, Choukri vardı.[974] Avusturya Konsolosunun oğlu Martin Hansal, Alman tüccar Charles Neufeld de Mehdi güçlerinin eline esir olarak düşmüştü.[975] Hartum ele geçtikten sonra Umdurman başkent yapıldı. Hartum'daki evler emirler ve komutanlar arasında paylaştırılarak eşleri ve köleleri buralara yerleşti. Halife Abdullah, Gordon'un ikamet ettiği bahçeli evi alırken, Halife Şerif Roma Katolik Papazlarının evini almış, Halife Ali Ved Hillû da Albert Marquelt'in evine yerleşmişti.[976]

Gordon'un öldüğüne dair haberler gelmeye başlayınca 10 Şubat'ta Londra'da yapılan bir toplantıda insanların altı hafta içinde Gordon'u unutacakları dile getirildi.[977] Muhalefet, hükümeti zor durumda bırakmak için olayı gündemden düşürmedi. Bunun üzerine Gladstone hükümetinin bazı üyeleri Gordon'u karalama kampanyasına girişerek kendilerini aklamaya çalıştılar.[978] Ölümünden bir süre sonra Gordon'un ismi bütün başarısızlığına rağmen yüceltildi ve anısı yaşatılmaya çalışıldı. İngiliz işgalinden sonra Sudan ile Gordon'un özdeşleştirilme çabalarına girişilerek anısına heykel dikilmiş, sonradan Hartum Üniversitesi'ne dönüştürülecek olan Gordon College adı ile eğitim kurumu açılmıştı.

Hartum'un düşmesi ve Gordon'un öldürülmesi, Gladstone Hükümeti'ni zor durumda bıraktı. Gladstone'nun *Büyük Bilge Adam* olan lakabı bu olaydan sonra muhalifleri tarafından *Gordon'un Katili* olarak değiştirildi. Ancak bu olay; basit bir, Gordon'a yardım edip etmeme meselesinden ziyade Muhafazakâr Parti ile Liberal Parti arasındaki siyasi görüş farklılığının Zübeyir Paşa figürü özelinde değerlendirilmesi olayı olarak görüldü. Liberaller İmparatorluk topraklarında köleliğin kaldırılmasına yönelik kazanımların genişletilmesi ve işlerlik kazandırılması için güçlü bir imparatorluğu savundular. Bunun için daha sınırlı emperyalist rol üstlenerek insan haklarından ziyade iktisadi çıkarlar bağlamında zorlayıcı güç olunmasına çalıştılar. Muhafazakârlar ise küresel bir erdem zorlayıcısının parçası olmak istememekle birlikte küresel ticari fırsatların yakalanmasını isteyerek Liberallerin çizgisini takip ettiler. Yani emperyalist maddi çıkarlar önemliyse köle ticaret yasağı ile alakalı zorlayıcı

[974] PP. Egypt No:1 (1885), s. 9.
[975] Moorehead, *a.g.e.*, s. 282, 336.
[976] Ohrwalder, *a.g.e.*, s. 146.
[977] Blunt, *Gordon at Khartoum*, s. 376.
[978] Browne, "Gordon's Journals", s. 242.

yaptırımlardan vazgeçilebileceği her iki parti tarafından benimsendi.[979] Daha dar manada olay Gladstone Hükümeti'nin (Liberaller) masraflı sömürgelerin terk edilerek küçültülmüş imparatorluk ve bütçe dengesini savunması ve Disraeli'nin[980] Afganistan, Güney Afrika ve Sudan'daki şovence yayılmacı maceralarını bitirmeye çalışması olarak İngiliz kamuoyunda değerlendirilmişti.[981] Hükümet hiçkimseye açıklayamadıkları bir planı uygulamak (Mehdi Devleti'nin kurulabilmesi) için Hartum'u tahliye etmek istemiş ancak Gordon'un emirlere uymayarak siyasi iktidarı zor durumda bırakmış olması, olayların seyrine daha uygun düştüğü görülmektedir.

3. 9- Gordon'un Hartum'a Gönderilmesi

Gordon, 1884 yılında İngiliz Hükümeti tarafından Sudan'ı tahliye için görevlendirildi ve Ocak 1884 tarihinde Kahire'ye vardı. Hıdiv tarafından Sudan Genel-valisi olarak atanarak Hartum'a yollandı ve 18 Şubat'ta Hartum'a ulaştı. Kısa süre sonra da Hartum'un dış dünya ile irtibatı kesildi. Gordon, Hartum'u tahliye girişimine başlamayıp kendi görüşü olarak Hartum'u savunma çalışmalarına başlaması ile idari olarak hükümetinin tehdidine maruz kalırken, fiziki olarak da Mehdi'nin tehdidi ile yüz yüze gelmiş oldu. Verdiği kararla hem hükümetine hem de Mehdi'ye karşı artık irade savaşı başlatmış oldu.

Gordon'un Hartum'a yollanması hususunda birçok karanlık nokta bulunmaktadır. Niçin Gordon'un gönderilmesinde ısrar edildiği veya İngiliz kabinesi ile Kahire'deki İngiliz memurlarının itirazına rağmen gerçekte onu kim yolladı, neyi başarması (başaramaması) istendi, Hartum kuşatıldığı zaman Gordon'u kurtarmak için neden acele edilmediği bu karanlık noktalardan sadece birkaçıdır.[982] Mehdi ile mücadelede en etkili araç olan Zübeyir'in Sudan'a yollanmasına karşı çıkan İngiliz Hükümeti, neden başka alternatifler düşünmedi, neden Sudan'daki garnizonu takviye etmedi, ya da Gordon'un gönderilmesindeki ana sebep olan ve başarılması oldukça güç bir görev olduğu bilinen Hartum'un tahliyesi için daha uygun fikirlere ve yollara başvurulmadı.[983] Sudan'a Osmanlı askerinin yollanmasına neden sıcak bakılmadığı diğer önemli sorular arasında bulunmaktadır.

---

[979] Berman, *a.g.t.*, s. 302-303.
[980] Muhafazakâr Parti'nin başkanı olarak Benjamin Disraeli (1868 ve 1874-80) ve Liberal Parti'nin başkanı olarak William Gladstone (1868-74 ve 1880-86) başbakanlık yaptılar.
[981] Berman, *a.g.t.*, s. 303.
[982] Morrell, *a.g.t.*, s. 54.
[983] Jackson, *Black Ivory*, s. 95.

İngiliz kaynaklarına göre İngiltere'nin "the dog in the manger"* siyaseti sebebiyle Sudan'a Osmanlı birliklerinin gönderilmesini engelleme çalışması, Gladstone kabinesinin üzerine baskı oluşmasına sebebiyet verdi.[984] Bu siyaseti terk ederek Mehdi'nin ölümünden sonra masrafları İngiltere tarafından karşılanacak olan Osmanlı birliklerinin Sudan'a gönderilmesi gündeme gelmişti.[985] Ancak girişim gerçekleşmedi. Bunun sebepleri arasında Osmanlı yönetiminin gönderilecek birliğin İngilizlerin yapacakları hileler sonucu Mehdi isyanı etrafında gelişen olaylar bağlamında İngiliz çıkarları için kullanılma ihtimalinin bulunmasıydı.[986] Osmanlı birliği gönderilmiş olsaydı bu durum pekâlâ Osmanlı Devleti'ne ve Halifeliğe karşı isyan olarak değerlendirilebilecekti. Türk askerinin gönderilmemiş olması ve Gordon'un Hartum'da kalma ısrarı isyanın İngiliz emperyalizmine karşı olduğu görüntüsünü kuvvetlendirmiş oldu.

Aralık ayının ilk günü Earl Granville, Sir E. Baring'e telgraf çekerek General Charles Gordon'un Mısır hükümeti bünyesinde istihdam edilip edilemeyeceğini sordu. Alınan cevapta, *"Sudan'daki olaylar dini karakterli olduğundan bir Hristiyan'ın yüksek bir makama getirilmesinin şimdiye kadar tarafsız kalmış dindar kabilelerin de isyana katılmalarına sebep olabilir"* denilmekteydi. Sudan'ın terk edilmesini istemeyen ve yerel bir yöneticinin Sudan'da genel-vali olmasının uygun olacağını düşünen Nubar Paşa, Abdulkadir Paşa, Evelyn Baring ve Wood bir toplantı yaparak Hartum'a eski Dârfûr hanedanından Hasan Hamza'nın yollanmasını kararlaştırdı.[987] Londra'dan Gordon'un Sudan Genel Valiliği için 10 Ocak tarihinde tekrar görüş istenmiş, yine Kahire'deki yetkililer; olumsuz cevap vermişti. Buna rağmen Gordon'un Sudan'a gönderileceği söylentileri ortalıkta dolaşmaya başlamış ve 18 Ocak tarihinde Gordon'a Sudan'da görevlendirildiğine dair yazılı emir verildi.[988]

Gazi Muhtar Ahmed Paşa tarafından yapılan değerlendirmede:

> *Bu isyanın bir sebebi me'murîn-i Mısriye'nin (Hıristiyan Avrupalı ve İngiliz memurların) orada ki zulüm ve i'tisafları (haksızlıkları) ve ikincisi dinen ve milleten kendilerine muğâyir olan İngilizlerle bi'l-ittifâk te'vib ve terbiyelerine kıyâm olunmasıdır. Bu fikir mubâh oldukça Sudan'da iâde-yi itâat ve asâyiş mümkün olamaz ve her ne vakit İngilizler sevk-i askerî edecek olsalar evvelinde Sudânilerin ihtilafı*

* Deyim: Kendi yiyemediğini başkasına da yedirmeyen kimse.
[984] BOA. HR. SYS. 58. 18. 12.
[985] BOA. HR. SYS. 59. 18. 2- 3. (27 Ağustos 1885).
[986] Yasamee, a.g.m., s. 91. Bakınız nakleden Yasamee: BOA. Mısır İrade, No.116-117 (3 Safer (1)301- 22 Teşrinisani (12) 99- 4 Aralık 1883).
[987] BOA. HR. SYS. 985. 20- 2. (15 Ocak 1884).
[988] Jackson, *Osman Digna*, s. 49.

mübeddel-i ittifak olarak mukâbele ve müdâfaaya kıyâm ederler. Tecârib-i vâkıa ile anlaşıldığı İngiliz askeri orada iş göremez.

sözleri ile Gordon'un tayininin yanlış olduğunu ifade etmişti.[989]

Gordon'un Hıristiyan olması, Sudan'da daha önce yaptığı icraatlardan dolayı nefret edilmesi, köle karşıtlığı geçmişi ve buna karşın Mehdi Hareketi destekçi ve komutanlarının köle ticareti ile uğraşması veya tekrar köle ticaretinin serbestleşmesi çabaları içinde olmaları sebebiyle Gordon'un Sudan'da görevlendirilmesi ters bir hareket oldu. Sudan'daki olayların artmasına ve isyana katılımın hızlanmasına sebep olacağı bilinmesine ve bu hususta iki defa olumsuz görüş bildirilmesine rağmen sanki böyle bir sonuç arzulanıyormuş gibi görevlendirmede ısrar edildi. Kendisine verilen talimatta:

Majestelerinin Hükümeti tarafından senin öncelikle Mısır'a gitmen ve Sudan'daki askeri durum ile orada hala bulunduğu zannedilen Mısır garnizonları ve Hartum'daki Avrupalıların güvenlikleri için alınacak tedbirler hakkında rapor vermen istenmektedir. Senden ayrıca Sudan'ın en etkili şekilde tahliyesi ve deniz kıyılarındaki limanların güvenliğinin ve idaresinin Mısır Hükümeti tarafından en iyi şekilde nasıl yapılacağını dikkate alarak rapor etmen arzulanmaktadır. Bu konu ile bağlantılı olarak Mısır otoritesinin iç kesimlerden çekilmesi ve mevcut isyan hareketi tarafından köle ticaretinin teşvik edileceğinden korkulduğundan dolayı bunu etkisizleştirmek için atılacak adımların araştırılmasına da özel bir dikkat göstermelisin. Kahire'deki Genel-konsolos (Komiser) ve Majestelerinin temsilcisinin talimatlarını uygulayacaksın ve onlar vasıtasıyla raporların Majestelerinin Hükümetine mühürlü olarak yollanacak. Mısır Hükümeti'nin doğrudan veya Sir E. Baring vasıtasıyla sana vermek isteyeceği diğer görevleri yerine getirmede yetkili ve görevlendirilmiş olacaksın. Yarbay (Colonel?) Stewart sana refakat edecek ve görevlerini yaparken sana yardım edecek ve sana güven verecek. Mısır'a vardığında öncelikle Sir Evelyn Baring ile iletişime geç. O seni karşılayacak, ya onunla birlikte veya tek başına doğrudan Sevâkin'e devam edeceksin veya Yarbay Stewart'ı Nil yolu ile Hartum'a yollayacaksın.

tarzında kendisine görevler verilmişti.[990]

Hartum'daki durum hakkında kendisine fazla bir malumat verilmemişti:

[989] BOA. Y. EE. 129. 61. (27 Eylül 1887).
[990] Jackson, *Osman Digna*, s. 49-51.

....Hartum'a vardığında Hükümet kuvvetlerine karşı kazanılan zaferden sarhoş olmuş inançlı bir kalabalık, kendisi ve takipçileri tarafından Allah tarafından tayin edilmiş bir temsilci olarak görülen bir lider, siyasi baskı ve dini heyecan içinde elden ele gitmiş bir devlet buldu. Gordon'un elleri bağlıydı. Görevinde danışmanlık yapması beklendi. Rapor vermesi beklendi, icraat değil. Ve istenilenin hepsi yapılsa bile çok geç kalındığından görevi başarısızlığa mahkûmdu. Yanan evin durumunu rapor etmesi için üç günlük yolculuğa gönderilmişti; hiçkimse basit bir rapor hazırlamak için ön ayak olmaz veya girişimde bulunmaz; onun evi koruması veya bunu denemesi beklenir; özellikle içinde kadınlar ve çocuklar hapsedilmişse. Raporlar için zaman çoktan geçmişti ve bu durumu Arapların 'Yangın karşıdaki ateş olan yerde olmalıdır' sözü özetlemektedir.[991]

Gordon, görünüşte Hartum'un tahliyesi ile görevlendirilmişti. Ancak kendisine bunu gerçekleştirebilmesi için uygun vasıtalar verilmemişti. Durum hakkında rapor vermesi istenerek Mehdi'nin zaman kazanmasına çalışılmıştı. Acil tedbirler alınması gerekirken raporlarla oyalanılmış, ciddi herhangi bir adım atılmamıştı. Mehdi'nin başarılı olması için ortam hazırlanmış, Gordon'un Sudan'a yollanması ile bütün köle ticaretinden mağdur olmuş kesimler isyana katılmışlardı.

3. 10- Abdullah et-Teâyişî ve Mehdi Dönemi

Abdullahi Ved Muhammed Âdem Turşeyn veya yaygın olarak kullanılan ismiyle Abdullah et-Teâyişî (1846-1899), Dârfûr'daki Bekkârelerin Teâyişî kabilesine mensup bir şeyhin beş oğlundan biri olarak 1846 yılında eyaletin güneybatısındaki Turdat'ta doğdu.[992] Ailenin kökeni hakkında farklı rivayetler bulunsa da dedesinin babası olan Şeyh Muhammed El-Veva Abdullahi baba tarafından Şerif, anne tarafından Berberi bir soydan gelmektedir ve Tunus'tan Mekke'ye hac için yola çıkmış ve Dârfûr'daki Tâişe bölgesine yerleşerek orada Tâişelerin Gabarat koluna mensup bir kadınla evlenmişti.[993] Oğlu Ali Karer ve torunu Muhammed Turşeyn, hayatlarını kabile şeyhleri olarak sürdürdüler. Muhammed Turşeyn'in beş oğlu vardı.[994] Yakub (daha sonra Emir Yakub), Abdullahi (daha sonra Halife Abdullah),

[991] Jackson, *Osman Digna*, s. 49-51.
[992] Hill, *A Biographical*, s. 5.
[993] J. A. Reid, "Some Notes on the Khalifa Abdullahi from Contemporary Sudanese Sources", *Sudan Notes and Records*, Vol.21, McCorquodale, Sudan, 1938, s. 207.
[994] Reid, "Some Notes", s. 207.

Yusuf, Semmani ve Harun. Halife Abdullahi'nin şeyh olan babası kabilenin müneccimiydi ve gaipten haberler verirdi.[995] Çocuklarına yakında zuhur edecek olan Mehdi'yi aramalarını söylemişti. Yakub, Mehdi'yi ararken Beyaz Nil kenarındaki Şebeşe'de tekkesi bulunan Şeyh Bereyir tarafından ikna edilerek Samaniye Tarikatı'na intisap etti.[996]

Kabile, yerleşik olduğu konum itibariyle (bölgenin güney ve batısında bulunan) Dar Fertit ve Dar Kûtî gibi köle elde etme bölgelerine yakın bir yerdeydi. Köle kervanlarının geçiş güzergâhında bulunan kabile diğer akıncı ve tüccarların ihtiyaçlarını karşılamanın yanı sıra köle akınlarına aktif olarak da katılarak gelir elde etmekteydi. Köle ticaretine yönelik her türlü faaliyetin içinde bulunarak gelir elde eden kabile, bu ticaretin yasaklanmaya başlaması ile büyük bir maddi kayba uğradı.

Zübeyir Paşa'nın Dârfûr'u ele geçirdiği sıralarda Muhammed Ahmed (Mehdi) fikirlerini yeni yeni anlatmaya başlamıştı. Muhammed Ahmed'in taraftar kazanmak için özellikle köle ticaretinin serbestleşmesi gerektiğine dair sözleri, diğer köle ticareti ile ilgilenenler gibi kendisine de cazip gelmişti. Ebâ adasına (Kosti)* yerleşerek taraftar toplamaya çalışan Muhammed Ahmed'in yanına gitmiş ancak onun Cezire'ye gittiğini öğrenince yolculuğuna devam etmiştir. Muhammed Ahmed'i Hassa-Hissa (Hartum) yakınlarındaki Tayyibe'de kayınpederi Şeyh el-Kureyşi Ved el-Zeyn'in türbesini inşa ederken bulmuş ve onunla birlikte çalışarak türbeyi tamamlamıştır.[997]

Abdullahi otuz beşli yaşlarında Muhammed Ahmed'in hizmetine girerek ilk müritlerinden biri oldu ve daha sonra da onun kızlarından biri ile evlenerek konumunu güçlendirdi.[998] Muhammed Ahmed'in beklenen Mehdi olduğuna dair kesin kanaat sahibi olduğunu güçlü bir şekilde ifade etmiş olmasından dolayı kısa sürede güvenini kazanarak yardımcısı seviyesine yükseldi.[999] Muhammed Ahmed, mehdiliğini ilan edince de (1881) dört halifesinden biri oldu ve kendisine siyah sancak verildi. Abdullah et-Teâyişî (Halife Abdullah) Kordofan'a çekilerek burada silahlı birlikler oluşturmaya başladı ve hükümet birliklerine karşı ani saldırı, pusu veya kuşatmalara başladı. Muhammed Ahmed harekete ilham verirken Abdullah da planlamasını ve silahlı mücadelesini gerçekleştirdi.[1000] Hareketin başlattığı silahlı eylemlerin

[995] Holt, *Sudan from the Funj*, s. 87.
* Günümüzde Beyaz Nil Eyaleti'nin (el-Nil el-Ebyad) başkentidir.
[996] Reid, "Some Notes", s. 207.
[997] Reid, "Some Notes", s. 207-208.
[998] Moorehead, *a.g.e.*, s. 280.
[999] Sudan Today, *a.g.e.*, s. 47.
[1000] Sudan Today, *a.g.e.*, s. 47.

ilk gününden itibaren bütün çarpışmalara katıldı ve elde ettiği başarılar ile Mehdi güçlerinin yenilmez olduğu fikrinin yayılmasını sağladı.[1001]

Cezire bölgesindeki çarpışmalardan sonra Hartum'un kuşatılmasında bulundu. Ocak 1885 tarihinde Hartum'un ele geçirilmesi ve akabinde (22 Haziran 1885) Muhammed Ahmed'in vefatından sonra *Mehdi'nin Halifesi* (*Halife*) sıfatıyla hareketin başına geçti. Bunda uzun süredir yönetimi elinde tutmasının ve idaresi altındaki ordunun Umdurmanda bulunmasının etkisi büyüktü.[1002] İdari organizasyon yeteneğinin Muhammed Ahmed tarafından keşfedilmesinden dolayı baş halifesi durumuna gelmiş ve bu durum hiç değişmemişti.[1003] Hartum'un ele geçirilmesinden sonraki aylarda Mehdi daha hayatta iken yetkilerin çoğunu üzerine alarak bütün işlerle yakından ilgilenmeye başladı.[1004] Umdurman'ı, Mehdi yönetiminin idari merkezi yaptı. Hem şehrin yeni statüsü hem kendi taraftarları ile korkup çekindiği rakiplerini göz önünde tutmak için Ensar birliklerinin burada toplamasından dolayı şehrin nüfusu kısa sürede 150.000 seviyesine çıktı.[1005]

Muhammed Ahmed'in akrabalarına *Eşrâf* denilirken ona tabi olup yardım edenler de *Ensâr* olarak isimlendirilmişti. Eşraf, Halife Abdullah'ın konumundan rahatsızlık duymaktaydı ve bunu da her fırsatta Muhammed Ahmed'e ifade ediyorlardı. Muhammed Ahmed'in onu kovması veya yanından uzaklaştırması için baskı yapmaya başlamaları üzerine Muhammed Ahmed bir gün yaptığı uzun bir konuşmada mealen *"Ben O'yum, O'da Ben'dir"* diyerek bu konuya noktayı koymuştu.[1006] Eşraf, Muhammed Ahmed hayatta iken sürekli sıkıntı çıkarırken onun ölümünden sonra da Halife Abdullah'ın baş muhalifleri olmaya devam ettiler. Halife Abdullah iktidarı ele alır almaz Eşraf ile birlikte Mehdi ailesini itibarsızlaştırmaya başladı ve kendisine itaat etmelerini sağlayarak rakip olabilecek iki halifenin nüfuzunu kırdı.[1007] Esasında kendisine rakip veya muhalif olanlara karşı tedbirler almaya Muhammed Ahmed hayattayken başlamıştı. Muhammed Ahmed'in ilk destekçilerinden olan el-Menne İsmail Kordofan'da kuvvet toplamaya ve Halife Abdullah'ın konumuna karşı tehlike oluşturmaya başlayınca 1883 yılında öldürülmüştü.[1008] Kendisine olan muhalefet sebebiyle önemli mevkilerde bulunan rakipleri ile muhaliflerinin destekçilerini kısa

[1001] Hill, *A Biographical*, s. 6.
[1002] Holt & Daly, *a.g.e.*, s. 100.
[1003] Reid, "Some Notes", s. 209.
[1004] Moorehead, *a.g.e.*, s. 280; Holt & Daly, *a.g.e.*, s. 97.
[1005] Sudan Today, *a.g.e.*, s. 13.
[1006] Reid, "Some Notes", s. 208-209.
[1007] Moorehead, *a.g.e.*, s. 280-281.
[1008] Warburg, "Religious Policy", s. 94. (el-Menne İsmail hakkında detaylı bilgi için bakınız: A. R. C. Bolton, "el-Menna Ismail: Fıkı and Emir in Kordofan", *Sudan Notes and Records*, Vol.17, No.2, 1934, s. 229-241.)

süre içinde görevden aldı. Başa geçtikten bir yıl sonra bütün eyalet valilerinden sadece ikisi yerinde kalmıştı. Biri Bahrü'l-Gazel Valisi ki o da 1887 yılında görevden alınacaktır. Diğeri ise Doğu Sudan'ı kontrol etmeye çalışan ve Becaların lideri olarak hareketin sonuna kadar mevkiini koruyacak olan Osman Dikne idi.[1009] Mehdi'nin ölümünden sonra kontrol, Nil Nehri kenarındaki kabile mensuplarından Halife Abdullah'ın vahşi Bekkâre kabilesi destekçilerine geçti.[1010] Otoritesini arttırmak için kendi kabilesi olan Bekkâre mensuplarına geniş yetkiler verip önemli mevkilere getirmesi; kendisine karşı muhalefetin artmasına sebep oldu. Muhalifleri ile mücadele edebilmek için de gaddar ve zalim bir yönetici haline geldi. Kendisi kontrolü ele geçirdiği tarihten itibaren hiçbir çarpışmaya katılmadı, yönetimi altındaki yerleri ve birlikleri Umdurman'dan idare etmeye çalıştı.[1011] Emirler üzerinde ağır baskı uyguladı ve her emirin yanına güvendiği birini koyarak sürekli gözlem altında tuttu ve herhangi bir sadakatsizlik anında hemen Umdurman'a çağrıldılar.[1012]

Muhammed Ahmed'in ölümünden sonra idareyi ele geçiren Halife Abdullah'ın amacı Sudan'daki kazanımlarının, yönetiminin ve meşruiyetinin tanınmasını sağlamaya çalışmaktı. Kerma ve Dongola'ya giden ordular Hıdivlik üzerinde baskı oluşturarak Kahire'nin girişimde bulunmasını, kendileri ile irtibata geçmesini sağlamak içindi. Bu konuya hazırlık olarak Halife Abdullah, diğer bir Halife ile İlyas Paşa zamanı geldiğinde Kahire ile müzakere yapmaları için üç veya dört seçkin adamı belirlemişlerdi.[1013]

Berber'in Ensar birliklerince ele geçirilmesi ile esir durumuna düşen Berber Müdürü (Valisi) Ali Vehbi Paşa bir fırsattan istifade ederek kaçmış ve Mart 1886 tarihinde Mısır'a varmıştı. Sudan'daki son durum hakkında verdiği raporun ilgili kısmı tercüme ettirilerek Gazi Muhtar Ahmed Paşa tarafından Dersaadet'e yollandı. Ali Vehbi Paşa, isyancıların sayısının az olduğunu, elde ettikleri başarının sonuçlarını da henüz tam alamadıklarını, Halife Abdullah'a ahalinin güvenmediğini, Dongola'yı ele geçirerek el-Kerma'ya yerleşmiş olan[1014] Muhammed el-Hayr'ın üstüne yeteri kadar kuvvet gönderilerek burasının tekrar ele geçirilmesi ile Sudan'ın diğer bölgelerinin de isyancılardan temizlenebileceğini, isyancıları destekler görünen halkın aslında bunu korkudan yaptıklarını, çektikleri sıkıntılardan kurtulmak için buraya gönderilecek askeri birliklere yardım etmeye gönüllü olduklarını, İstanbul'dan

[1009] Holt, *Sudan from the Funj*, s. 94.
[1010] Trimingham, *a.g.e.*, s. 154.
[1011] Hill, *A Biographical*, s. 6.
[1012] Reid, "Some Notes", s. 209.
[1013] PP. Egypt No:5 (1886), s. 42-43.
[1014] Muhammed el-Hayr idaresinde el-Kerma'da yerleşmiş olan Ensar kuvvetleri 6.000 kadardı. (PP. Egypt No:5 (1886), s. 41, 42.)

gönderileceği söylenen askerlerin haberi Sudan'da sevince sebep olduğunu ifade etmişti. Buna ilave olarak halen Berber'de bulunan Abdurrahman en-Necûmî ile kardeşinin oğlu Hasan en-Necûmî'nin emri altında bir kısım Hartum askeri ile ahaliden oluşan askeri birlik bulunduğu ve bunlara ait on tane top ile yeteri kadar mühimmatın da mevcut olduğu bildirilmişti.[1015]

Şubat 1887 tarihinde Kahire, farklı bir gelişmeye sahne oldu. İlyas Paşa'nın kardeşi Def'ullah Hocal, Kordofan ileri gelenlerinden on bir kişinin imzasını taşıyan bir arzuhali Hıdiv'e takdim etti. Arzuhalde mealen Sudan'da devam etmekte olan asayişsizlikten şikâyet edilerek yeniden hükümet idaresi tesis edilmek suretiyle devlet düzeninin kurulması isteniyordu. Ancak arzuhalin sadece bir bölgenin ileri gelenlerinin imzasını taşıması sebebiyle talep dikkate alınmadı. Eğer arzuhalde Sudan'da oldukça sözü geçen biri olan ağabeyi İlyas Paşa'nın da imzası bulunmuş olsaydı talebin değerlendirilebileceği ifade edilmişti. Defullah Hocal'ın Gazi Muhtar Ahmed Paşa ile yaptığı özel görüşmede kendisini elçi olarak gönderenler arasında ağabeyi İlyas Paşa'nın da bulunduğunu ve bunu da sadece kendisine söylemeye izinli olduğunu ifade etmişti.[1016]

Yönetimi ele geçirip önemli mevkilere akrabalarını getirdikten sonra Halife Abdullah'ın kendine olan güveni arttı ve 1887 yılında iki yıl sürecek olan Hıristiyan Habeş Krallığı'na karşı savaş açtı. Bundan daha önemli diplomatik ve siyasi sonuçlar doğuracak bir karar alarak Nisan 1887 başlarında Sultan Abdulhamid, Hıdiv Tevfik ve Kraliçe Viktorya'ya mektup yazarak Mehdi idaresini tanımalarını istedi.[1017] Mektuplar Albay Chermsido'dan gelen telgraf ile mektuptan haberdar olan Kahire'deki Sir Evelyn Baring Londra'daki Başbakan Salisbury'ye telgrafla kendisine gelmekte olan mektubu açıp, tercüme etmeye yetkili olup olmadığını sorması sonucu 12 Nisan'da Londra'nın mektuptan haberi olmuştu.[1018] Gönderdiği mektup ile Kraliçe Viktorya'yı Umdurmana'a (huzuruna) çağırmış, itaatini sunmasını ve Müslümanlığa girmesini beklediğini ifade etmişti.[1019] Ancak mektuplarına hiçbir resmi cevap verilmedi.

Kahire'de bulunan Fevkalade Komiser Gazi Muhtar Ahmet Paşa, adı geçen mektupla ilgili olarak daha sonra meydana gelen gelişmelere dair yazdığı raporda:

[1015] BOA. Y. A. HUS. 190. 2- 3. (30 Mart 1886).
[1016] BOA. Y. EE. 118. 21- 2. (9 Şubat 1887).
[1017] Holt, *Sudan from the Funj*, s. 98.
[1018] P.P. Egypt No:2 (1888), s. 38-39.
[1019] Moorehead, *a.g.e.*, s. 287.

Mısır'da tab' olunmakta bulunan bazı gazeteler bundan bir ay evvelce veliyyü'n-ni'met-i bi-minnetimiz Padişahımız Efendimiz Hazretleri'yle İngiliz Kraliçesi'ne bazı ma'rûzâtı hâmilen Mütemehdi'nin yerinde bulunan Abdullah et-Teâyişî tarafından gönderilmiş olan adamların şimdi istintaklarını neşr ediyorlar. Güya merkumlar İngilizler kendilerine taarruz etmezler ise Sudanilerin dahi niyet-i taarruzda olmadıklarını ve herhalde hür ve serbest ve müstakil yaşamak azminde bulunduklarını söylerler imiş. Bu sözlerin cümlesi Sudanileri hoşnud tutmak ve âtiyen bir tarik-i sulh ve müsâlemette içlerine gidilip yavaş yavaş kabza-yı tasarruf ve tahkimlerine almağa bir mukaddeme olmak üzere İngiliz tazyikâtından ibaret olacağında erbâb-ı vukûf ve mâlumat müttefiklerdir. Halbuki huzur-ı ma'delet-neşver-i hazret-i veliyyü'n-ni'met-i bi-minnetlerine olarak Abdullah et-Teâyişî tarafından gelmiş ve nezd-i memlükânemde alıkonulmuş olduğu evvelce arz edilmiş olan türrehât-nâmenin bir fıkrasında İngilizlerin Mısır'dan çıkarılmasını ve o yolda çıkarılamazlar ise Sudanilerin dahi gelüp muavenette bulunacağını bildiriyorlar idi. Şimdi o kağıdın mealiyle kağıdı getüren adamların ifâde-yi şifâhiyeleri beynindeki zıddiyet bu sözün nasıl bir fabrikadan çıkmış olduğuna delâlet ediyor.

sözleri ile İngilizlerin durumu kendi menfaatleri doğrultusunda çarpıtarak Sudan'daki Halife Abdullah ile irtibata geçmeye çalıştıklarını ifade etmiştir.[1020]

Bu siyasi gelişmeler meydana gelirken Sudan'dan Mabeyn-i Hümayun'a 1887 yılında gelen bir mektup Abdullah Teâyişî ve Ensar'ın fikir dünyasını açıklamaktadır. Mektupta özet olarak Abdullah el-Teâyişî'nin Padişah'a karşı olan kulluğu ve sadakati beyan edildikten sonra "*Fıtrat ve hilkatimiz icabınca yalnız İngiliz değil umum Hıristiyanlara karşı ilan-ı husumetten içtinab etmeyüb cümlesinin def-i tecâvüzatına son nefesimize kadar çalışacağımız derkârdır"* sözleri ile husumetlerinin ve mücadelelerinin kime karşı olduğunu açıklamıştır. Mektubun devamında mealen:

İngiliz askeri, Mısır askeri ile birlikte bize karşı savaşmakta, biz Müslüman Mısır askeri ile savaşmak istemediğimizden İngiliz askeri bunu fırsat bilip Mısır askeri kıyafeti giyerek savaştığından biz bunları ayırt edemiyoruz ve bunun için ya Hıdiviyet'e dolayısıyla da İngilizlere itaat etmememiz için ferman yazılması veya savaş meydanına Mısır askeri yollanmayarak İngilizlerin bize karşı yalnız bırakılmaları için Hıdiviyet'e emir ve tebliğ edilmesi

[1020] BOA. Y. EE. 129. 80. (10 Ekim 1887).

talebini Müslümanların Halifesi'nden istemişti.[1021] Mektuptan açıkça anlaşıldığı üzere Halife Abdullah, Padişah'a sonsuz bağlılıklarının bulunduğunu, mücadelelerinin tamamen İngiliz sömürge yönetimi ile işgalci Hıristiyanlara karşı olduğunu, Müslüman askerlerle savaşmak istemediklerini beyan ederek tâbi olduğunu ifade ettiği Sultan'dan yardım istemektedir. Sabık Yemen Valisi Aziz Paşa, Yemen'den dönüşünde Sevâkin ve Masavva limanlarına uğrayarak Sudan'daki durumu yerinde tetkik etmişti. Yazmış olduğu raporda (1888); "Sudanlıların isyandan usandıkları, hepsinin amacının İngilizleri memleketlerinden atarak doğrudan doğruya tekrar Saltanat-ı Seniyye'ye bağlanmak olduğunu ve Sudanlıların İngilizlere düşmanlığının devam ettiğini" ifade ederek aynı düşüncelerin Halife Abdullah'ın mektubunda beyan ettiği gibi Sudan'da mevcut olduğuna şahit olmuştu.[1022]

İngilizler tarafından gizli veya açık olarak desteklenen Muhammed Ahmed'in ani ve beklenmedik ölümü ile Mehdi ve Mehdilik iddiası da bitmiş oldu. Mehdinin ölümü ile yerine gelen kişi mehdi olamazdı. İnanç ve beklentiye göre ahir zamanda gelecek olan mehdi nev-i şahsına münhasır biridir. Eğer Muhammed Ahmed mehdi ise gelmiş ve gitmiştir. Bu bağlamda mehdilik de bitmiştir. Bu sebepten Halife Abdullah, elde ettiği kazanımları Sudan'ın yöneticisi, hâkimi, sultanı olabilmek için bir basamak olarak kullanmaya başladı. Yukarıda da belirtildiği üzere artık hedefi; uluslararası camiada tanınan, meşru bir idareci olabilmekti.

11 Nisan (1887) tarihli Rus Novosti gazetesinde yayınlanan yazıda Mısır'dan gelen haberlerde Halife Abdullah'ın Osmanlı, Mısır ve Avrupa devletleri ile barış yapıp dostluk ilişkisi kurmak istediği belirtilmişti. Yazının devamında Sultan Abdülhamid Han'a yazılan mektubun içeriğinden bahisle Halife Abdullah kafirlere karşı İslâmiyet'i müdafaa için ayaklandığını, bu kafirlerin kendisini destekleyen kişileri kandırmak için para harcadıklarını, yalnızca Halife Sultan'a itaat edeceklerini ve onun emirlerine uyacaklarını, eğer tabiiyetine girmek istediğimiz Sultan isterse İngilizler ile de barış yapabileceğini ancak bu durumda kendilerine Mısır gibi imtiyaz verilmesini, buna mukabil kendilerinin de Halife Sultan'a vergi verecekleri beyan edilmişti.[1023] Halife Abdullah, elde ettiği kazanımları resmiyete kavuşturarak büyük devletler tarafından tanınan veya en azından Osmanlı Devleti'ne Mısır gibi yarı-bağımsız olarak bağlanan Sudan'ın yöneticisi olmaya çalışmaktaydı. Osman Dikne tarafından Sevâkin'deki yetkililere yapılan tebligat ile Halife Abdullah'ın *Sultanu's-Sudan*

[1021] BOA. Y. PRK. TKM. 9. 58- 2.
[1022] BOA. Y. A. HUS. 212. 17- 1. (19 Mart 1888).
[1023] BOA. Y. PRK. TKM. 10. 46. (4-16 Mayıs 1887).

lakabı ile anılmaya başlandığı haber verildi.[1024] Görüldüğü gibi bu unvanda herhangi bir dini veya mehdilik ile alakalı vurgu olmayıp sadece Sudan'ın yöneticiliğine vurgu bulunmaktadır.

Kasım 1886 tarihinde Dongola önlerine gelen büyük bir Ensar ordusu şehrin dışında Mayıs 1889 tarihine kadar bekledi.[1025] Bu zaman zarfında şehir halkının moralleri çöktü, askerlerin yağmacılığından dolayı da onlara karşı düşmanlıkları arttı. Dongola önlerinde bekleyen ordunun bir kısmı Mısır sınırından 100 km (60 mil) içeri girmiş (1888), bu da Kahire'de endişeye yol açmıştı.[1026] Buradaki ordunun kumandanı olan en-Necûmî'ye karşı Halife Abdullah'ın duyduğu güvensizlik sonucu ordu daha ileri harekete geçemedi. Şubat 1889'da Dongola'ya gelen Yusuf ed-Dukeym yönetimi ele geçirdi. Dongola'nın elden çıkması üzerine Temmuz'da Vadi-i Halfa'daki İngiliz-Mısır kuvvetlerinin komutanı Granville harekete geçti. Bu kuvvetler ile en-Necûmî'nin ordusu 3 Ağustos 1889 tarihinde Tuski köyü yakınlarında karşılaştı. Ensar birlikleri ağır bir yenilgi almalarının yanında en-Necûmî de ölenler arasındaydı. Abdullah et-Teâyişî'nin en önemli hedefi olan Mısır'ı işgalden kurtarmak planı ile Ensar birliklerinin Mısır'a karşı tehdidi bu savaştan sonra artık söz konusu olmadı.[1027]

Etiyopya Savaşı'ndaki başarılar ve Dârfûr isyanlarının bastırılmasına rağmen memleketin içinde bulunduğu savaş durumu, kıtlık, kuraklık, salgın hastalık, gıda yetersizliği gibi hayati sorunların yanında Tuski yenilgisi (1889) Halife Abdullah'ın konumunu zorlaştırmıştı. Vadi-i Halfa'dan yukarılara Sudan'ın içlerine doğru kıtlık ve kuraklık şiddetlenmekteydi. Zahire fiyatları Mısır'daki rayicin beş altı katına çıkmış, halkın dayanma gücü kalmayınca akın akın kuzeye doğru hareket ederek Mısır'ın güney bölgelerine mülteci olarak yerleşmiş, Hıdivlik de bunların iskân ve iaşeleri ile meşgul olmuştu.[1028]

1891 yılında Osman Dikne'nin İngilizlere karşı Tuker'de aldığı ağır yenilgi ve Ensar birliklerinin Habeşlilere mağlup olmaları Halife Abdullah'ın idaresini daha baskıcı ve despot hale sürükledi.[1029] Kuraklık, kötü hasat, kıtlık ve salgınlarla ülke boğuşurken vergiler arttırıldı. Vergiler fitre ve zekât ölçüsüne göre alınmasına rağmen yetersiz geldiği durumlarda zenginlere ağır vergiler getirilerek veya ihanetle suçlananların mallarına el konularak

[1024] BOA. İ. MTZ.(05) 26. 1365. (23 Aralık 1888).
[1025] Bu ordu 15.000 asker, dört Krup topu, sekiz mitralyöz, on roket, yirmi beş makineli tüfekten oluşuyordu (PP. Egypt No:5 (1886), s. 42.).
[1026] Moorehead, *a.g.e.*, s. 288.
[1027] Holt, *Sudan from the Funj*, s. 97-98.
[1028] BOA. Y. EE. 130. 32. (19 Şubat 1889).
[1029] Moorehead, *a.g.e.*, s. 331.

hazineye (Beytü'l-Mal) kaynak bulmaya çalışıldı.[1030] Bütün üretim araçlarına el konularak bunları çalıştıranlardan ürünün yüzde yetmişi vergi olarak alınmaya başlandı.[1031] Dârfûr, Kallabat ve Tuski yenilgisine kadar Dongola'da bulunan üç büyük ordunun beslenmesi halkın kitleler halinde açlıktan ölmesine sebebiyet verdi. İnsanlar sefillik içinde yoklukla boğuşurken, ülkedeki dengeleri daha da değiştirecek olan zorunlu göçler başlatıldı. Teâyişî kabilesi ve Dârfûr'daki Bekkâreler Umdurman'a göç ettirildi. Bunun iki sebebi vardı. Birincisi Halife Abdullah kendi kabilesi ile Bekkâreler ve göçebeleri zorunlu askere almak suretiyle rejimini ayakta tutmaya çalışmasıdır. İkincisi ise güçlü emirlerden olan ve kendisine karşı çıkması muhtemel bulunan Dârfûr'daki Osman Âdem'in gücünü ve etkisini azaltmaktı.[1032] Umdurman'a getirilen ve yönetici hizbi oluşturan Bekkârelerin sayısı 7.000 kadardı.[1033]

İngilizler, Sudan'ı sömürge topraklarına dâhil etmek için gizli-açık birçok girişimde bulunmuşlardı. Devam eden süreç içerisinde yeni plan ve taktikler geliştirerek bu emellerine ulaşmaya çalıştılar. Gazi Muhtar Ahmed Paşa'nın yeni gelişmeler üzerine yazdığı rapor, Sudan'daki durumu ve İngilizlerin Sudan hakkındaki yeni girişimlerini açıklamaktadır:

> *İngilizler Sudanı elde etmek için Mısır'a duhûl ettikleri günden beri bizzat ve bi'l-vâsıta madden ve manen teşebbüs etmedik tedâbir ve müracaât eylemedik esbâb bırakmamışlardır. Bu emel kendilerince pek mühim olduğundan arkasından bir gün bile fâriğ oldukları yoktur. Sırası düştükçe bunların o hırs ve tamahları ve müşahit olunan niyetleri kerraren arz olunmuştu. Binaenaleyh her mevsimde halin iktizasına göre envâ-ı havâdis şâyi' olur. Hiç biriside takip ve tahkiksiz bırakılmaz….. Şimdi bir de Mütemehdi Kaymakamı Abdullah et-Teâyişî'nin elyevm mevcut olan hükümetinin İngiltere devletinin himayesi altında olduğunu ilan etmesi teşebbüsü kıyam ile ve birçok fedâkârlıklarla merkum Teâyişî'ye haber göndermişler. Merkûm da İngiltere himayesinden makasıt ve meramın ne olduğunu sorduğunda bir taraftan tecâvüz vuku' bulur ise İngilizlerin defea edecekleri (savunacakları) ve Sudan'ı her vakit tecâvüzâttan mahfuz bir halde bulunduracakları cevabını vermişler imiş.*[1034]

Belgeden de anlaşılacağı üzere İngilizlerin Sudan'ı işgal planlarına karşı duran Abdullah et-Teâyişî önceden beri İngiliz ve Hıristiyan işgalcilerine karşı vermekte olduğu mücadeleden

[1030] Reid, "Some Notes", s. 210.
[1031] BOA. HR. SYS. 986. 38. 2- 2. (26 Mayıs 1889).
[1032] Holt, *Sudan from the Funj*, s. 99-100.
[1033] Moorehead, *a.g.e.*, s. 281.
[1034] BOA. Y. PRK. MK. 6. 23. (6 Şubat 1894).

vazgeçmemiş, fikirlerinde değişim olmamıştı. İngilizlerin himayesinde iktidarını koruyarak kukla bir yönetici durumuna düşmemiş, bunun için ölene kadar çalışacağını ifade etmişti. Abdullah et-Teâyişî'nin etrafına birikmiş olan cemaatin mezâlim ve düşmanca davranışları halkın genelinde yılgınlığa sebep olmanın yanında kabile reisleri ile idaresi altındaki emirler arasındaki fikir ve çıkar çatışmaları da otoritesi ile birlikte kurulu düzeni artık gözle görülür şekilde tehdit etmeye başlamıştı.[1035]

1897 yılı sonlarına doğru İstanbul'da beklenmedik bir gelişme meydana geldi. Kendisini Somal ve Denâkil Reisleri ile Sudan'daki Şeyh Abdullah et-Teâyişî'nin özel temsilcisi olarak tanıtan Helif Emiri Süleyman İncer (İnger) İstanbul'a gelerek temaslarda bulunmak istemişti. Osmanlı yönetimi bu kişiye şüphe ile bakmış, gerçek manada elçi olup olmadığını araştırmaya başlamıştı. İstanbul'daki idareciler bu elçinin Abdullah et-Teâyişî ile Devlet-i Aliyye arasında gizli münasebetlerin olup olmadığını anlamak için İngilizler tarafından gönderilmiş olabileceği ihtimali üzerinde durmuşlardı.[1036] Fevkelade Sefir olduğu iddiasındaki emir, Abdullah et-Teâyişî'nin talep ve fikirlerini:

> *Mehdi namıyla din uğrunda muharebeye kalkışan Muhammed Ahmed nâm zâtın halifesi ise de ileride Sudan Hıdivliği'ne nasb u ta'yin edileceği te'min edildiği takdirde mehdi ve halifelik unvanını terkle umum İslâm milletinin halife-yi yegânesi olan zât-ı mekârim-sîmat-ı hazret-i Hilâfet-penâhilerinin zîr-i hâkimiyetine tâbi bir sâdık bende olacağı cümle efkâr ve ihtisasât-ı ubûdiyetkarânesidir.*

sözleri ile ifade etmiştir.[1037] Adı geçen kişi gerçekten Abdullah et-Teâyişî'nin elçisi ise ifade ettiği sözlerden anlaşıldığı üzere Sudan'da iktidarı ele geçirmiş olan Abdullah et-Teâyişî ve çevresinin uzun süredir iddiada bulundukları Mehdilik ve buna bağlı olarak Mehdi'nin halifesi unvanlarını (ki bu unvanlar sadece kendi aralarında anlam ifade etmekte ve dışarıda hiçbir cari geçerliliği bulunmadığından) kendisine Sudan Hıdivliği verilmesi karşılığında bırakmaya gönüllü olduğu, hareketin gidecek yerinin kalmadığını anladığı, kendi ikbali için uğraştığı anlaşılmaktadır. Daha önceden de benzer talepleri çeşitli kanallardan Dersaadet'e iletmiş olan Abdullah et-Teâyişî'nin bu şekilde bir elçi göndermiş olması ihtimali yüksektir. Emir'in geldiği yer Sudan'a (Hartum) uzak bir memleket olmasına rağmen söz konusu elçilik görevi ile İstanbul'a geldiği tarih, İngilizlerin Sudan'a yapacakları nihai saldırının öncesine denk gelmektedir. Üstün ateş gücüne sahip İngiliz işgal birliklerine karşı koyamayacağını

[1035] BOA. Y. A. HUS. 324. 36. 2. (5 Nisan 1895).
[1036] BOA. Y. PRK. TKM. 34. 12.
[1037] BOA. Y. PRK. EŞA. 28. 43. (14 Kasım 1897).

anladığından Devlet-i Aliyye'nin himayesine sığınmaya çalışmış olması, olayların akışına daha uygun düşmektedir.

19. yüzyılın son on yılına gelindiğinde artık "Afrika'ya Hücum" siyasetinin sonlarına gelinmiş Avrupalı sömürgeciler tarafından işgal edilmemiş, paylaşılmamış birkaç yer kalmıştı. Liberya; azat edilmiş Amerikan kölelerinin toplandığı bir yerdi. Etiyopya ise Hıristiyan kimliği ile Afrika'daki Müslüman ülkelere karşı Avrupalıların müttefiki durumundaydı. İşgal edilmemiş toprak olarak hedefte Sudan kalmıştı. Ekvator bölgesi ile Dârfûr-Vadây bölgelerine karşı Fransız işgal teşebbüsleri, İngilizlerin Sudan'a karşı askeri işgal girişimlerini hızlandırdı. İngilizler açısından Sudan'ın işgal edilmesi ve Mehdi idaresine karşı girişimde bulunulması için zaman gelmişti.

Mart 1896 tarihinde İngiliz-Mısır birlikleri (18.000 Mısırlı, 7.000 İngiliz) sınırı geçerek ilerlemeye ve meydana gelen bir takım çarpışmalardan sonra Ensar birlikleri yenilerek geri çekilmeye başladı. 10 Haziran'da yapılan ve bir buçuk saat devam eden çarpışmada üç dört bin kadar olan Ensar birliğinden sekiz yüz ölü ve dört yüz elli esir bırakılmış olduğu halde karşı taraftan bir İngiliz subay ile yirmi asker ölmüş, seksen tane de asker yaralanmıştı.[1038] Dongola eyaletinin tamamının Eylül ayına kadar elden çıkması sebebiyle Halife Abdullah'ın otoritesi sarsılmaya başladı.[1039] Kendisine karşı rakip olabilecek durumda bulunan ve önemli miktarda askeri, bünyesinde barındıran Dârfûr'daki ordunun komutanı olan Mahmud Ahmed'i çağırarak İngiliz-Mısır kuvvetlerinin ilerleme yolu üzerinde bulunan Metemma'da görevlendirdi. Mahmud Ahmed burada büyük zorluklarla karşılaşmış, yerli ahalinin isyanı ve emirlere uymaması bir yana askerin beslenmesi için gerekli olan yiyeceği bulamaması da önemli bir sorun olarak karşısına çıkmıştı.[1040]

İngiliz-Mısır birlikleri ile malzemelerin Sudan'a daha kolay taşınabilmesi için demiryolunun uzatılmasına girişildi. İlk etapta Vadi-i Halfa'dan başlayarak Nûbe Çölü'nü geçip Nil Nehri kenarındaki Ebû Hamid'e varacak olan hattın inşasına başlandı. Ebû Hamid'de Ensar birlikleri üzerine hücuma geçen İngiliz-Mısır ortak kuvvetleri çarpışmaya tutuşmuş ve muharebenin sonunda iki İngiliz subayı, dört Mısırlı subay ve otuzdan fazla asker ölürken yetmişe yakın asker de yaralanmıştı.[1041] Bu ağır yenilgi ile Ebû Hamid Temmuz 1897

[1038] BOA. A. MTZ (05). 13. 105. (11 Haziran 1896).
[1039] Hill, *A Biographical*, s. 6; Holt, *Sudan from the Funj*, s. 105-106.
[1040] Holt, *Sudan from the Funj* s. 106.
[1041] BOA. Y. PRK. AZJ. 34. 90. (14 Ağustos 1897).

tarihinde Ensar birliklerinin elinden çıkmış olmanın yanı sıra İngilizler tarafından Hartum'a doğru yapılacak olan işgal hareketinin de başlangıcını oluşturdu.[1042]

İngilizler, elde ettikleri bu galibiyetten sonra Muhammed Ahmed el-Mehdi'nin ve Halife Abdullah'ın kendilerine karşı olan husumetlerini bilmelerine rağmen Sudan'ı savaşmadan, birtakım tavizlerle ele geçirme planına devam ettiler.[1043] Bunun için on dört sene önce Gordon tarafından Muhammed Ahmed'e yapılan teklifin benzeri, Halife Abdullah'a yapıldı. *"Hartum'un tahliye ve teslimi şartıyla Nil Vadisi'nden uzak olan Kordofan'da hükümet kurarsa istiklâlinin tasdik olunacağı"* şeklinde yapılan teklif ile Osmanlı toprağı olmaktan çıkarılan Sudan kolayca işgal edilmeye çalışılmıştı.[1044]

Yapılan tekliflerin kabul edilmemesi üzerine İngiliz-Mısır kuvvetleri ilerlemelerine devam ettiler. 1898 yılındaki Atbara Muharebesi'nde alınan galibiyet, İngiliz işgal kuvvetlerinin önünü açarak Halife'nin idari merkezi Umdurman'a rahatlıkla gelebilmelerini sağladı. Bu çarpışmada Ensar birliklerinden 3.000 kişi kaybedilmişti.[1045]

İşgalden önceki son muharebe Umdurman Savaşı'dır. Kesin sonuçlu bir savaş olup İngiliz işgalini engelleme yolunda belirleyici olma özelliğine sahiptir. Ensar birlikleri çeşitli sebeplerle erimiş, direnme gücünü kaybetmişti. Sayıları hakkında çeşitli rakamlar telaffuz edilmektedir. Ensar birliklerini 1 Eylül günü görenler sayıyı 30.000 olarak vermişlerdi. Ancak savaştan sonra Wingate ve Kitchener resmi olarak sayıyı 52.000 olarak açıklamalarına rağmen birçok tanığın ifadesinde bu sayıdan az olduğu görülmektedir.[1046] İngiliz işgal kuvvetleri ise 8.200 İngiliz askeri, 17.600 Mısır-Sudan askeri, 44 sahra topu, 36 makinalı tüfek, hücumbotlara yerleştirilmiş 24 Maxim tüfeği, 2470 at, 5250 deveden oluşmaktaydı.[1047]

Savaştan sonra Ensar kuvvetlerinin kaybı 11.000 veya daha fazla iken İngiliz-Mısır kuvvetlerinin kaybı yalnızca 49 kişiydi.[1048] Bu hezimetin sebebi (Maxim) makineli tüfek karşısında toplu hücum taktiğinin işlevsiz kalması, çizgi halinde ilerleyen kalabalığın boş arazide uzaktan kolaylıkla vurulabilmesi idi. Bunun yanında iyi eğitimli topçular da makinalı

[1042] Holt, *Sudan from the Funj* s. 106.
[1043] BOA. Y. PRK. AZJ. 34. 90.
[1044] BOA. A. MTZ (05).14A. 16. (3 Ocak 1899).
[1045] Sudan Today, *a.g.e.,* s. 26.
[1046] Clark, *a.g.e.,* s. 60-62.
[1047] http://www.pletthistory.org/talks/the-battle-of-omdurman/ (20.12.2017).
[1048] Sudan Today, *a.g.e.,* s. 42-43. Başka kaynak Ensar kayıplarını 10.000, İngiliz-Mısır kayıplarını 400 olarak vermektedir (Moorehead, *a.g.e.,* s. 336).

tüfek kadar zayiata sebebiyet verdi. İlk defa bu savaşta yüksek patlama gücüne sahip Lyddite (Pikrik Asit) de kullanılmıştı.[1049]

Umdurman Savaşı'nın ya da İngiliz-Mısır birliklerinin Sudan'ı işgal girişiminin bu kadar gecikmesinin sebebi olarak "Mısır bütçe dengesinin daha öncelikli olmasıydı" görüşü ileri sürülse de Doğu Afrika'daki sömürgecilik faaliyetleri bu girişimi hızlandırmıştı.[1050] Bu konuda yapılan bir değerlendirmede:

> Mehdi'nin idare ettiği topraklar kabaca doğu-batı yönünde 1500 km, kuzey-güney istikametinde 1500 km'lik alanı kaplamaktadır. Şu anki durumda fanatik Müslümanlar Afrika'da, Avrupalıların kazanımlarını silip süpürmekteler. Ancak bu şu an için geçerlidir. Avrupa, Afrika'daki kazanımlarını tekrar alıyor ve Sudan'ın gitmesine izin vermeyecektir.[1051]

sözleri Râbih bin Fazlullah gibi Halife Abdullah'ın sömürgecilere karşı direnmelerinin Avrupa devletlerinde meydana getirdiği endişeyi göz önüne sermektedir. Yüzyılın son on yılında Doğu ve Orta Afrika'da sömürgecilik ve işgal faaliyetleri hızlanmıştı. Batıdan (Kongo) ve doğudan (Cibuti) Fransızların Ekvator bölgesine girmeye çalışması, İtalyanların Somali, Eritre, Etiyopya'daki girişimleri, Almanların kendilerine sömürge bulma hırsı; İngilizler'in Sudan'da daha hızlı harekete geçmelerine sebep oldu. Umdurman Savaşı, İngiltere'nin Nil Vadisi'ne (geniş manada Afrika'ya) yönelik işgal sürecinin (1880-1914) bir aşamasıydı.[1052]

Halife Abdullah, Umdurman bozgunundan sonra bazı savaş bakiyeleri ile memleketi Kordofan'a sığındı. Burası kendisi tarafından en fazla hırpalanan yerlerden biri olmasına, ahalisinin zorunlu göçe tabi tutularak dağıtılmasına, savaş ve kıtlıktan insanlarının ölmesine rağmen yine de kendisine sahip çıkmıştı. Hala, bölgede Ensar birliklerinden kuvvetler bulunmaktaydı. Umdurman Savaşı'nın üstünden bir yıl kadar zaman geçtikten sonra elde kalan bütün kuvvetlerini toparlayıp Umdurman yenilgisini tersine çevirmek için Nil Vadisi'ne gitmeyi planlamaktaydı. İngilizler, muhbirlerden alınan istihbarattan Halife ve adamlarının Hartumdan 650 km (400 mil) uzaklıktaki Cebel-i Kadir'de toplandıklarını öğrenerek 8.000 kişilik bir birlik üzerlerine yollandı. Bu birlikten ayrılan ve Wingate komutasında hareket eden 3.700 kişilik birlik 22 Kasım'da Halife ve adamlarının bulunduğu kampa erzak taşıyan

[1049] Moorehead, *a.g.e.*, s. 336.
[1050] Clark, *a.g.e.*, s. 54.
[1051] "Stanley's Alleged Capture", *The Daily Colonist*, s. 1.
[1052] Clark, *a.g.e.*, s. 52.

bir kervana baskın düzenleyerek hepsini öldürdüler. Ertesi gün öncü birlikler Halife'nin kampının 10 km ileride olduğu haberini getirdi. Kordofan'da Tendelti'nin güneydoğusundaki Um Dibeykerat'ta 24 Kasım 1899 şafak vaktinde yapılan yarım saatlik çarpışmada kendisi ve emirlerinin çoğu öldürüldü. Ensar'dan 1.000 kadar yaralı ve ölü varken karşı tarafın kaybı, yirmi üç yaralı Mısırlı ve üç ölü İngilizdir. 10.000 esir alınmış, bunlar arasında yirmi dokuz Emir, Halife'nin veliahdı olan en büyük oğlu, birçok kadın ve çocuk da bulunmaktaydı. Ölüler arasında başta Halife Abdullah olmak üzere Mehdi tarafından seçilen ilk dört halifeden biri olan Ali Ved Hillû, Ahmed el-Fâdıl, Halife'nin iki kardeşi, Senûsî Ahmed ve Hamid Muhammed, Mehdi'nin oğlu ve birçok meşhur idareci de bulunmaktaydı.[1053] Halife'nin mezarı savaş meydanına kazıldı ve halife orada gömüldü. Türbesi günümüzde ziyaretgâh yeri haline getirilmiştir.[1054]

Muhammed Ahmed, mehdiliğini ilan ettikten sonra savaşarak kısa sürede bir ülke kazandı, Abdullah da bu ülkeyi yönetti.[1055] Dârfûr'dan Kızıldeniz'e, Yukarı Nil bölgesinden Dar Mahas'a kadar uzanan idari bir düzen oluşturdu.[1056] Kurmuş olduğu geniş askeri yapılanma sonucu açlık, kıtlık zorunlu göç, zorla askere alma ve çarpışmalar sonucu geniş askeri ve sivil kayıplara sebebiyet verdi. İngiltere'nin uyguladığı mal ve insanlara yönelik ambargo ile bu kayıplar daha da arttı. Bu kayıplar hakkında net bir rakam olmamakla birlikte nüfusun yaklaşık dörtte üçü erimişti.[1057]

[1053] Moorehead, *a.g.e.*, s. 348-349.
[1054] Hill, *A Biographical*, s. 6.
[1055] *Sudan Today*, s. 47.
[1056] Hill, *A Biographical*, s. 6.
[1057] Francis M. Deng, *War of Visions: Conflict of Identities in the Sudan*,*Brooking Institutipn Press, Washington*, 1995, s. 51: "Mehdi isyanından önce 7 milyon olarak hesaplanan Sudan'ın nüfusu Mehdi İdaresi'nin sonunda iki ila üç milyon arasında bir seviyeye düşmüştü". Jok Madut Jok, *War and Slavery in Sudan* University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2001, s. 75: "Mehdi İdaresi altında Sudan nüfusu ve bu bölgeler ile yakın çevresindeki nüfus sekiz milyondan iki buçuk milyona geriletilmişti". David Steele, "Lord Salisbury the False Religion of Islam and the Reconquest of the Sudan", *Sudan: The Reconquest Reappraised*, Ed., Edward M. Spiers, Frank Cass, London, 1998, s. 12: "Sir Reginald Wingate'in hesaplamalarına göre Mehdi Devleti'ndeki savaş ve kötü yönetimden dolayı meydana gelen ölüm oranı sekiz milyon nüfustan altı milyon kadardır". Jackson, *Osman Digna*, s. 185: "1883 ile 1898 yılları arasında Sudan nüfusu sekiz buçuk milyondan iki milyonun altına düşmüştür". Başka bir kaynakta Mehdi'nin ortaya çıkması ile 1899'da Halife Abdullah'ın öldürülmesi arasında geçen on yedi yıllık süre zarfında savaş, kıtlık ve salgın hastalıklar yüzünden yaklaşık altı milyon insan öldüğü belirtilmişti. Diğer bir kaynak Moritz Schanz, *Cotton in Egypt and the Anglo-Egyptian Sudan*, Taylor Garnett Wvans Co, Manchester, 1913, s. 116: "Sekiz buçuk milyon nüfustan üç buçuk milyonu savaşta, aynı rakama yakın insan da açlık ve hastalıktan ölerek geriye yaklaşık bir buçuk milyon insan kaldı"; McLoughlin, *a.g.m.*, s. 361: "Mehdi döneminden önce 8,5 milyon olan nüfusun 3,4 milyonu hastalık ve 3,2 milyonu savaştan ölmüş, 1903 yılında nüfus 1,9 milyon seviyesine gerilemişti".

Bekkâreleri özellikle de kendi kabilesi Teâyişîleri kayırıp iltimas gösterirken diğer kabileleri korkutarak itaat etmelerini sağladı.[1058] Sudan'ın durumu ile Abdullah et-Teâyişî hakkında Mekke'deki Ferâşe-yi Şerîfe Vekili olan Ahmed Esad:

> *Mütemehdi ile cemaatı mezâhib-i İslâm'ı külliyen inkâr ve mezheb-i vehhâbiden eşed dahhâl (aldatma, hile) bir mezheb-i cedîd ihdâs ederek bu mezhebe dâhil olmayan orada ki sâdât (seyitler) ve ulemâ ve ahâliyenin evlâd ve iyâliyle beraber bey' (satmak) u şirâsı ve nisâlarını dâhi cebren istimlâk-ı istifrâş (odalık, halayık) ve gasb ve nehâb-ı envâli ekser cevâmi' (camiler) ve mesâcidin hedemiyle (yıkılmasıyla) mahallerine erzak ve eşya vazı'ı kütüb-ü şer'iye ve fıkha ve delâil-i hatirât misüllü müesser-i İslamiyenin kenze'l-kasi gibi diyânet ve İslâmiyet hilafında hususiyle Hilafet-i Muazzama aleyhinde bir tarik-i vahim ve gayr-ı müstakime-yi (doğru, istikametli) sâlik (belli bir yolda/tarikatte giden) olup bu suretle devam eden mezâlim ve mefâsid sebebiyle cihet-i mezkûre halkı her yüzden bi-huzur ve ızdırab içinde mahsur oldukları anlaşılmakla…*

sözlerini sarf etmişti.[1059] Bu yorumdan on iki yıl sonra Zübeyir Paşa'nın 1896 yılında yapmış olduğu değerlendirme:

> *…Mehdilik iddia-yı bâtilesinde bulunmuş olan Muhammed'in halifesi Teâyişî Abdullah memleketi harap edip bütün ulemayı ve ricâl ve eşrâf-ı kabâili katl edip nisâlarını halâyık makamında nikâhsız ve erkeklerini esir gibi istimal ve istihdâm ediyor şöyle bir hakâret şöyle bir zulüm ve vahşet ta vakt-i saadetten beri görülmemişti.*

şeklinde olup yukarıdaki yorumdan çok farklı olmayarak Mehdi döneminin sonlarına doğru Sudan'ın içine düştüğü durumu özetlemektedir.[1060]

Afrika'nın ortasında, daha önce medeniyet ile tanışmamış, sağlam devlet yapısı ve idari düzene sahip olmamış bir bölgede devlet düzeni kurma ve idare etme tecrübesine sahip olmuş olan Zübeyir, Mehdi isyanının veya idaresinin dış dünya ile bağlantısı olmadan, dış dünya ile ticaret yapmadan uzun soluklu olamayacağını bilecek kadar yönetim bilgisine sahipti. Kendisi, kurduğu "Bahrü'l-Gazel Sultanlığı" zamanında; Hıdivlik yönetimi ile iyi ilişkiler kurmaya, birlikte çalışmaya gayret etmiş, ele geçirmiş olduğu yerleri Mısır adına yönetmişti.[1061] Kahire'de bulunduğu on yıllık süre zarfında Zübeyir gibi zeki ve olayları

[1058] *Sudan Today*, s. 47.
[1059] BOA. Y. PRK. UM. 13. 37- 2. (11 Ekim 1888).
[1060] BOA. Y. PRK. TKM. 37. 37- 1. (30 Mart 1896).
[1061] Batılı kaynaklarda ve haritalarda Belçika Kongosu, Fransız Sudanı, Uganda İngiliz Yönetimi gibi batı emperyalizmine hizmet eden işgal dönemleri işgalcilerin adı ile anılırken gerçek bir idari yapılanma kurmuş olan

idrak etme kabiliyeti yüksek olan biri, Sudan ile karşılaştırdığında Mısır'ın gücünü ve zaaflarını anlaması, Mehdi isyanını tahlil etmesi hiç de zor olmasa gerekir.

Zübeyir'in Mehdi (veya Halife Abdullah) ile irtibata geçmiş olması imkân dâhilinde görülmektedir. Kendisine Sudan valiliği teklif edilmiş biri olarak Sudan'da cereyan eden olaylardan habersiz olması, ilgisiz kalması düşünülemez. Mehdi Hareketi'nin başarısızlığa mahkûm olacağını düşünerek tekrar Sudan valiliği teklif edilirse veya bir süreliğine de olsa Mehdi'nin başarı sağlaması ve İngiltere'nin Sudan'dan vazgeçmesi veya ilgisiz kalması ile kendisinin tekrar Sudan'a dönmesine izin verileceğini düşünerek olayları kendi çıkarına göre yönlendirme gayreti içinde olması mümkündü.

Halife Abdullah, siyaset alanında kendine yer bulmuş, gerilla savaşında başarılar elde etmişti. Okuryazarlığı olmayan ve dış dünyayı tanımayan biri olarak İslam kanunlarına ve dini uygulamalara riayet etmiş, Muhammed Ahmed'in fikirlerinin bazılarına sadık kalarak özellikle tarikatlara karşı sert tutumunu sürdürmüştü.[1062] Bunu yapmasındaki temel sebep *Mehdilik* iddiasının veya döneminin devam ettirilmesini sağlamaktı. İngiliz ambargosundan dolayı ticaretin durma noktasına gelmesi sebebiyle imalathaneler açmış, silah ve mühimmat üretmeye çalışmış, para basmıştı.[1063] Şeriata dayalı işlevsel vergi ve adliye sistemi kurmuş, Nil üzerinde düzenli tekne seferleri işletmişti.[1064] Halife Abdullah'ın ve dolayısıyla Mehdi İdaresi'nin sonlarına doğru Zübeyir Paşa ile yapılan bir mülakat neticesinde Abdullah et-Teâyişî hakkındaki düşünceleri gazetede yayınlanmıştı. Zübeyir Paşa:

> *Halife, Mehdi'nin dini gayretinin hiçbirine sahip değil, sadece oldukça zeki birisi. Sudan'da tanındığı için soylu bir aileye mensup (hanedan mensubu) olduğunu iddia edemez, basit bir zencinin (siyahinin) oğludur ve meşruiyetinde bazı şüpheler bulunmaktadır. Bununla birlikte çocukken kabilesindeki diğerlerinden daha zeki olduğunun işaretlerini gösteriyordu veya en azından akranlarını (arkadaşlarını) etkileme kabiliyeti diğerlerinden daha fazlaydı. Oldukça erken yaşlarda mucizeler gösterme veya hastaları tedavi etme (üfürükçülük, muskacılık) numaraları yapmaktaydı.*

Zübeyir Paşa için veya Rabin bin Fazlullah için hiçbir batılı kaynakta bu şekilde bir tanımlama yapılmamış, görmezden gelinmiş, yok sayılmıştır.

[1062] Moorehead, *a.g.e.*, s. 331.

[1063] Hill, *A Biographical*, s. 6. Basılan paralar Osmanlı Mecidiyesi'nin taklidiydi. Paraları eskiden Hartum'da kuyumculuk yapan Buharalı Hacı Abdullah Granteli ile saatçi İlyas el-Kurdi darp etmekteydi (Ohrwalder, *a.g.e.*, s. 209-211.).

[1064] *Sudan Today*, s. 47.

sözleri ile Abdullah et-Teâyişî'nin farklı yönlerini ortaya koymuştu.[1065] Muhammed Ahmed'in ölümünden sonra Halife Abdullah onu rüyasında gördüğünü, kendisine tavsiyelerde bulunduğunu, cihâda devam etmesini öğütlediğini söylemenin yanında rüyalarında ve yakazeten Hz.Muhammed'den (SAV) emir aldığını etrafına yaydı ve bunlar kulaktan kulağa ulaştıkça otoritesini güçlendirmenin yanı sıra kendisine kutsiyet de atfedilmesini sağladı.[1066]

Sudan kaynaklarının aksine Halife Abdullah İngiliz kaynaklarında sahtekar, düzenbaz, ikiyüzlü, zalim bir despot olarak tanımlanmaktadır. Bunun yanında okuryazarlığı olmayan biri olarak zihni hızlı çalışmakta ve hafızası kuvvetli olduğundan hem hızlı hem de iradeli (kararlı) bir şekilde hareket etmekteydi. Sonuçta çok iyi bir organizasyon kabiliyetine sahip olmasının dışında zamanındaki Bekkâre şeflerinden ne çok iyi ne de çok kötü biri değildi.[1067]

3. 11- Osman Dikne ve Doğu Sudan'daki Faaliyetleri

19. yüzyılın ikinci yarısındaki önemli köle tüccarlarından ve Mehdi'nin Doğu Sudan, Kızıldeniz bölgesindeki önemli destekleyicisi ve silahlı grupların lideri Osman Ebû Bekir Dikne idi. 1840 yılında doğan Osman Dikne, anne tarafından Beca-Hedenduve kabilesinin Beşariyab koluna mensup olup, baba tarafından Ciddeliydi. Babası Ebû Bekir Dikne Sevâkin'in ileri gelenlerinden olup tüccarlık yapmaktaydı. Dedesi ve ailenin kurucusu olan Ali Dikne Türk kökenli olup Erkevit Dağları'nda yaşayan Turinya kabilesi ile evlilik bağları kurmuştu.[1068] Dikne soyadının verilişine dair birkaç rivayet vardır. Bunların ilki olan ancak zayıf bir ihtimal olarak anlatılan Osman Dikne'nin sakallı oluşu ve bu sebeple "Ebû Dign" yani "Sakalın Babası" kelimesinden tesmiye olarak söylenmiştir.[1069] Diğer bir anlatıma göre Hedenduve dilinde Dikne "çirkin" manasına gelmektedir ki bunun sebebi olarak atalarının Türk veya Anadolu kökenli olmasından dolayı deri renginin açık renkli olması ve bu sebeple diğerlerinden farklı olduğundan beğenilmeyip çirkin bulunduğundan bu ismin verildiğidir. Ancak Sevâkinlilerin çoğu Hedenduve veya Beni Emir (Ömer) kabile mensuplarına göre açık tenli insanlar olduğundan bu ihtimal de biraz zayıftır. Başka bir görüşe göre ise

[1065] "Rabeh", *Evening Post*, Vol.56, Issue 116, 12 Kasım 1898.
[1066] Moorehead, *a.g.e.*, s. 280.
[1067] Reid, "Some Notes", s. 208.
[1068] William Galloway, *The Battle of Tofrek*, W.H.Allen, London, 1887, s. 326-327.
[1069] Türkçede ve Türk kültüründe "Ana" kelimesi ile ifade edilen kavramlar Arap kültüründe "Baba" tamlaması ile ifade edilmektedir. Örneğin Ana-yasa, Ana-kara, Ana-para gibi ifadeler Ebû el-Kavi (Gücün Babası) gibi kavramlarla anlatılmaktadır.

Hedenduvelerin genişlemesi sonucu alt kabile veya klan olarak bu ailenin Dikne ismiyle sınıflandırılmaları ihtimalidir ki bu görüş akla daha yatkındır.[1070]

Ailesi uzun yıllardır Sevâkin ile Cidde arasında ticaret yaptığından kendisi de tüccar olup köle ticareti ile uğraşmaktaydı. Köle ticaretinin yasaklanması ve Sudan'dan yapılan köle ihracının sıkı kontrollere tabi tutulması ile köle tüccarları için sıkıntılı bir süreç başladı. Köle tüccarı olan Osman Dikne'nin bu yasaktan etkilenmemesi imkânsızdı. Osmanlı Devleti'nin İngiltere ile yaptığı köle ticaretinin yasaklanmasına dair anlaşmalar sonucu İngiliz savaş gemileri Kızıldeniz'de devriye gezmekte ve köle trafiğini engellemeye başladı. Osman Dikne'nin kardeşi Ali Dikne 1877 yılında devriye gezen bir İngiliz savaş gemisi (Wild Swan) tarafından Sudan'dan getirdiği 96 köle ile birlikte Sevâkin'in 50 km kuzeyindeki Şeyh Bergut iskelesi (günümüz Port Sudan) yakınlarında yakalanmış ve Mısır'lı yetkililere teslim edilerek tutuklanmıştı.[1071] Köle Ticareti'nin yasaklanması ve denetimlerin artması sonucu gelirleri azalan ve fakirleşen aile bu olaydan 1000 pounda yakın zarar etmişti.[1072] Cidde'deki mallarına ve mülklerine el konularak kendi, kardeşleri ve yeğeni Cidde'den sürüldü.[1073]

Köle ticaretinin yasaklanması, bunun sonucunda aile bireylerinin tutuklanması ve ticari olarak zarara uğramaları yönetime ve İngilizlere karşı tepki duymasına sebep oldu. Mısır'da ortaya çıkan (1881) ve yönetim ile İngilizlere karşı gelişen Ahmed Urabi hareketinin taraftarı olmuş, bu hareketin Doğu Sudan taraflarına yayılmasına çalışmış ise de menfaatlerine zarar geleceğinden korkan büyük tüccarların baskıları sonucu Sevâkin'den ayrılmak zorunda kalmıştı.[1074] Özellikle tüccarın başı olan Şennavi Bey, Halife Abdullah, Eşrafın başı olan Halife es-Safi, Şeyh Osman Bey gibi şehrin ileri gelenlerinin çabaları ile Osman Dikne'nin yanı sıra bütün Dikne ailesi Sevâkin'den çıkarıldılar.[1075] Osman Dikne, Berber şehrine giderek ufak tefek ticaretle uğraşmaya başladı.[1076] Mehdi'nin yönetime ve İngilizlere karşı söylemleri ile köle ticaretini serbestleştireceğine dair fikirlerinden Berber'de iken haberdar oldu. Berber'den topladığı mallarla Sevâkin'e giderek burda altı ay kadar kalmış, şehirde bulunan ve yönetimden hoşnut olmayan kesimlerle irtibata geçerek taraftar toplamaya ve halkı kışkırtmaya çalışmıştı. İkna ettiği insanlarla bir gece Fola köyünde buluşarak her ne

[1070] Jackson, *Osman Digna*, s. 22.
[1071] Jackson, *Osman Digna*, s. 23; PP. Egypt No:5 (1884), Article 16, s. 12.
[1072] Galloway, *a.g.e.*, s. 323.
[1073] Jackson, *Osman Digna*, s. 23.
[1074] Hill, *A Biographical*, s. 368.
[1075] Jackson, *Osman Digna*, s. 24.
[1076] Kamil, *a.g.e.*, s. 82.

olursa olsun İngilizler ve Hükümet'e karşı mücadele edeceklerine dair Kur'an üzerine yemin ettirdi. Girişimlerinden Mahmud Eytike Bey'in kardeşi olup o dönemki Sevâkin ahalisinin başında bulunan Emin Osman Geylani'nin haberi olmuş, idarecileri uyarmış ancak hem Şeyh Tahir'in nüfuzundan çekinilmesi hem de gelişmeleri zamana yaymak düşüncesi ile Osman Dikne'ye karşı teşebbüste bulunulmamıştı. Bu sırada el-Ubeyd, Mehdi'nin eline geçmiş, daha önce Mehdi birlikleri arasına katılmış olan kardeşi Ömer Ebû Bekir Faki Dikne de el-Ubeyd kuşatması sırasında hastalıktan dolayı ölmüştü.[1077]

Osman Dikne, Sevâkin dönüşü 1883 yılı başlarında beklediği fırsatı bulduğunu düşündüğünden veya Ensar saflarında çarpışan kardeşinin ölümünden veya Mehdi'nin el-Ubeyd zaferinden sonra şeyhler, kabile yöneticileri ve eşrafa yaptığı çağrı neticesinde önce Hartum'a daha sonra da el-Ubeyd'de bulunan Mehdi'nin yanına gitti. Buradan Mehdi Hareketi'nin Kızıldeniz bölgesi emiri (vali) olarak ayrılarak Temmuz 1883 tarihinde Sevâkin'e döndü.[1078] Kendisine verilen görev, bölgeyi Mehdi idaresi altına almak, İngilizleri bölgeden uzaklaştırmaktı. Bunlardan daha önemli görevi ise Mehdi'nin Sudan'da rahat hareket edebilmesi ve Sudan'a müdahale için Nil Nehri'nden sonra tek rota olan Kızıldeniz bölgesini kontrol altına alarak Sudan'daki isyancılara karşı askeri bir harekette bulunulmasını engellemekti.[1079] Bunun için en önemli hedef Sevâkin ve Masavva liman ve şehirleri ile Kızıldeniz sahillerinin ele geçirilmesiydi.

Doğu Sudan'a giderek bölgede bulunan Beca kabilelerini Mehdi Hareketi'ni desteklemeleri için bir araya getirmeye başladı.[1080] Temasa geçtiği kişilere İngilizlere ve onların oyuncağı olmuş olan Mısır hükümetine karşı *Cihâd* yapıldığını, kendilerini desteklemeyenlerin İngilizlerin tarafında kabul edileceğini ve kadınları, çocukları, malları, canları ve kanlarının Muhammed Ahmed ve taraftarlarının yasal ganimetleri sayılacağını ifade etti. Osman Dikne, bölgenin ileri gelenlerine dağıtmak için Muhammed Ahmed'den aldığı mektupları Muhammed el-Emin, Sevâkin'deki dini otoritelerin başı olan Seyyid Ahmed el-Şangeyta ve Tevfik Bey gibi ileri gelenlere yollayarak isyan hareketine davet etti.[1081] Birçok kabile ve tarikat şeyhlerini ziyaret etti. İlk ziyaret ettiği kişi Musayyab ve diğer birkaç kabile üzerinde etkili olan ve Bir Aryeb bölgesinde mukim bulunan Ali Gulhavvi idi. Daha

[1077] Jackson, *Osman Digna*, s. 25.
[1078] Kamil, *a.g.e.*, s. 82.
[1079] Wingate, *a.g.e.*, s. 93.
[1080] Özdağ, a.g.m., s. 322.
[1081] Jackson, *Osman Digna*, s. 25-26; Wingate, *a.g.e.*, s. 92-93; Mohamed Nour, *a.g.t.*, s. 142.

sonra Kukreyb, Hereytra, Hur Arab ve Ameyt bölgelerine gitti. Kendisine fazla itibar gösterilmeyip destek olunmadı. Bunun birkaç sebebi vardı. İlki Kızıldeniz bölgesinin dağlık alanlarında yaşayan kabileler hükümetle fazla işleri olmadığından nispeten yönetimin etki alanının dışında olduklarından hem güncel olaylara ilgisizdiler hem de hükümete karşı isyan edecek bir tepkileri yoktu. İkincisi Osman Dikne İngilizlere kızgınlığı olan eski bir köle tüccarıydı, ne doğuştan ne de sonradan edinilmiş dini bir kimliğinin olmaması yanında nesep bakımından da hatırı sayılabilecek bir durumda değildi. [1082]

Amârar kabilesi hiçbir zaman Osman Dikne veya Mehdi Hareketi'ni desteklemedi, Osmanlı-Mısır idaresine bağlı kaldı.[1083] Ayrıca Hedenduvelerin geleneksel düşmanı olan Beni Amir (Ömer) kabilesi ile Eytikelerin çoğunluğu da isyana katılmadı. Sevâkin halkını isyana katılmaya ikna etmek için şeyhler, şehrin ileri gelenleri ve tüccarlar ile toplantılar yapmasına rağmen ahalinin muhtemelen İskenderiye'nin İngilizler tarafından ağır bombardımana tabi tutulmasını bildiklerinden Sevâkin'in de sahilde ve korumasız olduğundan dolayı aynı akıbete maruz kalacağını hesapladıklarından Osman Dikne'ye arzuladığı desteği hiçbir zaman vermediler. Osman Dikne veya Mehdi hareketine destek, köle ticaretiyle bir şekilde iştigal edenler ile yönetime veya İngilizlere karşı tepkili olan kesimlerden geldi. Şeraab, Karaib, Beşarib, Tenkvirab, Meracey, Ertikelerin Sagaley koluna mensub kabileler, tam destek verenler arasındaydı.[1084]

Sevâkin'de iki tarikat önemli etkiye sahipti. Bunların ilki başında Seyyid Ali el-Mirgani'nin bulunduğu Hatmiye (Mirgani) tarikatı; diğeri ise Şeyh Muhammed Tahir el-Tayyib el-Meczub'un liderliğindeki Tayyibiyye (el-Meczub) tarikatıydı.[1085] Diğer bazı tarikatların yanında Mirganiler, Muhammed Ahmed'i sahtekârlıkla suçlayarak hiçbir zaman destek vermediler.[1086] Mirgani tarikatı özellikle Kesela, Dongola, Sevâkin çevresinde güçlü olduğundan bu bölgelerin isyancı Mehdi güçlerince nispeten geç ele geçirilmeleri coğrafi sebeplerin yanı sıra bu tarikatın buralardaki etkisi sebebiyledir.[1087] Bu bağlamda İngilizler, Kahire'de bulunan Mirgani tarikatı şeyhini 31 Aralık 1883 tarihinde Sevâkine getirilerek Osman Dikne'ye (Mehdi Hareketi'ne) karşı propaganda yaptırdılar.[1088] Ancak Osman

[1082] Jackson, *Osman Digna*, s. 26.
[1083] T.R.H. Owen, "The Hadendowa", *Sudan Notes and Records*, Vol. XX, Part II, Khartoum, 1937, s. 197.
[1084] Jackson, *Osman Digna*, s. 24-29.
[1085] Koçyiğit, *From Sufi*, s. 39.
[1086] Koçyiğit, *From Sufi*, s. 39; Mohamed Nour, *a.g.t.*, s. 139.
[1087] Jackson, *Osman Digna*, s. 24.
[1088] Jackson, *Osman Digna*, s. 61.

Dikne'nin kayınbiraderi olan ve aynı zamanda şehrin en etkili kişisi durumundaki Sevâkin Kadısı, Sudan'ın tahliye edileceği haberi 17 Ocak'ta gelince hemen taraf değiştirerek isyana siyasi ve dini olarak destek olmaya başladı.[1089]

Osman Dikne'ye en büyük askeri ve dini desteği merkezleri Berber yakınlarındaki el-Demir'de bulunan el-Meczub tarikatının şeyhi Şeyh el-Tahir el-Tayyib el-Meczub vererek hareketin dönüm noktasını oluşturdu.[1090] Mehdi Hareketi'ne bağlılık yemini edip, müritleri de Osman Dikne'yi hareketin resmi temsilcisi olarak tanıdıktan kısa süre sonra bölgede fanatik ve adanmış bir ordu teşkil ettiler.[1091] Destekçilerinin çoğu Beşerablar ile alt kolu olan Cemeleblerdi ve bunlar bölgedeki en zorba ve kavgacı/dövüşçü kabileler olarak bilinmekteydi. Hedenduve kabilesinin Osman Dikne'yi desteklemelerindeki sebeplerden biri yakın tarihte Hicks komutasında el-Ubeyd'e giden İngiliz-Mısır birliklerinin taşıma ücretinin ödenmemiş olmasından dolayı Hükümet'e (İngilizlere) karşı duyulan öfkeydi.[1092] Osman Dikne, Sevâkin'e hücum için komutası altına aldığı kuvvetleri Şehanileb(?) de toplamaya başladı. Bu birliklerin iaşe ihtiyaçları için kendisine tabi olmayan üç kabilenin koyun ve develerini yağmalayınca (kendi görüşlerine göre ganimet olarak alınca) bu kabileler kendisine karşı mücadeleye giriştiler.[1093]

Osman Dikne'nin Şeyh et-Tahir ile yaptığı ittifak ile birlikte birkaç ay içinde Sevâkin ve Berber arasındaki hayati haberleşme ve ulaşım hattı kesildi.[1094] Osman Dikne'nin idaresi altındaki isyancı güçlerle birlikte gerçekleştirdiği ilk önemli teşebbüsü, 1883 yılında Sinkat'taki Kaymakam Tevfik Bey el-Mısri komutasında bulunan küçük bir garnizonu kuşatmasıdır.[1095] Mısır ve İngiliz birliklerine karşı kıyılarda ve bunlara yakın yerlerde çarpışmalara başladı. Ancak mücadelesi genel olarak düzenli orduya karşı pusu ve tuzak kurarak üstünlük sağlamak ya da şehirleri kuşatarak açlık ve susuzluktan dolayı teslim olmaya mecbur bırakmak stratejisine dayanıyordu.[1096]

Osmanlı yönetimi, General Hicks'in el-Ubeyd yakınlarında mağlubiyeti, bölgede bulunan İngiliz Konsolosu Sir Edward Malet'in öldürülmesi, Mehdi birliklerinin Hartum'a doğru yapacakları hareket ile ilgili duyumlar üzerine gerekli tedbirlerin Devlet-i Aliyye tarafından

[1089] Wingate, *a.g.e.*, s. 95.
[1090] Jackson, *Osman Digna*, s. 23.
[1091] Holt, *Sudan from the Funj*, s. 86.
[1092] Owen, a.g.m., s. 196-197.
[1093] BOA. İ. MTZ (05). 23. 1115. 01
[1094] Holt, *Sudan from the Funj*, s. 86.
[1095] Kaymakam Tevfik Bey el-Mısri Girit Yahudilerindendir (Jackson, *Osman Digna*, s. 29.).
[1096] Clark, *a.g.e.*, s. 59.

alınabilmesi için bölgedeki durumun hem olayların geçtiği mahallerden hem de İstanbul'da bulunan Mısır Hıdivliği Kapı kethüdalığı vasıtasıyla Hıdivlik'ten araştırılması istenmişti.[1097] Hicaz Vilayeti'nden cevaben gelen 27 Kasım 1883 tarihli telgrafta Sinkat ve Tuker'in hala mahsur olduğu, Sevâkin'in savunmasına destek için beş yüz kadar adamı ile Şeyh Mahmud Ali'nin Sevâkin'e yerleştiği, 16 Kasım'da İngiltere'ye ait büyük bir savaş gemisinin Aden'den Sevâkin'e geldiği ve diğer bir geminin de bir miktar asker ve bazı toplarla birlikte yolda olduğuna dair gelişmelerin olduğu bildirilmişti.[1098]

28 Temmuz'da Kebeb'den (Cebeb) ayrılan Osman Dikne 1 Ağustos'ta otuz beş kilometrelik dağ sırasının ortasında bulunan Erkevit mevkiine gelerek bölgede yapacağı saldırılarının hazırlıklarına başladı.[1099] Bu arada (5 Ağustos) Sinkat'a gelen Osman Dikne, Mütemehdi tarafından yazılmış olan mektubu göndererek Tevfik Bey'den şehri teslim etmesini istedi. Tevfik Bey sağlam bir koruması veya hendeği olmamasına rağmen teklifi hemen kabul etmemiş, üç gün süre istemişti. Bu süre zarfında ne yapması gerektiği hususunda Sevâkin'e danışacaktı. Bunun zaman kazanmak için yapılan bir taktik olduğunu anlayan Osman Dikne vakit geçirmeden harekete geçti.[1100] Bunun üzerine yaklaşık 300 kişilik bir kuvvetle saldırıya geçen isyancılar kısa bir çarpışmadan sonra yaklaşık 200 ölü ve yaralı bırakarak geri çekilmek zorunda kalmışlardı. Ölenler arasında Osman Dikne'nin kuzeni olup isyanın önemli aktörlerinden olan Ahmed Dikne ve oğlu, diğer kuzeni Faki Muhammed Dikne ile altı tane şeyh de bulunmaktaydı. Hükümet birliklerinden yedi ölü, on bir yaralı vardı. Osman Dikne, çarpışma hakkında Mehdi'ye yazdığı mektupta kendi kayıplarını 60, hükümet birliklerinin kaybını 57 olarak bildirdi. Kayıplarını düşük göstererek başarısızlığını gizleme yoluna başvurdu. Bu çarpışmada yaralanan Osman Dikne, Tovi kuyuları mevkiine çekilerek yirmi gün kadar orada yaralarının iyileşmesi için dinlenmişti.[1101] Eylül ayında Gallab'a gelen Osman Dikne burada etrafı dikenli çalılarla çevrili bir korunak (zeriba) yaparak 200 kadar adamı ile buraya yerleşti. Tevfik Bey buraya 10 Eylül'de saldırmış, isyancılar yetmiş ölü ve yaralı bırakarak geri çekilmişlerdi. Bir buçuk ay içerisinde Tevfik Bey'in küçük birliği tarafından iki ağır yenilgi alan Osman Dikne'nin destekçilerinde huzursuzluk görülmeye başladı ve hatta çoğu kendisini terk etti. Sinkat'a destek için Sevâkin'den yola çıkan Binbaşı Muhammed Halil Efendi komutasındaki 150-200 kadar Mısırlı jandarma ve piyade, bir kısmının yanlarında eşleri ve çocukları olduğu halde Hor

[1097] BOA. İ. MTZ (05). 23. 1111. (20 Kasım 1883).
[1098] BOA. İ. MTZ (05). 23. 1115. 01 (27 Kasım 1883).
[1099] Jackson, *Osman Digna*, s. 28; Wingate, *a.g.e*., s. 93-94.
[1100] Mohamed Nour, *a.g.t.,* s. 146.
[1101] Jackson, *Osman Digna*, s. 32.

Abent mevkiinde 16 Ekim'de saldırıya uğramış ve yedi sekizi dışında hepsi öldürülmüş, 150 tüfek ile 30.000 kadar fişek isyancıların eline geçmişti.[1102] Moralleri bozulan ve ayrılıkların görülmeye başlandığı bir zamanda gelen bu başarı sonucu Osman Dikne'nin etrafındakilerin sayısı beş yüz, altı yüze çıktı. Tamaniyeb mevkiini kendisine karargâh olarak belirleyen Osman Dikne buradan Sinkat ve Tuker kuşatmalarını yönetmeye başladı. Sinkat kuşatması 5 Ağustos'ta gevşek şekilde başlamış ancak şehrin dış dünya ile irtibatı 18 Ekim'de tamamen kopmuştu.[1103] Elde ettiği zaferle Tuker yakınlarında mukim Cemileb kabilesinden Şeyh Hasan ile Ertike kabilesinden Mahmud, Hıdır ve Musa adlı fakiler Osman Dikne'nin yanına gelerek kendisine desteklerini sundular.

Kahire'de kaymakam olarak görev yapmakta iken rütbesi paşalığa terfi ettirilerek Sevâkin'e yollanan Mahmut Tahir Paşa burada az bir süre kaldıktan sonra Tuker'e hareket etti.[1104] Caferiye ve Tur isimli iki gemi ile Sevâkin'den yollanan Mahmut Tahir Paşa idaresindeki 500 kişilik birlik Tuker'in iskelesi konumundaki Tirinkitat'a 4 Kasım sabahı vardılar. Tuker ile Tirinkitat arası yaklaşık 25 kilometreydi.[1105] İskeleden bir buçuk saat mesafedeki el-Teb yakınlarında baskına uğrayan birlik hezimete uğradı. Bu baskında başta Hasan Hilmi Bey olmak üzere on bir subay, yüz kırk iki asker, altı başıbozuk öldürülmüş, diğer ganimetlerin yanında bir top, üç yüz tüfek ile elli bin kadar fişek isyancıların eline geçti.[1106] Bir saat süren çarpışmadan sonra Mahmut Tahir Paşa ve bazı Mısırlı askerler kaçarak Sevâkin'e ulaşabildi.[1107]

İsyancılar 26 ile 30 Kasım arasında her gün çeşitli saldırılar ile Sevâkin'e hücum ederek tacizde bulunmuş, 1 Aralık'ta ise daha büyük bir kuvvetle saldırıya geçtilerse de kayıp vererek geri çekilmek zorunda kalmışlardı.[1108] Bu başarıda Sevâkin limanında bulunan "Coquette" isimli İngiliz gemisi ile Fransız korvetinin etkisi de vardı.[1109] Bu sırada Süleyman Paşa, Masavva'dan dönmüş Sinkat ve Tuker'e yardım destek için 600 kadar Sudanlı, 50 kadar süvari, 200 kadar Mısırlı, iki tanesi (Binbaşı İzzet Efendi ile Yüzbaşı İbrahim Efendi) düzenli ordu subayı, diğer 26 tanesi ise alaydan yetişme subaydan oluşan yaklaşık 900 kadar asker toplayarak Binbaşı Kasım idaresinde 1 Aralık'ta Osman Dikne'yi ölü ya da diri yakalamak

[1102] Jackson, *Osman Digna*, s. 36-37; Wingate, *a.g.e*., s. 94.
[1103] Jackson, *Osman Digna*, s. 37, 66.
[1104] Wingate, *a.g.e*., s. 94.
[1105] Ernestine Sartorius, *Three Mounths in the Soudan*, Kegan Paul, London, 1885, s. 63-65.
[1106] Jackson, *Osman Digna*, s. 39.
[1107] Wingate, *a.g.e*., s. 94.
[1108] Wingate, *a.g.e*., s. 94-95.
[1109] Jackson, *Osman Digna*, s. 41.

için yola çıkardı.[1110] Ertesi gün (2 Aralık 1883) 40 km uzaktaki Tamay'a varan birlik burada bulunan su kuyusu başında dinlenirken yaklaşık 3.000 kişilik isyancı grubunun saldırısına uğrayarak hezimete uğradı.[1111] Kadın ve çocuklar esir olarak alınırken, diğerleri öldürüldü. Osman Dikne'nin muharebe ile ilgili olarak Muhammed Ahmed'e yazdığı mektupta kendi kayıplarını 80 kişi olarak bildirmişti.[1112]

Berber-Sevâkin yolunun önemli bir merkezi olan ve Sudan'ın doğu giriş kapısı konumunda bulunan Sinkat, Tuker'e göre daha çaresiz bir durumdaydı. Şehir çarpışma ile alınamayınca uzun bir kuşatmaya maruz kaldı. Tevfik Bey yazdığı mektupla yiyeceklerinin azaldığını, en fazla 20 Ocak veya 23 Ocak tarihine kadar yeteceğini bildirmişti. Bu mektup Baker Paşa'nın eline 2 Ocak tarihinde ulaştı.[1113] İngiliz Baker Paşa idaresinde Sinkat'a yardıma giden Mısır birliği 678'i Zübeyir'in topladığı eski kölelerden, 150 tanesi Türk sipahisi, 128 tanesi Mısırlı topçu, 300 tanesi Mısırlı sipahi, 40 tanesi İngiliz subay, 560 tanesi İskenderiye jandarması, 500 tanesi Kahire Jandarması, 540 kişilik Masavva taburu, 429 kişilik Türk piyadesi, 421 kişilik Senhit taburundan müteşekkil 3.656 kişiden oluşmaktaydı.[1114] Osman Dikne birliklerinin sayısı 1200'den fazla değildi ve muhtemelen 1000 kişi kadar olan bu birlik kendilerinden üç, dört kat daha fazla olan bir kuvveti yenmiş ve 96 subay ile 2250 asker öldürülmüş, 16 tanesi yaralanmış, 4 Krup topu, 2 mitralyöz, 3.000 Remington tüfeği, yarım milyon fişek ile az bir miktar para isyancıların eline geçti. Baker Paşa ve birçok İngiliz subayı saldırı başlayınca birliklerini terk edip çarpışma alanından kaçarak canlarını kurtardılar.[1115] Hezimete uğrayan bu birliğin içinde bulunan jandarmaların savaş tecrübesi ve eğitimi yoktu. Zübeyir Paşa'nın topladığı azatlı kölelerden oluşan birlik ise Doğu Sudan'daki ordunun esas savaş gücünü oluşturduğundan özellikle bunların kaybı ilerideki günler için sıkıntı oldu.[1116] Baker Paşa gibi tecrübeli birinin basit hatalarla bu büyüklükteki bir birliğin imha edilmesindeki payı ve İngiliz subaylarının çoğunun nasıl olup da canlarını kurtardıkları bir muamma olarak kalırken, bu zafer, isyancılara yeni bir şevk ve direnç kaynağı oluşturdu.

Baker Paşa idaresindeki birliğin 4 Şubatta Trinkitat'ta hezimete uğratılmasından birkaç gün sonra (8 Şubat) Sinkat, Osman Dikne birliklerinin eline geçti.[1117] Şehrin düştüğü haberi Sevâkin'e telgraf ile 12 Şubatta ulaştı. Sinkat'ın düşüşünde meydana gelen olaylar hiddete

[1110] Sartorius, *a.g.e.*, s. 66.
[1111] Wingate, *a.g.e.*, s. 95.
[1112] Jackson, *Osman Digna*, s. 41-42.
[1113] Jackson, *Osman Digna*, s. 62.
[1114] Jackson, *Osman Digna*, s. 63; Wingate, *a.g.e.*, s. 95.
[1115] Wingate, *a.g.e.*, s. 96.
[1116] Jackson, *Osman Digna*, s. 64-66.
[1117] Wingate, *a.g.e.*, s. 95.

sebep olmuştu. Çünkü Sinkat kuşatmasını bitirmek için yola çıkan Baker Paşa idaresindeki birliğin hezimete uğratıldığı haberi üzerine Sinkat kalesindeki yaklaşık 700 kişi açlıktan ölmemek için zor bir karar vererek kaleyi terk edip sahile ulaşmaya çalışırken kaleden birkaç km ileride isyancılar tarafından öldürülmüş, yanlarında bulunan çocuklar ve kadınlar da esir olarak götürülmüştü.[1118]

Baker Paşa'nın yenilgisi ile beklenilen yardımın gelemeyecek olması sebebiyle Sinkat bozgunundan sonra kuşatma altındaki Tuker 20 Şubat'ta teslim olmak zorunda kaldı.[1119] Tuker'e destek olma imkânı kalmayınca birliklerini Trinkitat'ta toplamaya başlayan General Graham 28 Şubat'ta hazırlıklarını tamamladı. 29 Şubat'ta iki rakip güç el-Teb'de karşılaştılar. Osman Dikne birliklerinin çoğunluğu Hedenduve, Cemileb, Eşref, Ertike ve Haseneb kabilelerinden olmak üzere toplam kuvvetleri 6.000 kadardı. Osman Dikne'nin verdiği rapora göre kayıpları mevcut birliklerinin yarısı yani 3.000 kadardı. Bu zaferden sonra General Graham birlikleri Sevâkin'den on dört kilometre uzaktaki Tamay köyüne gelerek burada daha önce Baker Paşa'nın inşa ettiği zeribanın çevresinde toplanmaya başladılar. Tamay mevkii daha önce de Osman Dikne tarafından karargâh olarak kullanılmıştı. İngiliz kuvvetleri arasında 696 asker ve 41 subaydan oluşan süvari birliği, denizciler de dâhil olmak üzere 3.050 piyade askeri ve 106 piyade subayı, 166 asker ve 10 subaydan oluşan topçu birliği bulunmaktaydı. Ayrıca 12 topu da yanlarında getirdiler. 13 Mart'ta isyancı birlikler klasik taktiklerini uygulamaya koyup yakında bulunan kuru bir dere yatağına saklanarak ani baskın yapmayı planladılar. İsyancılardan biri para karşılığında bu bilgiyi İngilizlere haber verince, planın açığa çıkması sonucu bozguna uğrayan isyancılar hezimet yaşayarak 2.000'den fazla adamlarını kaybettiler. İngiliz kayıpları ise elde edilen zafere göre çok azdı. 5 subay ve 104 asker ölmüş, 8 subay ile 8 asker de yaralanmıştı.[1120] Bundan kısa bir süre sonra 18 Mart'ta (1884) Hendub ve 26 Mart'ta Temanib'de cereyan eden çarpışmalarda isyancı Mehdi birlikleri üstün geldiler.[1121] Ancak yaklaşık iki aylık bir süre zarfında Osman Dikne 5.000 kadar adamını kaybetmiş, bu da itibarını oldukça sarsmıştı.[1122]

[1118] Mike Snook, *Beyond The Reach of Empire*, Frontline Books, London, 2013,s. 54.
[1119] *"Tuker'e yardım edilmemesi ve birliklerin bölgeye Şubat sonu Mart başında yollanmasının Tuker'in düşmesine sebebiyet verdiği, 500 kişilik bir destek kuvveti ile Tuker savunulabilecekken bu fırsatın değerlendirilmediği, isyancıların buradan elde ettikleri silahlar ile daha sonra Berber'de direniş gerçekleştirdiği"* ifadeleri ile Gordon Paşa, General Graham'ı kıyasıya eleştirmişti. (Browne, "Gordon's Journals", s. 225).
[1120] Jackson, *Osman Digna*, s. 71, 76-78.
[1121] Hill, *A Biographical*, s. 368.
[1122] Jackson, *Osman Digna*, s. 79.

Osman Dikne'nin 1884-1885 yıllarında idaresi altında özellikle kuzey Hedenduve kabilelerinden oluşan en az 15.000 kadar savaşçısı bulunmaktaydı.[1123] Ancak bu iki çarpışmada sahada bulunan bu kabilelere ait 9.000 ile 12.000 arasındaki savaşçıdan yaklaşık 1.500 ile 2.000 kadarı ölmüş, 2.000 kadarı da yaralanmıştı. Bu yaralıların ne kadarının daha sonra enfeksiyon, kan kaybı, travma gibi sebeplerden öldüğü bilinmemektedir. Yaklaşık üçte biri bu iki çarpışmada eriyen Beca savaşçılarının mücadele azmi büyük ölçüde bitmiş oldu.[1124] Mahmud Ali'nin Osman Dikne'yi destekleyen kabile reisleri ve şeyhler ile hükümet yetkilileri arasında yaptığı arabuluculuk faaliyetleri sonucu isyana gönüllü veya gönülsüz katılanların bir kısmı verdikleri desteği çekerek tarafsız kalmaya başladılar. İsyana devam edenlerin çoğunluğu şeyh ve kabile reislerinin zorlamasıyla isyana katılanlar veya yağma, çapul, eşkıyalık, hırsızlık yapan, tüccar kervanlarını soyan türden insanlardı.[1125]

Bölgede Osman Dikne'nin güçlenmesi ve İngilizlere ağır kayıplar verdirmesi üzerine Sevâkin taraflarında görevli olan Amiral Hewett (Sir W. Hewett) ile General Graham, Osman Dikne'yi ölü ya da diri kendilerine teslim edenlere para ödülü vereceklerine dair Mart ayında bir beyanname yayınladılar.[1126] Bu haber Londra'da duyulunca Mebusan Meclisi'nde (Avam Kamarası) ve Lordlar Meclisi'nde şiddetli tartışmalara sebep olmuş, hükümetten açıklama yapması istenmiş, hükümet ise adı geçen iki İngiliz idareciden izahat istendiğini, beyannamenin uygun bir şekilde geri alınmasını telgraf ile kendilerine bildirdiklerine dair açıklamada bulundular.[1127] Ertesi gün ise Meclis-i Mebusan azalarından birinin sualine cevaben Harbiye Nazırı, hükümetin; Amiral Hewett'i geri çağırmak niyetinde olduğunu açıkladı.[1128] Amiral Hewett, istenen izahat ile birlikte yayınladıkları Beyanname'ye karşı Osman Dikne ve onu destekleyen yirmi bir şeyhin imzasını taşıyan ve ayetlerle desteklenen görüşlerini içeren 'İslam düşmanlarına karşı *Cihâd* yapıldığına dair mektubu da (İngilizceye tercüme ettirerek) gönderdi.[1129]

Mısır'ın işgali ve Sudan'ın istilasına yönelik girişimler Arap Yarımadası'nda (Hicaz bölgesinde) yaşayan ahaliyi heyecana sevk etmişti. Bölgede bulunan konsolosların "Sudan'ın doğusu İngilizlerin eline geçecek ve sonra da Kızıldeniz'in doğu sahillerine sıra gelecek"

[1123] Donald A. Cameron (Konsolos), "On The Tribes of The Eastern Soudan", *Journal of the Anthropological Institute*, Vol XVI, s. 293.
[1124] Snook, *a.g.e.,* s. 60.
[1125] Jackson, *Osman Digna*, s. 30.
[1126] BOA. Y. A. HUS. 177. 52- 1. (20 Mart 1884); Kamil, *a.g.e.,* s. 83.
[1127] BOA. Y. A. HUS. 177. 52- 2.
[1128] BOA. Y. A. HUS. 177. 52- 3- 4.
[1129] P.P. Egypt. No.11 (1884), s. 146-147 (W. Hewett'ten Amirallik Secreterliği'ne 10 Mart 1884 tarihli telgraf.).

tarzındaki sözleri, bölgede endişeye sebep olmaktaydı. Osman Dikne'nin İngilizlere karşı kazandığı başarılar sonucu ahali, konsoloslara: "İngilizler gemiden inince kölelerden oluşan birliklere karşı bir kuvvet gösteremedi, boşa uğraşıp da diğer İngiliz askerleri gibi Kızıldeniz'i daha fazla kanlarıyla kırmızılaştırmasınlar" türlü alaycı sözler söylemeye başladı.[1130] Esas itibariyle bölgede Mehdi isyanına karşı bir destek olmamasına rağmen emperyalistlere karşı mücadele (cihâd) eden bir Müslüman topluluğa karşı destek niteliğinde bir taraftarlık mevcuttu.

1885 yılında Osman Dikne birlikleri ile İngiliz ve Mısır kuvvetleri arasında çatışmalar Haşin ve Tufrik tarafları ile Sevâkin'e yakın bölgelerde devam etmekteydi.[1131] Osman Dikne Sevâkin'e iki saat mesafedeki Tamay mevkiine kadar gelmiş, etrafına bir hayli aşiretlerden adam toplamıştı. Bunlardan yaklaşık 3.000 kadarı Remington tüfekleri ile teçhiz edilmiş olarak Sevâkin önlerindeki savunma tabyalarına kadar gelerek zaman zaman şiddetli çarpışmalara giriştiler.[1132] Mısır askerinin Sevâkin'i savunmaya kudreti olmadığı için İstanbul'daki devlet adamları endişe içindeydiler. Dersaadet, Osman Dikne'nin ve İngilizlerin faaliyetlerinden özellikle Mısır Fevkalade Komiseri Gazi Ahmed Muhtar Paşa ile Hicaz Valisi'nin raporları vasıtasıyla haber alıyordu. Osmanlı idarecileri İngilizlere güvenmemekte, Sudan ve özellikle Sevâkin'e yönelik saldırılarda yabancı devletlerin fesat hareketlerinin etkili olduğunu düşünüyordu.[1133] Bunun için olaylar sürekli takip ediliyor, tedbirler alınmaya çalışılıyor, Hıdivliğin olaylara bakışı ile aldığı tedbirler inceleniyordu.

Osmanlı idarecileri kan dökülmeden, nasihat yolu ile Sudan'daki gelişmeleri bitirmek arzusuyla bölgede sözü geçebileceğini düşündüğü Senûsî şeyhi Abdurrahim bin Ahmed el-Mahbûb'a nasihat mektubu yazdırmıştı. Mektup, "Hıtta-yı Sudaniye'de bulunan reisü'l-kabâil ve sahibü'l-fezâil Ahmed Muhammed el-Mansûr ve refik-i muhteremi Osman Dikne ve ol havali ahali-yi İslâmiyesi' hitabıyla yazılmıştı. Mektupda çeşitli ayet ve hadislerde Müslüman'ın Müslüman ile savaşının haram olduğu, ulu'l-emre itaatin şart olduğu anlatılarak silahlı mücadeleden vazgeçmeleri tavsiye ediliyordu.[1134]

Bununla birlikte Osman Dikne da silahlı mücadelesinin yanında mektup yazarak yakın bölgesinde bulunan nüfuzlu kişiler ile aşiretleri kendi tarafına çekmek için çalışmalarını da sürdürmekteydi. Sevâkin'e yakın bir bölge olan ve stratejik öneme haiz Hicaz'daki Rabiğ

[1130] BOA. Y. PRK. UM. 6. 90- 1. (16 Nisan 1884).
[1131] Hill, *A Biographical*, s. 368.
[1132] BOA. Y. PRK. MYD. 4. 65. (9 Ekim 1885).
[1133] BOA. Y. PRK. MYD. 4. 65.
[1134] BOA. Y. PRK. MYD. 4. 93- 2. (2 Mayıs 1886).

mevkiinin şeyhi olan Şeyh Arabi'ye 22 Mayıs 1886 tarihinde bir mektup yazarak Mehdi hareketine katılması için davette bulundu. Yazdığı mektupta:

...Bilesiz ki Türkler kâfirdir anlara bihak(kın) Cihâd idiniz. Zira İmam el-Mehdi efendimiz Aleyhisselam böyle buyurmuştur. Ve kezâlik malumunuz ola ki Hakk Celle ve Âla kendi dinini izhâr etmekle Türk'ün hükmü kalmamıştır ve şan ve şevketleri pek az kalmıştır ve Cenâb-ı Peygamber anları küffâr tesmiye eylemiştir ve anlar Nurullahi'yi itfaya (söndürmeye) sa'y eyledikleri içün onlar küffârdan daha eşed olup hemen onlar ile kıtal itmeğe atik-i dermiyan idiniz (hızlıca başlayınız). Zira Hakk Teâla bizlere böyle emir eylemiştir ve bazı husûsat ile bizleri tebşir etmiştir ki bizden evvel gelen zevâta verilmemiştir. İşte bunları fehm eylediğiniz halde bilesiz ki Türkler küffârdır ve bilâ-tevakkuf (durmaksızın) onlar ile Cihâd etmek sizlere vâcibdir ve anları nerede bulur iseniz hemen katl ediniz…

sözleri ile yönetime karşı olan düşüncelerini ortaya koymuş, Kur'an ayetleri ile Cihâd'a yönelik davetini pekiştirmeye çalışmıştı.[1135] Rabiğ şeyhi Şeyh Arabi, Osman Dikne'nin mektubuna 11 Temmuz 1886 tarihli cevabi bir mektup yazarak:

...Malumunuz olsun ki bizler Harameyn-i Muhteremeyn hidmet-i celilesi'yle ve bihak(kın) Cihâd fi Sebilillah'dan asla hâli (boş) değiliz ve bu taraf-ı şeref'de küffar yoktur ve bizlere tasallut idemezler ve bu tarafda mevcud olan İmamü'l-Müslimin ve Sultan-ı Muvahhidin ve Halife-i Ru'i Zemin ve Zıllıllahi fi'l Âlemin es-Sultan Abdülhamid Han bin Sultan Abdülmecid Han nasrahu er-Rahman eyne ma kâne Efendimizin asker-i nusret-i müessiri vardır ve bu tarafta bulınan Türkler ise anlar küffâr değildir. Ancak Devlet-i Osmaniyye teb'ası olub anlar beş vakit namazlarını kılarlar ve mallarının zekatını virirler. Ve Harameyn-i muhteremeyn hidmet-i celilesi'yle ka'imlerdir ve dahi Padişah-ı Âlempenah efendimiz Harameyn ahalisine senevi yeğirmi bin erdeb hınta (buğday) ve …… ve yeğirmi bin riyal sarf ider ve dahi Türk olarak ifa-yı ferâyiz-i hacc niyet-i hayriyesiyle senevî on bin ve daha ziyade hüccac gelüb Harameyn fukara ve delilerine beheri yüzer riyal ve daha ziyâde tasadduk iderler ve Hicaz'da bulınan asâkir-i şahâne ile anlar (onlar) işbu hüccac-ı Müslimin gelüb vatanları cihetine avdet idinceyedeğin emr u muhafazalarında bulınırlar ve böyle oldığı halde bunlara cihâdı ……. nasıl tecviz (caiz görme) ideyorsak ve bunlar ehl-i tevhid eyledüklerini ve bu tarafda küffâr olmadığını ve Cidde'de ise birkaç nefer nasara

[1135] BOA. Y. PRK. UM. 8. 89- 3. (22 Mayıs 1886).

(Hıristiyan) bulunub anlar dahi padişaha haraç virdiklerini……. bilürsek ve madem ki hal böyledir zinhar u zinhar Devlet-i Aliyye asâkiri üzerine Cihâdı tecviz itmemeniz matlubdur ve mukaddema sizler din-i mübin uğrına Cihâd fi Sebilillah ile kâ'im oldığınızı haber alub muzafferiyetiniz içün her-bar (her defa) dua itmekde idik. Lâkin muahharen (sonradan) aldığımız haberlere göre dürlü dürlü ……. ve bir takım na-meşru' hareketlere tasaddi (başlamak) itmekde oldığınız anlaşıldığından sizlere dua itmamağa mecbur oldık. Zira esna-yı muharebede iğtinam (yağma) olınan emvalin yalınız haseni alub kusurı beytü'l mal-ı müslimine vazığ olınmak üzere taraf-ı eşref-i Padişahî'ye bais (gönderme) ve takdim olınması üzerinize farz-ı ayn iken cümlesini birden aşurmanız şer-i şerife mugayirdir ve kezalik mesmuamıza (duyduğumuza) göre esna-yı muharebede bir Müslüman şehid oldıkda nukud ve eşyasını müsadere idüb kendi beytü'l malınıza vazı' ider imişsiniz. Bu dahi zülm ve taaddidir (tecavüzdür) ve tüccarın oralara götürdiği hınta (buğday) ve hurma vesair erzakın beher on çuvalda bir çuval ahz olınmakda imiş. Eğer işbu ahz olınan erzak gümrük diyerek ahz olınıyor ise gümrüğü mahallinde virildiği tabiidir ve eğer zekat diyerek ahz olınıyor ise şer'an yüz riyalde iki buçuk riyal ahz olınması iktiza ider. Ve asâkir-i İslâm üzerine Cihâd'ı tecviz eylemeniz ve Cihâdla urbanı katl idüb kayıklarını deryaya gark itdirmeniz bütün bütün şeri'at-ı mutahhara'dan (temizlenmiş) hariçtir ve ancak ef'al-i vehhabiler ef'alidir ve Barekallahu Teâla hidâyet itmez ise böyle dalâlet içinde kalur ve bizler Allahu Teâla'ya ve Resülüne ve Devlet-i Aliyye'ye muti' oldığımızın beyanıyla hatem-i kelâm eylerim.

sözleri ile Mehdi ve Osman Dikne'nin düşüncelerini onaylamadığını, yanlış düşündüklerini, din adına yola çıktıkları iddiasında bulunmalarına rağmen dini kurallara aykırı harekette bulunduklarını, yanlış yola saptıklarını ve kendilerine herhangi bir destek olmayacakları gibi dua etmeyi de bıraktıklarını ifade etti.[1136] Bu mektuplar Hicaz Vali ve Kumandanı tarafından tercüme ettirilerek İstanbul'a gönderilmiş ve Şeyh Arabi'ye de sadık hizmetinden dolayı takdir edildiğini bildiren bir cevap yazıldı.[1137]

Rabiğ'in öneminden dolayı Osman Dikne bu bölge ile ilgilenmeye devam etmiş ve daha sonra buraya Sevâkin'den yüz yetmiş beş kişiyi göndererek ahalinin isyana katılmaları için ikna etmeye çalışmıştı.[1138] Osmanlı idarecileri bu grubun ahalinin içine karışmadan geldikleri yere gönderilebilmeleri için derhal tedbir almış ve öncelikle Cidde'ye getirilmeleri için 24

[1136] BOA. Y. PRK. UM. 8. 89- 1. (11 Temmuz 1886).
[1137] BOA. Y. PRK. UM. 8. 89- 5. (6 Ağustos 1886).
[1138] BOA. İ. MTZ (05). 26. 1351- 3. (21 Ekim 1888).

Eylül 1888 tarihinde Hicaz Vilayeti'ne emir verildi.[1139] Edirne Korveti ile Sevâkin'e geri götürüldükleri ancak bazılarının geri dönmeyerek hac vazifesi için kaldıkları bildirildi. Burada kalanların fesat çıkarma ihtimalinden dolayı bu gibi hadiselerin önüne geçebilmek maksadıyla Osman Dikne'nin saldırı ve eziyetlerini bahane ederek Sudan'a dönmek istemeyenlerin Trablusgarp ve Bingazi gibi Hicaz'a uzak Osmanlı memleketlerine sevk edilmesi Meclis-i Vükelâ'da görüşülerek karara bağlanması istendi.[1140] Sudanlıların idari güçle ve ahali ile eşraftan önde gelenlerin gayretleri sonucu Rabiğ'den gönderildikleri ve ertesi gün Cidde'ye varacakları 13 Ekim tarihli Hicaz'dan çekilen telgrafla bildirildi.[1141] Sevâkin taraflarından Rabiğ'e (Hicaz'a) gelerek fesat çıkarmaya yönelik olayların tekrarlanmaması için de güvenilir ve muktedir haslete sahip Şeyh Şerif Hamza bin Abdullah ile Rabiğ'deki Sudanileri geri götürmüş olan Şeyh Ahmed bin Hamid'in Lit (Leyt) ve Rabiğ iskelelerinde beşer yüz kuruş maaşla istihdam edilmeleri irade-i seniye ile kararlaştırıldı.[1142] Ancak Rabiğ iskelesine memur edilen Ahmed bin Hamid'in kısa süre sonra vefat etmesi sebebiyle aynı göreve aynı miktar maaşla Mart 1889 (Gurre-i Recep 1306) tarihinde oğlu Muhammed bin Hamid tayin edildi.[1143]

Bu mektuplaşmadan kısa bir süre sonra yani Temmuz sonu gibi Osman Dikne Umdurman'a gitmiş ve uzun bir süre bölgeden uzak kalmıştı. Sevâkin yakınlarındaki Tamay'da kurmuş olduğu sığınaklara yönelik bölgede kendisine karşı olan ve Hıdivliğe bağlı kalan kabileler saldırıda bulunarak ele geçirmişti.[1144] Bu haber Sevâkin Muhafızlığı tarafından Hıdiviyet'e bildirilmiş, Müşir Ahmed Muhtar Paşa'da telgraf çekerek İstanbul'u durumdan haberdar etmişti. [1145]

Bölgede yaklaşık bir yıl süresince kayda değer bir olay olmadı. Bu sırada Binbaşı Watson Sevâkin valiliğinden ayrılmış, yerine Yüzbaşı Kitchener 13 Ağustos 1886 tarihinde tayin edilmişti.[1146] Kitchener, Tuker'i istila etmek için yerlilerden oluşan altı yüz kadar gönüllü topladı. Bu birlik ile Tuker üzerine yürümüş, ancak çatışmalar başlayınca bunların çoğu isyancıların tarafına geçmiş, on bir tanesi çarpışmada ölmüş, kalanlar da firar etmişti.[1147]

[1139] BOA. DH. MKT. 1555. 65. (18 Ekim 1888).
[1140] BOA. Y. PRK. BŞK. 14. 80. (22 Aralık 1888).
[1141] BOA. Y. PRK. UM. 13. 37- 1. (13 Ekim 1888).
[1142] BOA. DH. MKT. 1563. 79. (12 Kasım 1888); BOA. DH. MKT. 1598. 110. (26 Şubat 1889).
[1143] BOA. DH. MKT. 1660. 81. (24 Eylül 1889).
[1144] BOA. Y. A. HUS. 195. 34- 1. (8 Ekim 1886).
[1145] BOA. Y. A. HUS. 195. 34- 2. (7 Ekim 1886); BOA. Y. A. HUS. 195. 34- 1.
[1146] Jackson, *Osman Digna*, s. xxi.
[1147] BOA. Y. PRK. TKM. 11. 46. (23 Aralık 1887).

Aralık 1887'de Sevâkin çevresinde bir takım hareketlenmeler görülmeye başladı. Kitchener Paşa Mısır'daki Serdar Granville Paşa ile İngiltere Hariciye Nezareti'ne durumu bildirmiş ancak bu konuda Mısır'daki fevkalade komiser Gazi Ahmed Muhtar Paşa'ya kimse bilgi vermemişti.[1148] Dersaadet, bölgedeki durumu Hicaz Valiliği'nden 16 Aralık 1887 tarihinde gelen telgraf ile öğrendi.[1149]

Sevâkin'e iki saat uzaklıktaki Tamay mevkii bir yıl önce Mısır'a bağlı kalmış olan Amârar kabilesi tarafından çarpışmalar sonucu alınmıştı.[1150] Osman Dikne, maiyetinde bulunan yaklaşık dört bin kadar adamıyla Tamay üzerine hareket etti.[1151] Çarpışmalar sonucu bölge tekrar Osman Dikne'nin eline geçti ve bu haber Aralık ayında bazı gazetelerde yayımlandı.[1152] Sevâkin çevresinde isyancı kalabalığın (bir rivayete göre altı bin diğer bir rivayete göre iki bin kadar) artmaya başlaması üzerine Sevâkin'e saldıracakları değerlendirmesi yapılmaya başlandı.[1153] Kitchener Paşa'nın bildirdiğine göre Tamay mevkiinde Osman Dikne'nin Gal ve Bekkâriye kabilelerine mensup isyancılardan beş bin kadar adamı bulunmaktaydı.[1154] Bölgede bulunan istihbarat memurunun bildirdiğine göre ise bu beş bin kişiden hariç bin kadar kişi de Osman Dikne tarafından Akik taraflarını ve Raynaya mevkiini ele geçirmek için sahil kenarlarına gönderilmişti.[1155]

Sevâkin'deki hareketlilik üzerine Dersaadet konu ile yakından ilgilenmeye başladı. Gerekli ve doğru kararlar alabilmek için Osman Dikne'nin Sevâkin üzerine hareketinin derecesini anlamaya çalışmış, buna karşın Mısır hükümetinin ne yaptığını, İngiliz ve İtalyanların bu olayı nasıl yorumladıklarını öğrenmeye çalışmıştı.[1156] Gazi Ahmed Muhtar Paşa'dan gelen telgrafta Sevâkin kumandanlığı Hıdivlikten kuvvetinin arttırılmasını talep ettiği, bunun üzerine Mısır hükümeti altı yüz kişilik bir tabur Mısır askeri gönderdiği, askerlerin Sevâkin'e 24 Aralık'ta vardığı, Şebik (Şübeyk) isimli gemi ile limandaki Mısır gemilerinin sayısının ikiye ve askerin toplamının iki bin iki yüz'e ulaştığı haberi verildi.[1157] Mısır hükümeti ile İngilizlerin zorlukla düzenledikleri Mısır bütçesinde, Sevâkin olayından dolayı artış olacağı için korku ve telaş içinde oldukları bildirilmişti.[1158] El-Kahire

[1148] BOA. Y. PRK. MYD. 6. 86- 4. (2 Ocak 1888).
[1149] BOA. Y. PRK. MYD. 6. 86- 2. (28 Aralık 1887).
[1150] BOA. Y. PRK. MYD. 6. 86- 1.
[1151] BOA. Y. PRK. MYD. 6. 86- 1.
[1152] BOA. Y. PRK. MK. 3. 87. (22 Aralık 1887); BOA. Y. PRK. MYD. 6. 86- 4.
[1153] BOA. Y. PRK. MK. 3. 87. (22 Aralık 1887); BOA. Y. PRK. MYD. 6. 86- 4; BOA. Y. A. RES. 41. 9- 1.
[1154] BOA. Y. PRK. TKM. 11. 46.
[1155] BOA. Y. PRK. TKM. 11. 46.
[1156] BOA. Y. PRK. MYD. 6. 86- 3.
[1157] BOA. Y. A. RES. 41. 9- 2(1); BOA. Y. PRK. MYD. 6. 86- 4.
[1158] BOA. Y. PRK. MK. 3. 87.

gazetesinden yapılan tercümede ise sahilleri korumak için yapılan istihkâmların bitirildiği, İngilizlerin Sevâkin'de iki savaş gemisinin bulunduğu, Sevâkin'in kolaylıkla elden çıkmayacağı yazılmıştı.[1159] Sevâkin'in denizden savunulması için Osmanlı hükümeti de Kızıldeniz'e başka gemilerin yollanmasını, mevcutlardan bazılarının da değiştirilmesini Bahriye Nezareti'ne bildirdi.[1160]

Osman Dikne, Sevâkin tabyaları önlerine üç dört bin kadar silahlı kuvvetiyle gelerek tekrar çarpışmalara başladı.[1161] 21 Aralık sabahı saldırıya geçen isyancı birlikleri öğlen vaktine kadar şiddetli çarpışmalarda bulunmuş, atmış oldukları büyük bir top mermisi de Sevâkin'e düşmüştü. Osman Dikne kuvvetleri öncekinden daha fazla miktarda kuvvetle Sevâkin üzerine hücum ve ateşe başladı. Sevâkin muhafızı Kitchener Paşa, tabyalara giderek askeri kumanda etmeye başlamasıyla, tabya ve gemilerden isyancılara karşı top atışıyla karşılık verildi.[1162] İsyancılar öğlen vakti geri çekildiler. Ancak etrafta çok fazla ağaçlık arazinin bulunması sebebiyle gece baskınından endişe duyulmakta, ahalinin panik içinde olmasına karşın Mısır hükümeti kimsenin şehri terk etmesine müsaade etmeyerek ahalinin çoğunluğunu eski Sevâkin olarak adlandırılan adaya nakletti.[1163] Dört gün boyunca isyancı gruplar takım takım Sevâkin'e ve etrafına saldırmış ve bu süre zarfında kimse Sevâkin'in beş dakika haricine çıkamamıştı.[1164] 24 Aralığı 25 Aralığa bağlayan gece Osman Dikne takımı; tabyalara, bahçelere ve tarlalara saldırmış, yüz elli kadar hurma ağacını kökünden sökmüş, mevcut sebzeleri mahvetmişlerdi.[1165] 25 Aralık'ta tekrar saldırıya geçmişler, buna karşılık olarak da tabyalardan ve gemilerden top atılarak karşılık verilmişti.[1166]

Osmanlı idarecileri tarafından mevcut durumun İngilizler açısından değerlendirmesi yapıldığında; Osman Dikne'nin Sevâkin'e yönelik saldırısında İngilizlerin tahrikinin olabileceğine ihtimal verilmişti.[1167] Ayrıca uzun süredir alınan haberlere nisbetle İngilizlerin Sudanlıları teşvik ederek özel maksatlarını gerçekleştirmeye çalıştıkları düşünülmüştü.[1168] Bu düşüncelere sebep olarak da böyle bir isyanı kolaylıkla bastırabilecek imkânlarının olmasına rağmen İngilizlerin fazla bir gayretlerinin olmadığı, İngilizler ile isyancılar (Sudanlılar) arasında ihtilaf oluşmasına delâlet edecek hiçbir emârenin hissedilmediği veya görülmediği

[1159] BOA. Y. PRK. TKM. 11. 46.
[1160] BOA. İ. MTZ (05). 26. 1312. 1- 3; BOA. İ. MTZ (05). 26. 1309.
[1161] BOA. Y. PRK. MYD. 6. 86- 4.
[1162] BOA. Y. A. RES. 41. 9- 2(1); BOA. İ. MTZ (05). 26. 1313. 1.
[1163] BOA. İ. MTZ (05). 26. 1310.
[1164] BOA. Y. PRK. MYD. 6. 86- 4.
[1165] BOA. İ. MTZ (05). 26. 1313. 2.
[1166] BOA. Y. PRK. MYD. 6. 86- 4.
[1167] BOA. İ. MTZ (05). 26. 1309.
[1168] BOA. İ. MTZ (05). 26. 1310. (21 Aralık 1887).

rapor edilmişti. Bu durumda İngilizlere güvenilemeyeceği, Osman Dikne birliklerinin Mısır ordusundan ele geçirdikleri silahlarla donatılmış oldukları, iyi korunmakta olan Sevâkin'e karşı böyle bir harekette bulunmasının birçok sebebinin olacağı, bunlar arasında Hicaz sahillerinin Sevâkin'e yakın olması, Osman Dikne'nin aslen Ciddeli olması ve orada birçok tanıdıklarının bulunması hafife alınamayacağından, hareketin Hicaz için de tehlike arz ettiği üzerinde durulmuştu.[1169]

Bâbıâli'den Yıldız Sarayı'na yazılan bir tezkirede Sevâkin'in Osman Dikne tarafından ele geçirilmesi halinde Hicaz Sahilleri'ne de saldırıda bulunabileceği ihtimaline karşı değerlendirme yapılmıştı.[1170] Sadrazam tarafından yapılan bu değerlendirmede Osman Dikne'nin Sevâkin'den Hicaz sahillerine geçmesinin üç şarta bağlı olduğu bildirildi. Öncelikle Osman Dikne'nın Hicaz ahalisi ile önceden haberleşerek onların kendilerine yardım etmeye hazır ve istekli olduklarından emin olması; ikinci olarak, Sevâkin'den birkaç bin silahlı adamıyla Hicaz sahillerine geçebilmek için yeteri kadar gemiye sahip olması; üçüncü olarak da, geri dönüş yolunun kesilmeyeceğinden emin olması gerekmektedir. Bu şartların hiçbirinin mevcut olmaması yanında Devlet-i Aliyye teb'ası olarak huzur ve rahat içinde yaşayan ve çeşitli nimetlere sahip olan Hicaz ahalisinin o çeşit fesat ve isyan içinde bulunanları içlerine kabul etmeyecekleri aşikâr olduğu gibi Sudanlı isyancıların adi yelken kayıkları ile Kızıldeniz'i geçmeye cesaret edemeyecekleri, etseler bile Cidde'de demir atmış olan Osmanlı harp gemilerinin bunlara karşı koyarak mahvetmeye muktedir olduklarını Osman Dikne'nin bilmesi gerektiğine binaen Hicaz sahillerine öyle bir tecavüze imkan görülmemiş, bununla birlikte Kızıldeniz'de birkaç tane Osmanlı gemisinin devriye gezdirilmesi ile sorunun basit bir şekilde ortadan kalkacağı sonucuna varılmıştı.[1171] Bunun üzerine Şura-yı Bahriye tarafından Süreyya Vapuru ile Utarid ve Muzaffer korvetlerinin Hicaz sahillerine gönderilmesi kararlaştırıldı.[1172] Bunun yanında gerek duyulduğu zaman Hicaz kıtasının savunulmasında Hicaz kumandanının yeterli ehliyete sahip olup olmadığı, eğer yetersiz ise Hicaz'a yakın yerde olan eski Halep Valisi Osman Paşa'nın oraya tayini veya başka birilerinin gönderilmesinin uygun olacağı, Hicaz kıtasındaki Osmanlı askerinin nerelerde ve ne şekilde arttırılması gerektiğinin de tedbir amaçlı araştırılması istendi.[1173] Hicaz kıtasında mevcut olan yedi taburda toplam iki bin sekiz yüz asker ile iki bin yedi yüz

[1169] BOA. İ. MTZ (05). 26. 1312. 1- 1; BOA. Y. A. RES. 41. 9- 2(1).
[1170] BOA. Y. A. HUS. 209. 15- 1. (20 Aralık 1887); BOA. Y. A. HUS. 214. 46. (1 Haziran 1888); BOA. Y. A. HUS. 217. 59. (25 Eylül 1888).
[1171] BOA. Y. A. HUS. 209. 15- 1; BOA. Y. A. HUS. 217. 59.
[1172] BOA. Y. PRK. ASK. 43. 77. (24 Aralık 1887)
[1173] BOA. Y. PRK. MYD. 6. 86- 2.

sekseni kapaklı ve dört yüz sekseni Martini tüfeğinin bulunduğu haber verildi.[1174] Tedbir amaçlı olarak Martini tüfekleriyle techiz edilmiş sekiz yüz mevcutlu beş tabur, bunların üç aylık erzak, levazım ve mühimmatları ile birlikte gönderilmesi kararlaştırıldı. Bunun yanında Osman Dikne'ye tabi adamların elinde modern silahlar olduğundan Hicaz fırkasının elinde bulunan kapaklı tüfekler ile mukabele mümkün olmadığından bunların Martini tüfekleri ile değiştirilmesi, her tabura tunçtan mamul ikişer dağ topu ile Hicaz fırkasını güçlendirmek için iki batarya cebel topu ile altı kundaklı bir sahra topunun ve tunçtan mamul altı kundaklı Krup toplarının sevki düşünülmüştü.[1175]

Hicaz Valisi Safvet Paşa'nın Yıldız Sarayı Hümayunu'na yazmış olduğu ariza ile Hicaz'daki durum ve Osman Dikne'nin Hicaz'a tasallutunu imkânsız görmektedir:

> *Osman Dikne zaten Sudan ahâlisinden ve esâfil-i nâsdan olarak bundan on sene evvel esircilikle ahâliye gelip gider bir şahıs olub kendisinin buralarca hiçbir haysiyeti hâiz olmamasına nazaran gerek Mekke ve gerek Medine ve Cidde taraflarında merkûmun tarafdarları bulunduğu müsteb'addır (ihtimal dışıdır). Ve buna dair şimdiye kadar bir emare dahi görülemeyip bi'l-umûm ahâli nâil oldukları refah ve rahat ve icra-yı adâletten dolayı zat-ı hazret-i Hilâfet-penâhiden arz-ı kemâl-i hoşnudiyet ile da'avât-ı hayriye-i Emirü'l-Mü'minine müdâvemet (devam) eylemekte oldukları görülmekte ve emâret-i celile dâhi tamamıyla bu re'yde müşterek olduğu ma'ruzdur".*[1176]

Bu arizadan dört yıl önce Mekke Şerifi Avnürrefik'in yazmış olduğu bir tezkirede de "Sudan'da Mehdiyet iddiasında bulunan kişinin Hicaz'da ne ahali ne de aşiretler arasında hiçbir tesirinin olmadığı" ifade edilmişti.[1177] Dört yıllık geçen bu süre zarfında Hicaz'da fazla bir etkilerinin olmadığı, Mehdilik iddiasına fazla itibar edilmediği anlaşılmaktadır.

Sadrazam tarafından Mabeyn'e yazılan bir arizada Ensar güçlerinden küçük bir grubun Hicaz sahillerine saldırı yapacağı haberine istinaden durum değerlendirmesi yapılmıştı. Buna göre Sudanlılar sahil kesiminden hiçbir yeri ele geçiremedikleri gibi iç taraflarda da bir reisin kumandası altında bulunmayıp farklı kişilerin idaresinde hareket ettikleri, bunların düzenli bir hükümet kurduktan sonra kuvvetlerini arttırarak Mısır'ı işgal etmedikçe Hicaz bölgesine saldırmaları imkânsız olup Mısır'a saldırıları da İngiliz askeri Mısır'da bulunduğu sürece

[1174] BOA. Y. PRK. MYD. 6. 86- 4.
[1175] BOA. Y. PRK. MYD. 6. 86- 4 (3).
[1176] BOA. Y. PRK. UM. 11. 9- 1. (22 Ocak 1888)
[1177] BOA. Y. PRK. MŞ. 1. 49- 2. (12 Aralık 1883)

mümkün olamayacağından Hicaz'a saldırma ihtimallerinin bulunmadığı sonucuna bir başka açıdan yapılan değerlendirme ile varılmıştı.[1178]

Osmanlı idarecilerini esas endişelendiren kısım yukarıda da (Mehdi bölümünde) belirtildiği üzere:

> *Kıt'a-yı Hicâziye'nin dinen ve siyaseten ve mülken hâiz olduğu ehemmiyet-i fevkâlâdeyi harekât-ı muharrere (özgürlük hareketi) ve İngilizlerin Sudanileri (Sudanlıları) bâ-teşvik (teşvik ederek) mefâsid-i mahsûsalarını (kendilerine has bozgunculuklarını) icrâya çalışmakta ve bir Arap hükümeti teşkiliyle Hidanker'de Hilafet-i Kübra'yı oraya nakil etmek tedâbirinden hâli kalmamakta (boş durmamakta) olduklarından…*

gerekli tedbirlerin alınarak İngilizlerin bu planını boşa çıkarmaktı.[1179] Bu ihtimal ise Sudanlıların yabancı bir devletten (İngiltere'den) yardım alarak Hicaz sahillerine saldırıları ile mümkün olabileceği şeklindeydi. Fakat bu ihtimalin gerçekleşmesinin de zor olduğu çünkü İngiltere ile savaş halinde bulunduklarından böyle bir ittifak İngiltere'yi diğer büyük devletler nazarında güç durumda bırakacağı için Sudanlıların Hicaz bölgesine saldırılarının bu şartlar altında imkânsız olacağı sonucuna varılmıştı.[1180]

Pencap Times gazetesinin 20 Ocak 1888 tarihli nüshasında isyancı kabilelerin fikrini değiştirmek için Sudan taraflarına bir heyet gönderildiği haberi yayımlandı. Hicaz Valisi, Yıldız Sarayı'na yazdığı ariza ile bu haberin asılsız olduğunu, eğer böyle bir heyet gitmiş olsa onlara rehberlik eden kişinin haber vermesi gerektiğini, yine de hafiye memuru göndererek durumu araştıracağını bildirdi.[1181] Sahaya gönderilen muhbirler vasıtasıyla Hicaz Vilayeti bölgedeki gelişmeleri öğrenmişti. Buna göre Osman Dikne'nin saldırgan hareketlerine ara verdiği, Sevâkin civarında bazı taraftarlarını bırakarak kendisinin içeri taraflara gittiği, orada İngiliz memurları ile gizlice görüşmeler yaptığı öğrenilmiş, bu görüşmelerin dahi İngilizlerin oralarda bir Arap hükümeti teşkil etmek (gizli) fikir ve maksadından ileri geldiği değerlendirmesi yapılmış, Yıldız Sarayı Hümayunu'na yazılan ariza ile de durum bildirilmişti.[1182]

Osmanlı yönetimi bölgedeki gelişmeleri takip edebilmek, halk arasındaki söylenti ve düşünceleri öğrenebilmek, İngiltere, İtalya ve Ensar birliklerinin faaliyetlerini takip edebilmek

[1178] BOA. Y. A. HUS. 214. 46.
[1179] BOA. Y. A. HUS. 209. 15- 2. (20 Aralık 1887).
[1180] BOA. Y. A. HUS. 214. 46.
[1181] BOA. Y. PRK. UM. 11. 9- 1. (22 Ocak 1888).
[1182] BOA. Y. PRK. UM. 11. 9- 2. (30 Ocak 1888).

için Süveyş, Sevâkin ve Masavva'da haber alma memurları (muhbir) bulundurmaktaydı.[1183] Masavva'da iki tane muhbir vardı ve bunlar günlük cereyan eden olayları gözlemleyip bildirmekle görevliydiler.[1184] Bu üç bölgede bulunan hafiye memurları için 13 Ekim 1887 (1 Teşrinievvel 1303) ile 12 Mart 1888 (29 Şubat 1303) tarihleri arasındaki beş aylık süre zarfında ödenen maaş tutarı 7.854,30 kuruştu.[1185] Yeni mali yılın başlaması ile (1 Mart 1304) yani 13 Mart 1888 tarihinden 12 Eylül 1888 (31 Ağustos 1304) tarihine kadar geçen altı aylık maaş ödemesi 9.008,5 kuruş'tur. Bu üç bölgedeki hafiye memurlarına aylık ortalama 1.500 kuruşluk tahsisat Dâhiliye Zuhurat Kalemi'nden (Olağanüstü Durumlar Ödeneği) yapılmaktaydı.[1186]

Ocak ayının ilk haftası Amârar kabilesinden yaklaşık dört beş bin kadar kişi toplanarak Osman Dikne cemaatinin Sevâkin yakınlarındaki bir fırkasına saldırarak bir hayli çarpışma ve kayıplardan sonra mezkûr fırkayı dağıttılar. Kaçışan ve dağınık şekilde Sevâkin'den dört beş saat uzaktaki yerlere çekilen bu fırkadan yüz altmış kadar deve ve bin kadar koyun ele geçirildi.[1187] Osman Dikne, yeni saldırılara geçebilmek maksadıyla Hendub'da öncü birlikleri için tabya inşa ettirmeye başladı.[1188] Aynı ay içinde Sevâkin kumandanı Kitchener Paşa'nın Mısır hükümetine tabi kalmış olan Amârar kabilesinden tertip etmiş olduğu bir hücum kolu Sevâkin'e üç saat uzaklıkta bulunan Hendub'da yerleşmiş olan Osman Dikne'nin bu öncü birliklerine karşı bir saldırı gerçekleştirdi. Önceleri isyancı birlikler mevzilerinden atılmış ise de Osman Dikne büyük bir kuvvetle çarpışmaların olduğu yere gelerek buraları geri almak için saldırıya geçince kabile birlikleri bu saldırıya karşı koyamayarak geri çekilmeye mecbur kaldı. Bu haberi alan Kitchener Paşa hemen Sevâkin'den yardım kuvveti alarak çatışma bölgesine gitmiş, ancak kendi birliği de fena halde bozguna uğramıştı. Çarpışmalar esnasında çenesinden ağır yaralanmış olan Kitchener Paşa perişan bir vaziyette Sevâkin'e dönmeye çalışırken isyancılar tarafından Sevâkin mevzilerine kadar takip ettikten sonra isyancılar takibi bırakarak asli yerlerine geri döndüler. Kitchener Paşa kendisi gibi aynı muharebede yaralanan bir binbaşı ile beraber Kahire'ye gitmek üzere yola çıkarılmış ve bu hezimet üzerine Kahire'den Sevâkin'e bir miktar takviye askeri birlik yollandı.[1189] İleriki tarihli başka

[1183] BOA. DH. MKT. 1711. 3. (26 Mart 1890).
[1184] BOA. Y. MTV. 31. 68- 3. (27 Mart 1888).
[1185] BOA. DH. MKT. 1711. 3; BOA. DH. MKT. 1631. 73. (25 Haziran 1889).
[1186] BOA. DH. MKT. 1711. 3.
[1187] BOA. Y. PRK. MK. 3. 93- 2. (11 Ocak 1888).
[1188] BOA. Y. MTV. 31. 68- 4. (1 Nisan 1888).
[1189] BOA. Y. PRK. MK. 4. 3- 1. (25 Ocak 1888).

bir belgede Paşa'nın yaralı olduğu ancak binbaşının (belgede Miralay/Albay yazılı) vefat ettiği haberi verilmiştir.[1190]

Yaralanan ve Mısır'a gönderilen Kitchener Paşa'nın görevinden bu şekilde ayrılması Sevâkin'deki Mısır askerlerini kumanda sorununu beraberinde getirdi. Mevcut halde ikinci ve üçüncü dereceden İngiliz zabitleri Kitchener Paşa'nın görevini üstlenmiş ancak yeni bir tayin yapılmamıştı. Mısır'daki fevkalade komiser Gazi Muhtar Ahmed Paşa'nın Hıdiv'e yaptığı teklif ile buraya Mısırlı bir kumandanın yollanmasının daha uygun olacağı düşünülmüştü. Öncelikle bu şekilde bir tayinin yapılması mali tasarruf sebebiyle tercih edilmeliydi. Bunun yanında Sevâkin'deki savunma birliklerinin Müslüman unsurlardan oluştuğu isyancı Sudanlılarca bilinmesinden dolayı Mısırlı bir kumandanın varlığı ile bunların düşmanca saldırıları hafifleşebilir veya tamamen ortadan kalkabileceği ihtimal dâhilinde görülmüştü.[1191] Ancak Sevâkin muhafızı Kitchener Paşa, Mısır Serdarlığı'na muavin olarak atanmış ve Mısır serdar muavini olan General Vald Smith de Sevâkin muhafızlığına tayin edilmişti.[1192]

Ensar birlikleri Şubat-Mart ayı içinde zaman zaman az kuvvetle taciz saldırılarında bulunmuşlar, bu saldırılara Sevâkin'den top atışı ile karşılık verilmişti.[1193] Hafiye memurunun bildirdiğine göre bu saldırılarda fazla başarı gösterilemediğinden Sevâkin'deki surun altında lağım kazılmak suretiyle sur içine girip saldırı yapılması planlanmıştı. Kazılmaya başlanılan bu lağım yetmiş beş santimetre (1 arşın) yüksekliğinde, yüz elli santimetre (2 arşın) genişliğinde olup yetkililere haber verildikten sonra askerler tarafından hemen imha edildi.[1194]

Sevâkin'i korumak için Kasım 1883'ten beri burada bulunan Şeyh Mahmud Ali 29 Mart'ta Hendub taraflarına gitmiş ve bir deve ile beş yüz koyun ganimet almış, hayvan sahiplerinden de beş kişiyi öldürdükten sonra 1 Nisan'da geri dönmüştü.[1195] Aynı günün gecesi Osman Dikne'nin adamlarından on iki kişi Sevâkin yakınlarındaki yeni bir tabyaya girerek tahrip ettikten sonra gece saat iki civarında limandaki bir harp gemisinde yarık açarak batırma teşebbüsünde bulunmuşlarsa da gemiden açılan ateş sonucu kaçmak zorunda kalmışlardı. Gündüz vakti (2 Nisan) Osman Dikne tarafında bulunurken firar ederek

[1190] BOA. Y. A. HUS. 212. 17- 1. (19 Mart 1888).
[1191] BOA. Y. A. HUS. 210. 41- 3. (25 Ocak 1888).
[1192] BOA. Y. MTV. 35. 41- 3. (18 Eylül 1888).
[1193] BOA. Y. MTV. 31. 68- 3.
[1194] BOA. Y. PRK. UM. 11. 35. (15 Şubat 1888).
[1195] BOA. Y. MTV. 31. 68- 4. (1 Nisan 1888).

Sevâkin'e sığınan üç kişi; bu on iki kişinin gemiyi batırmak için görevlendirildiklerinin haberini vermişti.[1196]

Mart ayının sonlarına doğru Osman Dikne'ye takviye için Hartum'dan Ebû Cirde komutasında altı yüz kadar yeni birlik geldi. Ebû Cirde'nin Sevâkin'e gönderiliş sebebi Osman Dikne'nin Sevâkin'i alamamasındaki acziyetiydi.[1197] Ensar birliklerinin 9 Nisan tarihinde büyük bir saldırı yapacağına yönelik alınan haber üzerine Mısır'daki İngiliz kuvvetlerinin kumandanı General Dermend(?) 2 Nisan'da Mansûra vapuru ile Sevâkin'e gelmek üzere Süveyş'ten yola çıkarak Sevâkin'e 6 Nisan'da varmış, sahadaki durumu inceledikten sonra 9 Nisan'da Cidde rotasıyla hareket ederek geri dönmüştü.[1198] Ensar birlikleri 8 Nisan akşamüzeri Sevâkin tabyalarına doğru saldırıya geçmiş, tabyalardan ateş edilmeye başlanması ile geri çekilmişlerdi.[1199]

el-Ehram Gazetesi'nin 12 Nisan 1888 (30 Recep 1305) tarihli Arapça nüshasında Asvan cihetlerinde meydana gelen olaylar üzerine hükümet tarafından örfi idare ilan edildiği, bölgedeki Mısır askerlerinin kumandanı Sabit Paşa'nın tedbir aldığı, General Granville'nin de Asvan'a hareket edeceği yazılmıştı. Örfi idarenin sebebi ahaliden bazılarının Ensar birliklerine katıldıkları, diğer aşiretleri de kendi safhalarına çekmeye çalıştıkları, bu suretle kuvvetlerini arttırarak Mısır'ın içlerine doğru saldırıya geçmek düşüncesinde olduklarının öğrenilmesidir.[1200]

Ensar güçleri ile Habeşler arasında 1885 yılında yapılan ilk muharebede Ensar birlikleri ağır kayıplar vererek yenilmiş ve iki toplarını bırakarak geri çekilmek zorunda kalmışlardı.[1201] Buna rağmen Habeş hükümdarı Bizbiz (?), işgalci İtalyanlardan daha fazla Sudanlılardan korkmaktaydı.[1202] Hicaz Valisi'nden gelen telgrafta Sudanlılar ile Habeşler arasında yakın tarihte bir muharebenin meydana geleceğine dair kuvvetli ihtimal üzerine bu muharebe için her iki taraftan Habeş sınırına çok miktarda asker gönderildiği ve Osman Dikne'nin da aldığı emir üzerine Sevâkin taraflarındaki birliklerinin bir kısmını alarak buraya hareket ettiği bildirilmişti.[1203] Masavva'daki hafiye memurundan alınan habere göre Sudanlıların Habeş topraklarına yaptıkları saldırıda kırk kadar kilisesi bulunan Gondor isimli büyük bir şehri

[1196] BOA. Y. MTV. 31. 68- 6. (2 Nisan 1888).
[1197] BOA. Y. MTV. 31. 68- 4; BOA. Y. MTV. 31. 68- 1.
[1198] BOA. Y. PRK. UM. 11. 106- 1. (4 Nisan 1888); BOA. Y. PRK. UM. 11. 106- 3. (8 Nisan 1888).
[1199] BOA. Y. PRK. UM. 11. 106- 3.
[1200] BOA. Y. PRK. TKM. 12. 4- 2. (28 Şubat 1889) tarihli toplu gazete tercümeleri.
[1201] BOA. Y. A. HUS. 186. 118- 1. (31 Aralık 1885).
[1202] BOA. Y. PRK. UM. 11. 106- 2.
[1203] BOA. Y. PRK. UM. 12. 45. (13 Haziran 1888).

aldıkları, ahalisini hapis veya esir ettikleri, mallarını da yağmaladıkları bildirilmişti.[1204] Hicaz Valisi'nin gönderdiği raporda yapılan muharebede seksen binden fazla mevcudu olan Habeş ordusunun yenildiği, Habeş Kralı'nın iki oğlu ile Harar Hakimi'nin kardeşinin öldüğü, Gondor Şehri ile ona bağlı yirmi bir nahiyenin zabtedildiği yazılmıştı.[1205]

Osman Dikne'nin ordugâhının bulunduğu İctariye (?), Hendub'da 1 Ağustos 1888 tarihinde gündüzlü geceli şenlikler icra edildiğini Sevâkin'deki muhbir 8 Ağustos tarihinde Hicaz Vilayeti'ne bildirmişti. Şenliklerin nedeni; Habeş Kralı (Yohanides El-Musa(?)) önceki muharebede (Gondor'da) oğlunun ölmesi sebebiyle üst düzey idarecileri suçlamış, bir kısmını idam ettirmiş, kalanlar da askerini alarak gitmesinden dolayı Habeş topraklarının ahvali karışmış, Labat(?) ve Galender(?) şehirlerinin alındığına dair haberlerin gelmesi, Reisü'l Vayi'nin Habeş topraklarına muharebe için yollanması ve Mütemehdi taraftarlarında Habeşlilere galebe çalacağı düşüncesiydi.[1206] Bunun yanında Osman Dikne, alınan bu başarılar üzerine kendine güven gelerek Kitchener Paşa'nın vekili olan Randobin'i (?) yetersiz bulduğundan: "Ya Randobin Sevâkin'i bana teslim eder veyahud bizi siyaseten yani hükümeten mağlup eyler." sözleri ile durumun kendi lehine döndüğünü ima ederek Bayram günü yani 18 Ağustos'ta (10 Zilhicce) Sevâkin'e hücum edeceğini ilan etmişti.[1207]

Sevâkin hafiye memurluğundan alınan 11 Eylül ve 13 Eylül 1888 tarihli iki raporda Osman Dikne bir takım süvarileri, tabyalara tüfek ateşiyle saldırdıkları, istihkâmlardan atılan toplardan dolayı fazla bir varlık gösteremeden geri dönmek zorunda kaldıkları, bu süvarilerin Sevâkin dışında ahaliden on kişiyi öldürüp, yirmi kadarını kaçırdıkları bildirilmişti. Ayrıca Eylül ayı başında limana yeni bir İngiliz harp gemisi gelmiş, burada bulunan geminin Malta'ya yollanması suretiyle değişiklik yapılmıştı.[1208] Sevâkin'den 16 ve 17 Eylül'de gelen diğer iki raporda Osman Dikne'nin *Rivaya* mevkiinde bulunan aşiret üzerine Ahmed Mahmudi'yi elli kadar adamı ile birlikte yollayarak kendisine katılmalarını, yoksa üzerlerine asker göndereceğini söyleyerek tehdit etmişti.[1209]

Bu dönemde Sevâkin savunmasında İngiliz subayların idaresinde yaklaşık bin beş yüz Mısır askeri bulunmaktaydı. Askerlerin Müslüman olması sebebiyle Müslümanların birbirleri ile muharebesi olarak devam eden çatışmalarda İngiliz subaylar yerine; askerin kumandası,

[1204] BOA. Y. PRK. UM. 11. 106- 2. (19 Mart 1888).
[1205] BOA. Y. PRK. UM. 12. 65. (9 Temmuz 1888).
[1206] BOA. Y. PRK. UM. 12. 93. (12 Ağustos 1888).
[1207] BOA. Y. PRK. UM. 12. 93.
[1208] BOA. Y. MTV. 35. 41- 3.
[1209] BOA. Y. MTV. 35. 41- 1. (18 Eylül 1888); BOA. Y. MTV. 35. 41- 3.

Müslüman subaylar tarafından yapılacak olsa Sudanlı isyancılar arasından ayrılıp gidecek kişilerin bulunduğu değerlendirilmesi yapılarak eğer Osmanlı askeri gönderilecek olursa mücadelelerini bırakacakları bildirilmişti.[1210] Yaptıkları mücadelenin İngilizlere karşı olduğunu, askerin de onlara itaat ettiği için kafir olduklarını iddia ediyorlardı. Osman Dikne'nin adamları geceleri tabyalar civarına gelerek: *"Çıkınız ya kâfirler, biz sizin sakalınıza güldük ve lazım gelen erzağı aldık."* diyerek tacizde bulunuyorlardı.[1211]

Ensar birlikleri 17 Eylül sabahı yaptıkları saldırı ile tabyalar yakınında bulunan *Şata* mevkiini alarak orada bulunan küçük bir su kaynağını da ele geçirdiler. Burada açtıkları büyük bir hendeğe dört gün yetecek kadar erzak depolamış, hendekten tabyalara sürekli taciz ateşi açarak Sevâkin muhafızlarının siperlerden dışarı çıkmalarına imkân vermemişlerdi. Bu hendek, gemilerin ve tabyaların toplarına çok yakın bir mesafede olduğundan atılan top gülleleri daha gerideki yerlere düşmekte olduğundan hendeklere zarar verememiş, bunun üzerine Sevâkin muhafızı, iki Binbaşı, Mahmud Ali ve ona tabi iki yüz kadar başıbozuk asker tabyalara yardıma gitmek için harekete geçmişlerse de yoğun ateş sonucu Sevâkin'e geri dönmek zorunda kalmışlardı. Osman Dikne burada bulunan birliklerini nöbetleşerek değiştirmekte, bir kısmı götürüp yerlerine Hendub'dan taze birlikler getirterek adamlarının morallerini yüksek tutmaya çalışmıştı.[1212]

Gazi Muhtar Ahmed Paşa'nın yazdığı rapora göre Osman Dikne, Sevâkin ahalisinin su ihtiyaçlarını karşıladıkları kuyuların yaklaşık bin metre kadar yakınına bir, iki bin civarında adamını yerleştirmiş, istihkâm yaptırmış, iki adet top yerleştirerek su almak için kuyulara gelen asker ve ahaliye ateş etmeye başlamıştı. Sahil tarafı İngiliz savaş gemilerinin topları ile korunmakta olduğundan, kuyuların kullanıma açılabilmesi için Mısır'dan bir tabur asker gönderilmesi kararlaştırıldı.[1213] Gazi Muhtar Ahmed Paşa'nın bir hafta sonra gönderdiği diğer raporda İngiliz subayı kumandasında bir tabur askerin Sevâkin'e gönderildiği, suların kuyulardan borularla toprak altından getirilmesi için girişimde bulunulduğu, malzemenin tedarik edilmesine çalışıldığı bildirildi.[1214] Su sorunu, şehrin muhasarası, taciz saldırıları sonucu bu dönemde Sevâkin ahalisinde tedirginlik ve endişe görülmeye başlanmıştı. Bu sıkıntılara sebep olan muhasaranın bitirilmesi için bir batarya top getirilmesi ve Mısır askerinin miktarının arttırılması kararlaştırılmış, Mısır askerinin serdarı Granville Paşa'nın da

[1210] BOA. Y. PRK. PT. 3. 116. (6 Eylül 1888).
[1211] BOA. Y. MTV. 35. 41- 1.
[1212] BOA. Y. MTV. 35. 41- 1; BOA. Y. MTV. 35. 41- 3.
[1213] BOA. Y. PRK. MK. 4. 30. (25 Eylül 1888).
[1214] BOA. Y. PRK. UM. 4. 33. (2 Ekim 1888); BOA. A. MTZ. (05). 3A. 44. 6. (1 Aralık 1888).

bir hafta sonra Sevâkin'de incelemeler yapmak üzere geleceği bildirilmişti.[1215] Sevâkin muhbirinin gönderdiği raporda 6 Kasım'dan itibaren Mısır'dan cephanesi ile birlikte iki adet seyyar Krup topu, altı adet havan topu ile hayvanları ve zabitleri ile birlikte otuza yakın süvari askeri Sevâkin'e gelmişti. Granville Paşa'nın tertiplediği elli kadar süvari, iki top ve topçular ile birlikte isyancıların üzerine saldırıya geçilmiş, vapur ve tabyalardan atılan top desteği sonucu isyancılar karşı koyamamış, mevzilerini terk ederek geri çekilmek zorunda kalmışlardı.[1216]

Gazi Muhtar Ahmed Paşa'nın Kasım ayı sonunda yazdığı raporda Sudanlıların Sevâkin'e olan saldırılarının önceden olduğu gibi devam ettiği, Sevâkin muhafızlarının bulunduğu istihkâmlar ile şehir arasındaki yolun Sudanlılar tarafından kurşun ateşine tutulduğundan bu askerlerin ulaşımlarında zorluk çekildiği, Sudanlıların geceleri tabyalara yaklaşarak askere ve İngilizlere yüksek sesle çeşitli küfürler etmeye devam ettikleri yazılmıştı. Bunun yanında Sevâkin'in muhafazası için askerin sayısının arttırılmasına yönelik olarak önceden iki tabur olarak düşünülen miktarın üçe çıkarılması, bu askerlerin Asvan'daki Mısır birliklerinden alınarak Kuseyr limanı vasıtasıyla Sevâkin'e getirilmesi planlandı. Üç ay evvel toplam mevcut bin beş yüz nefer iken sonra bir süvari bataryası ve birkaç bölük ile sayı bin sekiz yüze çıkarılmış, sözü edilen altı yüz, altı yüz elli mevcutlu üç tabur askerle birlikte toplam kuvvet miktarı üç bin beş yüz ile dört bin arasında altı piyade taburundan ibaret olması için çalışmalar başlatılmıştı. Sevâkin'de savunmaya yönelik olarak ikisi sahra ve altısı dağ topu olmak üzere kırk iki tane çeşitli cinste istihkâm ve kale topu ve havanlar bulunmaktadır. Askerlerin gelmesinden sonra istihkâmları ve bunlara giden yolu taciz eden Sudanlıların sürülmesi ve etrafta bulunan çalıların yakılarak Sudanlıların aralarına saklanmak suretiyle saldırı yapmalarının engellemesi kararlaştırılmıştı.[1217] Belirtilen miktarda asker ve malzeme; Sevâkin'e getirildikten sonra meydana gelen çarpışmalarda; gazetelerde yazılanlara göre, Ensar birliklerinin dört yüz kişilik kayıplarının yanında, iki topları ellerinden alınmış ve Mısır askerinden beş nefer vefat etmiş, kırk kadarı da yaralanmış, hükümete tabi aşiretler de birleşerek bölgenin ele geçirilmesi için saldırıya geçerek tepeleri ele geçirmiş ve buna mukabil olarak bin yüz kadar mevcudu olan Ensar takımı içeri bölgelere doğru düzensiz bir şekilde kaçmışlardır. Sevâkin'deki İngiliz askerinin de dönmeye başlayacağı haberi 25 Aralık tarihli *The Egyptian Gazette* adlı gazetede yayımlanmıştı.[1218]

[1215] BOA. Y. PRK. MK. 4. 39. (30 Ekim 1888).
[1216] BOA. Y. PRK. UM. 9. 49. (18 Kasım 1888).
[1217] BOA. Y. PRK. MK. 4. 43. (27 Kasım 1888).
[1218] BOA. Y. PRK. MK. 4. 47. (25 Aralık 1888).

Gazi Muhtar Ahmed Paşa'nın yazdığı başka bir raporda Osman Dikne cemaatinden kırk elli kişilik bir süvari birliğinin Sevâkin etrafında gezinmeye başladıkları görülmesi üzerine Sevâkin'den çıkan süvariler tarafından dışarı sürülmüşlerdir. Vadi-i Halfa'da da ara sıra baş göstermekte oldukları da bildirilmişti. Sudanlıların bundan maksatları ise mevcudiyetlerini göstermek ve husumetlerini hatırlatarak ahaliyi tedirgin etmekti. Ayrıca Sevâkin'deki İngiliz askeri peyderpey geri dönmeye başlamıştı. Sevâkin'deki muhbir, Hudeyde ve Dekmehur vapurları ile İngiliz süvarileri ile Kitchener Paşa'nın Süveyş'e hareket ettiğini 21 Ocak'ta, Mansûra vapuru ile Dokuzuncu zenci taburunun Asvan'a hareket ettiğini ise 25 Ocak tarihli ihbarlarında bildirmişti.[1219] Verilen karar gereği Sevâkin'in müdafaa ve muhafazası için iki bin beş yüz mevcutlu dört tabur piyade bırakılarak üstünlük duygusunun geri alınması sağlanmaya çalışılmıştı. Ayrıca Mısır askeri, Sevâkin'den iç taraflarda uyum sağlayamayıp telef olduklarından Mısır genelinde bulunan azatlı (eski) zenci köleleri asker kaydıyla zorla toplayan İngilizler, zenci birliklerin sayısını arttırmaya başlamıştı.

Hicaz kumandanının 18 Ocak tarihli telgrafında Sevâkin taraflarının sükûnet üzere olduğu, Osman Dikne tarafından taarruz emaresi görülmediği bildirilmişti.[1220] Sevâkin hafiye memurunun 25 Ocak tarihli ihbarında ahalinin ifadelerine nazaran urbanın Osman Dikne'nin emirlerine muhalefet ettikleri, bunun üzerine Osman Dikne'nin Hendub'u terk ederek Tuker'e gittiği bildirilmişti.[1221] Daha sonraki bir tarihli Gazi Muhtar Ahmed Paşa'nın raporunda Osman Dikne'nin birliklerini kuvvetlendirmek için Hartum taraflarından beş kıta top ile beş bin kadar kişinin Tuker'e gönderildiği haberleri ile bazı birliklerin Sevâkin önlerinde gözükmeye başladığı gibi söylentiler ortalarda dolaşmaya başlamıştı.[1222] Dersaadet'te basılan el-İtidal Gazetesi'nin Times Gazetesi'ne dayanarak 25 Şubat tarihli nüshasındaki haberlere göre ise Osman Dikne'nin emir vererek Sinkat ve Tuker'de bulunan aşiretlerden adam toplanıldığı, toplanılan bu birliklerle beraber Ensar kuvvetlerinin 7 Mayıs'ta Sevâkin'e saldırı düzenleneceği rivayeti yayılmış ancak bunların gerçekliği doğrulanamamıştı.[1223]

Mahmud Ali Bey, Sevâkin savunmasında önemli rol oynayan başıbozukların lideri ve Sevâkin şeyhlerinin önde gelenlerindendi. Mahmud Ali Bey'in oğlu Ahmed Ali, İngiliz askerlerinin komutanı ve Sevâkin muhafız vekili olan Randol Bey'den gördüğü hakaret ve aşağılanma sonucu Sevâkin'den ve babası Mahmud Ali'den ayrılarak yaklaşık dokuz ay önce

[1219] BOA. Y. PRK. MK. 14. 31- 1. (25 Ocak 1889).
[1220] BOA. Y. PRK. ASK. 52. 100. (18 Ocak 1889).
[1221] BOA. Y. PRK. UM. 14. 31- 1.
[1222] BOA. Y. EE. 130. 26. (5 Şubat 1889).
[1223] BOA. Y. PRK. TKM. 12. 4- 2. (28 Şubat 1889).

(Mayıs 1888) Osman Dikne'nin yanına kaçmış, daha sonra da Halife Abdullah'ın yanına gitmişti. Hartum'da Halife Abdullah'tan iltifat ve iyi muamele görmüş, ahaliye şeyh ve komutan tayin edilerek Hendub'a dönmüştü. Mahmud Ali, oğlunun karşı safa geçmesinden duyduğu büyük rahatsızlık sonucu hükümetin rızası ve Sevâkin muhafızının izniyle oğlunu ikna etmek kastıyla Hendub'dan bir buçuk saat uzaklıkta Sevâkin'e ise bir saat mesafedeki bir mahalde oğlu ile 7 Şubat 1889 tarihinde buluştu.[1224] Oğluna Sevâkin'e gelmesini teklif etmiş ancak oğlu teklifi kabul etmeyerek Hendub'a geri gitmiş, Mahmud Ali de Sevâkin'e eli boş dönmüştü.[1225] Mahmud Ali'nin isyancılar tarafından kaçırılmasını engellemek ve korumasını sağlamak maksadıyla pusuda bekleyen bir tabur asker ile elli süvari de Mahmud Ali'den sonra geri gelmişti.[1226]

Sevâkin'deki muhbirlerden alınan istihbarata göre Osman Dikne cemaatinin bulunduğu mevki olan Hendub'dan içeri taraflara doğru 11 Şubatta çekildikleri ve İngiliz komutan Holled Smith Paşa'nın yanına aldığı dördüncü Mısır taburu, on birinci ve on ikinci zenci taburları ve bir bölük süvari ile 15 Şubat tarihinde mahallinde yaptığı keşiften sonra bölgede Sudanlılardan kimsenin kalmadığı, bölgenin ateşe verilerek yakıldığı ve hiçbir canlının bulunmadığı öğrenilmişti.[1227] Böyle bir hareketi acziyet içinde olduklarından mı yoksa Sevâkin muhafazasında bulunan askeri sahilden içeri doğru çekip imha etmek düşüncesiyle mi veya Habeşliler'in Kesela üzerine gelmekte olduklarından mı yoksa Tuker'de ikamet etmek için mi yaptıkları tam olarak anlaşılamamıştı.[1228] Sevâkin'deki muhbirden alınan diğer ihbarla Osman Dikne'nin bölgeden çekilmesi ile Sevâkin civarındaki ahali ve kabileler (Becalar) birer birer hükümet safına geçmeye başladıkları öğrenildi.[1229]

Beca kabileleri ile Arapça konuşan Ensar (Bekkâre aşireti reisleri) arasındaki çatışmanın temelini oluşturan Doğu Sudan'daki birliklerin kumandasının kimler tarafından yapılacağına dair eski gerilim, 1889 yılında tekrar alevlendi.[1230] Halife Abdullah, Osman Dikne'yi Hartum'a çağırmış, yerine de Sevâkin'den kaçıp gelmiş olan Şeyh Tahir'i tayin etmişti.[1231] Bu suretle Halife Abdullah'ın araya girmesi ile gerilim bastırılmış, komutanlar idareleri altındaki

[1224] BOA. Y. PRK. UM. 14. 31- 3.
[1225] BOA. Y. PRK. UM. 14. 31- 2. (3 Mart 1889).
[1226] BOA. Y. PRK. UM. 14. 31- 3.
[1227] BOA. Y. EE. 130. 32; BOA. Y. PRK. UM. 14. 31- 2 ve 3.
[1228] BOA. Y. EE. 130. 32. (19 Şubat 1889); BOA. Y. PRK. UM. 14. 31- 2 ve 3.
[1229] BOA. Y. PRK. UM. 14. 31- 4. (5 Mart 1889).
[1230] BOA. Y. PRK. TKM. 12. 4- 2.
[1231] BOA. Y. PRK. UM. 14. 31- 4 ve 5.

birlikleri alarak iç bölgelere doğru çekilmişlerdi.[1232] Bu suretle Ensar birliklerinin Hendub'dan iç bölgelere doğru çekilmelerinin gerçek sebebi de öğrenilmiş oldu.

Kesela'den kaçarak Sevâkin'e gelmiş olan Lealiab kabilesinin şeyhi, Şeyh el-Emin'in ifadesine göre Mehdi güçleri ile çatışmakta olan Senûsîler'in emiri, Emir Muhiddin Umdurman'daki Halife Abdullah'ın karargâhına yürümekte olduğunu bildirmişti. Tedbir olarak da Halife Abdullah'ın askerleri Hartum'a çektiğini ifade etmişti.[1233]

Haziran ayı başlarında Vadi-i Halfa yakınlarında Mehdi birliklerinin toplandığı haberleri üzerine Mısır'daki birliklerinin çoğu bölgeye sevk edilmeye başlandı.[1234] Sudanlılar 4 Temmuz tarihinde Vadi-i Halfa üzerine saldırıya geçmiş, yapılan çarpışmada Sudanlılardan beş yüz kişinin öldüğü, beş yüz kadarının da esir alındığı haberi üzerine Sevâkin ve Mısır'da şenlikler düzenlendi, Sevâkin kandiller ile süslendi.[1235] Üç dört gün içinde Mehdi birlikleri toparlanıp tekrar Vadi-i Halfa üzerine saldırılara başlamaları üzerine Mısır Serdarı bölgeye gitmiş, Sevâkin'de bulunan on birinci zenci taburunun Vadi-i Halfa'ya gönderilmesini istemesi üzerine hazırlığını tamamlayan birlik, vapur beklemeye başlamıştı.[1236] Gelen vapurla yola çıkan birlik Süveyş'ten gelecek olan üç tabur İngiliz askeri ile Kuseyr limanında birleşerek Vadi-i Halfa'ya hareket etmeleri planlandı.[1237]

Halife Abdullah kıtlık, kötü hasat ve salgın hastalıklarla uğraşmaktan perişan ve çaresiz bir haldeyken Vadi-i Halfa yakınlarındaki Tuski mevkiinde İngiliz-Mısır birlikleri ile 3 Ağustos 1889'da yapılan muharebede ağır bir yenilgi almıştı.[1238] en-Necûmî idaresindeki Ensar birlikleri hezimete uğramış, en-Necûmî'nin yanındaki diğer önemli komutanlar da öldürülmüştü. Bu yenilgi ile otoritesi sarsılan ve kötü duruma düşen Halife Abdullah, gücünden çekindiği ve kendisine rakip olabileceğinden endişe duyduğu Osman Dikne'yi kontrol altında tutmak için emrindeki Becaların sıkıntılarını araştırması bahanesiyle Muhammed Halid'i müfettiş olarak onun yanına yollamıştı.[1239]

Mekke Valisi Nafiz Paşa'nın Mabeyn'e yazdığı 24 Şubat 1890 tarihli raporda Osman Dikne'nin on beş bin kişilik Ensar birliği ile Hendub'u tekrar almak üzere hareket ettiği haberini aldığını belirterek durumun yerinde tetkik edilmesi için memurların tayin edilmesi

[1232] Holt, *Sudan from the Funj*, s. 99.
[1233] BOA. Y. PRK. UM. 14. 31- 4 ve 5.
[1234] BOA. Y. PRK. UM. 14. 118. (17 Haziran 1889).
[1235] BOA. Y. PRK. UM. 15. 9- 1. (6 Temmuz 1889).
[1236] BOA. Y. PRK. UM. 15. 9- 2. (13 Temmuz 1889).
[1237] BOA. Y. PRK. UM. 15. 9- 3. (15 Temmuz 1889).
[1238] Holt, *Sudan from the Funj*, s. 98-99. (3 Ağustos 1889).
[1239] Holt, *Sudan from the Funj*, s. 101.

istenmişti.[1240] Vali'nin sonraki bir raporunda Sevâkin yakınlarındaki Sevaya mevkiinde isyancıların toplanmaya başladıkları, top ve asker gönderdiklerini, Osman Dikne'nin ahalinin Sevâkin'e gitmelerini yasakladığını, yasağa uymayanları öldürüp barınaklarını yaktığını bildirmişti.[1241]

Sevâkin'i ele geçiremeyen ve dolayısıyla denize açılamayan Mehdi idaresi için Masavva önemli bir hedef haline gelmişti. Masavva'da bulunan İtalyanların Kesela ve Habeş'de bulunan Adve üzerine hareket etmesi sağlanarak Masavva'daki İtalyan kuvvetlerinin zayıflatılması suretiyle buranın ele geçirilmesi düşünülmüştü. Bunun için Rumu'da bulunan Habibü'l-Kaşi ile Amârar kabilesi şeyhi Hamis Fintebay İtalyanlar aleyhine çalışmalarda bulunmaya başladı. Hendub üzerinden gelecek olan Osman Dikne kuvvetleri beklenmekteydi. Haberleşme için gönderilen mektupları taşıyan kişinin İtalyanların eline geçmesi sonucu plan gerçekleşmemiş, İtalyanlar Kesela ve Adve'deki birliklerini geri çekerek Masavva bölgesini güvenceye aldılar.[1242]

Gazi Muhtar Ahmed Paşa'nın yaptığı değerlendirmeye göre Sudanlıların birkaç seneden beri görülen düşmanlık ve mücadelelerinde sebat ve istikrar içinde oldukları, İngilizler Sevâkin'de bulundukları sürece de düşmanca hareketlerinden vazgeçmeyecekleri anlaşılmıştı.[1243] Bunun yanında Mısır, İngiliz askeri işgali altında kaldığı sürece de İngilizlerin Sevâkin'i terk etmeleri ihtimal dışıydı. Daha sonraki değerlendirmesinde bu işin Osman Dikne'nin düşmanlığının şiddetlenmesi ve İngilizlere karşı inat etmesi gibi görünüyorsa da görüşmelerde bulunduğu bazı kimselerin Mısır sınırındaki rahatsızlığın devamı; İngilizlerin işine geldiği ve geçenlerde Lord Salisbury'nin Londra'daki bir konuşmasında bu yönde sözler sarf ettiği haberini aldığını bildirmişti.[1244] Sudanlılar tekrar Sevâkin'e saldıracak olursa bunu fırsat bilip Sevâkin idaresinin Devleti Aliyye tarafından tamamen ele alınması da düşülmesi gereken ihtimal olarak değerlendirilmişti.[1245]

Osmanlı idarecilerinin birlikte kaleme alıp Saray-ı Hümâyun'a gönderdikleri tezkirede Sudanlıların Sevâkin üzerine tasallutları devam ettikçe muharebede maharetlerinin arttığı, mühimmat ve malzeme eksiklerini tamamlayabildiklerinin görüldüğü bildirilmişti.[1246] Önceden attıkları gülleler patlamaz iken son günlerdeki gülleler hem patlamakta hem de daha

[1240] BOA. Y. PRK. UM. 16. 12. (24 Şubat 1890).
[1241] BOA. Y. PRK. UM. 14. 118. (17 Haziran 1889).
[1242] BOA. Y. PRK. UM. 16. 12.
[1243] BOA. Y. PRK. MK. 4. 30.
[1244] BOA. Y. PRK. UM. 4. 33.
[1245] BOA. Y. PRK. MK. 4. 51. (8 Ocak 1889).
[1246] BOA. Y. A. HUS. 217. 59. (25 Eylül 1888); BOA. İ. MTZ (05). 26. 1351- 2. (7 Ekim 1888).

fazla hasar vermeye başlamıştı. Bunun sebebi Sevâkin'de tutuklu üç Mısırlı topçu askerinin isyancıların tarafına kaçmasıydı.[1247] Bu başarıda Osman Dikne'nin önceden esaretine geçen Mısır askerleri arasında bulunan bilgili ve muktedir subayları askerlik ve harp görevlerinde istihdam etmesinin etkisi de bulunmaktaydı. Ekim ayı içinde Ensar güçlerinin attığı bazı güllelerin Sevâkin istihkâmı içinde patlamasıyla bir binbaşı ile birkaç asker telef olmuştu.[1248] Bu dönemde Sudan'da dört tane mühimmat imalathanesi vardı.[1249] Muharebe kabiliyetlerinin zayıflatılması için silah şöyle dursun kurşun, bakır ve emsali malzemenin girişi engellenmeye çalışılsa da bu imalathaneler faaliyetlerini devam ettirebilmişti.[1250] Alınan tedbirlerden sonra durma noktasına gelen ve Hartum'un düşmesi ve Sudan'a ticaret yasağı getirilmesi ile Nil nehrinden ve Dârfûr-Asyut güzergâhından yapılan köle ticareti tamamen bitmişti.[1251] Ancak Osman Dikne'nin bulunduğu bölgelerde kaçakçılık ve köle ticareti canlanmış ve köle ticareti ile elde edilen mühimmat ile silahların Sudan içlerine geçirilmesi kaçakçılar aracılığı ile gerçekleştirilmişti.[1252]

Bu sırada İskenderiye'de basılıp dağıtılan İngiltere destekli The *Egyptian* Gazette adlı gazetede Osman Dikne'nin Cidde'ye gittiği haberi, Sevâkinli birkaç tüccarın yazdıkları mektuba istinaden verilmişti. Mektupta tüccarlar Osman Dikne ile alışveriş yaptıklarını, yüzünde yarıklar olduğunu, ayağının aksadığı gibi bazı vasıflarını sayarak iddialarının gerçekliğini ispata çalışmışlardı. Ancak Cidde'de bulunan bazı Osmanlı idarecileri bunun yalan olduğunu, bu haberin İngilizler tarafından ihtilalin devamına yönelik propaganda maksatlı uydurulduğu veya şimdiye kadar meydana gelen olayları Hükümet-i Seniyye'nin örtülü olarak tasdik ettiği fikir ve düşüncesini yaymak için yapıldığı değerlendirilmesinde bulunulmuştu.[1253]

Tuker'de bulunan Ensar birliklerini uzaklaştırmak için yapılan hazırlıklar Şubat başında tamamlandı. Bu harekâtta İngiliz askeri bulunmamış, Mısır kuvvetlerinden oluşturulan birlik sefere çıkarılmıştı.[1254] 1891 Şubatında Sevâkin'den yola çıkan Albay Sir C. Holled Smith komutasındaki Mısır birliği Tuker'i geri aldı.[1255] Bu kayıp sonuçları itibariyle Ensar

[1247] BOA. Y. PRK. UM. 9. 49. (18 Kasım 1888).
[1248] BOA. Y. PRK. MK. 4. 39. (30 Ekim 1888); BOA. Y. PRK. UM. 30. 96. (22 Ekim 1894).
[1249] Clark, *a.g.e.*, s. 62.
[1250] BOA. Y. PRK. UM. 30. 96.
[1251] La Rue, a.g.m., s. 46.
[1252] Wingate, *a.g.e.*, s. 492.
[1253] BOA. Y. PRK. BŞK. 14. 34- 1. (22 Ekim 1888).
[1254] BOA. Y. PRK. PT. 7. 67- 2. (9 Şubat 1891).
[1255] Hill, *A Biographical*, s. 368.

birliklerinin Kızıldeniz limanlarında aldığı ilk önemli yenilgiydi.[1256] Aynı yıl Habeşliler Ensar birliklerini ağır bir yenilgiye uğrattılar. Osman Dikne'nin yıllardır verdiği mücadeleye ve taraftarların çatışmalarda erimesine rağmen Sevâkin ele geçirilememiş, Tuker'i kaybetmiş, memleketin içinde bulunduğu kıtlık ve taun sıkıntıları sebebiyle de taraftarları arasında huzursuzluk ve bezginlik baş göstermeye başlamıştı. Bu savaşlar Osman Dikne'nin otoritesini sarsmış, memleketin kaderi üzerinde bir etkisinin olmadığı düşünülmeye başlanmıştı. Umdurman'a Halife Abdullah'ı ziyarete gitmiş ve burada karşıtları tarafından çok fazla yetkiye sahip olduğu ve en iyi işleri Hedenduvelilere yaptırdığı gibi eleştirilere maruz kalmıştı.[1257] Bunun üzerine Osman Dikne, Atbara yakınlarındaki Adarama mevkiine çekilerek Ensar topluluklarının her türünü özellikle de Hedenduvelileri etrafında toplamaya çalıştı ve 1895 yılında Tuker'e yapacağı etkili bir saldırıya kadar da burada kaldı.[1258]

Osman Dikne'nın üç yüz kadar adamının (önceden bu bölgeye bin kişilik kuvvet yolluyordu) Sevâkin ile Tuker arasında gezinmekte olduğu İngiliz istihbaratı tarafından haber alınmasıyla Sevâkin'deki birliğin kuvvetlendirilmesi için Kahire'den bir batarya top ile bir piyade taburu ve bir bölük de süvari derhal gönderilmişti.[1259] İngilizler Osman Dikne'nin ani bir saldırısından endişe ettikleri için askeri tedbir ve tedariklerini arttırmaya başlamışlardı. Ancak Mısır Meselesi ne zaman gündeme gelse Sevâkin karışıklığına benzer olaylar meydana geldiğinden bu defaki hareketliliğin de bu sebepten meydana çıktığı akla gelmektedir.[1260]

Mısır Serdarı General Kitchener 6 Kasım 1892 tarihinde Tuker'e giderek incelemelerde bulunmuş, Osman Dikne'nin Sevâkin'e yüz kırk km (seksen mil) uzaklıkta bulunduğunu muhbirler vasıtasıyla öğrenmiş, durumu hem Mısır'a hem de İngiltere'ye bildirmişti.[1261] İki gün sonra İngiltere'ye ait Gantet(?) korveti Mısır'dan Sevâkin'e hareket etti. Ancak on beş gün önce aynı korvetin Sevâkin'e gitmesi emredilmiş, aynı yerde bulunan Mansûre korvet-i hümâyununu bahane ederek gitmeyeceğini hükümetine bildirmişti. Kahire'de bulunan Kitchener Paşa da yanına aldığı İngiliz subayları ile birlikte aynı korvetle Sevâkin'e hareket etti.[1262] Mansûre korveti de bunu müteakip Sevâkin'e gitmek üzere Süveyş'ten ayrıldı. Süvari

[1256] Holt, *Sudan from the Funj*, s. 104.
[1257] Owen, a.g.m., s. 198.
[1258] Hill, *A Biographical*, s. 368.
[1259] BOA. A. MTZ. (05). 3A. 44. 8. (8 Kasım 1892); BOA. A. MTZ. (05). 3A. 44. 12.
[1260] BOA. A. MTZ. (05). 3A. 44. 11; BOA. A. MTZ. (05). 3A. 44. 12.
[1261] BOA. Y. PRK. BŞK. 28. 47- 2. (14 Kasım 1892).
[1262] BOA. A. MTZ. (05). 3A. 44. 8.

askerlerini taşıyan diğer iki vapur da bir hafta içinde Sevâkin'e hareket etti.[1263] Bu dönemde İngilizler Sevâkin'e zenci (azatlı köle) askerleri daha fazla göndermeye başladılar.[1264]

Sevâkin ve Tuker gibi sahil kesimlerinden daha iç kısımlara çekilen ve oralarda mesaisini harcayan Osman Dikne'ye karşı Sevâkin muhafızı elindeki süvari birliğinin yetersizliği bahanesiyle (iç kesimlere) taarruzda bulunmamaktaydı.[1265] İngiliz Hükümeti'nin beyanına göre hareket şekli Sudanlılar üzerine şiddetli bir taarruz olmayıp Osman Dikne'nin tecavüz ve zararlarından bölgeyi ve sahili koruyarak asayişi temin etmekten ibaretti.[1266] Vadi-i Halfa'da da aynı şekilde Sudanlılara karşı bir miktar asker bırakılarak Sudan, kendi haline terk edilmişti.[1267] Osmanlı idarecileri buna sebep olarak Mısır'ın emniyetini zayıf göstererek İngilizlerin Mısır'daki askeri işgallerini uzatmak kurnazlığı olarak değerlendirmekteydi.[1268] Buna ilave olarak Yukarı Mısır taraflarında (Asvan) büyük bir göl (baraj) oluşturarak boşa akan Nil sularının tarım için kullanılmasına yönelik çalışmalar dairesinde, bölgeye mühendislerle birlikte bir miktar asker göndermek suretiyle buraların emniyetini (Vadi-i Halfa'ya kadar) yavaş yavaş sağlamaya başladıkları hissini vermek için de bu tür yeni girişimlerde bulunmaktaydılar.[1269]

Mısır'da bulunan çeşitli ülke konsolosları, yaz mevsimi gelince ülkelerine gitmekte olduklarından Mısır'da yaz mevsiminde önemli siyasi olaylar meydana gelmediğinden bu dönemde Mısır, kendi memurları ile iç işlerini halletmekle meşgul olurdu. 1892 yılı yaz aylarında İngiltere Konsolosu Lord Cromer'in Londra'da bulunduğu dönemde Mısır'daki İngilizler bir araya geldiklerinde: *"Konsolos gelse de idare-i Mısrıye'de İngilizlerin meşreb ve mizacına gayrı muvâfık olarak cereyan eden ahvâle bir nihâyet verilse"* gibi sözler söylenmekteydi.[1270] Bunun müşahhas örneği aynı belgede Kitchener Paşa'nın bir teşebbüsünde görülmüştü. Sevâkin muhafızlığından Asakir-i Mısriye kumandanlığına atanan Kitchener Paşa, boşalan Mısır Evkaf Müdürlüğü'ne Genelkurmayda (Erkan-ı Harbiye) bir şube müdürü olan Mirliva (Tuğgeneral) Muhammed Muhtar Paşa'nın tayin edilmesine çalışarak onun makamının boşaltılması suretiyle de bir İngiliz'i onun yerine askeri bir makama getirmek için çalıştığına şahit olunmuştu. Aynı zamanda cereyan eden bir olayda Times gazetesi muhabiri kendisine Hıdiv tarafından beklediği şekilde hürmet

[1263] BOA. A. MTZ. (05). 3A. 44. 11. (20 Kasım 1892).
[1264] BOA. Y. PRK. BŞK. 28. 47- 2.
[1265] BOA. Y. PRK. MK. 5. 92- 2. (28 Kasım 1892).
[1266] BOA. HR. TO. 63. 59. 1- 3. (18 Aralık 1888).
[1267] BOA. A. MTZ. (05). 3A. 44. 7. (26 Ocak 1889); BOA. Y. EE. 36. 3522.
[1268] BOA. A. MTZ. (05). 3A. 44. 8.
[1269] BOA. A. MTZ. (05). 3A. 44. 9. (15 Kasım 1892).
[1270] BOA. A. MTZ. (05). 3A. 44. 10. (15 Kasım 1892).

gösterilmemesini şikâyet etmesi sonucu konsolos tarafından bu olay bahane edilerek diplomatik kriz çıkarılmıştı.[1271]

Sevâkin'in borç batağında olan Mısır'ın altından kalkamayacağı bir meblağ olan senelik yüz bin lira kadar bir idari ve askeri masrafının olması ve buranın elde tutulmasında Mısır için bir menfaat beklenilmemekte olduğundan devredilmesi gündeme gelmişti.[1272] Daha önce de Sevâkin seferinin masraflarının Mısır Hükümeti'ne mi yoksa İngiliz Hükümeti'ne mi ait olacağı sorulmuş, Lord Salisbury Lordlar Kamarası'nda: "Sevâkin Mısırca hiçbir ehemmiyete haiz değildir." beyanında bulunmuştu.[1273] Sevâkin'in ya Devlet-i Aliyye'ye veya Osman Dikne cemaatine terk edilmesi düşünülmüş ancak ikinci şıkkın kabulü Mısır açısından imkânsız olmasından, üzerinde fazla durulmamıştı.[1274] Mevcut durumda Sevâkin, Mısır'ın bir parçası olarak 1882 yılından beri İngiliz işgali altında bulunmakla birlikte hükümranlık hakları saklı kalmak kaydıyla hukuken Devlet-i Aliyye'ye aitti. İngilizler burayı başka bir devlete terk edemeyip olsa olsa zamanında Hindistan'da yaptıkları gibi İngiliz hisseli Afrika Tüccar Kumpanyası namıyla bir kumpanya teşkili ile Sevâkin'in (ve dolayısıyla Sevâkin'i elde tutan devletin Sudan'ı da idare edeceğinden) idaresinin uzak bir ihtimal olmadığı Hıdiv'e bildirilmişti. Süveyş Mukavelenamesi'nin üçüncü maddesinde yazılı olduğu üzere Mısır'ın ferman-ı hümayun hükümleri dairesinde muhafazası gereğince İngilizler Mısır'ı terk ettikten ve asayiş sağlandıktan sonra Sevâkin; mülki ve askeri olarak doğrudan doğruya Devlet-i Aliyye'nin idaresi altına alınacağından dolayı şimdiden bu yönde girişimlerin yapılması düşünülmüştü.[1275] Buna istinaden Rıza Paşa başkanlığında özel bir komisyon kurularak icabında sevk olunacak askeri kuvvet miktarıyla mülki idaresi için lazım gelen memurların seçilmesi ve Meclis-i Vükelâ'da durumun değerlendirilmesi yönünde karar alınmıştı.[1276]

İtalyanlar 17 Temmuz 1894'de Kesela'yı işgal etti.[1277] Bu işgal öyle ezici bir kuvvet kullanılarak Ensar birliklerine galip gelinerek olmamış, Kesela'da bulunan Ensar birliklerinin başka bölgeleri işgal için bölgeyi terk etmeleri ve İngilizlerin İtalyanlara verdiği destek sebebiyle meydana geldi.[1278] Kesela'yı işgalden kurtarmak için Osman Dikne'nin büyük bir kuvvet hazırlamakta olduğu Sevâkin hafiye memuru tarafından haber verildi.[1279] Bunun

[1271] BOA. A. MTZ. (05). 3A. 44. 13. (10 Aralık 1892).
[1272] BOA. Y. PRK. MK. 4. 39.
[1273] BOA. HR. TO. 63. 59. 1- 2; BOA. HR. TO. 63. 60. (22 Aralık 1888).
[1274] BOA. Y. PRK. MK. 4. 39.
[1275] BOA. A. MTZ. (05). 3A. 44. 2; BOA. Y. PRK. MK. 4. 39; BOA. Y. EE. KP. 36. 3522.
[1276] BOA. A. MTZ. (05). 3A. 44. 1.
[1277] Holt, *Sudan from the Funj*, s. 198.
[1278] BOA. Y. PRK. UM. 30. 96 (22 Ekim 1894)
[1279] BOA. Y. PRK. UM. 30. 37- 1. (16 Ağustos 1894).

üzerine Hicaz Valisi, Yıldız Saray-ı Hümayunu'na çektiği şifreli telgrafla Osman Dikne'ye Mekke'de tanıdığı itibarlı kişiler vasıtasıyla haber gönderilerek İtalyanların Kesela'dan atılmaları için yardım teklif edilmesinin önerilmesi kararlaştırıldı. Bunun için görevlendirilecek kişilere işin gizli kalması, duyulmaması için yemin ettirilmesi, Padişah tarafından yazılacak yazı ile Osman Dikne'ye da yemin ettirilmesi tavsiye edilmişti.[1280] Osman Dikne'ye ne gibi yardıma ihtiyacı olduğu sorulmasının yanında tebdil-i kıyafet ile Arapça bilen subayların gönderilerek nizami savaş kuralları ve tekniği ile mücadele etmesi sağlanmaya çalışılacaktı.[1281] Aracı olarak Osman Dikne'nin yanına Sevâkin hafiye memuru olan ve uzun yıllardır Osman Dikne ile tanışıklığı bulunan Emir Yahya (Zenci) Efendi'nin gönderilmesi kararlaştırılmıştı. Ayrıca Sevâkin ile Kesela arasındaki bölgeye yakın mahallerdeki Kestan, Ben-i Ömer, Hasadiye gibi kabileler önceden Osman Dikne'yi desteklediklerinden geçim sıkıntısı, yiyecek ve hayvanlarına yem bulmakta zorlanmakta olduklarından onların da ihtiyaçlarının giderilmesi için tedbir alınması için girişimde bulunulması Osmanlı idarecileri arasında müzakere konusu olmuştu.[1282]

Etiyopya Kralı Menelik'in İtalyanları Adve'de ağır bir şekilde yenmesini fırsata dönüştürmek isteyen Osman Dikne zayıflayan İtalyan kuvvetlerinin elinde bulunan Kesela'yı kuşattı. Bu olay İtalyanların Doğu Afrika'dan atılabileceği fikrinin (Osmanlı, Mısır, Sudan ve Etiyopya yöneticileri arasında) gelişmesinin yanında İtalyanlardan sonra Fransız ve İngilizlerin de bölgeden gönderilmelerinin imkânsız olmadığı görüşünü gündeme getirmişti. Menelik her fırsatta Avrupalılara karşı olan güvensizliğini ve düşmanlığını ifade etmiş, birçok kez Halife Abdullah'ı sadece İngilizlere karşı değil, aynı zamanda Belçika ve Fransa'ya gerçekte ise bütün sömürgeci emperyalist Avrupalı güçlere karşı uyarmıştı.[1283] Bu gelişmeler İngilizlerin yanı sıra Fransızları da tedirgin etti. Ensar birliklerinin İngilizlere karşı kazandıkları (1883) ezici galibiyetin tekrarlanması ve Sudan da olduğu gibi Mısır'dan da atılma ihtimali Sudan'a karşı askeri bir girişim için harekete geçmelerine sebep oldu. İngiltere, Kırım Savaşı'ndan (1853) sonraki en büyük askeri gücü Lord Kitchener idaresinde topladı. Bu birliklerin 23.000 kadarı İngiliz-Hint askerinden oluşmuş ayrıca Mısır askerleri ile

[1280] BOA. Y. PRK. UM. 30. 37- 2. (18 Ağustos 1894).
[1281] BOA. Y. PRK. UM. 30. 37- 5. (19 Ağustos 1894).
[1282] BOA. Y. PRK. UM. 30. 37- 7. (24 Ağustos 1894).
[1283] G. N. Sanderson, "Sudanese Factors in the History of Ethiopia in the Nineteenth Century", *Sudan in Africa*, Ed., Yusuf Fadl Hasan, Sudatek, Khartoum, 2004, s. 179.

takviye edilmişti. Askerlerin elinde domdom kurşunu ve Lyddite bombası gibi yeni silahlar da mevcuttu.[1284]

Kitchener, Vadi-i Halfa'dan Hartum'a doğru ilerlemeye başlamıştı. Ağustos 1897'de Berber'deki Ensar birlikleri garnizonu boşaltılmış ve İngiliz-Mısır birlikleri şehri hiçbir mukavemet olmadan almışlardı.[1285] Habeş Kralı ile İngiltere arasında yapılan görüşmelerde Kral, Sudanlılara karşı yapılacak seferde İngilizlere yardım edeceğini beyan etti.[1286] Osman Dikne idaresi altındaki birliklerle beraber Mahmud Ahmed'i desteklemek için Şubat 1898'de Metemma'ya geldi. Kendisi az sayıdaki çekirdek savaşçıya sahipti. Hedenduvelilerin (esas birliğin) idaresi daha önce Mahmud Ahmed'e verilmişti. Kısa süre sonra Atbara'ya geçtiler ve burada yapılan savaşta Ensar birlikleri ağır bir yenilgi aldı. Osman Dikne savaş meydanından kaçarak kurtuldu.[1287]

Osman Dikne, Atbara (8 Nisan 1898) ve Umdurman (2 Eylül) Savaşları'nda bulunmasına rağmen aktif olarak mücadele etmemişti.[1288] Umdurman Savaşı'nda Osman Dikne'nin birliklerinin sayısı tam olarak bilinmemekle beraber 700 ila 3700 arasındaydı. Bu savaşta Osman Dikne'ye Ebû Sint Kanalı'nı (Khor Abu Sunt) koruma görevi verilmişti. Bu derin bir kanal olup Surkab'ın güneyinden Nil'e doğru akmaktaydı. Kendisine yardıma gelen destek birlikleri ile kanalın batısında toplandı. Yapmış olduğu plan (herzaman ki gibi) pusu kurup, düşmanı gafil avlamak şeklindeydi. Birkaç yüz tane adamını kanalın kuzeyine tek sıra yerleştirdi. Bunları gören Albay Martin sayıca az olan bu birliği kolayca yeneceğini düşünerek emrindeki 21. Süvari Birliği'ni bunların üzerine sürdü. Süvari birliği bu gruba yaklaşınca bunların arkasında kanalın içinde yüzlerce Sudanlının bulunduğunu görmüş ancak manevra yaparak kaçma imkânı bulamamışlardı. Ellerindeki üstün silahlar da bu kadar yakın mesafede işe yaramamış, göğüs göğse mücadeleyi Osman Dikne birlikleri kazanmış, yardıma gelen teğmen Winston Churchill komutasındaki süvari birliği de sol tarafta bulunan zayıf bir kuvveti yarıp geçerek fazla bir başarı sağlayamadan uzaklaşmıştı. Bu çarpışma İngiliz birliklerinin aldığı en ağır yenilgi olup Umdurman Savaşı'nda öldürülen 27 İngilizin 21 tanesi bu çarpışmada öldürülmüştü.[1289]

[1284] Rogers, *a.g.e.*, s. 303.
[1285] Holt, *Sudan from the Funj*, s. 106.
[1286] BOA. Y. PRK. TKM. 39. 63. (16 Temmuz 1897).
[1287] Holt, *Sudan from the Funj*, s. 106, 199.
[1288] Hill, *A Biographical*, s. 368.
[1289] Clark, *a.g.e.*, s. 61, 67-69.

Mehdi güçlerinin Umdurman Savaşı'nda yenilmeleri üzerine savaş meydanından kaçan Osman Dikne, bir süre sonra Halife Abdullah ve Halife'nin emirlerinden Ali Ved Hillû ile oğlu Şeyhüddin ile Kordofan'da birleşti. Wingate'in Kasım 1899 yılında bu gruba karşı yaptığı saldırıdan kurtularak Kızıldeniz tepelerine kaçtı ancak Cemelab Şeyhi'nin ihbar etmesiyle 13 Ocak 1900 tarihinde Varibe Tepeleri'nde yakalandı.[1290] Önce İskenderiye yakınlarındaki Rosetta şehrinde hapsedildi, daha sonra da Tura şehrine, en sonunda da sağlık sorunlarından dolayı Vadi-i Halfa'ya 23 Aralık 1908 tarihinde nakledildi. Burada inzivaya çekilen Osman Dikne, 1924 yılında hacca gitti ve 1926 yılında Vadi-i Halfa'da öldü.[1291]

Hedenduve kabilesinden hiçkimse onu sevgi ile anmamakta, çok az kişi ise hayranlık duymaktaydı. Çok cesaretli biri değildi. Hatta 1883 yılında Sinkat'taki bir çarpışmada yaralandıktan sonraki bütün çarpışmalarda ön cephede çarpışan adamlarının daima 800/900 metre gerisinde durmaya başladı.[1292] Bu sebeple Atbara, Umdurman ve Kordofan muharebelerindeki yenilgilerden sonra kolayca kaçabildi. Yakın akrabalarından kardeşi Ömer Ebû Bekir Dikne Kordofan'da, amcasının oğulları Ahmed Fecci ile Fecci Fecci Sinkat muharebesinde, diğer akrabası Medeni Ali Dikne, et-Teb'deki Baker Paşa ile yapılan muharebede, oğlu Ali Osman Dikne ise Tufrik Muharebesi'nde (22 Mart 1885) ölmüşlerdi.[1293]

Mehdi hareketine katıldığı ilk günden hareketin dağıtıldığı güne kadar mevkiini koruyabilen tek *emir* olarak kalabilmiş ve 18 ila 22. kuzey paralelleri arasındaki bölge olan ve güneyde Eritre sınırından Kesela ve Kallabat'a kadar; batıda Atbara nehrinin kaynağından Adamara'ya kadar ve kuzeyde 35. doğu meridyeni boyunca uzanan bölgeyi kapsayan Doğu Sudan'da söz sahibi olmasına rağmen Sevâkin'i almayı hiçbir zaman başaramadı.[1294] Ölüm haberi "Hedenduveler arasında eski bir Kayser'in ölümünün uzak bir dağ köyünde sebep olabileceği kadar hafif bir kıpırtıya" sebep oldu.[1295]

İsyanın genişlemesi ve büyümesinin sebebi:

Sinkat komutanı Tevfik Bey'in tavsiyelerine uyulması veya istediği az bir birliğin bile gönderilmesi ile Osman Dikne'nin isyan ateşi kolaylıkla söndürülebilecekti. Genel-valinin veya bölge komutanının korkaklıkla karışık yetersizlik ve beceriksizliği Mehdi

[1290] Owen, a.g.m., s. 200.
[1291] Hill, *A Biographical*, s. 368.
[1292] Owen, a.g.m., s. 196.
[1293] Galloway, *a.g.e.*, s. 327.
[1294] Jackson, *Osman Digna*, s. 20.
[1295] Owen, a.g.m., s. 197.

Hareketi kıvılcımının koca bir aleve dönüşerek bütün doğu Sudan'a yayılmasına sebep oldu.

değerlendirmesinde görüldüğü gibi genel İngiliz resmi tarih anlayışına göre kişisel hatalara bağlamaktadır.[1296] Ancak diğer gelişmeler ile birlikte özellikle de Mehdi olayında görülen ve kişisel hatalar olarak değerlendirilen olaylar gizli İngiliz planının uygulaması olduğu gerçeğini daha belirgin hale getirmektedir.

Osman Dikne gibi Mehdi'nin emirlerinin birçoğu köle ticaretine bir şekilde müdahil olmuş kesimlerdendi. Bu emirlerin bir kısmı doğrudan bu ticaret ile uğraşırken kimisi kabilesinin bu ticaretle uğraşması sonucu, bazıları da köle asker olmaları sebebiyle köle ticaretinin bir şekilde içinde bulunmuşlardı.

3. 12- Mehdi Döneminde Emirler

Muhammed Ahmed'i destekleyen kabile lideri, şeyh, köle tüccarı, askeri ve idari tecrübesi olan yönetici ve askerler *Emir* (komutan-general-vali) konumuna yükseltilerek Mehdi idaresinde görev aldılar. Bunlar önce idareleri altındaki bölge ve kabileleri harekete geçirip taraftar topladıktan sonra halifelerin emrinde savaşlara katılan komutanlara dönüştüler. Bunların altında da Mugaddemler (Albay) bulunuyordu.[1297] Çoğunluğu önemsiz veya küçük görevlerde bulunmuş olan bu emirler, Doğu Sudan'da Osman Dikne ve Dârfûr'da Muhammed Halid gibi, Mehdi idaresinde büyük bölgeleri idare eden askeri valilere dönüştüler.[1298] Halifeler savaş zamanı kendilerine ait renkli bayraklar altında askerlerini topluyorlardı. Emirler de bu üç halifenin idaresi altında bulunuyorlardı.

3. 12. 1- Emir Yakub Muhammed

Halife Abdullah'ın üvey kardeşi olup köle akınları düzenleyen Teâyişî Bekkâreleri'nin Kubarat koluna mensuptu. Kibar, sevimli ve göreceli olarak eğitimliydi. Mehdi'nin saflarına Nûbe Dağları'ndaki hicret adı verilen dönemde katılmış, el-Ubeyd kuşatması ve Hicks ordusunun bozgununda aktif olarak görev almıştı. Hartum kuşatması ve saldırısı daha çok Halife Şerif komutasındaki ordu tarafından icra edildiğinden burada fazla bir katkısı olmadı.

[1296] Jackson, *Osman Digna*, s. 67.
[1297] Reid, "Some Notes", a.g.m., s. 210; Clark, *a.g.e.*, s. 60.
[1298] Holt & Daly, *a.g.e.*, s. 96.

Yıldızı Muhammed Ahmed'in ölümünden sonra parlamasıyla Ensar güçlerinin başkumandanlığına getirildi. Böylece kardeşi Halife Abdullah'tan sonra en güçlü kişi konumuna geldi. Ancak daha sonra yeğeni yani Halife Abdullah'ın büyük oğlu Şeyhüddin'in cihâdiye olarak adlandırılan ordu için elindeki asker ve silahların çoğunu alma girişimi sonucu gücü zayıflatıldı.[1299] Kırk üç yaşlarında iken Umdurman Savaşı'nda öldü.[1300]

3. 12. 2- Emir Hamdân Ebû Ence

Baba tarafından Teâyişî kabilesinden gelmekle birlikte Mandala olarak adlandırılan azat edilmiş köle topluluğuna mensuptu. Güney Sudan'a yönelik köle akınları sonucu köleleştirilip daha sonra bu tüccarların silahlı birliklerine dâhil edildi.[1301] Bezincir olarak Zübeyir Paşa'nın silahlı birliklerine girdikten sonra Güney Sudan'a yönelik köle akınlarına uzun yıllar katıldı. Burada edindiği askeri tecrübe ile daha sonra katıldığı Ensar birliklerine değerli katkılar sundu. el-Ubeyd kuşatması sırasında kendisine bağlı birlikler, şehri savunanlara karşı ani suikast girişimlerinde bulunarak savunmayı zayıflatmaya çalıştı.[1302] Mehdi'nin diğer herhangi bir emirinden çok daha fazla savaşa katılmış olmasından dolayı el-Ubeyd'in ele geçirilmesinden sonra cihâdiye ordusunun (veya Siyah Sancak birliklerinin) başına getirildi. Hartum kuşatması sırasında Farukullah Paşa'nın savunduğu Umdurman kalesini zapt etti ve Hüseyniye vapurunu batırdı.[1303] Hartum saldırısında Siyah Sancak birlikleri geri planda olduğundan burada fazla bir katkısı olmadı. Hartum'un ele geçmesinden sonra isyana katılmayan ve hükümeti destekleyerek direniş gösteren kabilelere karşı Nûbe Dağları'na gönderildi. Burada Mehdi İsyanı'na katılmayı reddeden kabile reislerini öldürdü, onları destekleyenleri de zincirleyip köle olarak götürdü.[1304] Mehdi'nin ölümünden sonra meydana gelen iktidar mücadelesinde Halife Abdullah'a karşı çıkan Halife Şerif'i desteklemek ve ona destek olmak için Dârfûr'dan ordusu ile birlikte hareket eden Emir Muhammed Halid Zugul'un önünü kesmek için el-Ubeyd'e gönderildi. Bara yakınlarında Halid Zugul'un ordusu ile karşılaştı. Ordusunun taraf değiştirmesi sonucu Halid Zugul esir alındı ve Halife Abdullah'ın karşılaştığı en büyük meydan okuma, kolayca bertaraf edilmiş oldu. Buradaki başarılarından sonra Umdurman'a göç etmeyi reddeden Cüheyne kabilesinden Ebû Ruf'a

[1299] Reid, "Some Notes", s. 210.
[1300] Reid, "The Mahdi's Emirs", s. 308.
[1301] Moorehead, *a.g.e.*, s. 281.
[1302] Clark, *a.g.e.*, s. 10.
[1303] Jackson, *Black Ivory*, s. 38, dipnot 1.
[1304] Slatin Pasha, *a.g.e.*, s. 242.

karşı gönderildi. Kadarif emiri yapılarak yanına verilen 15.000 tüfekli, 45.000 mızraklı ve 800 sipahiden oluşan asker ile birlikte 1888'de Kallabat'ta bulunan Emir Yunus ed-Dukeym'e destek için yollandı ve Debra Sin düzlüklerinde Habeş ordusunu bozguna uğrattı. Ahaliden binlerce kadın, erkek ve çocuktan oluşan esiri köle olarak Umdurman'a yolladı. Sindirim bozukluğundan dolayı kullandığı bir bitkiden aşırı miktarda yediği için zehirlenerek orada öldü.[1305] Mehdi emirleri arasındaki en iyi savaşçılardan biri olarak Ebû Ence'nin ölümü, Halife Abdullah için büyük bir kayıp olmuştu.[1306]

3. 12. 3- Emir Yunus ed-Dukeym

Halife Abdullah'ın kuzeni olup gençliğinde fil avlarına katılmıştı. İyi bir süvari olduğundan Halife'nin ordusunda süvarilerin komutanlığını yaptı. el-Ubeyd alınmadan önce Muhammed Ahmed tarafından Dârfûr'daki Rizeygat kabilesi ile ilişki kurması için yollandı. Mehdi'yi desteklemeyi kabul etmeyen kabile şeyhi Şeyh Ekil el-Cenkavi'yi el-Ubeyd'e idam edilmesi için yolladı. Mehdi'nin ölümünden sonra çeşitli muhalif kabileleri yıldırmak için Kordofan'a yollandı. Buraları yakıp, yıkıp, yağmaladıktan sonra Beyaz Nil'i geçerek aynı mezalimi Dar Muharib Araplarına karşı da yaptı. Sonra Kesela taraflarına gitti. Kallabat'a çağrıldı ancak oradaki bölgesel isyanı bastıramayınca gözden düştü. Uzun süre Umdurman'da Halife Abdullah'ın yanında kaldıktan sonra Dongola emiri olarak görevlendirildi. Orada halkı haraca bağladı ve istenileni vermeyen kişileri Nil suyu içirerek cezalandırdı. Mehdi döneminin sonundaki Umdurman ve Um Dibeykirat savaşlarına katıldıysa da bir çizik bile almadan kurtulmayı başardı. 1935 yılı yazına kadar Umdurman'da yaşadı ve öldüğünde 120 yaşında olduğu söylendi.[1307]

3. 12. 4- Emir Zeki Tumel

Ebû Anka gibi Zeki Tumel de Mandala köle topluluğuna mensuptu ve Dârfûr'lu köle tüccarlarının düzenlediği köle avcılık akınlarına katılarak uzun yıllar köle tüccarlarına hizmet etti.[1308] Mehdi idaresinde Ebû Anka'nın altında hizmet etti ve onun ölümünden sonra da

[1305] Slatin Pasha, *a.g.e.,* s. 254-256.
[1306] Reid, "The Mahdi's Emirs", s. 308-309.
[1307] Reid, "The Mahdi's Emirs", s. 309.
[1308] Dârfûr sultanları tarafından resmi ve düzenli olarak yaptırılan köle akınlarına *Selatiye* denilmekteydi (Fadl Hasan and Doornbos, "The Fur Sultanete", s. 91).

yerine geçti. İtalyanlar'a karşı mücadele etmesi için Kadarif'e yollandı. Emir Yakub Muhammed'in ihbarı üzerine Kesela'yı İtalyanlar'a terk etmek (veya satmak) istediğinden şüphelenilince Umdurman'a çağrıldı.[1309] Soruşturma için hapsedildi ve hapisteyken sadece su verildiğinden yirmi dört gün sonra açlıktan öldü.[1310]

3. 12. 5- Emir Abdurrahman Ved en-Necûmî

Köle tüccarı Zübeyir Paşa ve İlyas Paşa gibi Ceyli kabilesine mensuptu ve Mehdi isyanından önce Mavi Nil Eyaleti'ndeki Mesellimiya'da köle ticareti yapıyordu. Bir rivayete göre Ebû Suud'un Muhammed Ahmed'e karşı Ebâ adasında gerçekleştirdiği ilk saldırı günü Mehdi isyanına katılmış ve bu sebeple Mehdi'ye katılan ilk kişiler arasında sayılmıştı. Mehdi'nin Sudan'da atadığı üç halifesinden biri (dördüncüsü Senûsî idi ancak kabul etmedi) olan Muhammed Şerif genç ve tecrübesiz olduğundan en-Necûmî onun koruyucusu ve vekili yapıldı.[1311] Muhammed Ahmed'in en güçlü emirlerinden biri olarak Bara'yı kuşatıp en-Nûr Bey Enkare'den teslim aldı. Hicks kuvvetlerini perişan eden orduyu yönetti ve Hartum'un ele geçirilmesindeki saldırıyı komuta etti.[1312] Mehdi'nin ölümünden sonra Halife Abdullah kasıtlı olarak onu Mısır'ın ümitsiz işgali ile görevlendirerek etkisizleştirmeye çalıştı. Kendisine Dongola ve Berber valilikleri verilerek buralardan yeni asker toplama gibi zor görevler verildi. Yerel halktan çektiği sıkıntılar yanında diğer emir ve komutanların entrikaları ile Mısır seferi için toplanan eğitimsiz ve kuru kalabalıktan oluşan askerlerle de uğraşmak zorunda kaldı. Mehdi'nin emirleri arasındaki en şöhretli, en cesur komutan olarak Tuski savaşında beceriksiz askerlerinin arasında öldü.[1313] Halife Abdullah dönemindeki Bekkâre ve Teâyişî kabilelerinin Umdurman'a getirilmeleri Ensar arasında moral bozukluğuna sebebiyet vermişken en-Necûmî'nin hezimete uğraması bu moral bozukluğunun nelere sebebiyet verdiğini de göstermiş oldu.[1314]

[1309] Jackson, *Black Ivory*, s. 37.
[1310] Reid, "The Mahdi's Emirs", s. 310; Jackson, *Black Ivory*, s. 37, dipnot 2.
[1311] Reid, "The Mahdi's Emirs", s. 310.
[1312] Moorehead, *a.g.e.*, s. 281.
[1313] Reid, "The Mahdi's Emirs", s. 311.
[1314] Reid, "Some Notes", s. 210.

3. 12. 6- Emir el-hac Muhammed Ebû Circe (Carce)

Dongolalı olmasına rağmen Faşişuya'nın 15 km kuzeyindeki Beyaz Nil kenarındaki Um Ganem köyünde yerleşmişti. Zübeyir Paşa ve diğer köle tüccarlarının hizmetinde bulunarak köle akınlarına katılan tipik bir yerli yağmacıydı. Köle ticareti yasağından şikayetçi olanlardan biri olarak Mehdi isyanına ilk katılanlar arasındaydı ve Nûbe Dağları'ndaki savaşta üstün hizmetleri oldu. Hicks ordusunuın Duyim'den batıya hareketinde orduyu taciz ile görevlendirildi ve bu işi başarı ile yapması sonucu Hicks galibiyetinden sonra şöhret ve itibarı arttı. Hartum kuşatmasında Abdurrahman en-Necûmî'den sonra en başarılı komutan oldu. Şehrin alınmasından sonra Cezire bölgesi dâhil iki nehrin sorumlusu olarak görevlendirildi. Ancak Halife Şerif ile olan yakın teması ve onunla işbirliği yapma ihtimali Halife Abdullah'ı şüphelendirdi ve yapılan çalışmaları denetlemesi bahanesi ile Sevâkin'e Osman Dikne'nin yanına yollandı. Osman Dikne ile fikir çatışmasına girince Umdurman'a döndü. Kesela'ya yollandıysa da burada Emir Mesud Ceydum ile anlaşmazlığa düşerek tekrar Umdurman'a dönmek zorunda kaldı. Halife Şerif'in başarısız darbe girişimindeki katkısı sebebiyle Recef'e sürgün edildi. Belçikalılar'ın Recef'i tekrar ele geçirmesi üzerine hapisten kurtulma şansı buldu. Emir Halid Zugul ile birlikte Dârfûr'a gitti. Emir Halid Zugul'un Sultan Ali Dinar tarafından idam edilmesinden sonra da el-Fâşir'de kalmaya devam etti. Daha sonra Umdurman'a döndü ve 1913 yılında orada öldü.[1315]

3. 12. 7- Emir Muhammed Halid Zugul

Mehdi'nin kuzeni olup isyandan önce Dârfûr bölgesindeki Dara'nın yöneticisiydi. Mehdi isyanı çıkınca Dârfûr Valisi Slatin Paşa tarafından ilk başta el-Ubeyd'e Mehdi'yi ikna için görüşmeye yollandıysa da daha sonra Slatin Paşa'nın görevinden feragat edip Dârfûr'u ve batı Sudan'ı isyancılara bırakmasında önemli rol oynadı ve Mehdi'nin Dârfûr emiri oldu. Mehdi'nin ölümünden sonra Halife Şerif'in destekçilerinden, ordusu ile Umdurman'a gelerek Halife Abdullah'ı devirmeye yardım etmesi hususunda bir mektup aldı. Ordusu ile Bara'ya geldiğinde tutuklandı (Nisan 1886) ve Recef'e gönderildi. Belçikalılar'ın Recef'i almasından sonra Ebû Circe ile birlikte serbest bırakıldı ve birlikte eski valisi olduğu Dârfûr'a gitti. Orada

[1315] Reid, "The Mahdi's Emirs", s. 311.

eski Dârfûr sultanı Hüseyin'in kızı Meryem Arafat ile evlenmesi Sultan Ali Dinar'ı korkuttu ve Emir Halid Zugul idam edildi.[1316]

3. 12. 8- Emir Muhammedel Tayib el-Beşîr

Cezire bölgesinin kuzeyindeki Halavin kabilesine mensuptu. Muhammed Ahmed ile Hassa-Hissa yakınlarındaki Tayibe köyünde yaşayan (ve Muhammed Ahmed'in son intisab ettiği şeyh olan) Şeyh el-Kureyşi'nin yanında bulunduğu sırada tanışmıştı. Mehdi onun kızı ile evlenmiş ve daha sonra da Mehdi'nin Cezire bölgesindeki baş temsilcisi oldu. Hartum kuşatmasında önemli başarılar sergiledi ve Mehdi'nin ölümünden sonra Habeş sınırında bölgenin tekrar ele geçmesine kadar savaştı. Ahmed Fadıl ile birlikte hareket ettiği gerekçesi ile Renk şehri yakınlarında tutuklanarak Umdurman'a savaş suçlusu olarak getirildi. Daha sonra Cezire'deki Halavin bölgesine dönmesine izin verildi ve Ved Hebuba isyanı sırasında 1908 yılında orada öldü.[1317]

3. 12. 9- Emir Musa el-Hillû

Halife Ali el-Hillû'nun kardeşi olup Beyaz Nil kenarında yaşayan Şenheb Bekkâreleri'nin Dukeym koluna mensuptu. Şenheb Bekkâreleri; isimlerini soylarından değil yaşadıkları bölgeden almışlardı. Hillû sülalesi gerçek dindar bir inanca sahiptiler ve Mehdi idaresi boyunca tuttukları kayıtlar bile sitem (kınama) doluydu. Emir Musa, Hartum kuşatmasından önceki çarpışmalarda önemli bir katkı sunmamış ancak Gordon'a yardıma gelen birliklere karşı kuzeyde görevlendirilmişti. Ebû Kelya'daki çarpışmada öldürüldü.[1318]

3. 12. 10- Osman Âdem

Dârfûr Emiri Muhammed Halid, ordusu ile Umdurman'a doğru hareket ettiğinde yerine eski Dârfûr Sultanı İbrahim'in oğlu Yusuf'u bırakmıştı. Yusuf isyan ederek 1887 yılında sultanlığı tekrar ihya etti. Bunun üzerine Mehdi'nin Kordofan Valisi ve Halife Abdullah'ın akrabası olan Osman Âdem, Dârfûr'a giderek 1888'in başlarında Yusuf ile savaştı, onu

[1316] Reid, "The Mahdi's Emirs", s. 311-312.
[1317] Reid, "The Mahdi's Emirs", s. 312.
[1318] Reid, "The Mahdi's Emirs", s. 312.

öldürdü ve Dârfûr'a vali oldu. Birkaç ay sonra Ebû Cümeyze liderliğinde başlayan isyan ancak Şubat 1889'da bastırıldı ve Osman Âdem Bekkâreler'e dayanarak yeniden idaresini kurdu. 1888 yılında Umdurman'a gerçekleştirilen büyük Bekkâre göçünü düzenledi. 1891 yılında çiçek hastalığından öldü.[1319]

3. 12. 11- en-Nûr Bey Enkare (Anqara)

Dongola'daki Badeyri kabilesinin Demeşiye koluna mensup olarak 1841 yılında doğdu. Mısır ordusuna süvari (Şaykiye süvarisi) olarak girdi ve genel-vali Musa Paşa'nın komutasında 1862 yılında Habeş sınırındaki çarpışmalara katıldı ve sefer dönüşü birlik dağıtılınca yaklaşık yirmi arkadaşı ve silahları ile birlikte Ebû Amuri'nin şirketine paralı asker olarak katıldı. Güney Sudan'daki Beyaz Nil çevresindeki bölgelerde fildişi avcılığı, köle avcılığı ve altın tozu gibi ticari malların toplanmasına katıldı. Bu dönemde yaklaşık 2.000 silahlı adamın komutanlığını yaptı.[1320]

O dönemde aynı şirkette çalışan Zübeyir Paşa'nın da emri altında yaklaşık 3.000 silahlı adamı bulunuyordu. İkili aynı şirkette çalışırken tanışmış ve daha sonra buradan ayrılarak Zübeyir Paşa'nın şirketinde çalışmaya başladı.[1321] Zübeyir Paşa'nın silahlı birliklerinin başında Güney Sudan ve Bahrü'l-Gazel bölgelerine gitti. Daha sonraki yıllarda kendisine bezincirlerin eğitimi ile birkaç bölüğün kumandanlığı verildi. Güney bölgelere seferlere katıldı, köle toplama akınlarında uzun süre görev aldı. Gaddar, acımasız ve vahşi bir yapısı olduğundan adı zalimlikle anılmaktaydı. Dârfûr ve Bahrü'l-Gazel bölgelerinde bulunduğu zamanlarda öldürdüğü düşmanlarının ciğerlerini çıkarıp yemesi ile ünlenmişti. Ancak Zübeyir Paşa bunu yasaklamış eğer tekrar yaparsa idam edeceğini bildirince bu alışkanlığını terk etmişti.[1322]

Zübeyir Paşa'nın Mısır'a gitmesinden sonra oğlu Süleyman el-Zübeyir'in emrine girdi. Süleyman'ın daha sonra teslim olmasına rağmen Zübeyir Paşa'nın yanında uzun süre bulunmuş bir komutan olarak Gessi Paşa'nın sözüne güvenmeyip teslim olmayı reddederek Bahrü'l-Gazel bölgesinin uzak güneyindeki (Günümüz Orta Afrika Cumhuriyeti'nin kuzey bölgesi) Yulu kabilesinden köle akınları sonucu devşirilerek bezincir yapılan emri altındaki adamları ile

[1319] Holt & Daly, *a.g.e.*, s. 102, 105-106.
[1320] O'Fahey, "Al-Zubayr's", s. 60-61.
[1321] O'Fahey, "Al-Zubayr's", s. 61.
[1322] Jackson, *Black Ivory*, s. 116.

birlikte onların kabilelerinin bulunduğu bölgeye gitti.[1323] Zübeyir Paşa'nın yöntemini taklit ederek Yulu kabilesinin topraklarında kendisine bir zeriba inşa etmek sureti ile buradan Bende, Culu (Guluve) Kriş (Kresh) ve Kere (Kara) kabilelerinin topraklarına akınlar düzenledi.[1324] Bölgede bağımsız bir derebeyi haline gelmiş olmasına rağmen Slatin Paşa'nın Dârfûr valiliği sırasında Hıdivlik emrine girdi ve Batı Dârfûr'da bulunan Sirka ve Eribu bölgesinin valisi olarak atandı.[1325] Bu sırada (1878) Bahrü'l-Gazel'deki köle tüccarları köle yasağına karşı isyan etti. Ancak köle tüccarlarının sahip oldukları 1.300 kadar bezincir köle ticaretinin devam etmesini istemelerine rağmen tüccarların isyanını desteklememiş, hükümete bağlı kalmalarına rağmen disiplin altına alınmak istemediklerinden düzenli ordu (Mısır) saflarına katılmamışlardı. Hükümet bunların sebep olacağı olumsuzlukları önlemek veya kendi başlarına köle avcılığına başlayabilecekleri ihtimaline karşı tedbir olarak en-Nûr Bey Enkare idaresi altına girmelerini sağladı.[1326]

Sultan Harun ile 1880'de yaptığı savaşta onu öldürdü ve Dar Fertit'ten ayrılan Hufra el-Nuhas ile birlikte el-Fâşir'in 50 km uzağındaki Kebkebiye ile Kecma ve Kulkul bölgelerini Dârfûr Valisi Slatin Paşa'ya bağlı olarak yönetti.[1327] Kulkul'da iken bazı memurlar tarafından halkın mallarına haksız yere el koyduğu şikâyeti üzerine el-Ubeyd'e çağrıldı. Daha sonra Bara'ya gönderilerek soruşturması bitene kadar burada kalması istendi.[1328] Mehdi isyanından sonra Ensar güçlerine karşı mücadeleye girişti ancak Kordofan'dan çıkarıldı ve Bara'ya çekilmek zorunda kaldı. Mehdi birlikleri tarafından Bara'nın kuşatılmasından sonra şehri teslim edip Mehdi'nin emirlerinden Abdurrahman Ved en-Necûmî'nin emrine girerek Ensar birliklerine katıldı (1883) ve emir Ebû Anka'nın birliklerinde (emir olarak) hizmet etmeye başladı. Ebû Tih Muharebesi'nde (19 Ocak 1885) destek birliği olarak binlerce silahlı adamı ile birlikte Musa Ved Hillû'ya yardım için gönderildi ise de Metemma'ya vardığında savaş bitmişti. 1912 yılında hala Umdurman'da yaşamakta ve günlerini içki içerek geçirmekteydi.[1329]

[1323] Sikainga, "The Legacy of Slavery and Slave Trade", s. 83.
[1324] Cordell, a.g.m., s. 349.
[1325] Gleichen, *a.g.e.*, s. 256.
[1326] Moore-Harell, "The Turco-Egyptian", s. 28-29.
[1327] Gleichen, *a.g.e.*, s. 256.
[1328] Wingate, *a.g.e.*, s. 20.
[1329] Jackson, *Black Ivory*, s. 115-116.

3. 12. 12- İlyas Paşa

Zübeyir Paşa'nın hem akrabası hem de kayın pederi olup Ca'li kabilesindendi. Köle tüccarı olarak el-Ubeyd şehrinde ikamet etmekte, köle ticaretinden elde ettiği büyük serveti sayesinde itibar ve güç sahibi oldu. Birkaç kere Sudan'da önemli makamlara geldi. Kordofan Müdürü iken Süleyman Zübeyir'in isyanına karıştığı gerekçesi ile Gordon tarafından görevinden uzaklaştırılınca el-Ubeyd'e gitti. Köle yasağından dolayı büyük kayba uğramış, Muhammed Ahmed'in fikirlerini yaymaya başlamasıyla aradığı fırsatı bulduğunu düşünerek onunla işbirliğine gitmiş, maddi-manevi desteklemişti. Mehdi Hareketi'nin ilk günden itibaren önemli aktörlerinden biri haline gelen İlyas Paşa, Muhammed Ahmed; Cebel-i Kadir'e çekildiğinde beş oğlunu yanına göndererek hem destek vermiş hem de bağlılığını pekiştirerek kader birliği yapmıştı. el-Ubeyd'in ele geçirilmesinde önemli katkılarda bulundu. Bütün çocukları, Mehdi'nin Emirleri haline geldi. Muhammed Ahmed ve Halife Abdullah döneminde uzun süre kendisi ve ailesi itibar gördü ve özel ilgiye mazhar oldu. Ancak daha sonra Halife Abdullah kendisi ve çocuklarının fazla güçlendiklerini ve çok zengin olduklarını düşünerek mallarına el koydu, çocuklarının makam ve rütbelerini düşürdü, itibarsızlaştırdı ve Umdurman'da göz hapsine aldı. İlyas Paşa, 1890'lı yılların başında kataraktan dolayı gözleri bozulmuş, fakirlik ve sefalet içinde yaşar hale gelmişti.[1330]

[1330] Wingate, *a.g.e.*, s. 21.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KÖLE TİCARETİNİN SUDAN'DA ASKERİ VE SOSYAL ETKİLERİ

4. 1- Kölelerin Asker Olarak Kullanılması

Kölelerin asker olarak kullanılmaları köleliğin başlangıcından beri var olagelen bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır. İlk dönemlerde esirlerin savaş alanında ön saflarda çarpıştırılması ile başlayan süreç daha sonra kölelerden düzenli birliklerin oluşturulması ve hatta kölelerin komutan düzeyine yükselmeleri sıradan bir uygulama haline geldi. Batılı seyyahlar İslam coğrafyasında gezdiklerinde kölelerin durumunu gördükleri zaman şaşkınlık yaşıyordu. Kölelerin hayat standartlarına şahit oldukları zaman bunların köle veya özgür, güçlü veya güçsüz olup olmadıkları hakkında ikileme, tereddüde düştüler. İskoç gezgin James Bruce XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Sudan'daki gezisinde gördüğü kölelerden sonra "Sinnar'da kölelik gerçek bir asalet şeklidir" sözleri ile şaşkınlığını ifade etmişti. Askeri köleler ne köle ne de askerdiler. Onlar asker sayılmazdı, çünkü köleydiler; köle sayılmazdı, çünkü askerdiler. Genel çerçevede bakılacak olursa köle asker olgusu köleliğin bir sonucu olmayıp askeri kölelik sisteminin ürünü olduğu sonucuna varılmaktadır.[1331]

4. 1. 1- Köle Askerler

Mısır'da hüküm sürmüş olan Tolunoğulları'nın (868-905) ilk sultanı Ahmed b.Tolun'un ordusunda 24.000 Türk kölesinin yanında 40.000 Sudanlı zenci kölesinin olduğu, Akşitlerin üst düzey görevlerde ve ordu yönetiminde hadım köleleri kullandıkları, Fâtımilerin (969-

[1331] Johnson, "The Structure of a Legacy", s. 76. Bakınız nakleden Johnson: James Bruce, *Travels to Discover the Sources of the Nile in the Years 1768, 1769, 1770, 1771, 1772 and 1773*, Vol.4, G.C.J.and J.Robinson, London, 1790, s. 459; Wendy James, "The Funj Mystique: Approaches to a Problem in Sudan History", in Text and Context: *The Social Anthropology of Tradition*, R. K. Jain, Ed., s. 95-133; ASA Essays in *Social Anthropology*, Vol.2, Institute for the Study of Human Issues, Philadelphia, 1977.

1171) zenci köleye büyük talepte bulundukları, Eyyubilerin (1171-1254) zenci birliklerden ordu kurdukları bilinmektedir.[1332] Diğer köle asker örneklerini Mısır'da Memlukler (Kölemenler) (1251-1517) ile Osmanlı kapıkulu askerleri oluşturmaktadır.[1333] Ancak Memlukler ve Osmanlı yönetimi sırasında Mısır'da beyaz köle (kölemen veya devşirme) kullanıldığından zenci köle asker uygulamasına rastlanılmamaktadır.[1334] Napolyon, Mısır'ı işgal ettiği zaman Dârfûr sultanına mektup göndererek 2.000 köle (asker) desteğinde bulunmasını istemişti.[1335] Mısır'daki Fransız işgal ordusu Nûbe'den (Sudan) gelen kervanlardan köle satın alarak askeri birlik oluşturmaya çalıştı. Fransızlar, Mısır'ı terk ederken bu köle askerleri geride bırakmış ve Osmanlı-Memluk yöneticileri bu askerlerin Fransız subaylar tarafından eğitilmelerini sürdürmüş, başarılı sonuçlar alınınca Mehmed Ali Paşa bunları kendi yakın koruması olarak kullanmıştı. Bu askerlerin başarılı olması kendisinde Sudanlı askerlerden ordu kurma fikrinin gelişmesine sebep oldu.[1336]

1820 yılından önce bağımsız Sudan sultanlıkları olan Sinnar (Func), Tigali ve Dârfûr'da zenci köle askerlerin kullanılması yaygındı. Sudan, özellikle Mısır için yüzlerce yıldır köle kaynağı olma özelliğini taşıdığından buradan elde edilecek köleler ile Mehmed Ali Paşa'nın gelecekteki planlarını gerçekleştirmek için güçlü bir ordu kurması mümkün olabilirdi.[1337] Arnavutlar ve Türklerden veya Memluklerden kuracağı ordunun kendisine isyan etme veya iktidarını elinden alma ihtimali vardı.[1338] Nitekim zaman içinde Arnavutların isyan ve itaatsizliği, Memlüklerin gücü ellerine tekrar almak için niyetlendikleri görülmüştü. Kendisine tamamen bağlı, isyan etmeyecek bir ordu hem gelecek planları için hem de iktidarını sağlamlaştırmak açısından elzem hale gelmişti.

Kadın ve çocuk kölelerin pazarda satılarak gelir elde edilmelerine rağmen bunlar Mehmed Ali Paşa'nın çok fazla ilgisini çekmiyordu. Esas itibariyle aradığı köleler askerlik çağında olan güçlü, kuvvetli ve dayanıklı erkeklerdi ve bu niteliklere sahip köleleri bol ve ucuz bir

[1332] Fadl Hasan, "Some Aspects of the Arab Slave", s. 64-65; Fadl Hasan, *The Arabs*, s.44-49; Emad Ahmed Helal, "Muhammad Ali's First Army: The Experiment in Building an Entirely Slave Army", *Race and Slavery in the Middle East*, Eds. Terence Walz, Kenneth M. Cuno, The American University in Cairo Press, Cairo, New York, 2010, s. 17-18.
[1333] Mısır'ın fethi ile Napolyon işgali arasında Osmanlı Mısırı'ndaki Memluklerin etkileri hakkında bakınız: Jane Hathaway, "The Military Household in Ottoman Egypt", *International Journal of Middle East Studies*, Vol.27, No.1, (Feb., 1995), s. 39-52.
[1334] Mowafi, *a.g.e.*, s. 19.
[1335] Ahmed, a.g.s., s. 10; Mowafi, *a.g.e.*, s. 19.
[1336] Mowafi, *a.g.e.*, s. 19.
[1337] Holt & Daly, *a.g.e.*, s. 48-49.
[1338] Frederick Curtis Swanson, *The Government of Egypt under Mehemet Ali*, Unpublished Master Thesis, University of Illinois, 1914, s. 19.

şekilde cellablardan temin etmesine imkân yoktu.[1339] Hayalini kurduğu Atlas Okyanusu'ndan Basra Körfezi'ne kadar uzanan Arap Devleti kurma düşüncesinin hayata geçirebilmesi için gerekli olan insan kaynağını ucuz ve bol bir şekilde Sudan'dan elde etmeye karar vererek burayı ele geçirmek için 1820 yılında askeri bir harekâta girişti. Paşa, Sudan seferinden beklenen faydayı Defterdar Hüsrev Paşa'ya: *"Bilmelisin ki, bizim bu teşebbüs ve harcamalarımızın sebebi zencileri ele geçirmektir. Lütfen, bizim hedefimiz olan bu mali konuyu gerçekleştirmek için azami gayret gösterin."* sözleri ile açıklamıştı.[1340]

Sudan'ın ele geçirilmesinden sonra Mehmed Ali Paşa, zenci kölelerden askeri birlikler oluşturma uygulamasını yeniden canlandırarak 1821-1925 yılları arasında Mısır ordusunun önemli bir bölümünü Sudanlı köle askerlerden meydana getirmeye başladı.[1341] Bunu gerçekleştirmek için iki yöntem kullanıldı. Birincisi, vergilerin köle olarak tahsil edilmesi, ikincisi de Nûbe Dağları ve güney bölgelere devlet destekli köle akınlarının yapılmasıdır. Mehmed Ali Paşa'nın Mısır ve Mısır ordusunu modernleştirme çabaları ile modern silahlar alması ve ordusunu eğitmesi için Batılı subayları getirtmesi sonucu güneydeki Afrika sultanlıklar ile kabile yönetimleri üzerinde hâkimiyet kurma imkânına kavuştu. Buralardan elde edilen köleler ile Mısır ordusu güçlendirilerek bölünme öncesi (2011) Sudan sınırlarının tamamı ile Eritre, Kuzey Uganda ve Kongo'nun kuzeydoğusu alınabilmişti.[1342]

Mısır ve Sudan'da askeri kölelik veya köle askerler üç ana grupta tanımlanabilir. İlki hükümet birliklerine (orduya) köle olarak katılan ve burada aldığı eğitimden sonra düzenli birliklerin teşekkülünde rol oynayan kölelerdir. Diğeri, köle tüccarlarının (ve Hartumurların) silahlı birliklerine dâhil olan kölelerdir. Üçüncüsü ise, 1877'den sonra azat edilmiş kölelerin zorla hükümet birliklerinde savaşmak için askere alınmalarıdır.

Mısır ordusundaki Sudanlı (zenci veya köle) askerler orduya kayd-ı hayat (ömür boyu) şartıyla alınmaktaydılar. Emekli olma veya azat edilme durumları yoktu. Yaşlandıkları veya sakatlandıklarında ordudaki basit ve hafif işleri yapıyor veya subayların bahçeleri ile ilgileniyordu. Sudan'ın işgalinin 1900 yılında tamamlanması ile askerlerin birçoğuna ihtiyaç kalmamıştı. Bunun yanında tarımsal faaliyetler için işgücü açığı başlayınca Slatin Paşa özellikle orduya son dönemlerde katılan birliklerin dağıtılarak eski sahiplerinin yanına

[1339] Gerard Prunier, "Military Slavery in the Sudan During the Turkiyya 1820-1885", *Slavery and Abolition*, Vol.13, No.1, (1992), s. 129; Ahmed, a.g.s., s. 4; Ruay, a.g.e., s. 21.
[1340] Abd Al-Rahim Muddathır, *Imperialism and Nationalism in the Sudan*, Oxford University Press, London, 1969, s. 14; Hill, *Egypt*, s. 13; Zengin, *a.g.t.*, s. 25.
[1341] Johnson, "The Structure of a Legacy", s. 73.
[1342] Cordell, a.g.m., s. 339-340.

dönmeleri ve onların arazilerinde çalışmaları için girişim başlattı. Eski sahibi olmayanlar ise toprak verilerek tarımla uğraşması veya hükümet çiftliklerinde veya ev işlerinde çalışmaları için yönlendirilmeye başlandılar. Bunun yanında eski köle-askerler çiftliklerde çalışmaya, buharlı makineler için odun kesmeye, gece bekçiliğine veya ülke genelinde yarı-resmi polis birlikleri olarak görev yapmaya başladılar.[1343]

Ortak yönetim döneminde köle askerlik tamamen bitmemiş, bitirilmemişti. İlkel bir kurum olmasına ve başta İngiltere tarafından olmak üzere kölelik ve köle askerlerin yasaklanma girişimlerine rağmen İngiltere, Almanya ve Mısır tarafından başta Sudan ve Doğu Afrika kıyılarının işgali ve sömürgeleştirilmelerinde bu zenci askerler kullanıldılar. Yirminci yüzyılda bile kurumsal olarak köle askerlerin varlığı ve değişime uğrayarak da olsa devam ettirilmesinde Sudan ve Uganda'nın bağımsızlıklarından bu yana devam eden sosyal ve siyasal sonuçlar bulunmaktadır. Diğer bir çarpıcı gerçek ise İngiliz-Mısır Ortak Yönetimi'nde işgal edilmiş Sudan topraklarının dışında kalan bölgelerden İngiliz-Mısır asker ve memurları tarafından çeşitli şekillerde köleler elde edilerek askere alınmaya devam ettirilmesidir. İngiltere köle yasağını savunmasına rağmen kendi çıkarları gereği bu uygulamayı Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar devam ettirdi. Sudan'daki askeri kölelik sistemi emperyalist hedefler doğrultusunda önce Mısır, daha sonra da İngiltere tarafından toplamda yüz yıla yakın bir süre devlet girişimi olarak sürdürüldü.[1344]

4. 1. 2- Kölelerden (Zencilerden) Düzenli Birlikler Oluşturulması

Sudan'daki Türk-Mısır İdaresi'nin askeri gücü ağırlıklı olarak iki kaynaktan beslenmekteydi. İlki, *Cihâdiye* olarak adlandırılan ve bugün Güney Sudan olarak bilinen bölgelerden temin edilen kölelerden oluşturulmuş birliklerdi. İkincisi, kendi şefleri idaresinde sipahi olarak hareket eden Şaykiye başıbozuklarıydı.[1345] Sudan'ın ele geçirilmesinden sonra başlatılan resmi köle avcılığına düzenli ordu birliklerinin katılmasına rağmen esas köle avcılığını yapanlar Hükümet'e bağlı başta Şaykiye kabilesi olmak üzere bir kısım Kuzey Sudan kabile mensuplarıydı. Ahali vergilerini köle olarak ödemek zorunda olduklarından ve köleleri satarak para kazanmak istediklerinden bu akınlara istekli olarak katılmakta, ordu birlikleri akınlarda daha az etkin olmaktaydılar.[1346] Sudan'dan Mısır'a 1820 yılında 5.000 ila

[1343] Johnson, "The Structure of a Legacy", s. 79-80.
[1344] Johnson, "The Structure of a Legacy", s. 73, 81, 85.
[1345] Holt, *Sudan from the Funj*, s. 47.
[1346] Johnson, "The Structure of a Legacy", s. 77.

7.000 arası köle ihraç edilmişti. Sudan'ın ele geçirilmesinden sonra 1822-1823 yıllarında yaklaşık 30.000 köle, yeni ordunun teşekkülü için Mısır'a gönderildi.[1347] Yapılan akınlar sonucu Sudan'dan elde edilen köleler vasıtasıyla kurulan birliklerin ilk altı tanesi Ocak 1823 tarihinde orduda görevli bir Memluk subayı idaresinde hazır hale getirildi. Ancak 1823 yılı boyunca ve 1824 yılı Haziran ayına kadar sıkı eğitimden geçirilen zenci birliklerinden beklendiği gibi büyük bir ordu kurulamayacağı sonucuna varıldı.[1348] Mehmed Ali Paşa, birliklerin Mısır ahalisinden toplanacak askerlerden takviye edilmesine karar verdi.[1349] Türk, Gürcü ve Çerkes gençleri de köle olarak askeri birliklere dâhil edilmeye devam edildi.[1350] Ancak resmi köle avcılığı 1850'li yılların hatta 1860'ların ortalarına kadar sürdürülerek, Mısır'a köle gönderilmeye devam edilmiş, Mısır'ın yanı sıra Hartum'daki yerel yöneticiler, kölelerden yerel birlikler kurmaya devam etmişlerdi.

Bazı kaynaklarda Sudan'dan elde edilen kölelerin yakalanması ve Mısır'a getirilmesi sırasında büyük kayıplar meydana geldiği, Mısır'a gelene kadar kölelerin maruz kaldığı sert müdahale ve uzun yolculuğun kayıpları artırdığı ifade edilmiştir.[1351] Bunun yanında hem yapılan talimler hem de Mısır ikliminden dolayı zenci askerlerde beklenilenin üstünde kayıpların oluşmasından dolayı Sudanlı kölelerden askeri birlik oluşturulması uygulamasının iki yıl sonra (1824) bitirildiği ifade edilmektedir.[1352] Ancak bu görüşe ihtiyatla yaklaşılması gerekmektedir. Aşağıda belirtildiği üzere Mısır'ın iklim şartları Sudan'a göre daha mutedil ve salgın hastalıklar açısından daha korunaklıdır. Kölelerin yakalanması sırasında kayıplar olabilir ancak Mısır'a getirilmeleri sırasındaki kötü muamelelerin engellenerek köle kayıpları azaltılmayacak bir sorun değildi. Ordu kurmak için bu kadar umut bağlanılan kölelerin yolculuk sırasında telef edilmesini engellemek için bunların Nil üzerinden teknelerle taşınması da ayrı bir çözüm olabilirdi. Nitekim Sudan'dan yollanan ilk kölelerin kayıpları azaltmak için nehirden yollandığı ve bu sevkiyatta kullanılacak gemilerin inşası için Mısır'dan kereste istenildiği bilinmektedir. Talimlerdeki kayıplara gelince bilindiği gibi Mehmed Ali Paşa, yakalanan kölelerin askerlik yapabilecek durumda ve yaşta genç, kuvvetli, yapılı ve sağlıklı olanlarını istiyordu. Bu özelliklere sahip kölelerin talimlerde zayi olduğu veya büyük kayıplara uğradıkları için bu girişimden vazgeçildiğini söylemek zordur. Buna ilaveten Sudanlı kölelerin uzun yıllar asker olarak kullanıldığı ve hatta dayanıklı oldukları için

[1347] Mowafi, *a.g.e.*, s. 33. Bakınız nakleden Mowafi: Ömer Tosun, *Butûle el-Orta es-Sudâniye el-Mısriye fi Harb el-Meksik*, İskenderiye, 1933, s. 38.
[1348] Nugud, *a.g.e.*, s. xx.
[1349] Swanson, *a.g.t.*, s. 19; Holt, *Sudan from the Funj*, s. 47.
[1350] Swanson, *a.g.t.*, s. 21.
[1351] Bilgenoğlu, "İngiliz Sömürgeciliğinin", s. 248.
[1352] Swanson, *a.g.t.*, s. 19; Holt, *Sudan from the Funj*, s. 47.

Meksika'ya gönderildikleri de bilinmektedir. Sudan Genel-valisi Ali Hurşit (1826-1838) zamanında Sudan birliklerine daha fazla zenci asker alınarak Sudan ordusu güçlendirilmişti. Suriye ve Anadolu'daki seferlerde eriyen Mısır ordusuna takviye ve Vehhâbî İsyanı'na karşı 1835 yılında Ali Hurşit Paşa'dan iki zenci alayı göndermesi talep edilmişti. Paşa bu askerleri oluşturabilmek için Sinnar ve Kordofan'ın güneyindeki bölgelere birçok akınlar yapmıştı.[1353]

Kölelerden ordu kurulması fikrinin iflas ettiği ve terk edildiği görüşü yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere yanlış veya eksiktir. Buradaki gerçeklik payı yeni kurulacak ordunun (Nizam-ı Cedîd) tamamen kölelerden (subaylar Memlük, Türk veya Fransızlardan) oluşturulması girişiminin akamete uğramış olmasıdır. Yeni bir safhayı ifade eden ikinci dönem 1824 yılı itibariyle başlamış ve kölelerin yanı sıra köylülerden de askere alımların yapılarak karma bir ordu teşekkülüne başlanmış ve bu uygulama 19. yüzyılın sonuna kadar devam etmiştir.[1354]

Mehmed Ali Paşa, Sudan'ın ele geçirilmesinden sonra iki büyük sorunla karşı karşıya kaldı. Bunlardan ilki, Sudan'ın iklimi Mısır'a göre daha sert ve sıcak olduğundan Mısır askerlerinin buradaki iklim şartlarına uyum sağlayamamasıdır. Ayrıca Sudan'da dizanteri, sıtma ve çiçek hastalığı yaygın olduğundan Mısırlı askerler arasında kayıplar artmaktaydı. İkinci olarak, Sudan'ın ele geçirilmesi ile burada büyük bir askeri garnizon sisteminin ve kolluk kuvvetlerinin oluşturulması ihtiyacı doğdu. Zor durumdaki Mısır bütçesine ek yük getiren bu gelişmeler kölelerin askeri birliklere alınması ve eğitilmesi ile Sudan'daki Mısır askerinin sayısının azaltılması ile çözülmeye çalışıldı. Hıdiv İsmail zamanına kadar Sudan'daki birlikler hem nitel hem nicel olarak zayıf durumdaydı.[1355] Musa Hamdi Paşa'nın (1862-1865) şeyhler ve kabile şeflerine yaptığı çağrılar ve gerçekleştirdiği akınlar sonucu Sudan birliklerinin toplamı 1865 yılında 27.138'e ulaştı. Oluşturulan bu birlikler asayişin sağlanması, Hartum'daki devlet otoritesinin tesisi ve Etiyopya'dan gelecek tehditlere karşı kullanılmanın yanında köle tüccarlarına karşı mücadele için de gerekliydi.[1356]

Resmi olarak düzenlenen köle akınlarının köleliğin yasaklanması çalışmaları ile terk edilmeye başlanmasıyla bunların maaşlarının köle olarak ödenme uygulaması da son buldu. Ancak ücretlerini köle olarak almaya alışkın bu zenci birlikler (köle askerler) ile Başıbozuklar ödemelerin gecikmesi ile özellikle Hıdiv İsmail döneminde sık sık ayaklanmaya başladılar.

[1353] Mowafi, *a.g.e.*, s. 21.
[1354] Helal, a.g.m., s. 18.
[1355] Moore-Harell, "The Turco-Egyptian", s. 21.
[1356] Mowafi, *a.g.e.*, s. 23.

Sudan'daki askeri varlığın daha disiplinli hale getirilmesi için birtakım tedbirler alındı. Öncelikle Başıbozuk birliklerin komutanlarına rütbe verilerek (ancak herhangi bir eğitim veya malzeme desteği olmaksızın) Sudan'daki Mısır askeri hiyerarşisi içine dâhil edildiler. 1860'lı yıllarda bunların sayısı 6.000 kadardı. Ayrıca, zencilerden oluşan birliklerin bir kısmının Mısır'a gönderilmesi ve yerlerine Mısırlı askerlerin yollanması ile Kuzey Sudan ahalisinden yeni askerlerin orduya alınması uygulamaya konulan tedbirler arasındaydı. Sudan'dan gönderilen zenci birliklerinin 1876 yılında Mısır'daki sayısı toplam 50.000 kişilik Mısır ordusunda 3.000 kadardı.[1357] Mısır'daki Sudanlı (köle) askerler Urabi İsyanı'nda önemli rol oynamışlardı.[1358]

Mehdi idaresi köleliği savunmuş, destekçilerinin çoğu da köle ticareti ile uğraşan kişilerden oluşmuştu. İçinde bulunulan durumun hassaslığından dolayı yönetim, köle ihracını yasakladı. Sudan'dan gidecek kölelerin Mısır veya İngilizler tarafından askere alınarak Sudan'a savaşmaya gönderileceği için bu yasak getirilmişti.[1359]

4. 1. 3- Köle (Zenci) Askerlerin Yurtdışı Görevlere Yollanması

Zenci birlikler düzenli ordu içinde çeşitli görevleri icra etmenin yanında ihtiyaç duyuldukça yurtdışı görevlere yollanarak savaşlara katıldılar. Bunlar arasında Vehhâbî İsyanı'na karşı Hicaz'a (1812-1819), Yunan İsyanı'nda Mora'ya (1825-1827), Kırım Savaşı'na, Osmanlı-Rus Savaşı'nda Balkanlar'a (1877-1878) gönderilmeleri Bâbıâli'nin kendine bağlı olan Mısır'dan destek istemesi sonucu gerçekleşmesinin yanı sıra Mehmed Ali Paşa'nın Dersaadet'e karşı isyanında Suriye ve Anadolu'ya (1832-1839) gelmeleri; Osmanlı coğrafyası içinde gerçekleşirken bazıları da Somali, Uganda ve Etiyopya'daki Mısır garnizonlarında görevlendirildiler.[1360] Osmanlı Devleti'ne destek birliği olarak Kırım Savaşı sırasında Mısır'dan 20.000 asker gönderildi.[1361] Balkanlardaki karışıklıklar sebebiyle II. Abdulhamid'in Hıdiv İsmail'den talep ettiği askeri destek neticesinde çoğunluğu köle askerlerden oluşan 8.000 kişilik bir kuvvet Mayıs ve Haziran 1877 tarihinde sevk edildi.[1362]

[1357] Moore-Harell, "The Turco-Egyptian", s. 21-24.
[1358] Ahmed, a.g.s., s. 10.
[1359] Ahmed, a.g.s., s. 6.
[1360] Durmuş Akalın, "Maximilian'ın Meksika İmparatorluğu ve Meksika'ya Giden Mısır Askerleri", *Turkish Studies*, Vol.7, Issue 4 (Fall, 2012), s. 619; Johnson, "The Structure of a Legacy", s. 73.
[1361] Ehud R. Toledano, *State and Society in Mid-Nineteenth Century Egypt*, Cambridge University Press, New York, 1990, s. 14.
[1362] A. Mc Gregor, *A Military History of Modern Egypt. From the Ottoman Conquest to the Ramadan War*, Westport, London, 2006, s. 157.

Sudan köle-askerleri birkaç olay dışında çoğunlukla Osmanlı Devleti sınırlı içinde kullanıldı.[1363]

Hattıistivâ müdürleri zamanında buraya gönderilen zenci birliklerin Hartum'un düşmesinden sonra Mısır ile irtibatları kesilmiş, Emin Paşa'nın bölgeden ayrılması ile ileride kurulacak olan Uganda ordusunun ilk çekirdeğini oluşturacak olan bu askerler İngiliz "Imperial British East Africa Company" saflarına katıldılar (1891).[1364] Bir kısım zenci asker ise Almanların Uganda taraflarındaki işgal girişimlerine karşı oluşan Buşiri İsyanı'nın bastırılmasında Almanlara destek için Hıdivlik tarafından bölgeye gönderildi (1888).[1365] Bunlardan farklı bir gelişme ise Hıdiv Said Paşa döneminde gönderilen ve Hıdiv İsmail Paşa döneminde devam ettirilmiş olan Meksika'da savaşan (1863-1867) zenci birlikler hadisesidir.[1366]

Meksika, Amerika Birleşik Devletleri ile yaşadığı Teksas sorunundan dolayı ağır bir borç yükü altına girmişti.[1367] 1861 yılında Meksika devrimci lideri Benito Juarez ülkenin içinde bulunduğu ağır iktisadi kriz sebebiyle dış borçlarını ödeme imkânının kalmadığını açıklayarak ödemeleri iki yıl ertelediğini ilan edince alacaklı ülkeler askeri tedbire başvurdu. Başta İngiltere olmak üzere İspanya ve Fransa tarafından oluşturulan ortak askeri kuvvet, İspanyol General Prim komutasında harekete geçerek liman şehri Vera Cruz'u işgal etti.[1368] Bu dönemde İngiltere'nin 70.000.000 peso, İspanya'nın 9.000.000 peso ve Fransa'nın sadece 3.000.000 peso alacağı bulunmaktaydı.[1369] En büyük iki alacaklı ülke olan İngiltere ve İspanya kısa süre içinde Meksika hükümeti ile uzlaşmaya giderek askerlerini Nisan 1862'de

[1363] Toledano, *Slavery and Abolition*, s. 166.
[1364] Johnson, "The Structure of a Legacy", s. 73.
[1365] Akalın, "Maximilian'ın Meksika", s. 619.
[1366] Bu konuda yazılmış en önemli kaynak (Ömer Tosun, *Butûle el- Orta el- Sudâniye el-Mısriye fi Harb al-Meksik*, İskenderiye, 1933) adlı Arapça eserdir. Ayrıca bakınız: Akalın, "Maximilian'ın Meksika", s. 611-627; R. Kirk, "The Sudanese in Mexico", *Sudan Notes and Records*, Vol.24, 1941, s. 113-130; H. B. Thomas, "Notes on the Sudanese Corps in Mexico", *Uganda Journal*, Vol.8, Isuue I, (September, 1940), s. 28-32; Daniel Crecelius and Anahid Crecelius, "An Egyptian Battalion in Mexico (1863-1867)", *Der Islam: Zeitschrift für Geschichte und Kultur des Islamischen Orients*, Vol.53, (1976), s. 70-86; Richard Leslie and Peter C. Hogg, *A Black Corps d'Elite: An Egyptian Sudanese Conscript Battalion with the French Army in Mexico 1863-1867and It's Survivors in Subsequent African History*, East Lansing, Michigan State University Press, 1995; Raveret et Dellard, "Historique du Bataillon Negre Egyptien au Mexique (1863-1867)", *Revue d'Egypte I*, (1894); Johnson, "The Structure of a Legacy"; Kathryn Abbey Hanna, "The Roles of the South in the French Intervention in Mexico", *The Journal of Southern History*, Vol.20, Issue I, Southern Historical Association, 1954; John Dunn, "Africa Invades the New World: Egypt's Mexican Adventure, 1863-1867", *War in History*, Vol.4, Isuue I, (1997), s. 27-34; J.A.Meldon, "Notes on Sudanese in Uganda", *Journal of the Africa Society*, Vol.7, (1908), s. 123-146.
[1367] Akalın, "Maximilian'ın Meksika", s. 611.
[1368] Akalın, "Maximilian'ın Meksika", s. 614-615; D. Crecelius and A. Crecelius, a.g.m., s. 70; Kirk, a.g.m., s. 116-117.
[1369] D. Crecelius and A. Crecelius, a.g.m., s. 71.

geri çektiler. Fransa ise Meksika'yı işgal edip sömürge idaresi haline getirmek istediğinden askeri faaliyetlerini devam ettirdi.

Fransa, Meksika'yı işgal edip Avusturya-Macaristan İmparatoru Joseph Francis'in kardeşi Arşidük Ferdinand Maximilian'ı Meksika kralı olarak tahta çıkarmak niyetindeydi. Fransa lideri III. Napolyon, Meksika'yı işgal için ortamın uygun olduğunu düşünmekteydi. İngiltere ve İspanya kendisi ile birlikte askeri müdahale için gelmişti. Avrupa'daki diğer krallıklar ve papalık da kendisini Juarez'e karşı destekliyordu. Maximilian ve eşi (Belçika kralı Leopold I'in kızı) kraliçe Eugenie'nin mücadeleleri Meksika'yı uygarlaştırmak ve imansız Kızılderilileri iktidardan indirerek Fransa himayesinde Katolik Meksika İmparatorluğu kurmaktı.[1370] Bu işgale en fazla karşı çıkacak olan Amerika Birleşik Devletleri ise iç savaş içerisindeydi.[1371] Meksika'da halkın çoğunluğu Juarez'i desteklemesine rağmen muhalefet, Fransız işgali ve Maximilian'ın Meksika kralı olmasına sıcak bakıyordu. Amerika iç savaşta olmasına rağmen Fransa ve Maximilian'a karşı Juarez ve ordusunu para, silah ve asker vererek Fransızlara karşı mücadelesinde sonuna kadar destekledi.[1372]

İşgal girişimi Mayıs 1862'de başlamış ve kısa sürede Meksico City ile birlikte birçok şehir işgal edilmişti. 1863 yaz aylarında Meksico City'de Fransa destekli Maximilian Meksika kralı olarak tahta geçti ve Juarez ile destekçileri ülkeyi terk etmek zorunda kaldı. İşgal istenildiği gibi sürmemiş zaman içinde iktisadi, siyasi, diplomatik ve askeri beklenmeyen birçok sorun çıkmıştı.[1373] Siyasi açıdan 1865 yılında Amerikan iç savaşı bitmiş, Amerikan birlikleri Meksika sınırına doğru harekete geçmiş, Almanya ve İtalya, siyasi birliklerini tamamlamıştı. Askeri açıdan ise Juarez ve destekçileri toparlanarak etkili bir silahlı direnişe geçtiler.

Askeri işgalin mali yükünün artmış olması bir yana Meksika'daki iklim ve salgın hastalıklar oldukça fazla Fransız askerinin hastalanmasına ve ölmesine sebep olmuştu. Fransız askerlerinin özellikle *sarıhumma* hastalığından dolayı fazla zayiat vermesi buraya hastalıklara daha dayanıklı askerlerin gönderilmesi gündeme getirdi. Sudanlıların başta sarıhumma olmak üzere endemik hastalıklara karşı dayanıklı oldukları Fransızlar tarafından bilinmekteydi.[1374]

III. Napolyon, Fransızlarla arası çok iyi olan Said Paşa'dan Meksika'daki savaşa katılmaları için asker talep etti. Hıdivlik, Osmanlı Devleti'nden gizli olarak 1.500 asker

[1370] Kirk, a.g.m., s. 116.
[1371] D. Crecelius and A. Crecelius, a.g.m., s. 71.
[1372] Akalın, "Maximilian'ın Meksika", s. 611-616.
[1373] D. Crecelius and A. Crecelius, a.g.m., s. 71.
[1374] Kirk, a.g.m., s. 113.

gönderilmesine karar verdi.[1375] Ancak 450 civarında zenci gönderilmişti.[1376] Bunların çoğu yirmi yaşın altındaydı ve aralarında birliğin ayak işlerini görmek için 12-19 yaşları arasında yirmi kadar asker olmayan hizmetçi de bulunmaktaydı.[1377] Mısır hukuki olarak Osmanlı toprağı olması hasebiyle Meksika'ya Mısır askerinin gönderilmiş olması Osmanlı Devleti'nin Meksika'ya savaş ilan etmesi manasına gelmekteydi. Bu durum oldubittiye getirilmesine rağmen hem Osmanlı Devleti hem de İngiltere tarafından tepki ile karşılandı. Hıdiv özür beyan eden bir açıklama ile başka asker gönderilmeyeceğine dair izahatta bulundu.[1378]

İskenderiye'den 8 Ocak'ta *Le Seine* isimli Fransız gemisi ile hareket eden birlik 23 Şubat 1863 tarihinde Vera Cruz'a ulaştı.[1379] Gelen birliğin hem sayı hem de askeri güç olarak zayıflığından dolayı Fransız komutanlar şikâyette bulundular. Yolda hastalanıp ölenlerin yanı sıra birliğin komutanı Binbaşı Cebertullah Muhammed Efendi, Mayıs ayında Sarı Humma'dan öldü ve yerine Muhammed Elmas Efendi getirildi. Yukarıda da belirtildiği üzere zenci birliklerin Meksika'ya gönderilmelerindeki ana etken salgın hastalıklara özellikle de Sarı Humma hastalığına karşı bağışıklıklarının olmasıydı. Meksika'ya geldikten kısa süre sonra sarıhummadan ölen Cebertullah Muhammed Efendi ise Mısırlı olduğundan (Sudanlı olmadığından) hastalığa dayanamayarak ölmüştü.[1380] Askerlerden yetmiş kadarı da tifodan hastalandı.[1381] Mayıs 1863 tarihinde Vera Cruz garnizonundaki Fransızlardan on üç subay ile askerlerin yarısı sarıhummadan öldü. Sudanlıların Meksika'daki hastalıklara Fransızlar bir yana Meksikalılardan bile daha dayanıklı oldukları bu sırada anlaşılmıştı.[1382]

Gelen birlik Fransız silah ve giysileri ile teçhiz edilerek göreve başladı. İçlerinden Fransızca bilen olmadığı için Fransız ordusunda görevli Cezayirli bir subay, tercümanlık yapmaya başladıysa da Arapça'nın farklı lehçelerini konuştuklarından iletişimdeki kopukluk devam etmiş, başka Cezayirli askerlerin tercümanlıkları vasıtasıyla sorun çözülmeye çalışılmıştı.[1383] Birliklerin ilk görevi Vera Cruz ile Mexico City arasındaki iletişim ve lojistiğin sağlandığı demiryolu hattının açık kalmasını sağlamaktı ve Sudanlı askerler çoğunlukla Vera Cruz ile Puebla arasındaki bölgede görev yaptılar.[1384] Birlik, çeşitli görevleri

[1375] Akalın, "Maximilian'ın Meksika", s. 619-620.
[1376] Kaynaklarda 446 ile 453 arasında rakamlar verilmektedir.
[1377] D. Crecelius and A. Crecelius, a.g.m., s. 74.
[1378] Akalın, "Maximilian'ın Meksika", s. 620.
[1379] D. Crecelius and A. Crecelius, a.g.m., s. 74-75. Birliğin çıkış tarihi başka kaynakta 28 Aralık 1862 olarak verilmiş (Thomas, a.g.m., s. 29).
[1380] Kirk, a.g.m., s. 119.
[1381] Akalın, "Maximilian'ın Meksika", s. 620.
[1382] Kirk, a.g.m., s. 119.
[1383] D. Crecelius and A. Crecelius, a.g.m., s. 75-76;
[1384] Kirk, a.g.m., s. 114, 120.

icra etmiş, 1863 yılında 8, 1864 yılında 11, 1865 yılında 10, 1866 yılında 11 ve 1867 yılında 8 çarpışma olmak üzere toplamda 48 çatışmaya girmiş, az kayıp vermelerine rağmen karşı tarafa ağır zayiat verdirerek başarılı sonuçlar elde etmişti.[1385]

Hıdiv İsmail, Meksika'daki birlikleri yenileri ile değiştirmek için yeni birliklerin hazırlanması maksadıyla 27 Şubat 1865 tarihinde Sudan Genel-valisi olan Cafer Mazhar Paşa'ya talimat verdi. 10 Haziran 1865 tarihinde birliklerin hazır olduğu bildirilince *İbrahimiye* adlı vapur, Sevâkin'e hareket etti. Vapur Sevâkin'e vardığında şehirde salgın hastalık başladığı haberi üzerine geri döndü. Bunun üzerine Berber ve Dongola'dan birliklerin toplanarak Nil yolu ile Mısır'a gönderilmeleri istendi. Ancak teşebbüsler olumlu sonuçlanmadığından ve Meksika Savaşı 1865 Sonbaharında başarısızlıkla sonuçlandığından dolayı ikinci parti birliklerin Meksika'ya yollanması gerçekleşmedi.[1386]

Birlik dört yıl 17 günlük görev süresinden sonra Şubat 1867 tarihinde Meksika'dan ayrılarak Nisan'ın son haftası Paris'e geldi.[1387] Burada yapılan törende III. Napolyon tarafından taltif edilerek şeref madalyaları verildi. 453 kişi ile İskenderiye'den ayrılan birlik 313 kişi olarak 28 Mayıs 1867'de İskenderiye'ye döndü.[1388] Aynı gün Hıdiv İsmail tarafından denetlenen birliğe çeşitli hediye, para, madalyalar verildi ve Binbaşı Muhammed Elmas Efendi'nin rütbesi miralaylığa (albay) yükseltildi. Birliğin ilk komutanı olan ve Meksika'ya gittikten kısa süre sonra ölen Cebertullah Muhammed Efendi'nin varislerine Fransız hükümeti tarafından 5.000 frank gönderildi.[1389] Daha sonra bir bütün olarak muhafaza edilmeyen birlik dağıldı ve askerler çeşitli görevlerde dağınık şekilde istihdam edildi.[1390] Bazıları Dârfûr, Kordofan, Kesela ve Eritre'de görevlendirilirken, bir kısmı Mehdi birliklerinin eline geçtiği Hartum savunması sırasında öldü.[1391] Çoğunluğu da Samuel Baker ile Hattıistivâ vilayetindeki köle yasağı çalışmalarına gönderildi.[1392]

[1385] D. Crecelius and A. Crecelius, a.g.m., s. 85.
[1386] Kirk, a.g.m., s. 127-128.
[1387] Kirk, a.g.m., s. 129.
[1388] Thomas, a.g.m., s. 29.
[1389] Kirk, a.g.m., s. 119, 129.
[1390] D. Crecelius and A. Crecelius, a.g.m., s. 85-86.
[1391] Kirk, a.g.m., s. 130.
[1392] Thomas, a.g.m., s. 30.

4. 1. 4- Silahlı Köleler

Genelde Güney Sudan'da özelde ise Bahrü'l-Gazel bölgesinde faaliyet gösteren tüccarlar zaman içerisinde silahlı birliklere sahip oldular. Tüccarların sahip olduğu bu silahlı birlikler iki gruptan oluşmaktaydı: *Asâkir* ve *Furûh*. Tüccarların ilk dönem silahlı güçlerini oluşturan Asakir birlikleri çoğunlukla Denâkil ve Şaykiye ile nadiren diğer Kuzey Sudanlı gruplardan meydana gelmekteydi. Bunlar ateşli silahlara sahip olup görevleri zeribaları korumak, ticaret kervanlarına refakat etmek ve köle avı akınlarını düzenlemekti. Furuh olarak isimlendirilen grup ise tüccarların silahlı kuvvetlerinin ana gövdesini oluşturan yerel birliklerdi (bezincir). Bunlar gruplara ayrılmıştı ve başlarında Asakirler veya Hartumurların güvenini kazanarak rütbeleri ve mevkileri artmış olan sadık Furuhlar bulunmaktaydı.[1393] Bilindiği üzere birçok Azande yerlisi gönüllü olarak Bahrü'l-Gazel'deki (Zübeyir Paşa gibi) tüccarların birliklerine katıldılar.[1394]

Köle ticaretinin yasaklanması köle tüccarlarının isyan etmesine sebep olmuştu. Bahrü'l-Gazel, Dârfûr, Kordofan ve Somali kıyıları köle ticaretinin merkezi olduğundan isyanlar buralarda yoğunlaştı. 1878'de Bahrü'l-Gazel bölgesinde çıkan tüccarların isyanına emirleri altındaki 1.300 kadar bezincir katılmadıkları gibi hükümet birliklerine de dâhil olmadılar. Daha önce hükümet emrine girmiş olan ve Dârfûr-Çad sınırında yönetici olarak bulunan eski bezincir en-Nûr Bey Enkare'nin idaresi altında toplanarak düzenli ordunun disiplini altına girmeden Hükümet'e hizmet etmeye başladılar.[1395]

Zübeyir Paşa'nın Mısır'da ev hapsine alınması ve zeriba sisteminin 1870'lerin ortasından itibaren yıkılmaya başlamasıyla bu askerlerin çoğu Mısır ordusuna katıldılar. Mısır ordusuna katılan bezincirlerin çoğunluğu düzenli ordu faaliyetinden sıkıldıklarından Mehdi Hareketi başlayınca, içlerindeki bastırılamayan yağma ve çapul yapma isteğinin yanı sıra köle ticaretinin serbestleşeceği umuduyla isyana dâhil oldular. Mısır ordusuna dâhil olmayanların ekseriyeti de kölelik yasağından dolayı maruz kaldıkları sıkıntıların son bulacağı umuduyla isyana katıldılar. Mehdi hareketinin ilk dönemi (1881-1885) boyunca bu köle askerler her iki tarafta savaştılar.[1396] Muhammed Ahmed'in *Cihâdiye* olarak adlandırılan ordusunun düzenli

[1393] Sikainga, "The Legacy of Slavery and Slave Trade", s. 81.
[1394] Holt & Daly, *a.g.e.*, s. 71.
[1395] Moore-Harell, "The Turco-Egyptian", s. 28-29, 32.
[1396] Johnson, "The Structure of a Legacy", s. 79.

ve eğitimli birliklerini oluşturan ve tüfek kullanmasını bilen bu köle askerlerin isyanın ilk dönemki başarılarında katkısı son derece fazlaydı. [1397]

1858 yılına ait bir belgede Mısır'da Hayrullah isimli kâhyanın girişimi sonucu meydana gelen köle-çete girişimi ilginç bir durumu temsil etmektedir. Hayrullah köle olup, kâhya olarak efendisinin hizmetinde çalışmakta iken ele geçirdiği silahlarla Afrikalı ve Sudanlı kölelerden oluşan çete kurarak etrafa korku saldı. Çevredeki ahaliyi haraca keserek Mısırlı köylüleri (fellah) angarya olarak kendi hesabına çalıştırdı. Köle olmasına rağmen kendi kendine köle sahibi olmuş, hatta toprak sahibi efendi, bey gibi hareket edebilmişti.[1398]

4. 1. 5- Azatlı Köle Askerler

Köleliğin kaldırılma çabaları ve köle ticaret yasağına getirilen kısıtlamalar sonucu Sudan'da (ve Mısır'da) kölelerin azat edilmelerine başlandı. 1860'lı ve 1870'li yıllarda azat edilen kölelerin askere alınmaları suretiyle toplumda meydana getirecekleri olumsuzlukların önüne geçilmeye çalışıldı.[1399] 1877 İngiliz-Mısır antlaşması ile birçok köle azat edildi ve azat edilmiş kölelerin sayısı bu tarihten sonra hızlı bir şekilde arttı. Bunlar yerlerinden, yurtlarından edilmiş, bir iş verilmediğinden sokaklarda kalmış, çeşitli suçlara karışmışlardı. Hırsızlık ve çetecilik faaliyetlerine başlamalarıyla özellikle Delta bölgesindeki şehirlerde güvenlik sorunu oluşturdular.[1400] Hem güvenlik sebepleri hem de Mısır maliyesinin iflas etmesinden dolayı askerlerin ücretlerini ödeme imkânının kısıtlı olması azatlı kölelerin (zorla) askere alınması sürecini başlattı. Bu bağlamda Hattıistivâ vilayetinin ele geçirilmesi ve köle tüccarlarına karşı mücadele edilmesinde görev almaları için Samuel Baker idaresinde bölgeye yollanmaya başlandılar.[1401] Mehdi isyanının başlaması ile de isyana karşı mücadelede görevlendirilerek Sudan'a gönderildiler.[1402] Bu dönemde isyana karşı mücadele için Sevâkin'e gelen askerlerin çoğunluğu mahkûm ve suçlulardan oluşmakta, aralarında Mısır toplumunun orta ve üst sınıfına mensup kişilerden hiçkimse bulunmamaktaydı. Azat edilmiş köleler de zorla, istekleri dışında savaşmak için buraya zincire vurulmuş şekilde

[1397] Sikainga, "The Legacy of Slavery and Slave Trade", s. 81-82.
[1398] Toledano, *Suskun ve Yokmuşçasına*, s. 182.
[1399] Mowafi, *a.g.e.*, s. 23.
[1400] Terence Walz, "Black Slavery in Egypt During the Nineteenth Century As Reflected in the Mahkama Archives of Cairo", Ed. John Ralph Willis, *Slaves and Slavery in Muslim Africa*, Vol. II, Frank Cass, London, 1985, s. 154.
[1401] Bilgenoğlu, *İngiliz Sömürgeciliğinin*, s. 268.; Robinson, a.g.m., s. 47.
[1402] Walz, "Black Slavery", s. 154. Bakınız Nakleden Walz: Egyptian Gazette, 5 ve 13 Aralık 1883; 2 Ocak 1884 tarihli baskıları.

yollanıyordu.[1403] Azatlı kölelerden oluşturulan zenci askeri birliklerden ilki 16 Aralık 1883 tarihinde, ikincisi ise 20 Ocak 1884 tarihinde Süveyş'ten Sevâkin'e doğru yola çıktı.[1404] Sevâkin'de görev yapan ve başlarında İngiliz binbaşının bulunduğu on birinci zenci taburunun moral gecesi etkinliklerinde yaptıkları eğlenceler Times gazetesinde haber olmuştu.[1405]

Sevâkin'de bulunan veya Cidde ile diğer pazarlara nakledilecekken yakalanarak azat edilen kölelerden birçoğu hala Sevâkin'de yaşamakta iken bunlar da zorla askere alınmaya çalışıldı. Bu konuda Osmanlı hafiye memurları tarafından yazılan raporda:

> *Şimdiye kadar serbest olarak Sevâkin'de yaşamakta olan bir takım köleler teslîh (silahlandırılarak) ve teçhîz edilerek merkumlar ile sevk edilmeleri istenilmişse de merkumlar rıza göstermeyerek firar etmişlerdir. Bunlardan derdest edilmiş olan iki yüz nefer teçhîz olunarak sevk olundular. Sâirleri İngiliz himâyesine duhûl ederek pasaport almış ve bazıları dahi Masavva'a iltica eylemişlerdir.*

ifadeleri ile durum İstanbul'a bildirilmişti. [1406]

Sudan'ın işgali ve İngiliz-Mısır Ortak Yönetimi kurulduktan sonra İngiltere sömürgecilik faaliyetleri doğrultusunda Sudan'da tarımsal faaliyetlere başlamıştı. Burada eksikliği çekilen insan emeği ihtiyacının karşılanması için eski köle ve köle askerlerin önceki efendilerinin yanında veya ortak idarenin işlettiği topraklarda ücretli olarak çalışmaları için zorlandılar. Bunu kabul etmeyenler ise zorla askere alındılar veya asker olanlar ise zorunlu askerliğe devam ettiler.[1407]

4. 2- Köle Ticaretinin Fildişi Avcılığı Üzerine Etkileri

Fildişi; Avrupa'da aranılan ve talebi yüksek olan bir üründü ve Avrupalı tüccarlar bu ticaretten büyük gelir elde ediyordu. Avrupa kamuoyu, fildişinin nasıl elde edildiğini, fillerin dişlerini almak için ne kadarının öldürüldüğü ile ilgilenmedi. Çünkü fildişi, kendilerine bilardo topu, piyano tuşu, bıçak sapı, tarak yapmak için lazımdı ve bunun yasal olup olmadığı veya fillerin öldürülmesi ile ilgilenmiyorlardı.[1408] Selim Kaptan'ın Nil'in kaynağını keşfe

[1403] Jackson, *Osman Digna*, s. 30.
[1404] Jackson, *Osman Digna*, s. xx.
[1405] BOA. Y. PRK. UM. 14. 31- 1. (11 Ocak 1889).
[1406] BOA. Y. PRK. TKM. 8. 69- 2. (9 Ekim 1885).
[1407] Johnson, "The Structure of a Legacy", s. 81.
[1408] Moorehead, *a.g.e.*, s. 188; Mowafi, *a.g.e.*, s. 47.

yönelik girişimleri sonucu Beyaz Nil bölgesinin tüccarlara açılması ve fillerin çok bulunduğu bölgelerin öğrenilmesi ile Amerika'daki altına hücuma benzer şekilde fildişine hücuma geçildi.[1409] Bu sürede yüzbinlerce fil öldürülmeye başlandı. Tüccarlar, fillerin öldürülmesi ve elde edilen fildişlerinin taşınması ve nakliyesi için daha fazla insan gücüne ihtiyaç duydular. Sudanlı Araplara veya diğer taşıyıcılara para vermek, gelirlerini azaltıyordu. Gittikleri bölgelerde yerlilerin köylerine saldırıp erkeklerini köleleştirdiler. Ayrıca kabile şeflerinin elindeki fildişi ve köleleri Avrupa malları karşılığında satın aldılar. Bu köleleri de hem başka kabile şeflerine fildişi karşılığında sattılar hem de artakalanlarına fildişlerini taşıttılar.[1410] Daha sonra da bu köleleri Hartum, Şendi, Sinnar gibi pazarlarda satarak karlarını çok fazla arttırdılar. Bunu yaparken de artan fildişi maliyetini düşürmek için köle kullanmaya mecbur olduklarını ifade ettiler.

Nehir üzerinden tekneler ile yapılan ticaret zaman içinde karlılığını yitirmişti. Aylık giderler karı alıp götürüyordu. Teknenin idaresi ile güçlü akıntılarda kontrol altında tutulması veya bataklıklarda mahsur kaldığında teknenin çekilmesi için kırk elli kişilik adama ihtiyaç vardı ve her biri aylık beş dolara çalışmaktaydı. Bunların yedikleri kuru et ve darı için her birinin aylık bir dolar masrafları vardı. Kaptan ve gemi personeline de yedi dolar verince aylık masraf toplamda 307 dolar, tekne için aylık altmış Dolar kira parası ile giderlerin aylık toplamı 367 dolara ulaşmaktaydı. Yolculuk ortalama altı ay sürdüğünden 2202 dolarlık bir toplam maliyet oluşmaktaydı.[1411]

Tüccarların hizmetlerindeki silahlı Arap birliklerin ücretleri köle olarak ödenmekteydi ve bunların üç aylık maaşları Sudan'daki köle pazarında satılan bir kölenin fiyatı kadardı. Fildişi ticareti yapanlar zaman içinde en azından 1854'ten itibaren köle ticareti yapmaya da başladılar.[1412] 1860'lara kadar köle ticaretinden bir şekilde menfaat sağlayan Hartum veya Mısır'daki her tüccar 1864'e gelindiğinde bölgedeki temsilcilerine doğrudan veya dolaylı olarak (önce hamal olarak kullanıp sonra satarak) köle ticareti yapmalarına izin verdi. [1413] Köle ticareti diğer herhangi bir meşru ticaretten (fildişi, devekuşu tüyü, Arap zamkı) çok daha fazla karlıydı. Zübeyir Paşa'nın bir yılda tahmini ihraç ettiği köle miktarı 1.800 kadardı. Bir

[1409] Ruay, *a.g.e.*, s. 22.
[1410] Browne, "The African Slave Trade", s. 83.
[1411] Gessi Pasha, *a.g.e.*, s. 333.
[1412] Mowafi, *a.g.e.*, s. 48.
[1413] Mowafi, *a.g.e.*, s. 49-51.

kölenin Hartum'daki fiyatı 8 pound olduğundan köle satışından 14.400 poud kazanırken aynı yıl fildişinden 2.300 pound kazanabilmişti.[1414]

İngiliz Konsolos Petherick'in daha fazla fildişi elde etme gerekçesi ile iki yüz adamını silahlandırmak için yüklü miktarda tüfek ve mühimmat ithal etme isteğini Mısır hükümeti aracılığı ile İngiltere'den talep edince İngiliz hükümeti kendisinden şüphelenmiş ve konsolosluğunu iptal etmişti (1864). Bu talep, bölgedeki değişimin başlangıcını göstermesi açısından önemliydi. Bölgedeki fildişinin azalmaya başlaması ve karların düşmesi ile tüccarlar artık 1857 yılından sonra köle avcılığına ve ticaretine daha fazla yönelmeye başladılar.[1415] Bunun için bölgedeki kabile anlaşmazlıklarını körükleyip birbirlerine karşı savaştırdılar ve esir olarak alınan mağlup kabile mensuplarını boncuk, cam eşya ve benzer malzemeler karşılığında satın alıp köle olarak satmaya başladılar. Bölgedeki yirmi bir büyük yerleşim bölgesinden on yedi tanesinde Arap nüfus baskındı. Bunlar Kuzey Şilluklar ile birlikte yaşıyor ve onların ezeli düşmanı ve rakipleri olan Dinka'lara karşı savaşlarında destekliyorlardı. İdris Ebter bu yöntemi uygulayanlardan sadece biriydi ve Kuzey Azande şeflerinden Mukpoi'ye verdiği silah, cephane ve diğer ticaret malları karşılığında hiç mücadele etmeden binlerce köle alabiliyordu. Bir başka örnekte Yukarı Nil bölgesinde faaliyet gösteren ve Bunyoro taraflarına kadar etki alanını genişletmiş olan Şeyh el-Akkad'ın damadı olan Ebû Suud'du. Sahip olduğu 2.500 silahlı adam ile kabileler arası çekişmelere müdahil olmuş, mağlup kabilelerden köle ve fildişi ele geçirmiş ve bölgede güçlü bir derebeyi haline gelerek Mısır idaresinin bölgede kurulmasına karşı ciddi bir tehdit haline gelmişti.[1416]

Fildişi ticareti yapan Fransız Alphonse de Malzac 1856 yılında Gondokoro'nun kuzeyinde Bahrü'l Cebel'de zeribasını kurmuştu. Fildişi elde etmek için girişimleri sonuçta şiddeti ve köle yakalamayı yaygınlaştırdı. İç bölgelerden elde ettiği fildişini taşıtmak için 500 hamala ihtiyacı vardı. Elindeki silahlı Sudanlılar vasıtasıyla kabilelere saldırarak onları köleleştirmek suretiyle hamal ihtiyacını karşılarken, adamları ile kölelerini beslemek için bu saldırdığı kabilelerin (Dinka) sığırları ile erzaklarını da (darı, mısır) yağmaladı. Bahrü'l-Gazel bölgesindeki her bir tüccar şirketi erzak olarak yıllık ortalama 2.000 sığıra ihtiyaç duymaktaydı. Yağmaladıkları bu sığırları erzak olarak kullanmanın yanı sıra iç bölgelerde fildişi ile takas ettiler. Artan fildişi ticareti silahlı Arap (Sudanlı) birliklerinin sayısını arttırdı. Bu suretle elde edilen fildişi miktarı da seneden seneye artış gösterdi. Bölgede elde edilen

[1414] Mowafi, *a.g.e.*, s. 53; Schweinfurth, *a.g.e.*, s. 366.
[1415] Ruay, *a.g.e.*, s. 23.
[1416] Mowafi, *a.g.e.*, s. 48-49, 52, 64-65.

fildişi miktarı 1851'den 1856 yılına kadarki beş yılda üç kat arttı. 1851 yılında 400 kantarlık miktar 1856 yılında 1400 kantar, 1863 yılında 2.000 kantara çıktı.[1417] Fildişindeki miktar artışı daha fazla fillin ölmesi, daha fazla yerli ahalinin öldürülmesi, köleleştirilmesi ve mallarının yağmalanması manasına gelmekteydi. 1860'lı yıllara gelindiğinde köle ticareti zirve noktasına ulaştı. Hartum'daki Avusturya Konsolosu Joseph Natterer: "Artık Beyaz Nil'de tüccar kalmadı, sadece hırsızlar ve köle avcıları ile tüccarları bulunmaktadır" sözleri ile bölgedeki durumu özetlemiştir.[1418]

4. 3- Köle Ticaretinin Pamuk Üretimine Etkisi

Kölelik, Mısır'da binlerce yıla dayanan bir geçmişe sahipti ve en önemli köle kaynağı güneyindeki Sudan ve çevresiydi. Sudan köleleri uzun zamanlardan beri ucuz iş gücü olarak çiftlik işleri ve tarımsal üretimde çalıştırılmak üzere Mısır ve Arabistan köle pazarlarında aranmaktaydı.[1419] XIX. yüzyıla gelindiğinde Sudan'dan Mısır'a iki dönemde önemli köle ihracı gerçekleştirildi. Bunlardan ilki Mehmed Ali Paşa'nın kölelerden kuracağı ordu için gerekli insan kaynağının merkezi konumundaki Sudan'ı ele geçirmesinden sonraki dönemdir. Bu süreçteki köle ihracı 1840'lı yıllarda iyice azalmıştı. İkinci önemli köle ihraç dönemi ise Amerikan İç Savaşı (1861) ile başlayan Pamuk krizinde Mısır pamuğuna olan talep patlamasından sonra pamuk tarımında çalıştırılmak için gerekli olan insan emeğinin kölelerden temin edilme sürecidir. İngiliz tekstil sanayi için gerekli olan pamuk, Amerika Birleşik Devletleri'nin güney eyaletlerinde köle emeğine dayalı olarak hem ucuz ve bol hem de kaliteli olarak üretilmekteydi. İç Savaş ile bu üretim durma noktasına gelince kriz çıktı ve yeni üretim alanları tesis edilmeye çalışıldı.

Pamuk; Mısır ve Sudan'da eskiden beri bilinen bir üründü ve buraya pamuk tohumları, köle tüccarları veya cellablar tarafından Etiyopya'dan getirilmişti.[1420] Bu pamuk türü kısa elyaflı olup ihracatta aranılan bir tür olmadığından yöresel üretim için kullanılmaktaydı. Fransızların sömürgeleştirmek için Mısır'ı işgal ettikleri zaman beraberlerinde getirdikleri ziraat mühendisleri, Mısır'ın iklim ve toprak yapısının pamuk üretimi için uygun olduğunu ve geniş arazilerde pamuk tarımının yapılabileceğini keşfettiler. Ancak kısa süreli işgal bu topraklardaki sömürge niyetlerini ve pamuk üzerindeki girişimleri çabuk bitirdi. 1820'li

[1417] Mowafi, *a.g.e.*, s. 49, 51.
[1418] Ruay, *a.g.e.*, s. 23.
[1419] Abdin Mustafa, *a.g.t.*, s. 6.
[1420] Gliddon, *a.g.e.*, s. 14.

yıllarda Fransız Louis Alexis Jumel, Mısır'daki yöneticilerle görüşerek pamuğun öneminden ve buralarda yetiştirilme imkânlarından bahsetmesinden sonra uzun elyaflı pamuk için deneme üretimine girişilmiş, modern anlamda pamuk ekimi başlamıştı.[1421] Uluslararası piyasalarda talep edilen ve nakit ödeme yapılan pamuk, buğday, pirinç ve şekerkamışı gibi tarımsal ürünlerin ticaretine Mehmed Ali Paşa 1808-1842 yılları arasında devlet tekeli koymuştu.[1422] Bu süre zarfında Mehmed Ali Paşa'nın tarıma verdiği önem sonucu pamuk önemli bir ürün haline gelmiş olsa da iktisadi hayat üzerindeki devlet tekelinin kalktığı 1842 yılına kadar Mısır köylüsü pamuk üretiminden fazla bir gelir elde edememiş, bu sebeple de ekim alanları sınırlı kalmıştı.[1423] Alınan tedbirler ve teknik çalışmalar sonucu üretim artmış, 1860 yılında Mısır'ın ihraç ettiği pamuk 50 milyon pounddan biraz fazla bir seviyeye gelmişti. Ancak bu miktar Doğu Hint (East Indian) şirketinin ihraç ettiği pamuğun dörtte birinden az, 1859-1860 sezonunda ihraç edilen Amerikan pamuğunun otuz beşte biri seviyesindeydi. Bu rakamlar ışığında İngiltere'nin Mısır'dan aldığı pamuk miktarı ithalatının ancak yüzde beşi seviyesindeydi.[1424] Hıdiv İsmail iktidara geldiğinde (1863) Amerikan İç Savaşı (1861-1865) devam etmekteydi ve pamuğa olan talep çok fazlaydı. Fiyatların görülmemiş seviyelere çıkması Mısır'ın pamuk ihracından elde ettiği kazancı kısa sürede 5 milyon pounddan 25 milyon pound seviyesine çıkmasına sebep oldu.[1425]

Nil'in Delta kesiminde uzun elyaflı pamuk, şekerkamışı ve pirinç gibi ürünler üretilirken Nil Vadisi'nde tahıl ve baklagiller ağırlıklı olarak üretilmekteydi. Mısır'ın delta kesimindeki köle kullanımı Nil Vadisi'ne göre daha az ve sınırlıydı.[1426] Bunun sebepleri arasında ulaşım imkânı, kölelerden alınan vergiler, köle yasaklamaları ve buradaki verimli arazilerde yerli köylülerin (fellah) daha fazla çalışmak istemesidir. Kriz öncesinde yani 1840'lı ve 1850'li yıllarda Mısır'a; Sudan, Çad ve Etiyopya taraflarından yıllık 5.000 civarında köle gelmekte iken bu rakam 1860 yılında 1.000 köle seviyesine kadar gerilemişti.[1427] Ancak Pamuk Krizi ile birlikte başta Delta kesiminde pamuk üretimine ağırlık verilmesi sonucu Mısır'da köle talebinde ve istihdamında belirgin bir artış oldu. Bu talebi karşılamak için Mısır'a 1861-1864

[1421] Bilgenoğlu, "Amerikan İç Savaşı", s. 151-152.
[1422] Saleh, a.g.s., s. 7.
[1423] Bilgenoğlu, "Amerikan İç Savaşı", s. 152.
[1424] Edward Mead Earle, "Egyptian Cotton and the American Civil War", *Political Science Quarterly*, Vol.41, No.4 (Dec., 1926), s. 523.
[1425] Moorehead, *a.g.e.*,s. 149.
[1426] Saleh, a.g.s., s. 6-7, 19.
[1427] Kenneth M. Cuno, "African Slaves in 19th-Century Rural Egypt", *International Journal of Middle East Studies*, Vol.41, No.2 (May, 2009), s. 186.

yılları arasındaki dönemde yıllık 25.000 ile 30.000 civarında köle getirildi.[1428] 1848 yılı nüfus sayımına göre Demes, Ahtab, Sendub ve Zefer adlı dört köyde toplam 5197 köylüye karşın 24 tane köle bulunmaktaydı. Kölelerin bu köylerdeki nüfus oranı binde 4.6 seviyesindeydi. 1868 yılı nüfus sayımında aynı dört köydeki nüfus 7123 köylü, 410 köle olarak kayıtlara geçmişti. Bu rakama göre kölelerin oranı toplam nüfusun yüzde 5.75 seviyesine yükselmişti. Bu verilere göre sadece adı geçen dört köydeki köle artışı on yedi kat olarak gerçekleşmiştir.[1429]

1860'lı yıllarda Mısır ve Sudan'da köleye olan ihtiyaç görülmemiş boyutlara çıktı. Bu dönemde İngiltere ihtiyacı olan pamuk üretimi ve Süveyş Kanalı gibi projelerde çalışacak kölelerin kullanılmasından dolayı köle yasağını gevşetti. Arz ve talep birbirini beslemeye başlamıştı. Pamuk krizi sebebiyle oluşan talep patlaması Mısır'daki fiyatları daha da yükseltmiş, karları arttırmıştı. Köle tüccarları altın çağını yaşıyordu. İhtiyaç duyulan köleler, Zübeyir Paşa gibi köle tüccarlarının zenginleşmesi yanında güçlenmelerini de beraberinde getirdi. 1860'lı yıllarda aralarında Avrupalıların da bulunduğu daha fazla insan, köle ticareti ile uğraşmaya başladı.

Pamuk Krizi sonucu Mısır'da pamuk üretiminde kullanılacak kölelere olan ihtiyaç köle tüccarlarının daha fazla köle elde etmeye sevk etti. Mısır'a daha fazla köle gönderilirken, Sudan'da tahıl ve bakliyat üretimi ve ihracının artması ve aynı zamanda Sudan'da daha fazla köle kullanımı iktisadi ve zirai faaliyetlerde belirgin bir artışa sebep oldu. İktisadi canlanma halkta refahı arttırmış, köle ticaretinin nimetleri herkes tarafından paylaşılmaya başlanmıştı. Daha önce tecrübe edilmemiş böyle bir refah ortamının köle ticareti üzerinden sağlanması bu ticaretin geniş halk kesimleri tarafından meşruiyetini arttırdı. Özellikle 1877 tarihinden itibaren köle ticaretine dönük baskı ve yasaklamaların başlaması, kölelerin kendilerini azat ettirmesi, bütün iktisadi ve ticari hayat yanında zirai üretimin de çöküşünü beraberinde getirdi. Geniş halk kesimlerinin on beş yıldır nimetlerinden yararlandığı köle ticaretine karşı alınan bu tedbirler halkı isyana teşvik etti.

Bu dönemde Mısır'daki pamuk tarımında çalışan köleler hızla artarken tahıl ve baklagil üretiminde köle kullanımı sınırlı kalarak bu üretim gerileme sürecine girdi. Mısır'da gıda ürünlerinin ekimi terk edilerek pamuk tarımına ağırlık verilmesi burada çalışacak kölelerin yanı sıra gıda ürünlerinin de Sudan'dan ithaline sebebiyet verdi. Sudan'daki arazilerde daha yoğun tarımsal üretim baskısı yeni arazilerin tarıma açılmasını, bu da arazilerin sulanması için gerekli olan

[1428] Gabriel Baer, "Slavery and Its Abolition", *Studies in the Social History of Modern Egypt*, Ed., Gabriel Baer and William R. Polk, Chicago University Press, Chicago, 1969, s. 171.
[1429] Cuno, a.g.m., s. 186-187.

sakiyelerin sayılarının artışını beraberinde getirdi. Tarımsal üretime bağlı olarak sakiyelerde çalışan kölelerin sayısı da arttı. 1861-1875 yılları arasında Sudan iktisadi olarak altın çağını yaşamaya başladı. Köleye olan talep artışı kartopu etkisi yapmış, özellikle Sudan'da zirai ve ticari faaliyetler canlanmıştı. Avrupalı tüccarlar da canlanan piyasada ticaret yapmak için Sudan'a gelerek diğer ticari faaliyetlerin yanı sıra karlı olan köle ticaretine de başlamışlardı.

Pamuk krizi Mehmed Ali Paşa zamanında başlanılan tarım alanlarını genişletme ve su kanalları açma girişimini canlandırarak Mısır'da tarımsal köleliği yeniden gündeme getirdi. Pamuğa olan talep patlaması Hıdiv İsmail'i aşırı borçlanarak tarım alanlarını genişletmeye, yeni sulama kanalları ve demiryolları yapmaya yöneltti. Buralarda gerekli olan insan emeği, köleliğin yasaklanma çabalarına rağmen kölelerden karşılanmaya çalışıldı. İktidara geldiği dönemden itibaren Mehmed Ali Paşa ailesi; sahip oldukları arazilerde köle çalıştırmaktaydılar. Hıdiv İsmail ve ailesinin topraklarında 1869 yılına gelindiğinde 2.000-3.000 köle çalışmaktaydı. Ayrıca binlerce köle şekerkamışı tarlalarında, kanalların açılmasında, sulama işlerinde çalışıyordu. Bunun yanında köylülerin yanında çalıştırılan kölelerde de artış meydana gelmişti. 1867 yılında Kahire'deki köle pazarında herhangi bir zamanda satışa sunulan 3.000 kadar köle ile Tanta şehrinde 1.500-2.000 arası köle görmek mümkündü.[1430] Dr.Schweinfurth'un 1868 yılında Habeş-Sudan sınırı olan Metemma'daki (Kallabat) gümrük memurlarından aldığı bilgiye istinaden yıllık 18.000 köle buradan Sudan'a giriş yapmaktaydı. 12.000 ile 15.000 köle Dârfûr'un güney tarafındaki bölgelerden Kordofan yoluyla Hartum'a ve Nil yoluyla 1.000 kadar köle de yine Hartum'a getirilmekteydi.[1431] Bu dönemde Sudan'a getirilen köle miktarı 30.000'in üzerindeydi. Bunların bir kısmı Mısır'a yollanmaktaydı. Ayrıca Dârfûr'dan (Kubbi) Mısır'a Kırk Gün Yolu ile de köle getirilmekteydi.

Fiyatlardaki yükselme ve yeni tarım alanları oluşturma çabası sonucu bu dönemde Mısır'ın parçası olan Sudan'da pamuk ekimi gündeme geldi. Hıdiv İsmail Sevâkin Valisi Ahmed Mümtaz Paşa'ya deneme üretimi yapması için talimat verdi.[1432] Tuker'de yapılan denemelerin başarılı olması sonucu Sudan'da Ceş (Gash) deltasında yaklaşık 10.000 dönüm (2.500 acre veya feddan) araziye pamuk ekimi yapıldı. Ancak bu süre zarfında Amerikan İç Savaşı bitmiş, talep ve fiyatlar düşmeye başlamıştı. Hıdiv, Hartum'un güneyindeki Sinnar ile Beyaz Nil eyaletlerini pamuk üretimi için geliştirmeye devam etmiş ancak finansal ve siyasi

[1430] Mowafi, *a.g.e.*, s. 23-24.
[1431] Schweinfurth, *a.g.e.*, s. 428-429.
[1432] Bilgenoğlu, "Amerikan İç Savaşı", s. 153; Hill, *Egypt*, s. 115.

sıkıntılar sebebiyle buna muvaffak olamadan iktidardan uzaklaştırılmıştı.[1433] Bütün gayret ve iyi niyete rağmen Sudan'daki pamuk üretimi istenilen düzeye çıkarılamamış, Mehdi isyanı ile süreç tamamen bitmiş ancak İngiliz işgal döneminde Sudan'daki pamuk üretimi kayda değer gelişme göstermeye başlamıştı.

Bu kadar geniş arazilerin tarıma açılması için çalıların temizlenmesi, kanalların açılması, buraların ekilmesi, sulanması, hasadı ve ürünün nakledilmesi için çok fazla sayıda insan istihdamına hem Mısır'da hem de Sudan'da ihtiyaç duyuldu. Bu sorun yeni getirilen köleler ile çözülmeye çalışıldı.[1434] Ancak Said Paşa'nın 1856 yılından beri yasaklamaya çalıştığı ve Hıdiv İsmail Paşa'nın da mücadele edeceğine veya kaldıracağına dair taahhütte bulunduğu köle ticareti ve istihdamı devam etti. Bu süreçte Hıdiv İsmail Paşa ikilem içine düştü. Gerçekleştirmeye çalıştığı büyük projeler yoğun insan emeğine dayanmasına rağmen bunu bulabileceği tek kaynak olan köleleri Avrupa'nın baskısı sebebiyle istihdam etmekte zorlanıyordu. Şekerkamışı, pamuk gibi dünya piyasalarında nakit alıcı bulan ürünlerin üretiminde rekabet edilebilmesi ucuz işgücü olarak köle kullanılmasını gerektiriyordu. Süveyş Kanalı veya sulama kanallarının açılması için de aynı şekilde köleye ihtiyaç vardı. Bu sıkışıklığa kendine göre bir çözüm bulmaya çalışarak mevcut kölelere dokunmadan kaynağında bu işi çözmeyi yani köle arzını sonlandırmayı önermişti. Bu, geçici bir çözüm olsa da günü kurtarmak için başvurulan bir çareydi. İngiltere de menfaatlerine uygun olduğundan bunu kabul etmişti.

Amerikan İç Savaşı'nın etkileri derinlemesine İngiliz tekstil sektöründe hissedilirken kölelik ve pamuk tarlalarında çalıştırılan kölelerin durumu da tartışma konusu oldu. Köle emeği ile üretilen ucuz ve kaliteli pamuğu kullanan sektör temsilcileri Amerika'nın güney eyaletlerinde pamuk üretiminde kullanılan kölelerin zor şartlarda olduklarını kabul etmeyerek, eğer varsa şartlarının iyileştirilerek devam ettirilmesini arzulamaktaydılar.[1435] İç savaş sonunda kölelik kaldırılmış, pamuk üretimi yeniden başlayarak pamuk fiyatları eski seviyelerine gerilemişti. Mısır pamuğuna olan talep azalmış, pamuk üretimi için kölelere eskisi kadar ihtiyaç kalmamıştı.

1860'lar ve 1870'lerin ilk yarısı böyle geçmiş, İngiltere pamuk ihtiyacını temin etmeye başlamış ve Süveyş Kanalı'nın açılması ve Mısır'ın mali çöküşünün kendini belli etmesi ile İngiltere, Mısır üzerindeki baskısını arttırarak daha fazla taviz alma gayreti içine girdi. 1875-

[1433] Holt & Daly, *a.g.e.,* s. 81.
[1434] La Rue, a.g.m., s. 37.
[1435] Earle, a.g.m., s. 526.

1880 arası köle yasağının uygulanması için sert tedbirlerin alındığı dönem olmuştu. İngiltere pamuk üretiminin arttırılmasını istemesine rağmen pamuk üretiminde köle kullanılmasının yasaklanmasına çalışmış, Mısır'ın buradan gelecek paraya olan ihtiyacı bilindiğinden köleler üzerinden baskı kurulmaya çalışılmıştı.

1860'lı yıllardaki kriz sırasında Hindistan, İngiltere'nin beklediği üretim artışı ve kaliteyi sağlayamadı. Bu dönemde devreye giren Mısır, zaman içinde pamuğun hem kalitesini hem de üretimini arttırmış, coğrafi avantajını da kullanarak Hindistan'ın önüne geçerek İngiltere için önemli bir üretici haline gelmişti.[1436] İngiltere, Mısır'ı işgal ettiği zaman (1882) başlattığı pamuk alanlarını genişletme girişimini 1890'lı yılların sonuna doğru hızlandırmaya başladı. Bu bağlamda Mısır'dan pamuk ihracı da artmaya başladı. 1890 yılında 3.328.223 kantar pamuk ihraç edilmişken 1891 yılında bu rakam 4.263.236 kantara çıkmıştı.[1437] Bu fark bir yılda yüzde yirmidörtlük artışa tekabül etmektedir ki bu, çok büyük bir artış manasına gelmektedir. İngiliz işgal yönetimi pamuk arazilerini genişletebilmek için 1896 yılında Asvan'da büyük bir su havzası (göl) yapmaya girişti. Nil kaynaklarını güvence altına alması gerektiğinden Mehdi idaresine karşı askeri müdahale hazırlıklarına başladı.[1438]

Fransızların Ekvator bölgesine doğru (Batı Sudan'daki Bornu-Vadây ile Dârfûr'u da içine alacak şekilde) işgal ve genişleme girişimleri İngilizlerin Nil kaynaklarına doğru gelişen tehditlere karşı Sudan'a müdahalede bulunmak için tedbir almaya sevk etti. Zayıf durumdaki İtalya'yı Etiyopya taraflarına müdahale etmesi için ikna eden İngiltere, Fransa ile İtalya'yı rekabete sürükleyerek Fransa'nın enerjisini tüketmeye ve oyalamaya çalıştı.[1439] İtalya 1895 yılında Etiyopya'ya saldırdı. Fransa, Etiyopya'daki kazanımlarını korumak için Sudan'a doğru Kongo taraflarından harekete geçmeye başlayınca İngiltere de Kitchener idaresinde bir orduyu Sudan'a gönderdi. Umdurman zaferinden sonra Kitchener hemen güneye yöneldi. Bunun üzerine Fransız ve İngiliz birliklerinin Faşoda'da karşı karşıya gelmeleri sonucu askeri ve siyasi kriz çıktı.[1440] Fransa'nın geri çekilmesi ile İngiltere hem Nil Vadisi'nde hem de sömürge yarışında öne geçti. Mısır ve Nil Vadisi İngiliz emperyalist politikalarında ve sömürge imparatorluğunda kilit bir öneme yükseldi.

[1436] Earle, a.g.m., s. 527.
[1437] Muhsin, *a.g.e.*, s. 252.
[1438] Lutsky, *a.g.e.*, s. 261.
[1439] Lutsky, *a.g.e.*, s. 261-262.
[1440] Muhammed Tandoğan, *Afrika'nın Kuzeyini Güneyinden Ayıran Toplum Tevârikler ve Stratejik Konumları: Osmanlı-Tevârık Münâsebetleri*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2015, s. 325.

1898'de Sudan'ın İngilizler tarafından işgali ile İngiltere, pamuk üretimini birinci elden yönetmeye başladı. Artık bundan sonra sömürge düzeni, tarımı geliştirme üzerine kuruldu ve bütün sömürge faaliyetlerinin, bilimsel çalışmaların, kanuni ve idari düzenlemelerin ana konusu tarım oldu. Sudan'da İngiltere'nin istediği kalitede üretilen pamuk Ortak Yönetim Dönemi'nde Mısır'da üretilen pamuk düzeyine ulaştı. Bu dönemde Sudan'a (dolayısıyla Mısır'a) yapılan doğrudan İngiliz sermaye yatırımları artık buradan elde edilen gelirler sayesinde oluşan yerel fonlardan sağlanmaya başlandı ve büyük ölçekli sulama ve tarım projelerinin finansmanı buradan temin edildi.[1441]

Taşıma ve sulama gibi sorunlar bir yana en önemli konu buralarda çalıştırılacak işçilerdi. Mehdi döneminde nüfus seyrelmiş, köleler dağılmış, kölelik kurumu erozyona uğramıştı. 1910'lu yıllarda Sudan nüfusu 3 milyon civarındaydı ve genel manada nüfus üç ana gruba ayrılmıştı. Kuzeyde bulunan Nûbeliler endüstriyel tarımla uğraşıyor olmalarına rağmen hem Mısırlı çiftçiler (fellah) kadar üretken değillerdi hem de sayıları azdı Güneyde bulunan siyah Afrikalılar (zenciler) hem az çalışıyor hem de ilkel tarım ve hayvancılıkla uğraşıyorlardı. Bunlar arasında erkekler tembel olup işi kadın ve çocuklar yapmaktaydı. Merkez ve çöl kesiminde Arap ve Bedeviler bulunmaktaydı. Bedeviler hayvancılık yapmakta, Arapların tarımla uğraşanları belli bölgelerde tarımsal faaliyetlerde bulunmaktaydı. Nüfus azlığı deve ve merkeplerle yapılan taşımacılık ücretlerinin yüksek olmasına da sebebiyet veriyordu.[1442]

4. 4- Köle Ticaretinin Sakiyeler Üzerine Etkisi

Sudan'da geleneksel olarak iki tarz tarımsal üretim yapılmaktadır. İlki ve temel olan şekli yağmura dayalı tarım, diğeri de sulama ile yapılan tarımdır. Hartum'un güneyinde kalan topraklar daha fazla yağış almakta olduğundan tarımsal üretim nispeten daha kolay yapılmakta ve ucuz ürün elde edilmektedir. Hartum'un kuzeyinde kalan nehir kenarındaki bölgelerde ve Mavi Nil nehrinin kenarındaki araziler *Sakiye* adı verilen su dolapları ile sulanarak ürün alınmaktadır. Sakiyeler kullanım alanlarına göre dörde ayrılmaktaydı. İlki (A sınıfı), Nil nehri üzerindeki adalarda bulunan verimli ve sulanması kolay arazilerdeki sakiyelerdi. İkincisi (B sınıfı), nehir kenarında bulunan veya bunların hemen arkasındaki arazileri sulayanlar. Üçüncüsü (C sınıfı), verimsiz, tuzlu ve nehirden uzak arazilerin sulanmasında kullanılan ve gelen suyun kuyularda biriktirilerek kullanıldığı sakiyelerdi.

[1441] Bilgenoğlu, "Amerikan İç Savaşı", s. 154.
[1442] Schanz, *a.g.e.*, s. 120-122, 141.

Dördüncüsü (D sınıfı), kayalık ve kumlu bölgelerin arasında bulunan arazilerin sulanmasında kullanılan sakiyelerdi.[1443] Sakiyeler suyu üç ila sekiz metre yukarı seviyeye çıkarabiliyor ve her bir sakiye 10 fettan (42 dönüm) araziyi sulayabiliyordu.[1444]

Sakiyelerden alınan vergiler bölgeden bölgeye farklılık göstermenin yanı sıra araziye ve ürüne göre de değişmekteydi. Türk döneminin ilk zamanlarında Berber'de az miktarda sakiye vardı. Bunun sebebi buradaki ahalinin tarımla fazla uğraşmaması, daha çok ticaretle özellikle de köle ticareti ile uğraşmalarından kaynaklanmaktaydı. Buradaki sakiyelerden 0.15 Mısır poundu (M.P.) (15 piaster) vergi alınmaktaydı. Dongola'da daha yoğun bir sakiye kullanımı vardı ve hem yazın hem de kışın üretim yapıldığından normalde 1.32 M.P. olan vergiye ikinci ürün (Zürre) ekildiğinden ek olarak 1.17 M.P. vergi alınıyordu. Berber'de, Dongola'ya oranla daha az vergi alınmasının sebebi burada tarımı desteklemek, sakiye sayısını arttırmaktı. Sakiyelere uygulanan vergi 1856 yılında 3.00 ila 5.00 M.P. olarak düzenlendi. Bu yirmi/yirmi beş yıl öncesine göre üç kat vergi artışı manasına gelmekteydi. Ancak bir yıl sonra Said Paşa, Sudan'ı ziyaret etmiş, ahalinin vergilerin yüksek oluşundan şikâyetçi olmalarından dolayı sakiyeler üzerindeki vergiler düşürülmüştü. 1857 yılındaki yeni düzenlemeye göre sakiyelerden alınan vergi 1.50 ila 2.00 M.P. olarak güncellendi.[1445] Ancak vergiler 1862 yılında A sınıfı için 3.50 M.P., 1866'da Cafer Mazhar Paşa'nın valiliği döneminde 5.00 M.P. oldu.[1446] Bu rakamlar A sınıfı sakiyeler içindi. B sınıfı 4.00, C sınıfı 3.50, D sınıfı ise 3.00 M.P. oldu.

Sakiyelerin kullanımı Sudan'ın ele geçirilmesinden önceki dönemlerde fazla yaygın değildi. Sudan'ı ziyaret eden seyyah Ginornale Brocchi'nin Hartum ile Ebû Uşr arasında Mavi Nil'in batı kıyısında bulunan bölgedeki yirmi dokuz köyde toplam kırk bir sakiye bulunduğunu bu sakiyelerden vergi toplayan memurdan aldığı bilgiden öğrenmişti.[1447] Türk idaresi sırasında sakiyelerin sayısında belirgin bir artış oldu. Nüfusun göreceli olarak az, köle istihdamının fazla olması ve bu sakiyeler sayesinde sulamanın artması ile tarımsal üretim bollaşmış, fiyatlar düşmüştü. Örneğin 1840'lı yıllarda susam; Sudan piyasasında, Mısır'daki fiyatının neredeyse sekizde biri seviyesinde alınıp satılırken; Zürrede (darı veya akdarı) ise fark çok daha fazlaydı.[1448]

[1443] Aziz Ahmed, a.g.m., s. 109.
[1444] Schanz, *a.g.e.*, s. 20-21.
[1445] Aziz Ahmed, a.g.m., s. 109-110.
[1446] Stewart, *a.g.e.*, s. 14-15.
[1447] Spaulding, "Slavery, Land Tenure", s. 15.
[1448] Bilgenoğlu, *İngiliz Sömürgeciliğinin*, s. 262.

Bu üretim artışında sakiyelerin sayılarının artmasının yanında 1834-1837 yılları arasında Bornu, Vadây, Dârfûr ve Güney Sudan ile Mısır'a kadar olan Orta ve Kuzey Sudan'da ağır bir kuraklık döneminin baş göstermiş olmasıydı. Özellikle Dârfûr ve onun batı taraflarında kalan bölgelerdeki kuraklık, tarımsal üretimi derinden etkiledi. Kuraklık sonucu baş gösteren kıtlık, toplu ölümleri ve göçleri beraberinde getirdi. Bölgeden göç edenlerin bir kısmı kendilerini köleleştirerek (köle tüccarlarına satarak) Sudan'a geldiler. Asyut başta olmak üzere bölgedeki sakiyelerde ve sulama sistemine sahip arazilerde çalışmaya başladılar. Bu şekilde hem Dârfûr-Vadây'da açlıktan ölmekten kurtulmuş hem de Nil kenarında (Kuzey Sudan) sakiyelerde çalışarak tarımsal üretimi arttırmışlardı.[1449]

Sudan'da Mısır idaresinin başlaması ile eski toprak kullanım hakkı değişmeye başladı. Artık geniş araziler idari, askeri ve hatta ulema elitleri tarafından sahiplenilmeye ve işletilmeye başlandı. Mülkiyet bir çeşit toprak ağası olan bu elitlerin eline geçmesi ile eski düzen bozuldu ve üretim bu arazilere getirilen köleler marifetiyle yapılmaya başlandı. Toprak mülkiyetindeki değişim sakiyelerin mülkiyetine de sirayet etti. Önceki uygulamada sakiyeler ortak mülkiyet olarak kullanılmaktaydı. Sulanan arazilerin ortak mülkiyet olması sakiyelerin de ortak mülkiyet olarak kullanılmasını beraberinde getirmişti. Yeni Mısır yönetiminin toprak mülkiyetini değiştirmesi, sakiyelerin de mülkiyet koşullarını değiştirdi. Artık sakiyeler bir kişinin veya birkaç kişinin ortak malı durumuna geldi.[1450] Sakiyelerin sayısının artması, burada çalışan kölelerin de sayılarının artmasını beraberinde getirdi.

Bazı araştırmalarda hükümetin sakiyelerden aldığı verginin yüksekliğinden dolayı sakiyelerin çoğunun kapandığı veya terk edildiği, kalanların ise daha yoğun çalıştırılarak birim zaman ve mekândan daha fazla yararlanılması için sakiye başına düşen köle sayısının arttırıldığı iddia edilmektedir.[1451] Ancak burada gözden kaçırılan bir nokta bulunmaktadır. 1860'lı yıllardaki vergiler ile 1870'li yılların sonundaki vergiler aynıydı. 1860'lı yıllarda neden sakiyeler atıl kalmamış da 1870'li yılların sonunda atıl kalmaya başlamıştı? Buna karşın, vergilerin yüksekliği önceden kullanılmayan arazilerin tarıma açılmasını, köle kullanımının artmasını ve ortak kullanım alanı olan ve verimsiz çalıştırılan arazilerin özel mülkiyete dönüştürülerek etkin kullanımının sağlanmasını beraberinde getirdi.[1452] Ortak mülkiyet ve kullanıma ait arazilerin özel mülkiyetlere dönüştürülmeleri Dongolalı ve

[1449] La Rue, a.g.m., s. 31-54.
[1450] Spaulding, "Slavery, Land Tenure", s. 2, 4.
[1451] Spaulding, "Slavery, Land Tenure", s. 14; Aziz Ahmed, a.g.m., s. 105-114.
[1452] Harry Verhoeven, *Water, Civilisation and Power in Sudan The Political Economy of Military-Islamist State Building*, Cambridge University Press, New York, s. 50.

Ca'liyyin toplulukları arasında zengin toprak ağalarının oluşmasına sebebiyet vermenin yanı sıra buralarda çalışacak kölelerin ithalini de beraberinde getirdi.[1453] Atıl kalmaları bir yana daha fazla çalışmaya başladılar.

1830'lu yılların sonundaki büyük bölgesel kuraklık sonucu tarımsal faaliyetlerde kölelerin yoğun şekilde kullanılmaya başlanması ve 1840'lı yıllarda bu sayının artması sonucu tarımsal faaliyetler büyük oranda köleler tarafından gerçekleştirilmeye başlandı. Çiftçilerin ve köylülerin çalıştığı tarımsal arazilerdeki işler ve faaliyetler köleler tarafından daha fazla yapılmaya başlanması ile boşta kalan özellikle genç ve orta yaş aralığındaki ahali ticarete yöneldi. Köle gibi nakit değeri yüksek olan bir metaın ticareti ile uğraşmak bu grubun öncelikli tercihiydi. Özellikle güney bölgelere gidilerek sosyal hayat ve tarımsal faaliyetlerde çalışacak kölelerin elde edilmesi ve satılması işi ile ilgilenmeye başladılar.[1454] Bu dönemde köleye olan talebin varlığı ve ihtiyacın sürekliliği arzın sağlanmasına ivme kazandırmaya başladı.

Diğer ticari faaliyetlerin yanı sıra talebin yüksek olması sebebiyle köle ticareti ile ilgilenenler özellikle Atbara Nehri kenarındaki Ca'li kabilesi ile Dongola'daki ahaliydi (Denâkil).[1455] Denâkil ve Ca'liyyin topluluklarındaki geniş arazi sahipleri hem köle ticaretinden hem de sahip oldukları geniş arazilerde çalıştırdıkları köleler vasıtasıyla elde ettikleri tarımsal ürünler sayesinde zenginleştiler. Geniş arazilere sahip olmayan girişimciler ise Avrupalı tüccarların temsilcileri oldular ya da köle akınları düzenleyen köle tüccarları ile işbirliğine gittiler veya onlardan aldıkları köleleri satmaya başladılar. Said Paşa döneminde ticaret üzerindeki tekellerin tamamen kaldırılmaya başlanması ile birçok Avrupalı tüccar, Sudan'a gelerek acente ve konsolosluk açarak özellikle kauçuk, devekuşu tüyü ve fildişi ticaretine giriştiler.[1456] Şaykiye kabilesi mensupları ise silahlı vergi toplayıcısı veya yerel asayişi sağlayan güvenlik görevlileri olarak hükümetle çalışmaya devam ettiler.[1457]

1820'li yıllarda Hartum'un kuzeyinde Nil nehri boyunca gerçekleştirilen tarımsal üretim yerel çiftçiler tarafından yapıldığından buralarda çalışan köleler küçük bir azınlığı teşkil etmekteydi. Verilen rakamlara göre 1820'li yılların sonuna doğru Vadi-i Halfa ile Dördüncü Şelale arasında tarımsal faaliyetlerde çalışan köleler nüfusun yüzde dördünü teşkil etmekteydi

[1453] Verhoeven, *a.g.e.*, s. 50.
[1454] Aziz Ahmed, a.g.m., s. 113; Spaulding, "Slavery, Land Tenure", s. 15.
[1455] Spaulding, "Slavery, Land Tenure", s. 18.
[1456] Ira M. Lapidus, *İslam Toplumları Tarihi*, Çev. Yasin Aktay, Mevlüde Ayyıldızoğlu Aktay, Cilt:2, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 478; Bilgenoğlu, *İngiliz Sömürgeciliğinin*, s. 262.
[1457] Verhoeven, *a.g.e.*, s. 51.

ve sayıları 4.500 kadardı. Yapılan tahminlere göre kölelerin toplam sayısı sakiyelerin toplam sayısından daha azdı ve tarımsal üretimde küçük bir rolleri vardı. Kuzey Sudan'ın birçok yerinde özellikle de 1850'li yıllardan itibaren tarımda çalışan kölelerin sayısında belirgin bir artış olmaya başladı.[1458] Toplumdaki köle sayısındaki artışla birlikte 1870'li yıllara gelindiğinde tarımsal faaliyetler hemen tamamen (toplumun yüzde otuzunu teşkil edecek seviyeye gelen) köleler tarafından yapılmaya başlandı.[1459] Bu oran Sudan nüfusundaki en yüksek köle istihdamına karşılık gelmektedir.

1870'lerin sonlarına doğru köle nüfusu azalmaya başladı. Bunun sebepleri arasında birkaç faktör bulunmaktadır. En temel sebebi 1877 yılında imzalanan İngiliz-Mısır Köle Yasağı Anlaşması'dır. Bu yasak sebebiyle 1878'de köle fiyatlarında bir miktar artış görülse de esas artış 1879 yılında meydana geldi. Berber gibi bazı bölgelerde köle sahipleri ellerindeki köleleri yetkililer tarafından azat edilecekleri korkusu ile (geçici bir süre için) ucuza satmalarının dışında Kordofan gibi tarım bölgelerinde köle fiyatlarında artış olmuştu. Köle fiyatlarındaki bu artış, arzın düşmesi yanında kölelerin açıktan alınıp satılmasının zorlaşması ve yetkililerin (köle kullanılmasının gerekliliğine dair) halkın taleplerine kayıtsız kalmasındandı.[1460]

Köle ticaretinin yasaklanması, piyasalar ve halkın kazancı üzerindeki etkisinin yanı sıra Kuzey Sudan'daki tarımsal üretimde kullanılan ucuz işgücünün kaybına sebebiyet verdi.[1461] Tarımsal üretimde köleler ürünün yetiştirilmesi ve hasadının yanı sıra özellikle Altıncı Şelale ile Vadi-i Halfa arasındaki nehir kenarındaki tarlaların sulanmasında kullanılan sakiyelerin işletilmesinde istihdam ediliyorlardı. Köle arzının azalması, fiyatlarının artmasının yanı sıra mevcut kölelerin azat edilmesi bu sakiyelerin atıl kalmasını ve dolayısıyla tarımsal üretimin düşmesini bu da gıda fiyatlarındaki artış baskısını beraberinde getirdi. Bazı araştırmalarda sakiyelerin terk edilmesi veya atıl kalmasının sebebi olarak Mısır hükümeti veya yerel şeyhler tarafından bu aletlerden alınan vergilerin yüksekliği gösterilmektedir.[1462] Bunda her ne kadar gerçeklik payı bulunsa da vergilerin yüksekliğini temel sebep olarak ileri sürme çabası Türk Dönemi'ni baskıcı, gaddar ve kötü yönetim olarak gösterme gayretinin sonucudur. Sakiyelerin kapanmalarında daha temel ve etkili sebepler bulunmaktadır ve bu sebepler iktisadi, sosyal ve siyasal gelişmelerin sonucudur.

[1458] Spaulding, "Slavery, Land Tenure", s. 9, 15.
[1459] Gabriel Warburg, "Slavery and Labour in the Anglo-Egyptian Sudan", *Asian African Studies,* Vol.XII, (1978), s. 221; McLoughlin, *a.g.m.,* s. 361.
[1460] Moore-Harell, "Slave Trade", s. 125.
[1461] Moore-Harell, "Slave Trade", s. 120.
[1462] Spaulding, "Slavery, Land Tenure", s. 1-20; Aziz Ahmed, a.g.m., s. 105-114.

Hıdiv İsmail Paşa'nın kurmaya çalıştığı Afrika'daki modern Avrupa devleti ve büyük Afrika İmparatorluğu hayallerinin sonucu Mısır maliyesi iflas etmiş, dış borçlar ödenemez hale gelmişti. Borç verenlerin alacaklarını tahsil için yaptıkları baskı sonucu biri İngiliz, diğeri Fransız'dan oluşan *Kamu Borçlar İdaresi Komisyonu* (Caisse de la Dette) Mayıs 1876 tarihinde kurularak Mısır maliyesi ve gelirleri üzerinde söz sahibi oldu.[1463] Bu komisyonun aldığı kararlar sonucu Mısır ve Sudan'daki vergiler arttırıldı, borçların en kısa sürede tahsili için yeni vergiler getirildi.[1464] Sakiyeler gibi üretim araçları üzerindeki vergilerin arttırılması sonucu çiftçiler zorlanmaya başladı. Ancak bu tek başına sakiyelerin atıl kalması veya kullanım dışı bırakılmaları için yeterli bir sebep olamazdı. Vergilerin yüksekliği maliyet arttırıcı faktör olarak ürünün fiyatı üzerinde baskı oluşturarak ürünün zamlanmasına sebebiyet verir, tarımsal faaliyetlerin bütünüyle terk edilmesine sebep olamaz. Vergilerin yüksekliği genelde 1880'li yıllardaki vergi oranları ile açıklanmakta, bu yüksek vergilerin kötü ve acımasız Mısır hükümetinin uygulaması olarak gösterilmeye çalışılmaktadır. Burada bilerek (veya bilmeyerek) vergi artışının Mısır Kamu Borçlar İdaresi Komisyonu'nun kararı olduğu ve baskı uygulayarak çıkardığı yasa sonucunda oluşturulduğu konusuna değinilmemektedir.

Sakiyelerin 1870'li yılların sonu ve 1880'lerin başında atıl kalmasının daha pratik ve gerçekçi sebepleri vardı. Buradaki temel sebep köle ticaretinin ve köle istihdamının 1877 yılında imzalanan anlaşma ile yasaklanmasıdır. Yukarıda belirtildiği gibi tarımsal faaliyetler köleler ile yapılmakta, sakiyelerin çalıştırılmasında köleler kullanılmaktaydı. Kölelerin azat edilmeleri, kendiliklerinden kaçmaları veya kurulan *Azatlık* bürolarına müracaat etmeleri sonucu sayılarının azalması ile tarımsal faaliyetler sekteye uğradı, sakiyeler atıl kaldı. 1881 yılında Berber eyaletinde 1.442, Dongola'da 613 sakiye terk edilmişti.[1465] Sakiyelerin atıl kalması ile ilgili verilen rakamlar 1880'li yıllara aittir. Bu dönemde yoğun şekilde kölelerin özgürleştiği ve sakiyelerin atıl kaldığı bilinmektedir. Kölelerin çalıştıkları sakiyeleri terk etmesi ve bunların atıl kalması toprak sahiplerinin tepkisine ve isyan etmelerine sebep oldu. Bu şikâyetler sonucu Dongola'da toplanan komisyon; vergilerin sınıfına göre sırasıyla; 4.00, 3.50, 3.00 ve 2.50 M.P. seviyesine düşürülmesini kararlaştırdı.[1466] Ayrıca aynı kararla 1877'den (Köle Ticaret Yasağı anlaşmasından) sonra atıl kalan sakiyelerin birikmiş borçları silinerek yetiştiricilerin tekrar topraklarını işlemeye başlaması teşvik edilmeye çalışıldı.[1467]

[1463] Zengin, *a.g.t.*, s. 55.
[1464] Verhoeven, *a.g.e.*, s. 52.
[1465] Stewart, *a.g.e.*, s. 14.
[1466] Aziz Ahmed, a.g.m., s. 110.
[1467] Aziz Ahmed, a.g.m., s. 111.

Sakiyelerin atıl kalmasındaki diğer bir sebep ise Sudan toplumunun sosyal yapısıdır. 1840 ve 1850'li yıllardaki gelişmeler sonucu halk, tarım ve hayvancılıkta bedenen çalışmayı bırakmış, bu faaliyetleri köleler gibi alt sınıfın yapacakları işler olarak görmeye başlamıştı. Kendileri ticaret gibi daha seçkin uğraş alanlarında çalışmak istiyordu. Bu düşünce günümüzde bile geçerliliğini koruyan bir anlayış olarak Sudan toplumunda hala varlığını devam ettirmektedir. Kölelerin azat edilmesi, tarımsal faaliyetleri bitirmiş, ahali de tarımsal üretimde çalışmak istemediğinden kurulu düzen yıkılmaya başlamıştı. Gıda üretiminin düşmesi fiyatların artmasına ve alım gücünün zayıflamasına sebebiyet verdi. Köleliğin yasaklanması iktisadi, zirai, sosyal çalkantılara sebep olmuş bu da siyasi sonuçları olan gelişmelere yol açmıştı. Çıkan bölgesel isyanlar daha büyük isyanın habercisi olarak meydana gelmeye başladı.

Yarbay Hugh Stewart yazdığı Sudan raporunda yapılması gereken idari düzenlemelerden söz ederken onuncu maddede sakiyeler ve diğer sulama araçları üzerindeki vergilerin büyük miktarda düşürülmesini önermişti.[1468] Yerli ahalinin tarımsal faaliyetlerle uğraşmak istememesi ve buralarda çalışan kölelerin azat veya kaçması sonucu atıl kalan veya kendi haline bırakılan sakiyeler ve tarımsal arazilerin tekrar canlandırılmasına teşvik olması sebebiyle böyle bir öneri getirmişti. Vergilerin önemli ölçüde düşürülmesi ile köle ticareti yapma imkânı kalmayan yerli ahalinin tekrar tarımsal faaliyetlere döneceği hesap edilmişti.

Burada iyi niyetli gibi görülen uygulamanın altında emperyalist düşünce yatmaktadır. Kamu Borçlar İdaresi'nin amacı borçları tahsil etmek gibi görünse de esasında Mısır'ı kontrol altında tutma isteğidir. Kamu Borçlar İdaresi'nin uygulamaları, işgalci İngiliz sömürge yönetiminin başlangıç aşamasından başka bir şey değildir. Bu idare yönetimi tarafından Mısır'ın gelirleri bilinçli bir şekilde arttırılmayarak özellikle borçlar ile faizlerini ödeyecek seviyede tutulmaktaydı.[1469]

Sakiyeler üzerinde vergiler arttırılırken hükümet eliyle Sudan'daki tarımsal arazilerde şeker kamışı ve pamuk gibi nakit değeri olan endüstriyel ürünlerin ekimi istenmekteydi. Dönemi irdeleyen çalışmalarda bu gerçeklik göz ardı edilerek Sudan halkının Mısır hükümetine tepki olarak hükümetin istediği ürünleri ekmediği ifade edilmektedir.[1470] Pamuk fiyatlarının düşük tutulmasına karşın vergilerin yüksekliği bu tarımı yapan çiftçilere para kazandırmadığından hükümetin arzusuna rağmen üretim, istenildiği ölçüde

[1468] Stewart, *a.g.e.*, s. 26.
[1469] Lapidus, *a.g.e.*, s. 104-105.
[1470] Aziz Ahmed, a.g.m., s. 113.

gerçekleştirilmiyordu. Bunu söylerken vergi artışını Kamu Borçları İdaresi'nin yaptığını, pamuk fiyatlarının Amerikan İç Savaşı'ndan sonra bilinçli bir şekilde düşük tutularak İngiliz tekstil sanayine ucuz hammadde girişi sağlandığı, borçların ödenmesi için geçecek sürenin uzaması ile özellikle İngiltere'nin Mısır üzerindeki baskı ve himayesinin devamının temini yani tam bir sömürge idaresi kurulduğu gerçeğinden bahsedilmemektedir.

1880'li yıllarda sakiyelerin atıl kalmasındaki diğer bir sebep ise bu dönemde ortaya çıkan Mehdi isyanı ve bu isyan sonucunda Sudan'ın sınırlarının kapatılarak ticaret yasağı getirilmesiydi. Pamuk gibi endüstriyel ürünlerin alıcısı Mısır, dolayısıyla da İngiltere idi. Sudan'a getirilen ticaret yasağı pamuk üretimini doğrudan etkiledi ve en büyük pazar olan İngiltere, Sudan pamuğunu almadığından üretim yapmanın bir anlamı kalmadı. Köle ticaret yasağından dolayı pamuk üretimini bitti ve sakiyeler de atıl hale geldi.

Köle ticaretinin yasaklanması ile ahalinin ticari gelirleri bitirilmiş, mevcut kölelerin azat edilmesi ile tarımsal üretim sekteye uğramış, gıda fiyatları yükselmiş, alım gücü düşmüştü. Ekonominin çarkları durmuş, yerine yenisi getirilmemiş, halkın hükümete karşı isyan etmesi için ortam hazırlanmaya çalışılmıştı. Bu şartlar altında ortaya çıkan (veya çıkarılan) Muhammed Ahmed alternatifsiz olarak kurtarıcı rolüne girişmişti.

4. 5- Köle Ticaretinin Misyonerlik Faaliyetleri Üzerine Etkisi

Avrupalıların kıtaya nüfuz etmek için kullandıkları yollardan biri de misyonerlik faaliyetleriydi.[1471] 1840'lı yılların başında Sudan'a gelmeye başlayan misyonerlerin hedefinde animist-putperes zenciler vardı. Ayrıca Avrupalı erkekler Sudanlı veya Habeşli köle kadınlar ile evlenerek veya metres olarak çocuk sahibi oluyorlar ve daha sonra Avrupa'ya tekrar döndüklerinde buradaki köle eşleri ve çocukları ortada kalıyordu. Zaman içinde yetimler, köle kadınların Avrupalı erkeklerden doğan terk edilmiş çocukları, kaçkın veya azat edilmiş köleler bu misyonerlerin hitap ettiği birincil grup haline geldi. Köleliğin yasaklanması sonrasında özellikle de İngiliz ve Avrupalı yetkililer tarafından Kızıldeniz ve Beyaz Nil bölgesindeki azat etme (edilme) uygulamaları ve azat edilen eski kölelerin; misyonerlerin

[1471] Bu konuda detaylı bilgi için bakınız: Kavas, "Afrika'yı Hıristiyanlaştıran Fransız Kardinali", s. 335-348.

yanına iltica etmeleri (veya ettirilmeleri) misyonerlik faaliyetlerinin genişlemesine hız kazandırdı.[1472]

Afrika'ya gelerek misyonerlik faaliyetlerinde bulunanlardan biri de İtalya'nın Verona şehrinden Daniel Comboni isimli genç bir vaizdi. Comboni 1857 yılında Afrika'nın orta kısımlarında başladığı faaliyetlerini, 1877 yılında Sudan'ın ilk piskoposu olarak atandıktan sonra Sudan'da devam ettirdi. 1873 yılında el-Ubeyd, 1874 tatihinde Berber'de açtığı misyonerlik merkezlerini daha sonra Vadi-i Halfa, Sevâkin ve Umdurman'a yaydı.[1473] Faaliyetlerini Kuzey ve Batı Sudan'da yoğunlaştırarak azat edilmiş köleleri Hıristiyanlaştırmak süratiyle hem taraftar toplamak hem de Müslüman idareye karşı kölelik üzerinden tepkili bir topluluk oluşturmaya çalıştı.

Afrika'daki koşulların uygun olmaması, sarıhumma, sıtma ve çeçe sineğinden kaynaklanan uyku hastalığı gibi nedenlerden dolayı Avrupalı misyonerlerin çabuk hastalanması veya ölmesi sebebiyle istenilen ölçüde ilerleme kaydedilemiyordu. Küçük yaştaki çocukların kaçırılarak veya köle tüccarlarından satın alınarak Avrupa'ya götürülmeleri ve misyonerlik eğitiminden geçirildikten sonra kendi halkları içine tekrar gönderilerek misyonerlik faaliyetlerinde çalıştırılmaları veya yetim zenci çocuklar için açılan okullarda eğitilmeleri yaygın bir uygulama haline geldi. Afrikalı çocukların misyonerlik faaliyetleri için eğitilmelerinin diğer bir sebebi de misyonerlerin Müslüman tüccarlar kadar yerlilerin dinlerini değiştirmelerini sağlama konusunda yeteri kadar başarılı olamamalarıydı. Müslüman Sudanlı tüccarlar her ne kadar Arap asıllı olsalar da Afrikalıydılar. Kıtaya yabancı olan Avrupalılara nispeten yerlilere daha yakındılar ve İslâmiyet'i yayma konusunda başarılıydılar.

Afrika'ya gelen Avrupalıların yanında hizmetçi olarak çalışan bazı köleler efendileri ile birlikte Avrupa'ya götürülerek orada Hristiyanlaştırıldı. Burada eğitimden geçirildikten sonra da Afrika'ya tekrar yollanarak misyonerlik faaliyetleri icra etmeleri istendi. İngiliz misyoner Charles Wilson, Zande kabilesine mensup olup Süleyman Zübeyir'in askerlerinin hizmetinde bulunan Selim adlı genci İngiltere'ye götürdü. Burada verilen eğitim sonucu Selim, vaiz olarak İngiltere'nin ilk zenci Evangelist'i oldu.[1474] Esas itibariyle azat edilmiş olan bazı yerliler düzenli olarak Cezayir ve Malta'da bulunan misyoner okullarında eğitimden geçirilerek tekrar memleketlerine yollanmak suretiyle hem misyonerlik yaptırmak hem de

[1472] Ahmad Alawad Sikainga, "Slavery and Social Life in Nineteenth-Century Turco-Egyptian Khartoum", *Race and Slavery in the Middle East*, Eds. Terence Walz, Kenneth M. Cuno, The American University in Cairo Press, Cairo & New York, 2010, s. 154-158.
[1473] Ruay, *a.g.e.*, s. 28-29.
[1474] Johnson, "The Structure of a Legacy", s. 77-78.

beşinci kol faaliyeti yürütmek için görevlendiriliyordu.[1475] Muhammed Mihri, Yukarı Nil seyahati sırasında bir vapurda yedi-sekiz yaşlarında birçok çocuğun papazlar tarafından götürüldüğünü görünce yanındaki Sudanlıya bu durumu sormuş, aldığı cevapla Londra ve Amerika'da Hıristiyan eğitimi verilerek tekrar geri getirildiklerini öğrenmişti.[1476]

Zencilere veya kıtanın geneline yönelik misyonerlik faaliyetlerinde dikkat çekici bir nokta bulunmaktadır. Misyonerlerin, zencileri Hıristiyanlaştırmaları çalışmaları Hıristiyan tüccarların faaliyetlerinin gelişmesine hizmet etmekteydi. Din değiştiren bu yerliler tüccarlara ticari faaliyetlerinde yardımcı oluyordu. Bu suretle Misyonerler ile Hıristiyan tüccarlar arasında organik bir çıkar birlikteliği oluştu.[1477]

Zencileri insan yerine koymayan Batı tipi kölelik uygulaması, çıkarlarına uygun olunca birdenbire zencilerin de insan olduğu ve Hıristiyanlaştırılabileceği gibi bir düşünceye sahip olmalarıdır. Ancak misyonerlerin hedefindeki kitle genel olarak Batılıların etki sahası oluşturmak istedikleri bölgeler veya kendilerine karşı tepkili olabilecek gruplara yönelik olmaktadır. Moritus örneğinde bu durum açıkça görülmektedir. Eski bir Fransız sömürgesi olan ve şekerkamışı üretilen bir ada olan Moritus 1810 yılında İngiltere'nin eline geçti. Köleliğin burada 1836 yılında resmen yasaklanması ile yaklaşık 80.000 köle aç ve sefil vaziyette ortada kaldı. Yerlerine Hindistan'dan ucuz işçi getirtilerek üretim devam ettirilmeye çalışıldı. İngilizler eski kölelerin isyan etmeleri veya üretimi engelleyici girişimlerde bulunmalarının önüne geçmek için Laval isimli Katolik misyoner aracılığı ile mezkûr eski köleleri ve ada ahalisini Hıristiyanlaştırmaya giriştiler.[1478]

Misyonerlerin mevcut durumu devam ettirerek Afrikalılar ile Avrupalılar arasında var olan efendi-köle ilişkisini sürdürmek için gayret sarfettikleri Walter Rodney tarafından:

> *Kilisenin rolü öncelikle sömürgeciliğin toplumsal ilişkilerini korumaktı… Hristiyan kilisesi tevazu, uysallık ve kabülü vurguladı. Batı Hint Adaları'ndaki kölelik günlerinden beri kilise, Afrikalı köleleri Tanrı'nın önünde eşitlik öğretisiyle heyecanlandırmama şartıyla oraya getiriyordu.*

[1475] Tandoğan, *Afrika'da Sömürgecilik*, s. 202.
[1476] Mihri, *a.g.e.*, s. 196-197.
[1477] Ruay, *a.g.e.*, s.25.
[1478] Ahmet Kavas, *Geçmişten Günümüze Afrika, Kitabevi*, İstanbul, 2017, s. 89.

sözleri ile açıklanmaktadır.[1479] Uysal bir köle oldukları dönemde Hıristiyanlaştırılmaları gündeme gelmeyen köle veya eski kölelerin maruz kaldıkları misyonerlik faaliyetlerini, Batılı sömürgecilerin Hıristiyanlığı ve misyonerlik faaliyetlerini sömürge düzeninin devamına hizmet eden bir araç olarak kullandıkları (iktisadi ve siyasi amaçları için sömürdükleri) ve kilisenin de bu kirli ilişkiyi bilerek (veya bilmeyerek) devam ettirdiği şeklinde anlaşılmalıdır.

4. 6- Ortak Yönetim Döneminde Kölelik ve Köle Ticareti

Sudan'ın işgal gerekçesi olarak sunulan köle ticaretini yıllarca Mısır'ın (dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin) iç işlerine karışmak için kullanarak siyasi ve askeri baskı uygulayan İngiltere, Sudan işgalinden sonra Ortak Yönetim döneminde birdenbire köle yasağına karşı ılımlı siyaset izlemeye başladı. Köle yasağına karşı katı tutumun gevşetildiği ilk alan ev içi köle kullanımına yönelikti. Ortak Yönetim (Condominium) Anlaşmasının ikinci maddesi 'Sudan'a köle ithali ve onların ihracı kesinlikle yasaktır' ifadesi geçmekte ancak köleliğe ve mevcut kölelere dair bir vurgu yapılmamaktadır. İhmal edilen bu önemli ayrıntının sebebini Cromer, Salisbury'ye: "Evlerde kullanılan kölelerin durumu köle ticaretinden daha sıkıntılı bir meseledir, bu sebeple şu an bu konuda bir şey yapmamamız daha iyi olacaktır." sözleri ile genel siyasi görüşü açıklamıştı.[1480]

Mısır Kölelik Dairesi, faaliyetlerine 1901 yılında Sudan'da başlamasına rağmen işgal altındaki Sudan'ın İngiliz yöneticileri, ihtiyaç duydukları Sudan elitlerinin desteğini tehlikeye atmamak için 1920'lere kadar köleliği bastırmak, ortadan kaldırmak, bitirmek konusunda ciddi girişimde bulunmadılar, hatta anlayışla karşıladılar. Kölelerin, köle olarak efendilerine hizmet etmeleri hususunda ikna ve teşvik çabası içinde bulundular.[1481] Ortak yönetimin Sudan'daki ilk genel-valisi Lord Kitchener'in konu hakkındaki sözleri İngilizlerin kölelik hakkındaki politikalarını kendi siyasi çıkarları için nasıl esnettiklerini de göstermektedir: "Sudan'da kölelik kabul edilemez fakat bir kişi (köle, hizmetkâr) isteyerek efendisine hizmet ediyorsa ikisinin arasında var olan ilişkiye müdahale etmek gereksizdir. Bununla birlikte kişi, kötü muameleye maruz kalırsa, kanunlar çerçevesinde hakları savunulur" sözleri ile kölelerin haklarını sıradan bir işçinin hakkını savunuyormuş gibi ifade etmiştir. Efendi-köle ilişkisini

[1479] Etim E. Okon, "Afrika'da Hristiyan Misyonlar ve Sömürge Yönetimi", *Hece Dergisi Afrika Özel Sayısı*, Cilt:1, Sayı: 246-247-248 (Haziran-Temmuz-Ağustos 2017), s. 334. Walter Rodney'in sözleri için bakınız nakleden Okon: Walter Rodney, *How Europe Underdeveloped Afrika*, L'Ouverture, London, 1972, s. 278.
[1480] Deng, "Green is the Color", s. 23-24.
[1481] McLoughlin, *a.g.m.*, s. 362, 372.

sıradan işçi-işveren ilişkisi seviyesine indirgeyerek kölelik kurumunun varlığına yönelik bir itiraz getirilmemiş, bu kurumun yaygınlığı ve iktisadi işleyiş için gerekliliği vurgulanmış, zorla kaldırılmasının Sudanlılar arasındaki muhtemel etkilerinden dolayı göz yumulmuş, kölelerden ziyade efendilerin tarafı tutulmuştur.[1482] Bu gerçeklik 1920'ler'in sonunda İngiliz görevliler tarafından yazılan eserlerde de belirtilmiştir. 1930 yılına kadar yapılan bu köle ticareti özellikle Sinnar'ın güney bölgelerinde Etiyopya içlerinde cereyan etmişti. Burada üzerinde durulması gereken durum Sudanlıların devam ettirdikleri köle ticareti Ortak Yönetim idaresinin göz yumması ve Etiyopyalıların aktif desteği olmadan yapılamayacağı gerçeğidir.[1483]

Sudan'daki hayvan bakımı ve tarım işçiliğinin büyük kısmı geleneksel olarak köleler yani Kuzeyli olmayan, Müslüman olmayan, göçebe Sudanlı olmayanlar ve yabancılar tarafından yapılmaktaydı.[1484] Bu sebepten dolayı göçebeler ve tarımla uğraşan elitler kölelere sahip olma arzularını Ortak Yönetim döneminin ilk yıllarında da sürdürdüler.[1485] Özellikle tarımsal alandaki iş gücü açığından dolayı köleye olan talep köle akınları, borçtan dolayı kölelik, çocuk satışı, kıtlık zamanı çocukların rehin verilmesi gibi köleliğin çeşitli şekillerinin hortlamasına sebebiyet vermiş, yetkililer de bu olayları görmezden gelmeyi tercih etmişti.[1486] 1898 İngiliz işgalinden sonra birçok köle sahiplerinin yanından kaçtı. Köle çalıştırmaya alışkın Sudan toplumunda tarlalarda ve el emeği isteyen işlerde çalışacak adam kalmayınca kölelik sosyal dokuya öylesine işlemiş durumda olduğundan kendine farklı mecralar bulmakta zorluk çekmedi. Önceden 20 ile 200 arasında köle çalıştıran toprak sahipleri kölelerin kaçması ile tarlaları atıl kaldı ve üretimi bıraktılar. Buralarda Sudan Plantasyon Sendikası, üretim yapmaya başladı ve bu topraklarda eski sahiplerinin çocukları işçi olarak çalışmaya başladılar. Babaları çalışabilecekken evde eskisi gibi oturmaya devam etmiş, çocuklarını bir nevi kendi köleleri haline getirerek düzenlerini devam ettirmişlerdi. Yüzyılın başlarında bu durumda en az yüz kişi her plantasyonda bulunmaktaydı.[1487]

İngiliz çıkarları söz konusu olunca işgal yönetimi "Sudan'ın öncelikleri ve geleneklerini" öne sürerek köleliği savunmuş, konunun ahlaki tarafını göz ardı etmişlerdi.[1488] Ortak Yönetim döneminde Sudan'da idareci olarak görev yapmış olan P.R.W.Diggle: "Yanılıyor olsam bile

[1482] Deng, "Green is the Color", s. 23-24.
[1483] Spaulding, "The Business of Slavery", s. 41.
[1484] McLoughlin, *a.g.m.*, s. 385-386.
[1485] Mowafi, *a.g.e.*, s. 25.
[1486] McLoughlin, *a.g.m.*, s. 365.
[1487] Sharkey, *a.g.m.*, s. 188, 197.
[1488] Deng, "Green is the Color", s. 24.

inanmıyorum ki Kuzey Sudan'da veya herhangi başka bir yerde tarım, kölelerin maruz kaldığı gaddarlık ve sefaletten daha değersiz değildir" sözleri ile köleliğin devamını savunarak insani, medeni değerleri çıkarları için terk edebileceklerini göstermiştir.[1489] Burada ticari kaygıların ağır bastığı açıkça görülmektedir. Ancak niyetlerini 'Kölelik, İslam'ın değişmez ve feshedilemez kurallarındandır' sözlerinin arkasına saklanarak gizlemeye çalıştılar.[1490] Köleliği kaldırmakta aciz kaldıkları izlenimi verdiler.

İngiltere, Ortak Yönetim Dönemi'nde Bahrü'l-Gazel ve Güney Sudan'da köle akınlarına, köle tüccarına ve ticaretine karşı veya bu tüccarların faaliyetleri için gerekli olan silah kaçakçılığını engellemeye dönük ciddi bir askeri sefer düzenlemedi.[1491] Bunun yanında İngiliz Sömürge Yönetimi bölgede köle ticaretine karşı herhangi kölelik karşıtı bir uygulama, girişim veya özel büro, ofis gibi girişimde bulunmadı. Kölelik Önleme Dairesi'nin batı karargâhı el-Ubeyd'de kuruluydu ve Bahrü'l-Gazel'den gelen ticaret yolunu izliyordu. Ancak izlenmesi gereken çok geniş bir arazi olduğundan ve Fransız işgal bölgesi ile sınırına yakınlığından dolayı kontroller yetersiz kalmaktaydı. Köle akınlarının Kordofan'ın güney bölgelerinde ve Bahrü'l-Arab nehri boyunca devam ettiği, buralarda yakalanan kölelerin hem Sudan'ın batısına hem de doğu tarafındaki Etiyopya'ya gönderildiği, Dârfûrlular'ın güneye yaptıkları akınlarda yakaladıkları köleleri Cezire, Dongola ve Trablusgarp'a yolladıkları 1901 yılında rapor edilmiş ancak yeterli bir tedbir alınmamıştı.[1492] Aradan geçen uzun yıllar sonrasında nihayet 1910 yılında Rece'de (Raga) Fransız ve İngiliz görevliler ilk defa buluşarak konu üzerinde görüştüler. Bunun sonucunda yasal ticaret yaptığını belgeleyen tüccarlar ve hacıların seyahatine izin verileceği, Kefye Kanci (Kafia Kingi) ile Endile (Ndele) ve Cebel Celi ile Vadây arasına birkaç ek denetleme karakolu inşa edilmesi kararlaştırıldı.[1493] Kararlaştırılan tedbirlere rağmen Batı Afrika'dan hacıların Sudan yolu ile getirdikleri köleler 1931'lere kadar devam etti.[1494]

[1489] McLoughlin, a.g.m., s. 362. Bakınız nakleden McLoughlin: P.R.W.Diggle, "Slavery in the Sudan", *Anti-Slavery Reporter and Aborigine's Friend,* Vol.15, Issue.2 (July 1925), s. 84.
[1490] McLoughlin, a.g.m., s. 363; P.P., Sudan No.1 (1926), Ek.3.
[1491] Bu dönemdeki köle ticareti ve yasağı hakkında bakınız nakleden Sikainga, "The Legacy of Slavery and Slave Trade", s. 92:Taj Mohammed Hargey, *The Suppression of Slavery in the Sudan, 1898-1939*, Unpublished Doctorate Thesis, Oxford, 1981; Lidwien Kapteijns, "The Use of Slaves in Pre-colonial Western Sudan: The Case of Dar Massalit, 1870-1930", *Northeast African Studies*, Vol. 6, Issue 2 (1984), s. 105-126. Ayrıca bakınız: Martin W. Daly, *Empire on the Nile: The Anglo-Egyptian Sudan, 1898-1934*, Cambridge University Press, 1986, s. 439-446.
[1492] McLoughlin, a.g.m., s. 364.
[1493] Sikainga, "The Legacy of Slavery and Slave Trade", s. 84.
[1494] McLoughlin, a.g.m., s. 389.

Bu kontrolsüzlük ve köle ticaretine karşı kayıtsızlık Ali Dinar zamanında Dârfûr için de geçerliydi. İşgal döneminde Dârfûr sultanlığını yeniden ihya eden ve İngiliz emperyalizmine karşı mesafeli duran Ali Dinar köle ticaretini canlandırarak mali kaynak temin etmekteydi. Ali Dinar'ın onayı ve teşviki ile geleneksel olarak köle avcılığının yapıldığı Dar Fertit, Dar Runga, Dar Sila ve Dar Kara (Kere) bölgelerine yönelik köle akınları yeniden başlatıldı. 1903 yılına gelindiğinde çoğunluğu köle akınlarından elde edilmiş unsurlardan oluşan yaklaşık 6.000 tüfekli, 1700 kadar da sipahi Ali Dinar'ın ordusunda bulunmaktaydı. Bunların yanında sayıları yüzleri bulan şahsi korumaları, harem ağaları ve hadım köleler ile cariyeleri vardı.[1495] Dârfûr'dan veya Sudan'ın herhangi bir yerinden yapılmakta olan köle ticaretine karşı alınacak ciddi tedbirler organize bir idareyi temsil eden Ali Dinar önderliğinde kolayca isyana sebebiyet verebilirdi. Bu sebeple İngilizler, yarı-bağımsız Sudan toprağı olarak gördükleri Dârfûr'a, adı geçen bölgelerden (Bahrü'l-Gazel) yapılmakta olan köle ticareti engellenmemiş, Dârfûr sultanına karşı herhangi bir baskı uygulanmamıştı.

Mehdi İdaresi'nin yıkılması ile ortaya çıkan Dârfûr Sultanı Ali Dinar'ın askeri, idari veya ev içi hizmetlerde kullanmak için talep ettiği köleleri elde etmek maksadıyla güney Dârfûr ve Dar Fertit civarındaki yerlere doğru yapılan seferler bölgenin yeniden istikrarsızlaşmasına sebep oldu. Bahrü'l-Arab Nehri etrafında yaşayan birçok insan kuzeye Kordofan'a veya güneye Bahrü'l-Gazel bölgesine doğru kaçtı veya göç etti. Kordofan'daki Bekkârelere veya Rizeygatlara sığınanların geri yollanmasını isteyen Ali Dinar'ın talebi yerine getirilmeyince Sultan 1914 yılında Rizeygatlar ile Kubon'da savaşa tutuştu. Savaş sonunda 3.000 kadar Rizeygat Kefye Kanci (Kafia Kingi) ve Rece'ye (Raga) mülteci olarak sığınmak zorunda kaldı. Bütün bu olup bitenler İngilizlerin gözleri önünde cereyan ederken sözlü birkaç uyarının dışında bir önlem almayarak köle ticaret ve akınlarının devamına göz yumdular. Dârfûr'un ele geçirilmesinden sonra da halkla iyi geçinmek bağlamında köle ticaretine ses çıkarılmamış, köleliğin yasaklanmasına öncelik verilmemişti.[1496] Ali Dinar döneminde Dârfûr'da yaygın olan ev içi köleler ve cariyeler, sultanlığın yıkılmasından sonra başıboş kaldı. Çoğunluğu sahipsiz kalan bu kadın köleler bazı Arap kabileler tarafından ya kaçırılmış ya da kendi rızaları ile yeni efendilerinin evine götürüldü. Zaman içinde bunların bir kısmı da Sudan içinde çeşitli şekillerde satıldı, el değiştirdi.[1497]

[1495] Sikainga, "The Legacy of Slavery and Slave Trade", s. 85.
[1496] Sikainga, "The Legacy of Slavery and Slave Trade", s. 85-86.
[1497] McLoughlin, a.g.m., s. 367.

Yukarıda açıklamaya çalıştığımız üzere Ortak Yönetim Dönemi'nin yaklaşık ilk otuz yılı boyunca İngilizler köleliğe karşı yumuşak (umursamaz) bir tutum takındılar. Köleliği, "*Sudan'ın sosyal, siyasal ve iktisadi hayatının bütünleşmiş bir parçası olarak gördüklerinden dolayı İngiliz memurlarının bu kuruma karşı toleranslı davrandıkları"* söylense de köleliğe karşı tutumlarının değişmesinde daha derin sebepler vardı.[1498] Bunlardan ilki kendilerine karşı Mehdi Dönemi'ndekine benzer bir direncin oluşmasını engellemek için bu yumuşamayı göstermiş olmalarıdır. İkincisi ve (belki de) en önemlisi İngiltere'nin kölelik karşıtlığı hedef ülkelerin (Mısır, Sudan, Zengibar gibi) iç işlerine karışıp askeri ve siyasi müdahale zemini oluşturmak için kullandıkları bir araç olmaktan öteye gitmemesidir. Aynı dönemlerde Hıristiyan Habeşistan'dan yapılan köle ticaretine karşı ciddi bir tedbir alınmamış olması bu görüşü doğrulamaktadır. Esas itibariyle 1870'lerin sonunda bile Habeşistan'dan yapılan köle ticaretine karşı doğru düzgün tedbir alınmadığını Gordon da ifade etmişti.[1499] Etiyopya'daki köle ticareti fazla bir engelleme ile karşılaşmadan 1912 yılında hala devam ediyordu. Sudan'dan Etiyopya'ya yönelik olarak yapılan köle akınları 1938 yılına kadar sürdü.[1500] Üçüncüsü, Ortak Yönetim döneminde Sudan ve Nil havzasının tarım alanı olarak yeniden yapılandırılması girişimidir. Mehdi İdaresi boyunca Sudan nüfusu yüzde 60 ile 80 arasında azaldığından planlanan tarım arazilerinde çalışacak insan emeği kaybolmuş bulunmaktaydı. Azatlı köleler tembellik yapmakta, Sudanlı köylüler kendi arazilerinde çalıştıklarından İngiliz sanayi için gerekli pamuk gibi hammaddelerin Sudan'da üretilme çabaları başarısız olmaktaydı. Mehdi idaresi döneminde savaş, kuraklık, kıtlık sebebiyle ahalinin elinde hatırı sayılır köle de kalmamıştı. Bu süreçte üretim düşmüş, kıtlık sebebiyle halk açlıktan ölürken kölelerini de elden çıkarmıştı. Var olan köleler Sudanlı elitlerin elindeydi. Bunlar vasıtasıyla tarım arazileri işletilmeye çalışıldı. Askeri birliklere dâhil edilen eski kölelerin varsa sahiplerine geri verilerek, eğer sahipleri yoksa devlete ait pamuk tarlalarında çalıştırılmaya zorlanmaları da başvurulan yöntemler arasındaydı.[1501]

Başta tarım arazileri olmak üzere yeterli ücretli işçi bulunma sıkıntısı sürekli artmaktaydı. Çare olarak önceden var olan Azatlı Köle Kayıt Sistemi'nin alt yapısı kullanılarak Merkezi İş Kurumu (Central Labour Bureau) 1907 yılında kuruldu. Hatta 1900'lü yılların başında çoğunluğu eski kölelerin soyundan gelen Batı Afrika ülkelerinden çok fazla miktarda yabancı işçi işgücü açığını kapatmak için Sudan'a getirildi. Bu sebeple Umdurman ahalisi arasında

[1498] Sikainga, "The Legacy of Slavery and Slave Trade", s. 86.
[1499] Moore-Harell, "Slave Trade", s. 121.
[1500] McLoughlin, a.g.m., s. 371-372.
[1501] Daly, *a.g.e.*, s. 233-234.

"Allah kölelerimizi elimizden aldı, fakat bize Falaşaları yolladı" sözleri dillendirilmişti. Tarım alanlarının sürekli genişliyor olması, demiryolu, kanal, baraj, liman, çırçır fabrikaları gibi büyük mühendislik ve sanayi projelerinin hayata geçirilmesi işçi açığını arttırıyordu. 1962 yılına gelindiğinde bile hala bu açık devam etmekteydi. Bu sebeple Hindistan, Çin, hatta Amerikan zencilerinin yabancı işçi olarak getirtilmesi gündeme geldi. Yukarıda saydığımız mühendislik projelerinde çalışmak üzere Mısır, Yemen, Eritre ve Etiyopya'dan zaman zaman işçi getirilmesine de başvuruldu.[1502]

Bütün köleci toplumlarda kölelikten sonra görülen gizli (örtük) kölelik veya köleliğin hafifletilmiş hali olan *Serflik* bu dönemde Sudan'da görülmeye başlandı. Bunlar arasında toprağa bağlı kiracılık, ortakçılık, kiracılar üzerindeki borç yükü ile kontrol gibi feodal mali ve sosyal yükümlülükler vardı. Hayvanları kalmayan göçebeler, toprağı kalmayan eski çiftçiler ve azat edilmiş köleler bu uygulamanın doğal kurbanlarına dönüştüler. Serfler normalde köleden daha fazla haklara sahip olmalarına rağmen iktisadi anlamda sorumlulukları ve riskleri çok daha fazlaydı. Azatlı köleler veya topraksız, hayvansız kalan kesimler zengin toprak sahiplerinin yanında yarıcılık veya bunlardan toprak, tohum, sermaye gibi üretim araçlarını borç alarak bütün riskleri kabullenip üretim yapmaya başladılar. Bu kesim olumsuzluklar meydana geldiğinde veya kuraklık dönemlerinde kölelerden daha kötü duruma gelebiliyorlardı.[1503]

Serf ve azatlı köle grupları liman, demiryolu inşaatlarında ücretli işçi olarak çalışmaya başlamış, daha sonra da buralarda taşıyıcı, hamal olarak çalışmaya devam ettiler. Doğu ve Kuzeydoğu Sudan'da bulunan Beca kabileleri mensupları sahip oldukları çoğunluğu develerden oluşan sürülerini savaş, hastalık ve kuraklık gibi etkenlerden kaybetti. Hayvan varlığını kaybedenlerin sayısı Ortak Yönetim döneminde bu bölgedeki nüfusun yaklaşık yüzde 89 kadarıydı. Bu kesim azatlı köleler ve serflerle birlikte düşük yevmiyelerle ücretli işçi olarak Port Sudan limanında hamallık yapmaya, Tuker ve Ceş (Gash) deltasında pamuk toplamaya başladı.[1504] Eski kölelerin veya önceden serf durumuna düşmüş Beca ahalisinin torunları günümüzde bile Port Sudan limanında veya buradaki antrepolarda Sudan'ın en düşük ücretli işçileri olarak çalışmaktadırlar.

Sudan'da kölelik çeşitli şekillerde devam etmekte iken 1920'li yıllarda milliyetçi hareketler başladı. Ailesi Dinka kökenli eski bir köle olan Ali Abdullatif, Gordon College ile

[1502] McLoughlin, a.g.m., s. 363.
[1503] McLoughlin, a.g.m., s. 376.
[1504] McLoughlin, a.g.m., s. 376.

Hartum Harp Okulu'ndan mezun olduktan sonra Mısır ordusunda subay oldu. Mısır (ve Sudan) ordusunda görevli eski köleler veya bunların çocukları askeri eğitim ve dünyayı tanımaları sonucu sosyalleşerek daha bilinçli bir hale gelmişlerdi. İşgalci sömürge yönetiminin köleliğin kaldırılmasına yönelik herhangi bir çaba içinde olmaması, Güneyli kesim arasında tepkilere sebep oldu. Güneyli bazı subaylar Ali Abdullatif önderliğinde 1921 yılında Sudan Birleşik Kabileler Topluluğu'nu (The Sudan United Tribes Society) kurarak bağımsız Nil Vadisi Birliği fikrini gündeme getirmek suretiyle işgalci yönetime karşı mücadeleye giriştiler. Daha sonra bu hareket Mayıs 1923'te Ali Abdullatif ve Ubeyd Hac el-Emin liderliğinde Beyaz Bayrak Ligi'ni (The White Flag League) ve daha sonra Sudan Birliği Ligi'ni (The League of Sudanese Union) kurarak daha etkili bir muhalefet ve işgale karşı mücadeleye başladılar. Güneyli ve köle kökenli subayların köleliğin yasaklanmasını sağlamak için giriştikleri bağımsızlık mücadelesi, köleliğin devamından çıkar sağlayan Kuzeyli Arap elitler tarafından değersiz olarak görüldü.[1505]

Bu dönemde köleliği en fazla savunan iki grup vardı. İlki, Cezire bölgesi ve diğer tarım bölgelerindeki valilerdi. Bunlara göre kölelik tarımsal ekonominin ayrılmaz parçasıdır ve köleler Kuzey Sudanlı elitler ile uyum içinde yaşamaktadır. İkinci grup, Kuzey Sudanlı elitler ve bunların temsilcisi konumundaki üç dini liderdi: Seyit Ali el-Mirgani, Şerif Yusuf el-Hindi ve Seyit Abdurrahman el-Mehdi. Bu üç lider 1925 yılında Sudan İstihbarat Müdürü'ne yazdıkları dilekçe ile Sudan köleliğinin yararlı olduğu, bu kölelerin toprak sahiplerinin aile bireyi gibi olduklarını, birçok ayrıcalık ve haklara sahip bulunduklarını bu nedenle köle denilemeyeceğini vurgulamışlardı. Ayrıca bunların birden azat edilmelerinin sosyal sonuçlarının olacağı, kadınların sokaklarda ahlaksız hareketlere girişecekleri konusunda uyarıda bulundular.[1506]

İşgal yönetiminin köleliğe karşı tutumu köle geçmişine sahip Güneylilerin ülkeyi işgalcilerden kurtararak Sudan ve Mısır'ın birlik halinde bağımsız olması düşüncesini doğurmuştu. Kuzeylilerin köleliğe karşı işgalciler gibi düşünüyor olması kendilerine karşı ayrımcılığın devam ettiğini düşünen Güneylilerin bağımsızlık sonrası Kuzeyden ayrılmaları gerektiği fikrine evrimleşti. Bu düşünceleri sömürgeci güçler tarafından desteklenmeleri sonucu Sudan iç savaş ve karmaşa girdabına düştü.

[1505] Deng, "Green is the Color", s. 25-28.
[1506] Deng, "Green is the Color", s. 24-25.

Kültürel, siyasi, iktisadi ve sosyal sebeplerin ev içi kölelik ile serfliği desteklemesi ve kuşatması sebebiyle bu tarz köleliğin bittiğini söylemek imkânsızdı. 1900'lü yıllardaki kadar kesin istatiksel veriler olmamakla beraber 1950'li yılların sonunda (bağımsızlıktan sonra) Kuzey Sudan'da ev içi köleler ve serflerin sayısı 200.000 olarak tahmin edilmektedir. Ev içi kölelerin yaşam kalitesi ev halkından veya evin hanımının sahip olduğundan az değildi ve dışarıdaki dünyanın yabancılığı, zorluğu ve bilinmezliğinden dolayı burada bulunmak daha tercih edilen bir durumu ifade etmekteydi. Ayrıca burada sahip olduğu yaşam kalitesi kendi köyündekinden (eski yaşantısından) çok daha konforluydu.[1507]

4. 7- Modern Sudan'da Köleliğin Etkileri

Siyasi üstünlük, köle avcılığı ve köleleştirme uygulamaları ve bunun sonucu olarak Sudan'da Kuzeylilerin Güneyliler üstünde hâkimiyet kurmaları, dini ve kültürel üstünlük ile atalarının daha asil olduğuna dair önyargılar astlık üstlük kabullenişini beraberinde getirdi.[1508] Bu sebeple Modern Sudan'daki kölelik ile insani krizler arasındaki bağlantı köleliği hatırlatan uygulamaların doğal sonucu olarak meydana gelmektedir. Köleler genel manası ile Müslüman olmayan ve Arap olmayan gruplar arasından elde edilmekteydi ve (en azından bölünme öncesi) Sudan'daki bu sınıfa mensup olan kesimler bağımsızlık sonrası ötekileştirildi.[1509] Sudan toplumunda var olagelen tarım, hayvancılık veya bedenen yapılan işlerin kölelere (güneylilere) yaptırılmasına yönelik uygulama dini ve ırki olarak üstün olduklarına inanan Kuzey Sudanlılar tarafından devam ettirilmeye çalışıldı. Yapılan ayrımcılık ve ötekileştirmeye karşı gelişen tepki isyan olarak tezahür etti. Güneyli olarak tanımlanan Arap ve Müslüman olmayan bu unsurların tepkisi ve hoşnutsuzluğu Batılı devletler tarafından Afrika'nın en büyük Müslüman devleti olan Sudan'ın zayıflatılması ve bölünmesi için kışkırtılmış, iç savaş ile sonuçlanacak şekilde desteklenmiştir. Güneylilere bu desteği önce İngiltere, daha sonra da Amerika ve İsrail vermiştir. Kuzey Sudanlıların (Arap ve Müslümanlar) köleliği hortlattığı, Güneylileri (zenci ve Müslüman olmayan) köleleştirdikleri suçlamalarına bu dönemde sıklıkla rastlanmaya başlandı. Doğru veya yanlış, Kuzeylilerin Güneylileri köleleştirdiği söylentileri eski anıları canlandırmış, ayrımcılığı her iki taraf için de derinleştirici etki yaparak bölünmenin fikri ve psikolojik alt yapısının şekillenmesine hizmet etmiştir.

[1507] McLoughlin, a.g.m., s. 383-385.
[1508] Ruay, *a.g.e.*, s. 14.
[1509] Deng, "Green is the Color", s. 2.

1898 yılından sonra Sudan'da başlayan (üstü örtük) İngiliz Sömürge Dönemi'nde yukarıda belirtildiği gibi birkaç sebepten dolayı İngilizler köleliğe karşı yumuşak davrandılar. Hem işgal yönetiminin hem de Sudan toplumunun köleliğe karşı tutumları ve yeni toplumsal ve fikri gelişmeler toplumun kutuplaşmasını ve farklı davranışlar geliştirmelerini veya eski davranışların farklı tarzda ifade edilmesine yol açtı. Toplumdaki kutuplaşma bir kesimin ayrılma isteğini geliştirirken diğer taraf eski alışkanlıklarını yeni şartlar altında devam ettirmenin fırsatı olarak değerlendirme yoluna gitti. Konu kölelik ve bağımsızlık ekseninde Ahmed Sikainga tarafından:

> *Genel olarak Sudan'da veya Afrika'nın herhangi bir yerinde Avrupalı sömürgeci güçler tarafından kendi yirmi otuz yıllık idarelere süresince köleliğin yasaklanmasına yönelik çalışmalara rağmen doğal olarak kölelik bitmedi. Bunun yanında bu resmi yasak eski köle sahiplerinin davranışlarının yapısal ve fikri altyapısını da değiştirmedi. Sudan'da, Kuzey Sudanlılar (Araplar) arasında Güneylilere (Afrikalılar) karşı bakış açısında birtakım karşılıklı ve iç içe geçmiş algılar gelişti. Güney Sudanlılar ve diğer Arap olmayan unsurlar hala kültürel olarak alt tabaka ve kölelerin soyundan gelenler olarak görülmektedir. Şüphesiz bu davranışlar (Sudan'da) birliği zayıflatmakta ve çatışmayı bitirmemektedir. Güney Sudanlı ayrılıkçı güçlerin başlattığı iç savaş ve etnik gruplar arası çarpışmaların artması ırksal önyargı alanları ve kölelik ile köle ticaretinin hortlamasını beraberinde getirdi.*

sözleri ile değerlendirilmiştir.[1510]

Sudan'ın köle geçmişi önceden ve günümüzde çeşitli şekillerde insani krizlere ve etkileşimlere sebebiyet vermiş ve vermektedir. Geçmişten gelen kölelik ilişkileri ve bunlara verilen tepkiler toplumun farklı türde şekillenmesine sebep oldu. Deng'in yaptığı değerlendirmeye göre:

> Bunlardan ilki, baskın Arap-Müslüman Kuzeyliler, Arap-Afrikalı melez bir yapının yanında kenara itilmiş Siyah-Afrikalı- Müslüman olmayan Güney ile Müslümanlaştırılmış Arap olmayan grupların oluşmasını sağladı. İkincisi, eşitsizlik ve ayrımcılık faaliyetlerinin şekillendirdiği Arap-Müslüman grup ile Arap olmayan gruplar (özelliklede güneydekiler) arasındaki ilişkiler çatışmaları doğurdu. Üçüncüsü, bu çatışmalardan meydana gelen insani krizler ve hükümetlerin buna verdikleri karşılığın yetersizliği kimlik çatışmasına derinleştirdi. Dördüncüsü, kuzeydeki Arap olmayanlar

[1510] Sikainga, "The Legacy of Slavery and Slave Trade", s. 92.

arasındaki Afrikalılık bilincinin uyanması ve kendilerine karşı yapılan ötekileştirme ve ayrımcılıktan kurtulma ihtimalinden dolayı isyan ederek Sudan'ın yeniden yapılandırılması talebinden ayrılığa kadar Güney Sudan'ın özgürlük hedefine katkı sundular. Beşincisi, Ülkenin kimliği üzerine yapılan tartışmalar ve ulusal kimlik çerçevesinin yeniden yapılandırılması talebi, Kuzeyde önemli değişimlere sebep olmanın yanında Güneyin bölünme odaklı kendi geleceğini tayin hakkını sağlayacağı beklentilerine sebep oldu.[1511]

Siyasal alanda bu gelişmeler olurken Afrika'daki toplumlar ve devletler iktisadi hayatta kölelikten olumlu veya olumsuz manada hem maddi hem de manevi olarak etkilendi. Yapılan araştırmalar genel olarak köleliğin iktisadi etkileri üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bunun sosyolojik ve psikolojik etkileri yeterince değerlendirilmemektedir. Peter McLoughlin'e göre "Afrikalı (özelde Sudanlı) siyaset yapıcıları; iktisadi kalkınmanın artan oranlarda ve en yüksek seviyede gerçekleşmesini istediklerinden kendi toplumlarının kültürel tarihlerini dikkatli bir şekilde incelemeleri gerekmektedir".[1512] Örneğin Sudan'da tarım, saygın bir uğraş olarak görülmesine rağmen tarım işçiliği yapmak saygınlığı olmayan bir durum olarak değerlendirilmektedir. Geleneksel olarak toprak sahibi olmak bağımsızlığı, bütünlüğü ve sosyal hemşehriliği sağlarken el emeği ile çalışmak bütün bu vasıfları ortadan kaldırmakta, engellemektedir. Bu bağlamda kişinin sosyo-ekonomik statüsünü alçaltan en temel iş kişinin başkasının tarımsal faaliyetinde çalışmasıdır. Bu düşünce, sosyal davranışları derinden etkilemekte, sosyo-ekonomik yapıyı bozmakta, halkın gelirini azaltmakta, çalışma hayatını zehirlemektedir.[1513]

Arap-Müslüman Kuzeylilerin Müslüman olmayan-Afrikalı Güneylileri köleleştirme uygulamaları zaman içerisinde sosyal ve siyasal yaşantıda ayrımcılığı ve ötekileştirmeyi beraberinde getirdi. Kuzeyliler ile Güneyliler arasında adı konmuş ya da konmamış bir *Efendi-Köle* ilişkisi, toplumsal sınıflaşma meydana geldi. Kuzeylilerin üstünlük duygusu, Güneylilerin ezilmişlik pratiği ayrışmayı derinleştirdi. Ne Kuzeyliler Güneylilerin köle geçmişini unutuyor, ne de Güneyliler kendilerini köleleştiren Kuzeylilerin uygulamalarını göz ardı ediyor. Bu durum yaygın etnik kimliğin (Sudanlılık) oluşumunu etkileyerek bölünmeyi ve etnik parçalanmayı beraberinde getirmektedir. Nathan Nunn'un yaptığı araştırmaya göre de

[1511] Deng, "Green is the Color", s. 52.
[1512] McLoughlin, a.g.m., s. 356.
[1513] McLoughlin, a.g.m., s. 359, 377, 383, 386, 387.

19. yüzyılda Sudan'dan yapılan köle ihraçlarının günümüz Afrikası'ndaki diğer ülkelerde olduğu gibi etnik parçalanmaya sebebiyet verdiği görülmektedir.[1514]

Bu tarihi tecrübe ve sosyal yapı sebebiyle Sudan halkının zihin dünyasında ve dolayısıyla güncel hayatında iş kolları ve meslekler ikiye ayrılmaktadır: kölelerin (Güneylilerin) yaptığı işler, Arapların (Kuzeylilerin) yaptığı işler. Bu durum Sudan sosyal hayatına öylesine işlemiş durumdadır ki günümüzde bile Kuzeyliler el emeğine dayanan işler veya kölelerin yaptığı veya yapması gereken uğraşlar olarak gördükleri işleri yapmaktan imtina etmektedirler. Eğer bu işlerde çalışmak zorunda kalırlarsa gönülsüzce, hata yaparak veya yalan yanlış bir şeyler ortaya koyarak geçiştirmeye çalışmaktadırlar. Kendilerine uygun gördükleri ticaret, idarecilik veya askeri alanda başarı sergilemekte, ellerinden gelen gayreti arzulu bir şekilde göstermektedirler. Zürre öğütüp un yapmak, ekmek pişirmek, yemek yapmak eskiden kölelerin işi olduğundan günümüz Sudan'da ev hanımları ev işleri ve yemek pişirmek konusunda fazla gayretli değillerdir. Bu sebeple dışarıda (lokantalarda) hazır yemek yemek kültürü yaygındır. Ev işleri ile uğraşma isteği az olduğundan kadınlar arasında okuryazarlık oranı fazla olup kamuda kadın istihdamı yüksektir. Günümüzde (özellikle Hartum'da) evlerde, şirketlerde ve bürolarda çay-temizlik işleri, yemek yapımı veya garsonluk gibi hizmet sektörüne ait işler yoğun olarak Mısırlı veya Etiyopyalılar tarafından yapılmaktadır. Sudan toplumunun bilinçaltında ve sosyal hayatında efendi-köle ilişkisinin devamı Sudan'da (ve geniş manada Arap-Afrika coğrafyasında) sanayi, imalat, ziraat ve zanaatkârlığın arzulanan ölçüde gelişememesine sebebiyet vermektedir. Sudan (geniş manada Ortadoğu ve Arap) coğrafyasında ticaretin önemi ve Sudanlıların (Arapların) ticari başarısının sırrı (?) bu tarihsel ve zihinsel arka planın bir başka sonucudur.

Bunun yanında köleliğin yasaklanmasının Sudan'daki Arap-Müslüman toplum üzerinde psikolojik etkileri olmuş, olmaktadır. Köle sahiplerinin yasak karşısında duydukları endişe sadece işgücü kaybı değil, köleye sahip olamamaktan dolayı maruz kaldıkları kişisel onurlarına, şereflerine, itibarlarına karşı tehdit oluşturmasından dolayıydı.[1515] Bu durumun iki çeşit yansıması oldu. İlki, kölelerin yaptığı veya yapması gerektiği düşünülen işleri yapmak mecburiyetinde kalmaları insanların sinirlenmelerine, buna sebep olanlara karşı isyan etrmelerine sebebiyet vermektedir. Sığır sahibi Bekkâreler, Nil kenarındaki toprak sahibi çiftçiler, şehirli tüccarlar ve benzerleri köleliğin yasaklanması düşüncesiyle büyük sarsıntı

[1514] Nathan Nunn, "Afrika Köle Ticaretinin Uzun Vadeli Etkileri", *Hece Dergisi Afrika Özel Sayısı*, Cilt:1, Sayı: 246-247-248 (Haziran-Temmuz-Ağustos 2017), s. 264.
[1515] Sharkey, a.g.m., s. 188, 198.

geçirdiler. Tarlada çapa yapmak, hayvanları otlatmak, evlere su taşımak, Zürre öğütmek, yemek pişirmek gibi kölelerle özdeşleşmiş işleri yapmak; insanlarda sosyal itibarlarının sarsılması, yıkılması olarak görüldü, toplum içinde utanç duymalarına sebep oldu. İkincisi, köle sahibi olmak kişiyi onurlu, şerefli, itibarlı kılmakta, eğer kişi, köleye sahip değilse bu hasletlere sahip olabilmesi de mümkün değildir. Bu bağlamda kişiye onur ve itibar sağlayan kölelere sahip olmayı engelleyen herhangi bir etkene karşı, kişileri mücadeleye sevk etmektedir.

Günümüz Sudan'ında sosyo-ekonomik durumu iyi olan üst ve orta-üst seviyedeki ailelerin yanında Etiyopyalı bayanlar ev işlerinde çalışmaktadır. Hane sahibinin maddi imkânı ve evin durumuna göre bunların sayısı bir veya birkaç kişi olabildiği gibi bu çalışanlardan bazıları da öğlene kadar bir evde öğleden sonra da başka yerde çalışarak imkânı daha kısıtlı ailelere hizmet vermektedir. Erkek veya kadın Etiyopyalı çalışanlar, sıradan Sudanlılardan daha çalışkan ve istekli olmaları bir yana kölelik geleneğinden dolayı Sudan genelinde Etiyopyalı çalıştırmak oldukça yaygın bir uygulamadır.

Köleler ve köle soyundan gelenler toplumdaki marjinal gruplar olarak değerlendirilmektedir. 19. yüzyılda gayr-ı ahlaki ve gayr-ı İslami davranışlar (hırsızlık, sokaklarda eğlence amaçlı dans etme, şarkı söyleme, içki içme) Hartum'da köleler tarafından icra edildiğinden ve bu durumun Ortak Yönetim döneminde de devam etmesinden dolayı toplumdaki bozulma ve tefessüh etmenin müsebbibi olarak köleler, azat edilmiş cariyeler veya bunların soyundan gelenler olarak görülmektedir. Toplumdaki olumsuzlukların kaynağı olarak görülen kölelerin bu şekilde hareket etmelerine imkân sağladığı için Osmanlı Mısırı (Hıdiviyet dönemi) veya Ortak Yönetim adı altındaki İngiliz Sömürge İdaresi suçlanmaktadır. Modern bir şehir haline gelen Hartumdaki kölelerin bu sefih yaşantısından dolayı İslami karakterli Sudan toplumunda ahlaki bozulmaların yerleştiği ifade edilmektedir.[1516]

SONUÇ

Kölelik, temel olarak güçlünün zayıf üzerinde, galibin mağlup üzerinde tahakküm kurmasıdır. Esirlerin bir şekilde galip olanlar tarafından kullanılma arzusu ile ortaya çıkmış bir kurum olarak kölelik, tarihin ilk dönemlerinden beri var olagelmiştir. Kölelerin ilk ve temel elde edilme kaynağı savaş esirleridir. Kölelik kurumu İlk Çağ yerleşik ve merkezi

[1516] Sikainga, "Slavery and Social Life", s. 164-167.

toplumlarında daha geniş ve kurumsal olarak görülmüştür. İlerleyen zamanlarda köleliğin ve köleleştirmenin çeşitli şekilleri ortaya çıkmış, Ortaçağ toplumları da bu kurumu geliştirmiş, yaygınlaştırmıştır.

Ortaçağ'da kurulmuş olan Osmanlı Devleti, kölelik kurumundan yararlanmış, köleleri genişlemenin ve yayılmanın bir aracı olarak değerlendirmiştir. Kendinden önceki toplumlarda da var olan devşirme ve cariyeliği kurumsallaştırarak ileri bir seviyeye çıkarmıştır. Kuruluş dönemindeki güç sahibi beylerin güçlerini zayıflatmak, aristokrat bir sınıfın oluşmasını engellemek ve var olanları etkisizleştirmek için sultana mutlak itaat ile bağlı devşirmeler (kapıkulları) kullanılırken, kan bağı yolu ile iktidara ve hanedana rakip bir sınıfın oluşmasının önüne geçmek için de cariyelik (Harem) sistemi merkeze oturtulmuştur.

Osmanlı toplumunda kölelik, hukuki ve dini olarak varlığını sürdürürken, İslam dininin emrettiği şekliyle azatlık uygulaması da gelişmiştir. Şer'iyye sicillerindeki köleler ile alakalı hükümlerin büyük bir çoğunluğu köle azat etme üzerinedir. Kayıtlardan öğrenildiği üzere Osmanlı toplumunda kölelik gayrimüslimlerin İslâmiyet'e geçişlerini sağlamanın yanında köle sahiplerinin kölelerini azat ederek sevap kazanma aracına dönüştürülmüştür. Bu bağlamda Türk-İslam köleliği ile tam bir sömürü ve sermaye birikimi uygulaması olan Batı (Hıristiyan) köleliği arasında taban tabana zıt uygulamalar bulunmaktadır.

İngiltere öncülüğünde 19. yüzyılda başlayan köleliğin yasaklanması girişimleri, Osmanlı toplumunda yüzyıllardır uygulanan azat etme geleneği ve Osmanlı Devleti'nde Tanzimat ile başlayan hak ve hürriyetlerin artması ve modernleşme sürecinin etkisi ile köleliğin kaldırılması çalışmalarına bu dönemde hız verilmiştir. Köleliğin toplumsal ve geleneksel tabanının olması, buna karşın iktisadi öneminin sınırlı bulunmasından dolayı köleliğin kaldırılmasına dönük çalışmalar İstanbul merkezli Osmanlı toplumunda muhalefetten ziyade bireysel tepkiye yol açmıştır. Ancak köle yasağına karşı Osmanlı toprağı olan Arabistan gibi Mısır ve Sudan'da hem bireysel, hem de toplumsal tepkiler meydana gelmiştir. Bu tepkinin temel sebebi kölelerin iktisadi değer oluşturmalarının yanı sıra efendilerine toplumda statü kazandırıyor olmalarıdır.

Bu bölgelerden Sudan, uzun zamanlardan beri kölelik ile anılan bir yerdi. Bu özelliğinden dolayı 19.yüzyılda üç büyük siyasi olayla karşı karşıya kalmıştır. Bunlardan ilki Sudan'ın 1820-1822 yılları arasında Mehmed Ali Paşa tarafından ele geçirilmesidir. Bu dönemde kölelik ve köle ticareti hem nicelik hem de nitelik açısından artmıştır. Bu dönem aynı zamanda kölelik ve köle ticaretinin yasaklanmaya başlandığı bir süreci de kapsamaktadır.

Osmanlı toprağı olan Sudan'ın en önemli iktisadi faaliyet alanı olan köle ihracına yönelik kısıtlamalar önemli muhalefete ve tepkilere sebep oldu.

Köleliğin, Hıristiyan Avrupa; özellikle de İngiltere baskısı ile kaldırılmaya çalışılması öncelikle iktisadi, daha sonra dini ve sosyal, en nihayetinde silahlı tepkiye sebebiyet vermiştir. İngiltere de köle ticaretini engelleme/engelletme siyaseti ile başta Osmanlı Devleti olmak üzere Mısır, Sudan ve Zengibar üzerinde baskı kurmuş, bu devletlerin içişlerine karışmak için vesile yapmıştır. Bu baskıyı daha ileri götürerek başta İngilizler olmak üzere Hıristiyan Avrupalı memurları Sudan'da valilik makamına getirerek dolaylı yönetime sahip olmuştur. Bu idarecilerin yaptığı uygulamalar sonucu meydana gelen tepkiler Mısır Hıdivliği ile Osmanlı Devleti'ne yöneltilmiştir.

Köle ticareti karlı bir ticari faaliyet olarak bazı Sudanlı tüccarların iktisadi ve siyasi olarak güçlenmesini sağladı. Zenginleşen bu tüccarlar ellerindeki silahlar sayesinde bölgesel güç odağı haline geldiler. Daha sonra da siyasi ve askeri yapılara sahip oldular. Bunlardan en bilinen ve tanınanı Zübeyir Paşa'dır. Zübeyir Paşa Bahrü'l-Gazel'de kendi sultanlığını kurmuş, iki yüz yıllık Darfur sultanlığını yıkmıştır. Bahrü'l-Gazel bölgesini medenileştirmiş, modern zamanların idari, siyasi, askeri, hukuki, dini, ticari, zirai nimetleri ile tanıştırmıştır. Modern manada devlet sistemi kurmuştur. Diğer güçlü siyasi yapıya sahip olan Râbih bin Fazlullah ise kısa sürede Orta Afrika'da uzun geçmişe sahip sultanlıkları yıkarak kendi sultanlığını oluşturmuş, sömürgecilere karşı mücadele vermiştir. Bu iki siyasi teşekkül, kaynaklarda gereken ilgiyi görememektedir. Özellikle batılı kaynaklarda mücadele edilmesi gereken yerel güçler olarak değerlendirilmektedir. Zübeyir Paşa'nın hayata geçirdiği uygulamalar sonucu bölge tarihinde ilk defa modern dünyanın kurumları ile temasa geçti. Yaptığı çalışmalarla Mehmed Ali Paşa'nın Sudan'a sağladığı katkının bir benzerini Zübeyir Paşa'nın Bahrü'l-Gazel bölgesinde gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır.

Köle ticaret yasağına tepki olarak Sudan'da gelişen muhalefet dini ve siyasi karakterli Mehdi isyanı ile sıcak çatışmaya dönüşmüştür ki bu isyan Sudan'ın köle ticareti ekseninde 19.yüzyılda maruz kaldığı ikinci büyük siyasi olayı ifade etmektedir. Mehdi dönemindeki savaşlar, göçler, ambargolar sebebiyle geniş halk kesimleri mağdur olmuş, insan kayıpları büyük boyutlara ulaşmıştır. Osmanlı idaresinin bittiği bir dönemi ifade eden bu süreçte serbestleştirileceği vaat edilmesine rağmen köle ticareti durma noktasına gelmiştir.

İngiltere kendi emperyalist çıkarlarını korumak ve geliştirmek için köleliği ve köle ticaretini bir araç olarak kullanarak hedef ülke veya bölgelere müdahale etme imkânına

kavuşmuştur. Sudan toplumunun temel iktisadi faaliyeti olan köle ticaretine karşı aldığı veya aldırdığı tedbirler sonucu bölge istikrarsızlaşmıştır. Köle ticaretinin devamından yana olan kesimler vasıtasıyla güçlendirilen Mehdi hareketi, dini ve siyasi olarak Osmanlı sultanı ve halifesine karşı bir isyana dönüştürülmeye çalışılmıştır. Bu suretle Arabistan yarımadasını da içine alacak şekilde Sudan merkezli ve İngiliz güdümlü bir Mehdi devletinin kurulması ile İngiltere için tehdit oluşturması kaçınılmaz olan II. Abdulhamid'in Halifelik merkezli İslam Birliği teşebbüsünün önüne geçilmeye çalışıldığı görülmektedir.

Mehdi idaresinin güçlendirilmesi, destekleyen kesimlerin ve taraftarlarının arttırılması için İngilizlerin gizli veya açık destek olduğu anlaşılmaktadır. Mehdi isyanının askeri ve psikolojik başarıya ulaşması için yetersiz ve yeteneksiz bir subay olan Hicks görevlendirilerek Mehdi kuvvetlerinin galip gelmesi sağlanmıştır. Bu yenilgiden sonra İngilizler örneğine rastlanmayacak şekilde Hartum'un tahliye edilerek Mehdi idaresine terk edilmesi için ısrar etmişlerdir. Bunun için Sudan'da sevilmeyen, İngiliz emperyalizminin temsilcisi fanatik Hıristiyan Gordon, Hartum'a gönderilerek isyancıların Cihat duyguları kabartılmıştır. Gordon'a gerekli destek verilmeyerek Hartum'un düşmesi vasıtasıyla arzulanan tahliye (yenilgi) sağlanmış olup, böylece Mehdi'nin İslam coğrafyasında meşruiyet kazanmasına imkan sağlanmıştır.

Mehdi'nin beklenmedik ve ani ölümü ile Mehdilik iddiası bitmiş ancak Mehdi dönemi bir süre daha Halife Abdullah vasıtasıyla devam ettirilmiştir. Bu dönemde Halife Abdullah ele geçirdiği yönetimi devam ettirmek, kazanımlarını koruyarak meşru ve tanınan bir sultan olma gayreti içine girmiştir. Kendisine karşı gelişen muhalefetle başa çıkabilmek, kötü yönetimini devam ettirebilmek için baskıcı ve despot bir idareci haline gelerek Sudan'ın insan kaynaklarının yanı sıra maddi varlıklarının da heba olmasına sebebiyet verdi.

Sevâkin ile Cidde arasında yapılan köle ticaretinin önemli aktörlerinden Osman Dikne, Doğu Sudan'da yaptığı savaşlarda kısmi ve dönemsel başarılar elde etmiş olmasına rağmen Sudan'ın giriş kapısı ve ana ihraç limanı olan Sevâkin'i almaya muvaffak olamadı. Ancak girişimleri sonucu hareketin Arabistan yarımadasına sıçraması tehlikesini canlı tutarak Cidde Vilayeti'ni ve Dersaadet'i uzun süre meşgul etti.

Sudan'ın maruz kaldığı üçüncü büyük siyasi gelişme 1898 yılında İngilizler tarafından İngiliz-Mısır Ortak Yönetimi görüntüsü altında işgalidir. Bu dönemde İngilizlerin siyasi ve iktisadi menfaatlerinin korunması için köle ticaretini araç olarak kullandıkları net bir şekilde ortaya çıkmıştır. Uzunca bir süre köleliğe ve köle ticaretine karşı mücadele verdiğini iddia

eden İngiltere, işgalden sonra birden bire kölelik ve köle ticaretinin Sudan'ın bir gerçeği olduğunu, dini olarak cevaz verilen bu kurumun Sudan toplumunda derin etkilerinin bulunduğunu ifade ederek köle kullanımı bir yana bu dönemde yapılan köle ticaretini de görmezden gelme eğilimi göstermiştir. Türk döneminde idareyi suçlayıcı raporlar yazan aynı İngiliz görevliler işgalden sonra köle kullanmanın gerekliliğini savunarak efendi-köle arasındaki ilişkiye iki tarafta rıza gösteriyorsa müdahale edilmemesi gerektiğini savunmaya başlamışlardır. Buradaki düşünce ve niyet kendilerine (işgale) karşı tepki oluşmasını engellemek, tarımsal faaliyetler özellikle de pamuk üretimi için gerekli olan ucuz iş gücünün köle ticareti ve akınları ile temin edilmesini sağlamaktı.

İngiltere'nin köleliğe yaklaşımı insani ve ahlaki gibi görünse de esas itibari ile siyasi ve iktisadi hegemonyasını güçlendirmek için kullandığı bir araç olmaktan öteye gitmediği görülmektedir. 1820'li ve 1830'lu yıllarda başladığı kölelik karşıtı faaliyetlerine yetmiş, seksen yıl sonra Sudan'ı işgal ettiği zaman daha toleranslı davranmış, hatta bu yumuşamayı iktisadi/askeri faaliyetleri için gerekli ve elzem görmüştür. Kendi menfaati doğrultusunda kölelerden asker ve işçi temin ederek kölelerden sonuna kadar yararlanma yoluna gitmiştir. Diğer devletlerin ise kölelerden yaralanmalarını engellemiş, rakiplerine karşı baskı unsuru olarak kullanmaya devam etmiştir.

İngilizler köle ticaretine karşı tedbir almak gerekçesi ile Aden Körfezi'nden Süveyş'e kadar Kızıldeniz'de askeri üstünlük tesis ederek Hindistan ve Asya ticareti ile gemilerinin güvenliğini sağladılar. Burada devriye gezen gemileri vasıtasıyla Kızıldeniz'de hâkimiyet kurdular. Diğer sömürgeci güçlerin bölgeye gelmelerinin önüne geçerek hem işgallerini hem de ticaretlerini güvence altında tuttular.

Sudan'da köleliğin yüzyıllara dayanan geçmişi, özellikle 19. yüzyıldan beri Sudan'ı sosyal, siyasal, iktisadi, askeri, dini ve geleneksel olarak etkileyen en önemli unsurdur. Toplumsal hafızadaki bu tarihi geçmişin günümüzde Sudan'ı halen etkilemekte olduğu görülmektedir. Farkedilen geleneklere yansıyan bu durum özellikle siyaset, toplumsal yaşam ve beşeri ilişkiler üzerinde etkisini göstermektedir. Kölelik geçmişinin yansımaları aynı zamanda iktisadi hayatı şekillendirerek Sudan'ın kalkınmasına olumsuz etki yaptığı fark edilmektedir. Yaşanmış tecrübelerin toplumsal hafızadaki tezahürleri, köleliğin uzunca bir süre daha Sudan'ı etkilemeye devam edeceği şeklinde anlaşılmalıdır.

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki koleksiyonlara ait çeşitli belgeler.

Bâbıâli Evrak Odası (BEO)

Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH. MKT.)

Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH. ŞFR.)

Hariciye Nezareti Siyasi Kısım (HR. SYS.)

Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR. TO.)

İrade Eyalet-i Mümtaze (İ. MTZ.)

İrade-i Hususi (İ. HUS.)

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV)

Sadaret Eyalat-ı Mümtaze Kalemi (A. MTZ.)

Yıldız Esas Evrakı (Y. EE.)

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. MTV.)

Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Belge-Gazete (Y. PRK. MYD.)

Yıldız Perakende Evrakı Sadaret, Nezaret ve Devair Evrakı (Y. PRK. AZN.)

Yıldız Perakende Arzuhal Jurnal (Y. PRK. AZJ.)

Yıldız Perakende Askeri Maruzat (Y. PRK. ASK.)

Yıldız Perakende Dâhiliye Nezareti Maruzatı (Y. PRK. DH.)

Yıldız Perakende Elçilik ve Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik (Y. PRK. EŞA.)

Yıldız Perakende Mabeyn Başkitabeti (Y. PRK. BŞK.)

Yıldız Perakende Meşihat Dairesi Maruzatı (Y. PRK. MŞ.)

Yıldız Perakende Müfettişlikler ve Komiserlikler Tahriratı (Y. PRK. MK.)

Yıldız Perakende Posta Telgraf Nezareti Maruzatı (Y. PRK. PT.)

Yıldız Perakende Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği Evrakı (Y. PRK. TKM.)

Yıldız Perakende Umumi (Y. PRK. UM.)

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y. A. HUS.)

Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı (Y. A. RES.)

İNGİLİZ ARŞİVİ

Parlamentary Papers'a ait Egypt, Sudan, Slavery koleksiyonları (P.P.)

MAKALELER

AKALIN, Durmuş, "İngiltere'nin Imperial British East Africa Company'den Uganda'yı Alması ve Osmanlı Devleti'nin Bölgeye Bakışı (1887-1894)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt.36, Sayı.62, (2017), s. 133-172.

AKALIN, Durmuş, "Maximilian'ın Meksika İmparatorluğu ve Meksika'ya Giden Mısır Askerleri", *Turkish Studies*, Vol.7, Issue. 4 (Fall, 2012), s. 611-627.

AKKAYA, Mustafa, "XVII. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Üsküdar'da Köle Ticareti, Kölelerin Ticaretle Uğraşması", *Balıkesir Üniversitesi S.B.E. Dergisi,* Cilt:14, Sayı:25 (Haziran 2011), s. 204-217.

AKYILMAZ, Gül, "Osmanlı Hukukunda Köleliğin Sona Ermesi ile İlgili Düzenlemeler ve Tanzimat Fermanı'nın İlanından Sonra Kölelik Müessesesi", *Gazi Üniversitesi Hukuk fakültesi Dergisi*, Cilt:IX, Sayı: 1-2 (Haziran-Aralık 2005), s. 206-230.

ALPKAYA, Gökçen, "Tanzimat'ın Daha Az Eşit Unsurları: Kadınlar ve Köleler", *OTAM*, Sayı:1 (Haziran 1990), s. 1-10.

ATAMER, Hamdi, "Zenci Ticaretinin Yasaklanması", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, Sayı:3 (Aralık 1967), s. 23-29.

AYALON, David, "Memlük Devletinde Kölelik Sistemi", Çev. Samira Kortantamer, *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı:IV (1989), s. 211-247.

AYDIN, M. Akif; HAMİDULLAH, Muhammed, "Köle", *TDVİA*, Cilt:26, Ankara, 2002, s. 237-246.

AYTEKİN, Arif, "İbn Tûmert", *DİA*, Cilt:20, İstanbul, 1999, s. 425-427.

AZİZ AHMED, Hassan Abdel, "The Turkish Taxation System and Its Impact on Agriculture in the Sudan", *Middle Eastern Studies,* Vol.16, No.1 (January, 1980), s. 105-114.

BAER, Gabriel, "Slavery and Its Abolition", *Studies in the Social History of Modern Egypt,* Eds. Gabriel Baer and William R. Polk, Chicago University Press, Chicago, 1969, s. 161-189.

BALIKHANE NAZIRI ALİ RIZA BEY, "Osmanlı Saray Hayatında Kadınlar", *Tarih ve Edebiyat Mecmuası,* Sayı:7, Yıl:17 (1 Temmuz 1981), s. 69-73.

BAYKAL, A. Kemal, "Odalıklar", *Tarih Dünyası*, Sayı:37 (26 Ocak 1953), s. 1511-1512, 1545.

BEACHEY, R.W., "The Arms Trade in East Africa in the Late Nineteenth Century", *The Journal of African History*, Vol.3, No.3 (1962), s. 451-467.

BİLGENOĞLU, Ali, "Amerikan İç Savaşı ve Mısır: Pamuk Örneğinde Mısır Modernleşmesi ve Amerikan İç Savaşı'nın Sürece Olan Katkısı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt:3, Sayı:11 (Bahar 2010), s. 147-161.

BOLTON, A. R. C., "El-Menna Ismail: Fıkı and Emir in Kordofan", *Sudan Notes and Records,* Vol.17, No.2 (1934), s. 229-241.

BOZKURT, Gülnihal, "Köle Ticaretinin Sona Erdirilmesi Konusunda Osmanlı Devleti'nin Taraf Olduğu İki Devletlerarası Anlaşma", *OTAM*, Sayı:1, Yıl:1(Haziran 1990), s. 45-77.

BOZKURT, Gülnihal, "Osmanlı Devleti'nde Köle Ticaret Yasağının Uygulanmasında Çıkan Sorunlara İngiliz-Amerikan-Osmanlı Belgelerinden Örnekler", *XV. Türk Tarih Kongresi (Ankara: 11-15 Eylül 2006)*, Cilt:IV- II. Kısım, TTK, Ankara, 2010, s. 1365-1374.

BOZKURT, Gülnihal, "Osmanlı Devletinde Köle Ticaretinin Önlenmesi İçin Yapılan Çalışmalar", *XI. Türk Tarih Kongresi (Ankara: 5-9 Eylül 1990)*, Cilt:IV, TTK, Ankara, 1994, s. 1499-1531.

BROWNE, J. H. Balfour, "Gordon's Journals", *Essays Critical and Political*, Vol.II, Longmans and Green, 1907, s. 222-247.

BROWNE, J. H. Balfour, "The African Slave Trade", *Essays Critical and Political,* Vol.II, Longmans and Green, 1907, s. 71-104.

CAMERON, Donald A. (Konsolos), "On The Tribes of The Eastern Soudan", *Journal of the Anthropological Institute,* Vol.XVI, s. 293-296.

COLLINS, R. O., "Sudanese Factors in the History of the Congo and Central West Africa in the Nineteenth Century", *Sudan in Africa,* Ed., Yusuf Fadl Hasan, Sudatek, Khartoum, 2004, s. 156-167.

CORDELL, Dennis D., "Warlords and Enslavement: A Sample of Slave Raiders from Eastern Ubangi-Shari, 1878-1920", ed. Paul E. Lovejoy, *Africans in Bondage: Studies in Slavery and the Slave Trade*, African Studies Program, Madison,1986, s. 335-365.

CRECELIUS, Daniel; CRECELIUS, Anahid, "An Egyptian Battalion in Mexico (1863-1867)", *Der Islam: Zeitschrift für Geschichte und Kultur des Islamischen Orients*, Vol.53 (1976), s. 70-86.

CUNO, Kenneth M., "African Slaves in 19th-Century Rural Egypt", *International Journal of Middle East Studies,* Vol.41, No.2 (May, 2009), s. 186-188.

ÇAKIR, İbrahim Etem, "Osmanlı Toplumunda Köle ve Cariyeler, Sofya 1550-1684", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* Sayı:36 (2014), s. 201-216.

ÇETİN, Atilla, "Hıdiv İsmail Paşa", *DİA*, Cilt:23, İstanbul, 2001.

DOĞAN, Orhan; ERDOĞAN, Aysel, "XIX. Yüzyılda Türkistan (Orta Asya) Türk Topluluklarında Kölelik ve Köle Ticareti", *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, Volume:15, Issue:3 (Jan., 2016), s. 971-986.

DURANLI, Muvaffak, "Yabancı Seyyahların Gözüyle Üsküdar", *Üsküdar Sempozyumu II (12-13 Mart 2004)*, Cilt:1, (Mart 2005), İstanbul, s. 35-42.

EARLE, Edward Mead, "Egyptian Cotton and the American Civil War", *Political Science Quarterly,* Vol.41, No.4 (December, 1926), s. 520-545.

FENDOĞLU, Hasan Tahsin, "Osmanlı'da Devşirme Sistemi", *Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi (7-9 Nisan 1999),* Yay. Haz. Alaaddin Aköz, Bayram Ürekli, Ruhi Özcan, Konya, 2000, s. 477-484.

GÜNEŞ, Günver, "İzmir'de Zenciler ve Zenci Folkloru", *Toplumsal Tarih*, Sayı:62 (Şubat 1999), s. 4-10.

GÜNGÖRMEZ, Zeynep, "Ortaçağda Akdeniz Köle Ticaretine Dair Bazı Tespitler", *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, Cilt:II, Sayı:4, Yıl:2016, s. 87-105.

HASAN, Yusuf Fadl, "External Islamic Influences and the Progress of Islamization in the Eastern Sudan between the Fifteenth and the Nineteenth Centuries", *Sudan in Africa,* Ed., Yusuf Fadl Hasan, Sudatek, Khartoum, 2004, s. 73-86.

HASAN, Yusuf Fadl, "Some Aspects of the Arab Slave Trade from the Sudan (700-1900)", *Studies in Sudanese History,* Sudatek Khartoum, 2003, s. 57-81.

HASAN, Yusuf Fadl; DOORNBOS, Paul, "The Fur Sultanete and the Caravan Trade Route", *Studies in Sudanese History,* Sudatek, Khartoum, 2003, s. 83-98.

HATHAWAY, Jane "The Role of the Kızlar Agasi in 17th-18th Century Ottoman Egypt", *Studia Islamica,* Vol.75 (1992), s. 141-158.

HATHAWAY, Jane, "The Military Household in Ottoman Egypt", *International Journal of Middle East Studies,* Vol.27, No.1, (February, 1995), s. 39-52.

HELAL, Emad Ahmed, "Muhammad Ali's First Army: The Experiment in Building an Entirely Slave Army", *Race and Slavery in the Middle East*, Eds. Terence Walz, Kenneth M. Cuno, The American University in Cairo Press, Cairo, New York, 2010, s. 17-42.

HOLT, P. M. "Sultan Selim I and the Sudan", *The Journal of African History,* Vol.8, No.1 (1967), s 19-23.

HOLT, P. M., "Dja'aliyyun", *The Encyclopedia of Islam*, Vol.II, Brill, Leiden, 1991, s. 351-352.

IBRAHIM, Hassan Ahmed, "The Egyptian Empire, 1805-1885", *The Cambridge History of Egypt*, Vol.2, Modern Egypt from 1517 to the End of the Twetieth Century, Ed. by M. W. Daly, Cambridge University Press, 1998, s. 198-216.

IŞIK, İsmail; YÜRÜK, Tuğrul, "Bir Osmanlı Arşiv Belgesi Işığında Cemaleddin Afgani'de Mehdilik Anlayışı", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Cilt:17, No:1 (2012), s. 31-50.

İNALCIK, Halil, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Emeği", *Doğu-Batı Makaleler II*, Ankara, 2009, s. 123-153.

JOHNSON, Douglas H., "The Nuer Civil Wars", *Changing Identifications and Alliances in North-East Africa,* Ed. Günther Schlee and Elizabeth E. Watson, Vol.2, Berghahn Books, New York, 2009, s. 31-48.

JOHNSON, Douglas H., "The Structure of a Legacy: Military Slavery in Northeast Africa", *Etnohistory,* Vol.36, No.1, Etnohistory and Africa (Winter, 1989), s. 72-88.

KAPLAN, Kezban Acar, "Bazı Rus Subay ve Komutanların Günlüklerinde ve Hatıratında 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na Dair İzlenimleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı: XXXI/1, (2016), s. 219-234.

KAVAS, Ahmet, "Afrika'nın Sömürgeleştirilmesi Öncesinde Râbih b.Fazlullah'ın Kurduğu Son Biladü's-Sudan Devleti ve Fransa'yla Mücadelesi", *Osmanlı-Afrika İlişkileri*, Kitabevi, İstanbul, 2013, s. 151-178.

KAVAS, Ahmet, "Afrika'yı Hıristiyanlaştıran Fransız Kardinali", *Geçmişten Günümüze Afrika*, Kitabevi, İstanbul, 2005, s. 335-348.

KAVAS, Ahmet, "Kuzey Afrika Ahalisini Meydana Getiren Yerliler ve Göçlerle Gelen Yeni Unsurlar: Kuloğulları", *Osmanlı-Afrika İlişkileri*, Kitabevi, İstanbul, 2013, s. 116-117.

KAVAS, Ahmet, "Osmanlı Devleti'nin Sahraaltı Afrika'daki Müttefikleri: Biladüssudan Sultanlıkları", *Afrika'da Osmanlı Asırları Siyah İnci Beyaz Lale*, Kenz Yayınları, İstanbul, 2013.

KAVAS, Ahmet, "Osmanlı İdaresindeki Mısır'a Bağlı Ekvator Vilayetinin Prusya Asıllı Valisi: Mehmed Emin Paşa", *Geçmişten Günümüze Afrika*, Kitabevi, İstanbul, 2005.

KEANE, A. H., *Ethnology of Egyptian Sudan,* Edward Stanford, London, 1884.

KHALIL, Siddiq Ibrahim, "Al Zubair Pasha (1831-1913): A Medical Report on Health Profile and Cause of Death", *Sudan Journal of Medical Sciences*, Vol.7, No.3 (September 2012), s. 205-207.

KIRK, R., "The Sudanese in Mexico", *Sudan Notes and Records*, Vol.24 (1941), s. 113-130.

KOÇU, Reşad Ekrem, "Esirler ve Esirciler", *Hayat Tarih Mecmuası*, Sayı:5 (Haziran 1972), s. 45-50.

KOÇYİĞİT, Ömer, "The Ottoman State's Perception about the Sudanese Mahdi Uprising", *International Journal of Turcologia,* Vol.9, Issue 18, (Autumn 2014), s. 101-137.

LA RUE, George Michael, "The Frontiers of Enslavement: Bagirmi and the Trans-Saharan Slave Routes", Ed.,Paul E. Lovejoy, *Slavery on The Frontiers of Islam*, Markus Wiener, Princeton N.J., 2004, s. 31-54.

LOVEJOY, Paul E., "Slavery, the Bilad al-Sudan, and the Frontiers of the African Diaspora", *Slavery on the Frontiers of Islam,* Ed., Paul E. Lovejoy, Markus Wiener, Princeton, 2004, s. 1-29.

LUFFIN, Xavier, "The Use of Arabic as a Written Language in Central Africa the Case of the Uele Basin (Northern Congo) in the Late Nineteenth Century", *Sudanic Africa*, Vol.15, Year. 2004, s. 145-177.

MARTAL, Abdullah, "19. Yüzyılda Kölelik ve Köle Ticareti", *Tarih ve Toplum*, Cilt:XXI, Sayı:121 (Ocak 1994), s. 13-22.

MARTAL, Abdullah, "Afrika'dan İzmir'e: İzmir'de Bir Köle Misafirhanesi", *Kebikeç,* Sayı:10 Yıl:2000, s. 171-186.

MAYAKON, Ali, "Osmanlılarda Esir ve Cariye Ticareti", *Resimli Tarih Mecmuası,* Yeni Seri 10-82 (Ekim 1956), s. 611-613.

McLOUGHLIN, Peter F. M., "Economic Development and the Heritage of Slavery in the Sudan Republic", *Journal of the International African Institute*, Vol:32, Issue:4, (October, 1962), s. 355-391.

MIRE, Lawrence, "Al-Zubayr Pasha and the Zariba Based Slave Trade in the Bahr al-Ghazal 1855-1879", *Slaves and Slavery in Muslim Africa: The Servile Estate*, Ed. John Ralph Willis, Vol.2, Frank Class, London, 1985, s. 101-122.

MOORE-HARELL, Alice, "Slave Trade in the Nineteenth Century and Its Suppression in the Years 1877-80, *Middle Eastern Studies*, Vol.34, No.2 (April, 1998), s. 113-128.

MOORE-HARELL, Alice, "The Turco-Egyptian Army in Sudan on the Eve of the Mahdiya 1877-80", *International Journal of Middle East Studies*, Vol.31, No.1 (February, 1999), s. 19-37.

NUNN, Nathan, "Afrika Köle Ticaretinin Uzun Vadeli Etkileri", *Hece Dergisi Afrika Özel Sayısı*, Cilt:1, Sayı: 246-247-248 (Haziran-Temmuz-Ağustos 2017), s. 240-271.

O'FAHEY, R. Sean, "Al-Zubayr's Early Career", *Sudanic Africa,* Vol.16 (2005) s. 53-68.

O'FAHEY, R. Sean, "Askıya Alınmış Sufilik-Sudan Mehdisi ve Sufiler", Çev. Kadir Gömbeyaz, Tasavvuf Dergisi, Sayı:24, No:2 (2009), s. 97–112.

O'FAHEY, R. Sean, "Religion and Trade in the Kayra Sultanate of Dar Fur", *Sudan in Africa,* Ed., Yusuf Fadl Hasan, Sudatek, Khartoum, 2004, s. 87-97.

O'FAHEY, R. Sean, "Slavery and Society in Dârfûr", *Slaves, Slavery in Africa The Servile Estate,* Ed., John Ralp Willis, Vol.I, Frank Class, London, 1985, s. 81-101.

OKON, Etim E., "Afrika'da Hristiyan Misyonlar ve Sömürge Yönetimi", *Hece Dergisi Afrika Özel Sayısı*, Cilt:1, Sayı: 246-247-248 (Haziran-Temmuz-Ağustos 2017), s. 327-343.

OWEN, T.R.H., "The Hadendowa", *Sudan Notes and Records,* Vol.20, Part II, Khartoum, 1937, s. 183-208.

ÖZDAĞ, Abdullah, "Sudan'da Mehdilik Hareketi (1881-1885)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt:37, Sayı:63 (2018), s. 309-330.

ÖZTUNA, Yılmaz, "Osmanlı-Türk Toplumunda Köleler ve Cariyeler", *Hayat Tarih Mecmuası,* Cilt:1, Sayı:3 (1 Mart 1977), s. 8-12.

ÖZTUNA, Yılmaz, "Osmanlı-Türk Toplumunda Köleler ve Cariyeler-2", *Hayat Tarih Mecmuası,* Cilt:1, Sayı:4 (1 Nisan 1977), s. 9-14.

ÖZTÜRK, Eyüp, "Ahmed el-Ezheri ve Sudan Mehdisi Hakkındaki Risalesi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt:5, Sayı:8 (2016), s. 2640-2670.

PARMAKSIZOĞLU, İsmet, "Esir Pazarı", *Türk Ansiklopedisi*, Cilt:XV, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1968.

PARLATIR, İsmail, "Osmanlı Sosyal Hayatından Köleliğin Kaldırılışı", *Ankara Üniversitesi DTC Fakültesi Dergisi*, Cilt:31, Sayı:1-2 (1987), s. 417-420.

PARLATIR, İsmail, "Türk Sosyal Hayatında Kölelik", *Belleten,* Cilt:47, Sayı:187 (Temmuz 1983), TTK, Ankara, s. 805-829.

PERCIVAL, C., "Tropical Africa, On The Border Line of Mohamedan Civilization", *The Geographical Journal,* Vol.42, No.3 (September 1913), s. 251-254.

PRUNIER, Gerard, "Military Slavery in the Sudan During the Turkiyya 1820-1885", *Slavery and Abolition,* Vol.13, No.1 (1992), s. 129-139.

QUINAULT, Roland, "Gladstone and Slavery", *The Historical Journal*, Vol.52, No.2 (June 2009), s. 363-383.

REID, J. A., "Some Notes on the Khalifa Abdullahi from Contemporary Sudanese Sources", *Sudan Notes and Records,* Vol.21, McCorquodale, Sudan, 1938, s. 207-211.

REID, J. A., "The Mahdi's Emirs", *Sudan Notes and Records,* Vol.20, Part I, McCorquodale, Sudan, 1937, s. 308-312.

ROBINSON, Arthur E., "The Rulers of the Sudan Since the Turkish Occupation until the Evacuation by Order of the Khedive", *Journal of the Royal African Society,* Vol.24, No.93 (October, 1924), s. 39-49.

SALTIK, Ekrem, "Çerkez Cariye Rukiye Hanım ve Malezya'yı İdare Eden Osmanlı Nesli", *Yedikıta Dergisi*, Sayı:41 (Ocak 2012).

SANDERSON, G. N., "Sudanese Factors in the History of Ethiopia in the Nineteenth Century", *Sudan in Africa,* Ed., Yusuf Fadl Hasan, Sudatek, Khartoum, 2004, s. 168-183.

SHARKEY, Heather J., "Luxury, Status, and the Importance of Slavery in the Nineteenth and Early Twentieth Century Northern Sudan", *Northeast African Studies,* New Series, Vol.1, No.2/3, (1994), s. 187-206.

SIKAINGA, Ahmad Alawad, "The Legacy of Slavery and Slave Trade in the Western Bahr al-Ghazal 1850-1939", *Northern African Studies,* Vol.11, No.2, 1989, s. 75-95.

SIKAINGA, Ahmad Alawad, "Slavery and Social Life in Nineteenth-Century Turco-Egyptian Khartoum", *Race and Slavery in the Middle East*, Eds. Terence Walz, Kenneth M. Cuno, The American University in Cairo Press, Cairo & New York, 2010, s. 147-170.

SOYSÜ, Hale, *Kavimler Kapısı I*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1992.

SPAULDING, Jay, "Slavery, Land Tenure and Social Class in the Northern Turkish Sudan", *International Journal of African Historical Studies,* Vol.15, No.1 (1982), s. 1-20.

SPAULDING, Jay, "The Business of Slavery in the Central Anglo-Egyptian Sudan, 1910-1930", *African Economic History,* No.17 (1988), s. 23-44.

STEELE, David, "Lord Salisbury the False Religion of Islam and the Reconquest of the Sudan", *Sudan: The Reconquest Reappraised*, Ed., Edward M. Spiers, Frank Cass, London, 1998.

ŞERİFOĞLU, Ekrem, "Köleleri Evlat Sayan Medeniyet", *Tarih ve Medeniyet*, Sayı:11 (Ocak 1995), s. 20-25.

TAHİROĞLU, Bülent, "Osmanlı İmparatorluğunda Kölelik", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Sayı:45 (2011), s. 649-676.

TEPE, Cemal, "Osmanlı'da Köle Ticaretinin Yasaklanması ve Osmanlı Polisinin Sorumluluğu", *Çağın Polisi Dergisi*, Yıl 13, Sayı: 154 (Ekim 2014), s. 40-44.

THOMAS, H. B., "Notes on the Sudanese Corps in Mexico", *Uganda Journal*, Vol.8, Isuue I (September, 1940), s. 28-32.

TOLEDANO, Ehud R., "Attitude to Slavery During the Tanzimat", *150. Yılında Tanzimat*, Yay. Haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK, Ankara, 1992, s. 303-324.

TOLEDANO, Ehud R., "Late Ottoman Concepts of Slavery (1830s-1880s)", *Poetics Today*, Vol. 14, No. 3, Cultural Processes in Muslim and Arab Societies: Modern Period I (Autumn, 1993), s. 477-506.

UÇAR, Ahmet, "Sahte Sudan Mehdisi Türklere Kâfir Diyordu", *Tarih ve Düşünce*, Sayı:68 (Temmuz/Ağustos 2016), s. 24-26.

VRYONIS, Speros, "Selçuklu Gulamları ve Osmanlı Devşirmeleri", *Cotigo*, Sayı:29, Yıl:2001, s. 93-119.

WALZ, Terence, "Black Slavery in Egypt During the Nineteenth Century As Reflected in the Mahkama Archives of Cairo", Ed. John Ralph Willis, *Slaves and Slavery in Muslim Africa,* Vol.II, Frank Cass, London, 1985.

WALZ, Terence, "Notes on the Organization of the African Trade in Cairo, 1800-1850", *Annales Islamologiques,* Vol.11 (1972), s. 263-286.

WALZ, Terence, "Wakalat al-Gallaba: The Market for Sudan Goods in Cairo", *Annales Islamologıques,* Vol.13 (1977), s. 217-245.

WARBURG, Gabriel, "European Travellers and Administrators in Sudan before and after the Mahdiya", *Middle Eastern Studies*, Vol.41, No:1 (January, 2005), s. 55-77.

WARBURG, Gabriel, "Religious Policy in the Northern Sudan: Ulama and Sufism 1899-1918", The Ulama in Modern History, Ed., Gabriel Baer, *Asian and African Studies*, Vol.VII, Special Number, The Israel Oriental Society, Jerusalem, 1971, s. 89-119.

WARBURG, Gabriel, "Slavery and Labour in the Anglo-Egyptian Sudan", *Asian African Studies*, Vol.XII (1978), s. 221-245.

YAĞCI, Zübeyde Güneş, "İstanbul Esir Pazarı", *Osmanlı Devletinde Kölelik,* (Ed.) Zübeyde Güneş Yağcı, Fırat Yaşa, Tezkire, İstanbul, 2017, s. 57-90.

YAĞCI, Zübeyde Güneş, "Köle Kaynağı Bakımından Kafkasya'nın Önemi", *Yeni Türkiye,* Sayı:7 (2015), s. 429-444.

YAĞCI, Zübeyde Güneş, "Osmanlı'da Yasal Olmayan Kölelik ve Köleleştirme Yöntemleri", *XVI. Türk Tarih Kongresi (Ankara: 20-24 Eylül 2010),* Cilt:IV, Kısım-III, TTK, Ankara, 2015, s. 1623-1640.

YASAMEE, F. A. K., "The Ottoman Empire, the Sudan and the Red Sea Coast 1883-1908", *Studies on Ottoman Diplomatic History V*, Ed. Selim Deringil, Sinan Kuneralp, The Isis Press, İstanbul, 1990, s. 87-102.

YAVUZ, Yusuf Şevki, "İslam İnancında Mehdi", *DİA*, Cilt:28, s.371-374.

KİTAPLAR

ALEXANDER, Boyd, *From the Niger to the Nile*, Vol.II, Edward Arnold, London, 1907.

ALİ BEY, *Travels of Ali Bey in Morocco, Tripoli, Cyprus, Egypt, Arabia, Syria and Turkey, 1803-1807*, Vol.2, William Fry, Philadelphia, 1816.

ALTUNDAĞ, Şinasi, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi 1831-1841*, TTK Basımevi, Ankara, 1988.

ARNSTEIN, Walter L., *Britain Yesterday and Today: 1830 to the Present*, 2nd ed., D. C. Heath and Company, Massachusetts, 1971.

ATAÖV, Türkkaya, *Afrika Ulusal Kurtuluş Mücadeleleri,* AÜSBF Yayınları No:411, Ankara, 1977.

BESHIR, Mohamed Omer, *Revolution and Nationalism in the Sudan*, Collings, London, 1974.

BLUNT, Wilfrid Scawen, *Gordon at Khartoum,* Stephen Swift and Co., London, 1911.

BLUNT, Wilfrid Scawen, *Secret History of the English Occupation of Egypt,* Alfred A. Knopf, New York, 1922.

BROWN, Robert, *The Story of Africa and Its Explorers*, Vol.II, Cassell and Co, London, T.Y.

BURCKHARDT, John Lewis, *Travels in Nubia*, John Murray Co, London, 1819.

BUTLER, Daniel Allen, *The First Jihad: The Battle for Khartoum, and the Dawn of Militant Islam*, Casemate, Pennsylvania, 2007.

CLARK, Peter, *Three Sudanese Battles,* University of Khartoum Press, Khartoum, 1977.

COUNT GLEICHEN, *The Anglo-Egyptian Sudan*, Vol.1, Harrison and Sons, London, 1905.

ÇAYCI, Abdurrahman, *Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)*, TTK, Ankara, 1995.

ÇELEBİ, Evliya, *Seyahatname*, Cilt:10, Devlet Basımevi, İstanbul, 1938.

DALY, M. W., *Empire on the Nile: The Anglo-Egyptian Sudan 1893-1934*, Cambridge University Press, Cambridge, 1986.

DARMESTETER, James, *The Mahdi Past and Present*, Harper Brothers, New York, 1885.

DENG, Francis M., *War of Visions: Conflict of Identities in the Sudan*, Brooking Institution Press, Washington, 1995.

EDWARDS, Jonathan, *The Injustice and Impolicy of the Slave Trade and the Slavery of the Africans*, Wells and Lilly, Boston, 1822.

ERDEM, Y. Hakan, *Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909,* Çev. Bahar Tırnakçı, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2013.

EWARD, Janet J., *Soldiers, Traders, and Slaves: State Formation and Economic Transformation in the Greater Nile Valley 1700-1885,* University of Wisconsin Press, Madison, 1990.

FELKIN, R. W., Trans., *Emin Pasha in Central Africa: Being a Collection of His Letters and Journals*, George Philip, London, 1888.

GALLOWAY, William, *The Battle of Tofrek*, W.H.Allen, London, 1887.

GESSİ PASHA, Romolo, *Seven Years in the Soudan,* Sampson-Marston & Company, London, 1892.

GLIDDON, George R., *A Memoir on the Cotton of Egypt*, James Madden Co., London, 1841.

HANBEL, Ahmed, *el-Müsned,* Cilt:2.

HARDWICKE, Rawnsley, *Notes for the Nile,* Routledge, London, 2013.

HASAN, Yusuf Fadl, *The Arabs and the Sudan*, Sudatek, Khartoum, 2012.

HATHAWAY, Jane, *El-Hajj Beshir Agha Chief Eunuch of the Ottoman Imperial Harem,* Oxford, London, 2005.

HATHAWAY, Jane, *Hacı Beşir Ağa*, Çev. Hazal Yalın, Kitap Yayınevi, 2014.

HILL, Richard, *A Biographical Dictionary of the Sudan*, Frank Class &Co, London, 1967.

HILL, Richard, *Egypt in the Sudan,* Oxford University Press, London, 1959.

HOLT, P. M., *A Modern History of the Sudan From the Funj Sultanete to the Present Day,* Weidenfeld and Nicolson, London, 1963.

HOLT, P.M., *The Mahdist State in the Sudan 1881-1898,* Clarendon Press, Oxford,1970.

HOLT, P. M.; DALY, M. W., *A History of the Sudan from the Coming of Islam to the Present Day*, Weidenfeld and Nicolson, London, 1979.

İBRAHİM, Abdullah Abdürrezzak; el-CEMEL, Şevki, *Tarih-i Mısr ve's-Sudan el-Hadis ve'l-Muassır*, Darü's-Sekâfe li'n-Neşr ve't-Tevzi', Kahire, 1997.

JACKSON, Henry Cecil, *Black Ivory and White or The Story of El Zubeir Pasha Slaver and Sultan as Told by Himself,* Balckwell, Oxford, 1913.

JACKSON, Henry Cecil, *Osman Digna*, Methuen Co, London, 1926.

JOK, Jok Madut, *War and Slavery in Sudan*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2001.

KAMİL, Ömer, *Sudan-ı Mısri,* Matbaa-i Ceride-i Askeriye, İstanbul, 1304 (1888).

KAVAS, Ahmet, *Geçmişten Günümüze Afrika,* Kitapevi, İstanbul, 2005 (İkinci baskı 2017).

LAPIDUS, Ira M., *İslam Toplumları Tarihi*, Çev. Yasin Aktay, Mevlüde Ayyıldızoğlu Aktay, Cilt:2, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

LESLIE, Richard; HOGG, Peter C., *A Black Corps d'Elite: An Egyptian Sudanese Conscript Battalion with the French Army in Mexico 1863-1867,* East Lansing, Michigan State University Press, 1995.

LORD CROMER, *Modern Egypt*, Vol.I, Macmillan, London, 1908.

LUTSKY, Vladimir B., *Modern History of the Arab Countries*, Prodress Publishers, Moscow, 1969.

McGREGOR, A., *A Military History of Modern Egypt from the Ottoman Conquest to the Ramadan War*, Westport, London, 2006.

MİHRİ, Muhammed, *Sudan Seyahatnamesi*, Ed. Ahmet Kavas, Kitabevi, İstanbul, 2016.

MOHAMMED AHMED, Hasan Makki, *Sudan: The Christian Design*, Islamic Foundation, Leicester, 1989.

MOOREHEAD, Alan, *The White Nile*, Penguin Books, London, 1973.

MOUNTENEY-JEPHSON, A. J., *Emin Pasha and the Rebellion at the Equator*, Sampson Low, London, 1890.

MOWAFI, Reda, *Slavery Slave Trade and Abolition Attempts in Egypt and the Sudan 1820-1882,* MRL, Malmö, 1981.

MUDDATHIR, Abd Al-Rahim, *Imperialism and Nationalism in the Sudan*, Oxford University Press, London, 1969.

MUHAMMAD ALI, Abbas Ibrahim, *The British, the Slave Trade and Slavery in the Sudan, 1820-1881*, Khartoum, 1972.

MUHSİN, Mehmed, *Afrika Delili,* El-Fellah Ceridesi Matbaası, Kahire, 1312 (1896).

el-MÜEYYED, Sadık, *Afrika Sahra-yı Kebirinde Seyahat*, Âlem Matbaası, 1314 (1898).

NUGUD, Mohamed Ibrahim, *Slavery in the Sudan: History, Documents and Commentary*, Trans. Asma Mohamed Abdel Halim, Ed. Sharon Barnes, Palgrave Macmillan, New York, 2013.

NURİ, Mehmed; NACİ, Mahmud, *Trablusgarb*, Yay. Haz. Ahmet Kavas vd, Tarihçi Kitapevi, İstanbul, 2012.

OHRWALDER, Father Joseph, *Ten Years Captivity in the Mahdi's Camp: 1882-1892*, Çev. Major F. R. Wingate, Third Edition, Sampson Low and Marston & Company, London, 1892.

OK, Sema, *Köle Pazarından Saraya Cariyeler,* Kamer Yayınları, İstanbul, 1996.

ORHONLU, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti Habeş Eyaleti*, TTK Basımevi, Ankara, 1996.

PALLME, Ignatius, *Travels in Kordofan*, J.Madden and Co, London, 1844.

PARLATIR, İsmail, *Tanzimat Edebiyatında Kölelik,* Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurulu, Ankara, 1987.

PIDGON, Harry, *Sudan Vahşileri Arasında,* Çev. İskender Fahreddin, Tefeyyüz Kitaphanesi, İstanbul, 1932.

RAMSAY, James, *Objections to the Abolition of the Slave Trade with Answer*, James Phillips, London, 1788.

ROGERS, J. A., *World's Great Men of Color*, Vol.I, Touchstone, New York, 1996.

RUAY, Deng D. Akol, *The Politics of Two Sudans*, Motala Grafiska AB, Motala, 1994.

SAKA, Pınar, *Derviş Abdullah Risale-i Teberdariye fi Ahval-i Darüssaade,* İnkılap, İstanbul, 2011.

SALGARİ, Emilio, *La Favorita Del Mahdi*, Casa Editrice Bietti, Milano, 1911.

SARTORIUS, Ernestine, *Three Mounths in the Soudan*, Kegan Paul, London, 1885.

SCHANZ, Moritz, *Cotton in Egypt and the Anglo-Egyptian Sudan*, Taylor Garnett Wvans Co, Manchester, 1913.

SCHWEINFURTH, G., *The Heart of Africa 1868-1871*, Vol.II, London, 1873.

SHAW, Flora L., *The Story of Zebehr Pasha as Told by Himself* , Yay. Haz. Yahia El Zubair, Şerike Tabaa el-Sudan, Khartoum, 2014.

SİNOUE, Gilbert, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa: Son Firavun*, Çev. Ali Cevat Akkoyunlu, Doğan Kitapçılık, İstanbul, 1999.

SLATİN PASHA, Rudolf, *Fire and Sword in the Sudan*, Edward Arnold, London, 1897.

SNOOK, Mike, *Beyond The Reach of Empire*, Frontline Books, London, 2013.

SOY, H. Bayram, *Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere ile Nüfuz Mücadelesi 1890-1914*, Phoenix, Ankara, 2004.

STANLEY, Henry M., *In Darkest Africa*, Vol.I, Charles Scriber's Sons, New York, 1890.

STEWART, Hugh (Lieutenant-Colonel), *Report on the Soudan*, Harrison and Sons, London, 1883.

Sudan Today, University Press of Africa, Nairobi and Tavistock, 1971.

ŞİBEYKE, Mekki, *es-Sudan abrü'l Kurûn*, Darü'l Sakafe, Beyrut, 1965.

ŞUKAYR, Naum, *Coğrafiyye ve Tarih el-Sudan*, Darü'l İzze, Hartum, 2007.

TANDOĞAN, Muhammed, *Afrika'da Sömürgecilik ve Osmanlı Siyaseti 1800-1922*, TTK, Ankara, 2013.

TOLEDANO, Ehud R., *Osmanlı Köle Ticareti*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2001.

TOLEDANO, Ehud R., *Slavery and Abolition in the Ottoman Middle East*, University of Washington Press, Seattle&London, 1997.

TOLEDANO, Ehud R., *State and Society in Mid-Nineteenth Century Egypt*, Cambridge University Press, New York, 1990.

TOLEDANO, Ehud R., *Suskun ve Yokmuşçasına İslam Ortadoğusu'nda Kölelik Bağları*, Çev. Y. Hakan Erdem, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010.

TOSUN, Ömer, *Butûle el-Orta es-Sudaniye el-Mısriye fi Harb al- Meksik*, İskenderiye, 1932.

TRIMINGHAM, J. Spencer, *Islam in the Sudan*, Frank Cass, London, 1965.

UBICINI, M. A., *Türkiye 1850*, Cilt:II, Çev. Cemal Karaağaçlı, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, T.Y.

UĞUR, Hatice, *Osmanlı Afrikası'nda Bir Sultanlık Zengibar*, Küre Yayınları, İstanbul, 2005.

VERHOEVEN, Harry, *Water, Civilisation and Power in Sudan The Political Economy of Military-Islamist State Building*, Cambridge University Press, New York, 2015.

WILLCOCKS, W., *Egyptian Irrigation*, E.F.N. Spon, London, 1913.

WINGATE, Francis Reginald, *Mahdiism and the Egptian Sudan*, Macmillan, London,1891.

TEZLER

ABDİN MUSTAFA, Umar, *Emin Pasha in the Equatorial Province: A Study of Challenges and Achievements*, Unpublished Master Thesis, Department of History and Archaelogy, American University of Beirut, Lebanon, 1971.

BERMAN, Zachary, *Owing and Owning: Zubayr Pasha, Slavery, and Empire in Nineteenth-Century Sudan*, Unpublished Doctorate Theses, City University of New York, 2017.

BİLGENOĞLU, Ali, *İngiliz Sömürgeciliğinin Mısır ve Sudan Örneğinde Karşılaştırmalı Bir Çözümlemesi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2013.

FERGUSON, Michael, *The African Presence in Late Ottoman Izmir and Beyond*, Unpublished Dissertation of Doctorate, McGill University, Montreal, 2014.

GENELL, Aimee M., *Empire by Law: Ottoman Sovereignty and the British Occupation of Egypt, 1882-1923*, Unpublished Dissertation of Doctorate, Columbia University, 2013.

HATİBOĞLU, İbrahim, *İslam'da Yenilenme Düşüncesi Açısından Modernistlerin Sünnet Anlayışı*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri, İstanbul, 1996.

KİPER, Nilgün, *Resettlement of Immigrantys and Planning in Izmir During the Hamidian Period*, Unpublished Dissertation of Doctorate, Izmir Institute of Technology, Izmir, 2006.

KOÇYİĞİT, Ömer, *From Sufi Movement to Statehood: The Mahdi Uprising in the Ottoman Sudan 1881-1885*, Unpublished Master Thesis, Boğaziçi University, 2014.

MORRELL, Darly W., *An Institutional Analysis of General Sir Charles Gordon's Counter-Insurgency Campaign in the Sudan*, Unpublished Master Thesis for Defence Studies, Canadian Forces College, Canada, 2012.

NOUR, Tarig Mohamed, *Sevâkin'de Türk-İngiliz Rekabeti,* Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2006.

REMPEL, Ruth, *Exploration, Knowledge, and Empire in Africa: The Emin Pasha Relief Expedition, 1886-1890*, Unpublished Dissertation, University of Toronto, Toronto, 2000.

SAK, İzzet, *16. ve 17. Yüzyıllarda Konya'da Kölelik Müessesi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya, 1987.

SWANSON, Frederick Curtis, *The Government of Egypt under Mehemet Ali*, Unpublished Master Thesis, University of Illinois, 1914.

TANDOĞAN, Muhammed, *Afrika'nın Kuzeyini Güneyinden Ayıran Toplum Tevârikler ve Stratejik Konumları: Osmanlı-Tevârık Münâsebetleri*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2015.

ÜNSAL, Hadiye, *Mevlana Muhammed Ali'nin "The Holy Qur'an" Adlı Meal-Tefsiri Üzerine Bir İnceleme*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi, Adana, 2010.

ZENGİN, İlhan, *Geçmişten Günümüze Türkiye-Sudan İlişkileri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale, 2013.

SEMİNER-KONFERANS

AHMED, Abdel Ghaffar M. "Sudanese Trade in Black Ivory: Opening Old Wounds" Occasional Paper No. 31. Cape Town, South Africa: Centre for Advanced Studies of African Society, 2007.

DENG, Francis, "Green is the Color of the Masters, The Legacy of Slavery and the Crisis of National Identity in Modern Sudan", Gilder Lehrman Center fort the Study of Slavery, Resistance, and Abolition, Yale University, New Haven, Connecticut, (October 23, 2004).

SALEH, Mohamed, The Cotton Boom and Slavery in the Nineteenth Century Rural Egypt, Presentation at Caltech Conference, (August 26, 2015) and Presentation at Center for Middle Eastern Studies & Center for European Studies & Harvard University, (December 5, 2017), s. 1-42.

GAZETE-DERGİ

"France and the Penetration of the Central Sudan", *The Scottish Geographical Magazine*, Edinburgh, 1901, s. 480-491.

"Osmanlı Toplum Yaşayışıyla İlgili Belgeler-Bilgiler", *Tarih ve Toplum*, Sayı:1, (Ocak 1984), s. 56-63.

"Rabeh", *Evening Post*, Vol.56, Issue 116, 12 Kasım 1898.

"Rabeh", *New Zealand Times*, Issue 3868, 11 Ekim 1899.

"Rabeh", *Otago Witness*, Issue 2819, 25 Mart 1908.

"Stanley's Alleged Capture Discredited After Careful Investigation by African Experts", *The Daily Colonist*, 30 Aralık 1888.

"The Story of an Extraordinary Career", *Star Gazette (Pall Mall Gazette)*, Issue 6829, 23 Haziran 1900.

İNTERNET

http://www.jewishencyclopedia.com/articles/13291-schnitzer-eduard (23.02.2018).

http://www.wikiwand.com/en/Râbih_az-Zubayr (22.11.2017).

http://www.pletthistory.org/talks/the-battle-of-omdurman/ (20.12.2017).

http://www.ekrembugraekinci.com/pdfs/TarihimizdeKolelik.pdf (13.3.2018).

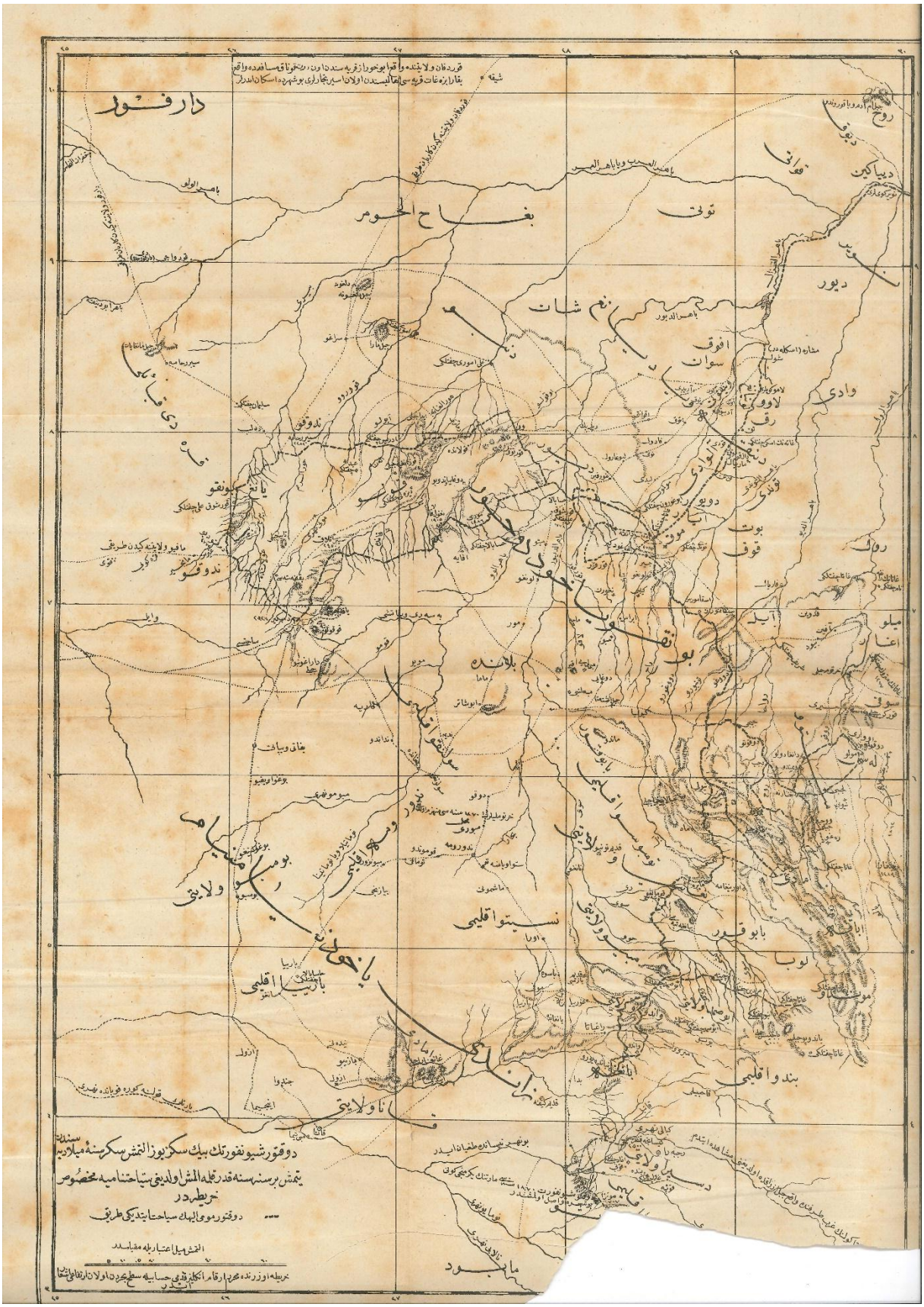
دارفور
بحر الغزال
بحر العرب
بحر الجبل
بحر نيام نيام
بحر فرتيت
بحر ولايتي
بحر فلي
بحر بندو
بحر لوبا
بحر ماجود
بحر ابوقور
بحر اقليمي
بحر نسيتو اقليمي
بحر بلاندة
بحر ابوشار
بحر ابوقور
بحر ابوقور
بحر ابوقور

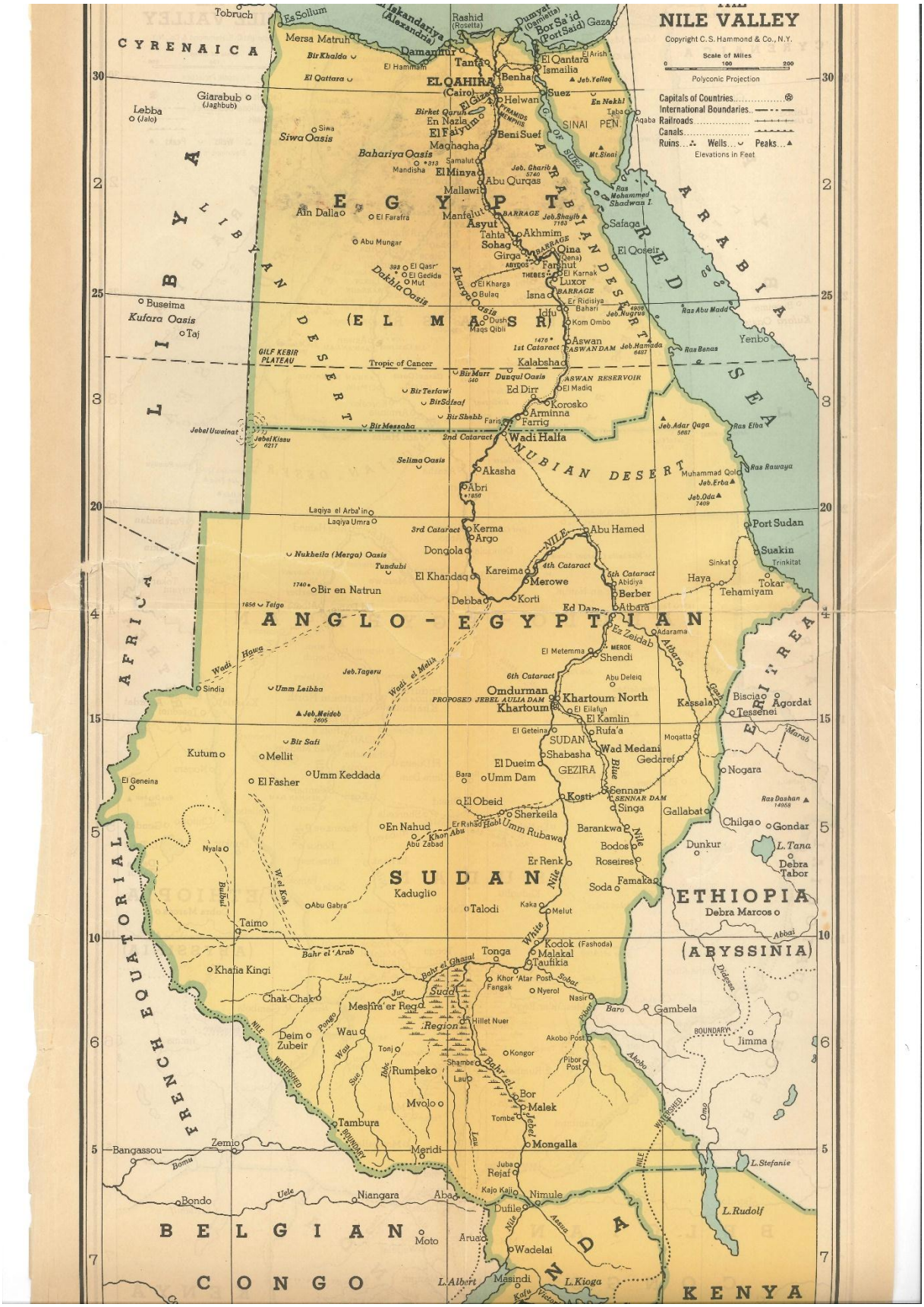
NILE VALLEY
Copyright C. S. Hammond & Co., N.Y.
Scale of Miles
0 100 200
Polyconic Projection
Capitals of Countries
International Boundaries
Railroads
Canals
Ruins Wells Peaks
Elevations in Feet
CYRENAICA
LIBYA
LIBYAN DESERT
EGYPT
(ELMASR)
ARABIAN DESERT
RED SEA
ARABIA
SINAI PEN.
NUBIAN DESERT
ANGLO-EGYPTIAN
SUDAN
ETHIOPIA
(ABYSSINIA)
ERITREA
FRENCH EQUATORIAL AFRICA
BELGIAN CONGO
KENYA
UGANDA
Tobruch
Es Sollum
Mersa Matruh
Alexandria
Rashid (Rosetta)
Damanhur
Tanta
Port Said
Gaza
El Qantara
Ismailia
El Arish
Benha
EL QAHIRA (Cairo)
Giza
Helwan
Suez
Giarabub (Jaghbub)
Lebba (Jalo)
Siwa Oasis
Bahariya Oasis
El Faiyum
Beni Suef
Maghagha
El Minya
Abu Qurqas
Mallawi
Ain Dalla
El Farafra
Manfalut
Asyut
Tahta
Akhmim
Sohag
Girga
Qina (Qena)
Farshut
El Karnak
Luxor
Isna
Esna
Idfu
Kom Ombo
Aswan
1st Cataract
ASWAN DAM
Kalabsha
Safaga
El Qoseir
Yenbo
Ras Abu Madd
Ras Benas
Ras Elba
Jeb. Adar Qaga
Jeb. Erba
Jeb. Oda
Ras Rawaya
Port Sudan
Suakin
Trinkitat
Sinkat
Haya
Tokar
Tehamiyam
Buseima
Kufara Oasis
Taj
Dakhla Oasis
Kharga Oasis
El Kharga
Bulaq
Dush
Maqs Qibli
Abu Mungar
El Qasr
El Gedida
Mut
GILF KEBIR PLATEAU
Tropic of Cancer
Bir Murr
Dunqul Oasis
Bir Terfawi
Bir Sahaf
Bir Shebb
Bir Messaha
Jebel Uweinat
Jebel Kissu
Ed Dirr
El Madiq
Korosko
Arminna
Faris
Farrig
2nd Cataract
Wadi Halfa
Selima Oasis
Akasha
Abri
Muhammad Qol
Jeb. Erba
Jeb. Oda
Laqiya el Arba'in
Laqiya Umra
3rd Cataract
Kerma
Argo
Abu Hamed
Dongola
Nukheila (Merga) Oasis
Tundubi
El Khandaq
Kareima
4th Cataract
Merowe
5th Cataract
Abidiya
Berber
Atbara
Bir en Natrun
Debba
Korti
Ed Damer
Adarama
Ez Zeidab
El Metemma
MEROE
Shendi
Abu Deleiq
6th Cataract
Omdurman
PROPOSED JEBEL AULIA DAM
Khartoum
Khartoum North
El Eilafun
El Kamlin
Sindia
Umm Leibba
Jeb. Tageru
Wadi Hawa
Wadi el Melik
Jeb. Meideb
El Geteina
Rufa'a
Wad Medani
Gedaref
Kassala
Biscia
Agordat
Tessenei
Mogatta
Nogara
Ras Dashan
Chilga
Gondar
Dunkur
L. Tana
Debra Tabor
Debra Marcos
Abbai
Bir Sati
Kutum
Mellit
El Fasher
Umm Keddada
El Geneina
Bara
Umm Dam
El Dueim
GEZIRA
Shabasha
Kosti
Sennar
SENNAR DAM
Singa
Gallabat
El Obeid
Sherkeila
Er Rahad
Habl Umm Rubawa
En Nahud
Khor Abu Zabad
Barankwa
Bodos
Roseires
Er Renk
Famaka
Soda
Nyala
Kaduglio
Abu Gabra
Talodi
Kaka
Melut
Taimo
Bahr el 'Arab
Tonga
Kodok (Fashoda)
Malakal
Taufikia
Khalia Kingi
Khor 'Atar Post
Fangak
Nyerol
Nasir
Sobat
Baro
Gambela
Akobo Post
Pibor Post
Jimma
BOUNDARY
Chak-Chak
Meshra' er Req
Sudd Region
Hillet Nuer
Deim Zubeir
Wau
Toni
Kongor
Rumbeko
Shambe
Laup
Bor
Malek
Tombe
Mvolo
Tambura
Zemio
Bangassou
Meridi
Mongalla
Juba
Rejaf
Kajo Kaji
Nimule
Dufile
Aba
Niangara
Bondo
Moto
Aruao
Wadelai
Masindi
L. Albert
L. Kioga
L. Stefanie
L. Rudolf
Omo
Akobo
Pibor
Sobat
Baro
Bahr el Ghazal
Bahr el Jebel
Lol
Jur
Pongo
Wau
Toni
Sue
Yubo
Low
Bomu
Uele
Aswa
Kafia
Victoria
WATERSHED
BOUNDARY

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİ

Soyadı, Adı : Zengin, İlhan

Uyruğu : T.C.

Doğum Tarihi: 5 Ekim 1969

Doğum Yeri : Ankara

Telefon : +90 532 665 61 17

Email : ilhanzengn@gmail.com

EĞİTİM

Derece	Kurum	Mezuniyet Yılı
Yüksek Lisans:	Kırıkkale Üniversitesi Tarih	2013
Lisans :	ODTÜ Tarih	1998

YABANCI DİLLER

İngilizce (YÖKDİL:75), Arapça (Orta)

YAYINLAR

Kitap Tanıtım:

ZENGİN, İlhan, "Endülüs Tarihi", *İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı:1 (Haziran 2014), s.173-183.

Tebliğ:

ZENGİN, İlhan, "Ibn Haldun'un Umran Teorisi'ndeki Medeniyet İnşa Aşamalarının 17. Yüzyılda Kurulan Darfur Sultanlığı Üzerinden İncelenmesi", *Uluslararası Ibn Haldun Sempozyumu (01-03 Kasım 2013 Çorum)*, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum, 2015, s.453-458.

ZENGİN, İlhan, “Modern Sudan’ın Şekillenmesinde Mısır Hıdivliği’nin Katkıları”, Afrika’da Türkler Sempozyumu (15-16 Kasım 2014 –CİBUTİ). (Tebliğ TTK tarafından Sempozyum kitabı olarak baskıya hazırlanmaktadır).

ZENGİN, İlhan, “Osmanlı Sudan İlişkilerinin Başlangıcı ve Habeş Beylerbeyi Süleyman Paşa”, Turkish-Sudanese Relations From Past to Present and Opportunities For The Future (Khartoum-SUDAN, February 8-10, 2016).

ZENGİN, İlhan, “Geçmişten Günümüze Çubuk'ta Esnaf ve Esnaf Teşkilatı”, Bütün Yönleriyle Çubuk ve Çevresi II. Uluslararası Sempozyumu (Ankara, 5-7 Ekim 2017). (Tebliğ Çubuk Belediyesi tarafından sempozyum kitabı olarak baskıya hazırlanmaktadır).

T.C.

ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER **……..…… ENSTİTÜSÜ**

SAVUNMA SONRASI TEZ/PROJE TESLİM ve YAYIM İZİN FORMU

1- Tezi/Projeyi Hazırlayanın Soyadı, Adı : ZENGİN, İlhan

2- Tezin/Projenin Derecesi

☐ Yüksek Lisans ☒ Doktora

3- Enstitü ….SOSYAL BİLİMLER…….

4- Tezin/Projenin Adı : KÖLE TİCARETİNİN XIX. YÜZYILDA SUDAN'IN SOSYAL, SİYASAL VE İKTİSADİ YAŞANTISINA ETKİLERİ

5- Anahtar Kelimeler : Sudan, Kölelik, Köle ticareti, 19. yüzyıl, Mısır

6- Danışmanı: Prof. Dr. M. Vedat GÜRBÜZ

7- Telif Hakkı Anlaşması

Bu anlaşma ile Tez/Proje çalışmamın, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı tarafından her türlü elektronik formatta arşivlenmesine ve kullanıma sunulmasına, tüm mülkiyet ve patent hakları ile tezimin/projemin tümü veya bir bölümü ile gelecekte yapacağım çalışmaların (makale, kitap vb.) kullanım haklarını elimde tutmak koşuluyla, izin veriyorum.

☐ **Kabul Ediyorum** ☒ **Kabul Etmiyorum**

14/05/2018

(Tezi/Projeyi Hazırlayanın)
Ad, Soyad İmza

İlhan ZENGİN

Kabul edilmiş olan tez/proje, tamamen veya kısmen Üniversite tarafından yurt içinde veya yurt dışında yayımlanabilir. Tez/Proje Üniversite'nin yazılı izni olmadan hiçbir kişi veya kuruluş tarafından tamamen ya da kısmen yayımlanamaz.